

კავკასიოლოგიური ძიებანი

CAUCASIOLOGIC PAPERS

КАВКАЗОВЕДЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

№4

Ivane Javakhishvili Tbilisi State University

Faculty of Humanities

Institute of Caucasiology

CAUCASIOLOGIC PAPERS

Тбилисский государственный университет им. Иванэ Джавахишвили

Факультет гуманитарных наук

Институт кавказоведения

КАВКАЗОВЕДЧЕСКИЕ РАЗЫСКАНИЯ

Tbilisi 2012 Тбилиси

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი

კავკასიოლოგიის ინსტიტუტი

კავკასიოლოგიური ძიებანი

თბილისი

2012

ავტორთა სტილი დაცულია

The authors' style is retained

Стиль Авторов соблюден

© ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

E-mail: caucasiologic.papers@tsu.ge; caucasiologic.papers@gmail.com

web-pages: <http://caucasiology.tsu.ge>

ISSN 1987-877X

მთავარი რედაქტორი

ც. ბარამიძე (თბილისი)

სარედაქციო კოლეგია

რ. აბაშია (ტომის რედაქტორი, თბილისი), ი. აბდულაევი (მაჰაჩყალა), ლ. აზმაიფარაშვილი (თბილისი), ა. არაბული (თბილისი), ნ. არდოტელი (თბილისი), ტ. ახუნდოვი (ბაკო), ი. ბრაუნი (ვარშავა), ი. გაგოშვიდი (თბილისი), ლ. ვარდანანი (ერევანი), ხ. თაოვი (ნალჩიკი), ჯ. კვიციანი (თბილისი), ი. კოჯიმა (ტოკიო), მ. ი. მაკომედოვი (მაჰაჩყალა), მ. როზინი (დონის როსტოვი), რ. ფარეუღიძე (თბილისი), ვ. შენგელია (თბილისი).

სარედაქციო საბჭო

ნ. აბესაძე (თბილისი)	ს. პატიევი (ნაზრანი)
ა. აბრეგოვი (მაიკოპი)	ნ. რუხაძე (თბილისი)
ბ. ბგაჰნოკოვი (ნალჩიკი)	თ. უჯუხუხუ (თბილისი)
თ. გამყრელიძე (თბილისი)	დ. ფორკერი (ლაიფციგი)
რ. გორდუზიანი (თბილისი)	ქ. ქუთათელაძე (თბილისი)
გ. გოცირიძე (თბილისი)	ნ. ქუთელია (თბილისი)
მ. თეთრაძე (თბილისი)	ე. ქურთიშვილი (თბილისი)
ა. თიმაევი (გროზნო)	მ. ჩუხუა (თბილისი)
მ. ლორთქიფანიძე (თბილისი)	ა. ხალიდოვი (გროზნო)
ზ. მალაევა (მაჰაჩყალა)	შ. ჯამბუკოვი (გროზნო)
ნ. მაჭავარიანი (თბილისი)	რ. ჯანაშია (თბილისი)
ლ. მინაშვილი (თბილისი)	ო. ჯაფარიძე (თბილისი)

Editor in Chief

Ts. Baramidze (Tbilisi)

Editorial Staff

R. Abashia (Editor, Tbilisi), I. Abdullaev (Mahachkala), T. Akhundov (Baku), A. Arabuli (Tbilisi), N. Ardoteli (Tbilisi), L. Azmaiparashvili (Tbilisi), I. Braun (Warsaw), I. Gagoshidze (Tbilisi), I. Kojima (Tokyo), J. Kvitsiani (Tbilisi), M. Magomedov (Mahachkala), R. Pareulidze (Tbilisi), M. Rozin (Rostov-on-Don), V. Shengelia (Tbilisi), Kh. Taov (Nalchik), L. Vardanyan (Yerevan).

Editorial Board

N. Abesadze (Tbilisi)	E. Kurtishvili (Tbilisi)
A. Abregov (Maykop)	K. Kutateladze (Tbilisi)
B. Bgazhnokov (Nalchik)	N. Kutelia (Tbilisi)
M. Chukhua (Tbilisi)	M. Lordkipanidze (Tbilisi)
D. Forker (Leipzig)	N. Machavariani (Tbilisi)
Th. Gamkrelidze (Tbilisi)	Z. Mallaeva (Mahachkala)
R. Gordeziani (Tbilisi)	L. Minashvili (Tbilisi)
G. Gotsiridze (Tbilisi)	S. Patiev (Nazran)
Sh. Jambekov (Grozny)	N. Rukhadze (Tbilisi)
R. Janashia (Tbilisi)	M. Tetrade (Tbilisi)
O. Japaridze (Tbilisi)	A. Timaev (Grozny)
A. Khalidov (Grozny)	T. Ujukhu (Tbilisi)

Главный редактор

Ц. Барамидзе (Тбилиси)

Редакционная коллегия

Р. Абашиа (редактор тома, Тбилиси), И. Абдуллаев (Махачкала), Л. Азмайпарашвили (Тбилиси), А. Арабули (Тбилиси), Н. Ардотели (Тбилиси), Т. Ахундов (Баку), Я. Браун (Варшава), Л. Варданян (Ереван), И. Гагошидзе (Тбилиси), Дж. Квициани (Тбилиси), Я. Коджима (Токио), М. И. Магомедов (Махачкала), Р. Парцулидзе (Тбилиси), М. Розин (Ростов-на-Дону), Х. Таов (Нальчик), В. Шенгелиа (Тбилиси).

Редакционный совет

Н. Абесадзе (Тбилиси)
А. Абрегов (Майкоп)
Б. Бгажноков (Нальчик)
Т. Гамкрелидзе (Тбилиси)
Р. Гордезиани (Тбилиси)
Г. Гоциридзе (Тбилиси)
Ш. Джамбеков (Грозный)
Р. Джанашиа (Тбилиси)
О. Джапаридзе (Тбилиси)
Е. Куртишвили (Тбилиси)
К. Кутателадзе (Тбилиси)
Н. Кутелиа (Тбилиси)

М. Лордкипанидзе (Тбилиси)
З. Маллаева (Махачкала)
Н. Мачавариани (Тбилиси)
Л. Минашвили (Тбилиси)
С. Патиев (Назрань)
Н. Рухадзе (Тбилиси)
М. Тетрадзе (Тбилиси)
А. Тимаев (Грозный)
Т. Уджуху (Тбилиси)
Д. Форкер (Лейпциг)
А. Халидов (Грозный)
М. Чухуа (Тбилиси)

შ ი ნ ა ა რ ს ი

ენათმეცნიერება

ნ. არდოტელი (თბილისი), ალბანურ ლექციონარში დადასტურებული ლექსიკის გენეზისისათვის	15
ე. ბერიძე (ბათუმი), ნიგალის ქართული	31
ზ. კიკვიძე (თბილისი), ენათა სახელწოდებები: ტერმინოლოგია და იდეოლოგია	47
რ. ლოლუა (თბილისი), ხინალულური ენის ადგილის განსაზღვრისათვის მონათესავე ენათა შორის	55
* ე. მარემუკოვა (მაჰაჩყალა), თ. თაოვი (ნაღრიკი), სიბილანტთა სისტემა ადიღურ ენებში (სინქრონიული და დიაქრონიული ანალიზი)	83
* ს. პატივევი (მაგასი), მარტივი წინადადებები შინაარსის მიხედვით ინგუშურ ენაში	86
* ლ. ტარიევა (მაგასი), სახელთა კლიტიკა პოსტულირება-შეძენის კატეგორიის ბაზაზე ინგუშურ ენაში	100
* ა. ტოკაევა (გროზნო), რეფლექსივთან, რეციპროკთან და პოტენციალისთან დეკაუზატივის პოლისემიურობის ტენდენცია	108
ლ. ფაჩულია (თბილისი), მიმართვის სახელურ ფორმათა ჯგუფები მეგრულში ფ. ბრაუნის კლასიფიკაციის მიხედვით	109
ნ. ქუთელია (თბილისი), ქართულ ენაში კიდევ ერთხელ უძველესი დროიდან სტაბილურ თანხმოვანთა პარმონიული კომპლექსების შესახებ	125
მ. ჩუხუა (თბილისი), საერთოკავკასიური კულტურა ენობრივი მონაცემების მიხედვით	126

ისტორია

ჯ. კვიციანი (თბილისი), აფხაზეთის ინტეგრაციის პრობლემა საბჭოთა საქართველოში 1921-1991 წწ. (სოციალურ-კულტურული ასპექტები)	169
* ი. სულაბერიძე (თბილისი), ევგენი გუსტავის ძე ვეიდენბაუმი – კავკასიოლოგი	186

---

* ვარსკვლავით აღნიშნული სათაური ეკუთვნის წერილის რეზიუმეს

ინტერვიუ

- * ი. ბაბიჩი (მოსკოვი), ინტერვიუ ნიკო ჭავჭავაძესთან (1920-1980 წწ) 215

არქეოლოგია

- მ. ფუთურიძე (თბილისი), ადრელითონების ხანის ანატოლიურ-სამხრეთ კავკასიური კავშირურთიერთობების კვლევა არქეოლოგიურ მეცნიერებაში და მისი პერსპექტივები 219

ლიტერატურა, ფოლკლორი

- *მ. ბაბაიევა (ბაქო), ჰუსეინ ჯავიდის როლი კავკასიურ ლიტერატურაში 243
- ც. ბარამიძე (თბილისი), საკრალური ხე პოლიეთნიკურ კავკასიურ ეპოსში, ქრისტიანულ სახისმეტყველებასა და „ვეფხისტყაოსანში“ 244
- მ. კაცაევა (მაჰაჩყალა), კავკასიელი პრომეთეს სახე მ.-ზ. ამინოვის პოემაში „ამირტატე“ 260
- ტ. მახაური (თბილისი), მიხეილ ლაკერბაის ნოველა „სტუმარი“ და მისი ლიტერატურულ-ფოლკლორული პარალელები 263
- ა. ხ. ტანკიევი (ნაზრანი), ინგუშურ ფოლკლორში შემონახული გაქვავებული საზრისების ამოკითხვისათვის 285
- ფ. ჰუაყო (მაიკოპი), ეთნოცნობიერების ფაქტორი ჩრდილოკავკასიის ხალხთა მხატვრულ შემოქმედებაში თანამედროვე პერიოდში 296

* ვარსკვლავით აღნიშნული სათაური ეკუთვნის წერილის რეზიუმეს

Contents

Linguistics

* N. Ardotei (Tbilisi) , Towards the genesis of the vocabulary represented in Albanian lectionary	30
* E. Beridze (Batumi) , Nigali Georgian	46
Z. Kikvidze (Tbilisi) , Language names: Terminology and ideology	51
* R. Lolua (Tbilisi) , On the definition of the place of Khinalugh language among genetically related languages	73
E. Maremukova (Nalchik), Kh. Taov (Nalchik) , The system of sibilants in Adyghe languages (synchronic-diachronic analysis	79
S. Patiev (Magas) , A simple sentence with the purpose of notification in Ingush (on some verities) . . .	86
L. Tarieva (Magas) , KL-ing of nouns on the ground of postulating and gaining in Ingush	100
A. Tokayeva (Grozny) , The tendency to polysemy of decausative with reflexive, reciprocal and potential verbs	105
L. Pachulia (Tbilisi) , Groups of nominal forms of address in Megrelian based on F. Brown's Classification	113
N. Kutelia (Tbilisi) , Again on ancient structure of consonant complexes in Georgian	121
M. Chukhua (Tbilisi) , Common Kartvelian culture according to language data	148

History

* J. Kvitsiani (Tbilisi) , The problem of Integration of Abkhazia in the Soviet Georgia in 1921-1991 (Social and Cultural aspects)	185
* I. Sulaberidze (Tbilisi) Evgeny Veidenbaum – a caucasologist	202

---

* A title marked with asterisk applies to a summary of a work.

Interview

- * **I. I. Babich (Moscow)**, Interviews with Nikoloz Chavchavadze (1920-1980s) 215

Archeology

- * **M. Puturidze (Tbilisi)**, On the Study of Anatolian – South Caucasian Interrelations of the Early Metals period in Archaeological Science and Its Perspectives 231

Literature, Folklore

- * **M. Babaieva (Baku)**, The role and place of Huseyn Javid in Caucasian literature 243
- * **Ts. Baramidze (Tbilisi)**, Sacral tree in poly-ethnic Caucasian epos, in Christian tropology and in “The knight in the panther’s skin” 255
- * **M. Katsaeva (Mahachkala)**, Character of Caucasian Prometheus in M. Z. Aminov’s poem “Amirtate” 262
- * **T. Makhauri (Tbilisi)**, Michael Lakerbaia’s novel “The Guest” and its literary-folklore parallels 273
- * **A. Tankiev (Nazran)**, An attempt of deciphering of petrified meanings of the Ingush folklore 285
- * **F. Huako (Maykop)**, Ethno-consciousness factor in the artistic creativity of the North Caucasian peoples on the modern stage 308

* A title marked with asterisk applies to a summary of a work.

С о д е р ж а н и е

Языкознание

Н. А. Ардотели (Тбилиси) , К генезису встречающейся в албанском лекционаре лексики	23
Е. Беридзе (Батуми) , Грузинский язык Нигали	39
*З. Киквидзе (Тбилиси) , Названия языков: терминология и идеология	54
Р. Лолуа (Тбилиси) , К определению места хиналугского языка среди родственных языков	65
Э. В. Маремукова (Нальчик), Х. Т. Таов (Нальчик) , Система сибилантов в адыгских языках (синхронно-диахронный анализ)	74
С. У. Патиев (Магас) , Простые предложения по цели сообщения в ингушском языке (о некоторых разновидностях)	84
Л. У. Тариева (Магас) , Клитикование имен на базе категории постулированности приобретенности в ингушском языке	87
А. С. Токаева (Грозный) , Тенденция к полисемии декаузатива с рефлексивом, рецепт-роком и потенциалисом	101
* Л. Пачулия (Тбилиси) , Именные формы обращения в мегрельском по классификации Ф. Брауна	115
Н. Кутелия (Тбилиси) , Еще раз об издревле устоявшихся гармонических комплексах согласных в грузинском языке	116
*М. Чухуа (Тбилиси) , Отражение общекавказской культуры в языковых данных	166

История

Дж. Квициани (Тбилиси) , Проблема интеграции Абхазии в Советской Грузии 1921-1991 гг. (социально-культурные аспекты)	179
Ю. Сулаберидзе (Тбилиси) , Евгений Густавович Вейденбаум- кавказовед	194

---

* Заглавие, отмечанное звездочкой, относится к резюме статьи.

Интервью

- И. Л. Бабич (Москва),** Интервью с Нико Чавчавадзе (продолжение) 205

Археология

- М. Пугуридзе (Тбилизи),** Исследование проблемы анатолийско-южно кавказского взаимоотношения эпохи ранних металлов в археологической науке и ее перспективы 232

Литература, фольклор

- М. Бабайева (Баку),** Роль и место Гусейн Джавида в кавказской литературе 237

- Ц. Барамидзе (Тбилиси),** Сакральное дерево в кавказском полиэтническом эпосе языке христианских образов и в поэме «Витязь в тигровой шкуре» 250

- М. И. Кацаева (Махачкала),** Образ кавказского Прометея в поэме М.-З. Аминова «Амир-тата» 257

- Т. Махаури (Тбилиси),** Новелла Михаила Лакербая «Гость» и ее литературно-фольклорные параллели 269

- А. Х. Танкиев (Назрань),** Опыт дешифровки окаменелых смыслов ингушского фольклора 274

- Ф. Н. Хуако (Майкоп),** Этносознание как интегрирующий фактор северокавказского художественного творчества в новом веке 286

ენათმეცნიერება

Linguistics

Языкознание

ნ. არდოტელი (თბილისი)

ალბანურ ლექციონარში დადასტურებული ლექსიკის გენეზისისათვის*

ალბანელი ხალხის, კავკასიის ალბანურისა და დამწერლობის შესახებ ცნობები შემონახულია სომხურ ისტორიულ წყაროებში, კერძოდ, მოსე ხორენელის, კორიუნის, მოსე კალანკატუელის, აგრეთვე, ხეთუმის საისტორიო თხზულებებში.

თავდაპირველად კავკასიის ალბანური ენის ანბანს, მატენადარანის ენმიაძინის ფონდში არსებულ ხელნაწერებს შორის, მიაკვლია ილ. აბულაძემ [აბულაძე 1938], რაც სამართლიანად ითვლება უდიდეს აღმოჩენად [შანიძე 1938: 5].

აკ. შანიძემ, ილ. აბულაძის ზემოხსენებულ აღმოჩენაზე დაყრდნობით, გამოთქვა მოსაზრება, რომ კავკასიის ალბანური ენის ანბანი ავთენტურია და განეკუთვნება ლეზგიურ ენათა ქვეჯგუფს. მისი საფუძვლიანი შეხედულებით, იგი ახლოს დგას უდიური ენის ბგერათსისტემასთან და, აქედან გამომდინარე, უნდა იყოს ძველი უდიური [შანიძე 1938: 65; 1960: 188-189].

ილ. აბულაძის აღმოჩენიდან მოყოლებული კავკასიის ალბანურ ენასა და მის დამწერლობას სხვადასხვა კუთხით იკვლევდა და იკვლევს არაერთი მკვლევარი [შანიძე 1938; 1959; 1960; დიუმეზილი 1940-1941; ქურდიანი 1956¹; დიაკონოვი 1961; ჰევსენი 1964; აბრამიანი 1964; კლიმოვი 1967; 1970; 1972; ლუკასიანი 1971; მურავიოვი 1981; შულცე 1982; ქურდიანი 1993; იარალიევი 1995; ჰაჯიევი 1998; ალექსიძე 2001; 2003; ლოლუა 2009; 2010; 2011...].

1938 წელს აკ. შანიძე წერდა: „იმედი უნდა ვიქონიოთ, რომ სპეციალური ძიებისა და არქეოლოგიური გათხრების საშუალებით აზერბაიჯანში... აღმოჩნდება წარწერების სახით ალბანური ტექსტები, რომელთა წასაკითხავად გასაღები უკვე ნაპოვნია.

ამას გარდა, არ არის გამორიცხული ისიც, რომ ოდესმე, სადმე, რომელსამე ბიბლიოთეკაში პალიმფსესტებს შორის აღმოჩნდეს ხელნაწერთა ფრაგმენტები ალბანურ ენაზე“ [შანიძე 1938: 65].

დიდი მეცნიერის ამ წინასწარმეტყველებათაგან ერთიც გამართლდა და მეორეც.

მინგჩაურის გათხრებისას ნაპოვნი წარწერების (ჯვრის პოსტამენტის წარწერა, შანდლებისა და კრამიტის გრაფიტები) გარდა, 1994 წელს ზ. ალექსიძემ სინას მთაზე, წმინდა ეკატერინეს მონასტერში მიაგნო პალიმფსესტს, რომლის ქვედა ტექსტი ალბანური ლექციონარი აღმოჩნდა [ალექსიძე 2003: 23-25].

სწორედ ზემოხსენებულ ლექციონარში დადასტურებული ლექსიკა გარკვეულ სიახლოვეს ამჟღავნებს, ზოგადად, დაღესტნურ ენათა, ხოლო, კონკრეტულად, უდიური ენის შესაბამის ლექსიკასთან. თუ დღემდე ამოკითხული ლინგვისტური მასალა კავკასიის ალბანური ენის სინამდვილეს ასახავს, მაშინ გადაჭრით უნდა ითქვას, რომ ზემოხსენებულ პალიმფსესტში თავჩენილი ძირეული ალბანური სახელები და გრამატიკული ინვენტარი კანონზომიერ შესატყვისებს პოულობენ დაღესტნურ ენათა სათანადო მასალასთან. მართალია, ჯერჯერობით ამგვარი იდენტიფიცირებული ლექსიკა მცირეა, მაგრამ მომავალში, პალიმფსესტებისა თუ წარწერათა ფრაგმენტების სახით, ახალი ხელნაწერების აღმოჩენისა და არსებულის ზედმი-

* მოხსენების თეზისები დაბეჭდილია საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის მასალებში („ზოგადი და კავკასიური ენათმეცნიერების აქტუალური საკითხები“). 2010, მაჰანყალა, გვ. 39-40.

¹ საყურადღებოა, რომ არმენოლოგმა ა. ქურდიანმა ამერიკაში, 1956 წ., მიაკვლია XVI ს-ის სომხურ ხელნაწერს, რომელიც, რ. ლოლუას აზრით, ენმიაძინის ხელნაწერის ასლია [ლოლუა 2009: 117; შდრ. შანიძე 1959: 204-206].

წევნით გაშიფვრის შემდეგ, უფრო მეტად მოეფინება ნათელი კავკასიის ალბანურის მიმართულებას ისტორიულად დადასტურებულ დადესტნურ ენებთან.

კავკასიის ალბანური (შესაბამისად, უდიური) ენის ამოკითხული ლექსიკის შედარებითი ანალიზისას დასტურდება როგორც ფონემათიგივეობანი (resp. იდენტური ბგერათშესატყვისობანი), ისე ფონემათშესატყვისობანი (resp. არაიდენტური ბგერათშესატყვისობანი) დანარჩენ დადესტნურ ენებთან. ამასთან, ამ შესატყვისობათა კანონზომიერებებიდან გამომდინარე, ზოგი ვარაუდი ზუსტდება და დებულებების სახეს იძენს, ხოლო ზოგი მოსაზრება უკუივლება.

თავდაპირველად მოვიყვანოთ იმ სიტყვა-ფორმებს, რომელთა ძირეული მასალა² ბგერათიგივეობას გვაძლევს, ან მინიმალურ ფონეტიკურ ცვლილებას განიცდის:

1. ს.-დად. *და-კჷ-(C): კავკ. ალბ. პუკ: უდ. უკ. უკ: ლეზგ. რიკ: თაბ. დიკ (ჩრდ.), დუკჷ (სამხ.): აღულ. ირკჷ: რუთ. დიკ: წახ.: კრიწ.: ბუდ. დიკ: ხინ. უნკ, უნგ: არჩ. იკჷ ~ ლაკ. დაკ: დარგ. ურკი (<*რუკი), ურჭა (<*რუკა) ~ ხუნდ. რაკ (< რაკჷა, შდრ. ანდ. როკჷო "id."): ახვ.: ბოთლ. რაკჷა ~ დიდ. როკუ: ხვარ. ლოკჷა (<*როკჷა): ბეჟ. რაკო „გული“.

2. ს.-დად. *ქჷ-არ: კავკ. ალბ.: უდ.: ხინ.: ბუდ.: არჩ. ქულ: კრიწ. ქელ: აღულ. ქემულ (<*მუ-ქულ) ~ ლაკ. ქა/ქჷა (<*ქჷალ): დარგ. ქჷა-ჭი ~ ხუნდ. ქჷერ. ახვ. ქჷარ: ბეჟ. ქრ (< ჰუნხ. ქორ): ჰინ. ქჷე-ზედ „ხელის მტევანი“.

3. ს.-დად.: *ჷ/მენ: კავკ. ალბ. ნუნ: უდ. ჰუნ/უნ: ხინ.: რუთ. ტგ: ბუდ.: კრიწ. ვგ: აღულ.: ლეზგ. კრიწ. ვუნ: თაბ. უტუ: არჩ. უნ ~ ლაკ. ინა ~ ხუნდ. მუნ: ანდ.: კარ. მენ: ბაგვ. მე: ტინდ. მენ: ჭამ. მნ: საკ. დიდ.: ბეჟ. მი: ჰინ. მე „მენ“.

4. ს.-დად. *დენ: კავკ. ალბ.: უდ. ზუ³: აღ. ზუნ: წახ. რუთ.: ხინ. ზგ: თაბ. უ-ზუ: ლეზგ. ზუნ: არჩ. ზონ ~ ლაკ. ნა : დარგ. დუ/ნუ ~ ხუნდ. დუნ: ანდ. დენ/დინ: ბოთლ.: დოდ.: ბაგვ.: კარ. დენ: ჭამ. დნ: ტინდ. დენ: ახვ. დენე: საკ. დიდ. დი: ჰინ. დე „მე“.

5. ს.-დად. *ბაჭ-: კავკ. ალბ. კაჭ'ი (<*მაჭი – ასიმილაციით): უდ. კაჩი || კაჭი: აღ. მუჭე: წახ. მგჭა: აღ. მუჭე: რუთ. მგჭა: ხინ. მიჭან: თაბ. მუჭუ- ~ ლაკ. მურჭი- (<*მუჭირ-) ~ ანდ. ბეჭერ: ახვ. ბაჭიდაბე: ჭამ. ბეჭარ „ბრმა“, „შავი“, „ბნელი“⁴.

გარდა ზემოდამოწმებული იმ სახელებისა, რომელთა ძირეულ ფონემებს ნულოვანი რეფლექსაცია მოეპოვება, ალბანურ პალიმფსესტში გვხვდება ფონემათშესატყვისობით წარმოდგენილი სახელებიც.⁵

საილუსტრაციო მაგალითები შესატყვისობის სათანადო ფორმულებით:⁶

² ამგვარ ძირისეულ მასალაში მეტწილად ხშულ-მსკდომები და სონორები გვევლინებიან.

³ აღსანიშნავია, რომ ბ. გიგინეიშვილი [1977: 76] უდ. ზუ („მე“) ფორმას სხვა ლეზგიურ ენათაგან ნასესხობად მიიჩნევს, თუმცა ამგვარ ინტერპრეტაციას კავკასიის ალბანურის ჩვენება უკუაგდებს და, აქედან გამომდინარე, ზუ უდიურის კუთვნილებად ჩაითვლება.

⁴ რ. ლოლუას გაშიფვრის მიხედვით, ანალოგიურ შესატყვისობას უნდა იძლეოდეს „ასის“ გამომხატველი სახელი, შდრ. კავკ. ალბ. ბაჭ: უდ. ბაჩ (||ბაშ), მაგრამ ამ სახელს განსხვავებული ბგერათფარდობა აქვს [იხ. გიგინეიშვილი 1977: 120]. ხომ არ აღდგება ჭ-ს ნაცვლად ჩ კავკასიის ალბანურში?

⁵ ბევრი სახელი თანხვდება უდიური ენის სათანადო მონაცემს, რაც ბუნებრივად სვამს თანამედროვე უდიურისა და კავკასიის ალბანურის ურთიერთობის საკითხს. ინტერფერენციული პროცესები ამ ენობრივ არეალში გამოსარიცხი არ არის, თუმცა ამდენი ნასესხობის არსებობა უდიურიდან ალბანურში (ან პირიქით) ნაკლებსავარაუდოა.

⁶ ფორმულებში მოყვანილია შესატყვისობის თვალსაზრისით საინტერესო ენები და მაგალითების ძირითადი ვარიანტები.

1. „ენა“

*მა-ძ(V)ლ	ჭ	ს-დად.
მუ-ზ	ჭ	კამკ. აღბ.
მუ-ზ	ჭ	უდ.
მი-წ	წ	ხინ.
მი-ზ	ჭ	რუთ.
მე-ლ-ძ	ძ	თაბ.
მე-ძ	ძ	ლეზგ.
მი-ძ	ძ	დარგ.
მა-ზ	ზ	ლაკ.
მა-წ ^ა	წ ^ა	ხუნძ.
მი-წ ^ა -ი	წ ^ა	ანდ.
მა-წ ^ა -ი	წ ^ა	კარ.
მი-ც ^ა -ი	ც ^ა	ტინდ.
მი-წ ^ა -ი	წ ^ა	ახვ.
მე-ც	ც	დიდ.
მი-ც	ც	ბქმ.

2. „ერთი“

*ცა-დ/ბ	ჭ ⁷	ს-დად.
სა	ს	კამკ. აღბ.
სა	ს	უდ.
სა	ს	ხინ.
სა-დ	ს	რუთ.
სა-ბ	ს	თაბ.
სა-დ	ს	ლეზგ.
ცა	ც	დარგ.
ცა	ც	ლაკ.
ცა	ც	ხუნძ.
სე-ბ	ს	ანდ.
ცე-ბ	ც	კარ.
ცე-ბ	ც	ტინდ.
ჩე-ბ-ე	ჩ	ახვ.
სი-ს	ს	დიდ.
ჰონ-ს	ს	ბქმ.

⁷ ც-ს პირველადობას ცხადყოფენ ნახური ენებიც, შდრ. ჩეჩ. ცჰაჰ, ინგ. ცაჰ, ბაცბ. ცჰა "id".

5. „ნღობა“, „სიყვარული“

*ბ(V)-ტ ^ნ	ს-დად.	ს-დად.
ბუ-ყ-სუნ	ა	კაგბ. აღბ.
ბუ-ყ-სუნ	ა	უდ.
იი-ტ ^ნ	ა	ხინ.
უი-გ-არას	ბ	რუთ.
ქ-უნ სუბ	ჟ	თაბ.
ტ-ან-ქეს	ტ	არჩ.
ბი-გ-აკეს	ბ	დარგ.
ბი-ტ-ი-ზე	ტ	ხუნძ.
რა-ტ-ილო	ტ	ანდ.
ბი-ტ-ი-იილა	ტ	ტინდ.
ტ-ილუ	ტ	ახვ.

6. „ღღე“, „ღღეს“

*ტ ^ნ -ა (C)	ღ	ს-დად.
ღი	ზ	კაგბ. აღბ.
ღი	ზ	უდ.
ყ ^ნ	ა	ხინ.
ფ-ღ	ზ	რუთ.
ი-ტ	ა	არჩ.
ფ-ღ	ზ	ლგზგ.
ყო	ა	ხუნძ.
*ბე-ყ ^ნ -ა	ა	ს-ანდ.
ჟა-ტ-ულ ^ნ	ა	დიდ.
ჟი-ტ-უ	ა	ჰინ.

7. „ღამე“, „ბუშინ საღამოს“

*ს-ან	ს-დად.
შე	ა
შე	ა
სან	ს
სან-დი	ს
სენ	ს
სა	ს
სონ	ს
სუნი	ა
შუნ	ა
შუნი	ა
ნე-შირუ	ა
ნე-სა	ს
ნი-შე	ა

8. „წმინდა“, „სუფთა“

ს.-დად.	კამკ. აღბ.	უდ.	თაბ.	დარტ.	ლბკ.	ხუნდ.	ანდ.	ახგ.	ბქშ.
*წა	წ	წ	ც	ზ	წ	წ	წ	წ	ც
*ბა-წა-ად	მუ-წ-ურ	ა-წ-არ ¹¹	მარ-ც-ი	მარ-ზ-ე	მარ-წ-სა	ბა-წა-დ-აბ	ბერ-წ-ომ	მა-წა-დ-აბე	და-ც-ოდო

გარდა ზემომოყვანილი ლექსიკისა, კანონზომიერ შესატყვისობებს გვიჩვენებენ „ორის“, „სამის“, „ექვსის“, „შვიდის“, „ოცის“, „ყოფნა-არსებობის“... გამომხატველი სახელები და ზმნები, რომლებიც დასტურდება ალბანურ პალიმფსესტში.

მაშასადამე, ზემოწარმოდგენილი შესატყვისობები კანონზომიერია და, სხვა ანალოგიური მაგალითების გამოვლენის შემთხვევაში (ამგვარი ვარაუდი კი უსაფუძვლო არ არის), არც რეგულარულობას იქნება მოკლებული. ყოველივე ამის გათვალისწინებით, შეიძლება წამოვაყენოთ ორი ურთიერთსაპირისპირო მოსაზრება:

ა) ალბანურ ლექციონარში თავჩენილი ლექსიკა შეიძლება ამ ენას ესესხა რომელიმე დაღესტნური ენისაგან, კერძოდ, უდიური ენისაგან, რომელთან სიახლოვესაც (ხშირად იდენტურობსაც) ამჟღავნებს;

ბ) საანალიზო სახელები ამ ენათათვის საზიაროა, ვინაიდან მომდინარეობენ საერთო-დაღესტნური ფუძეებიდან და კანონზომიერ რეფლექსაციას ემორჩილებიან. პირველი მოსაზრება ნაკლსარწმუნო ჩანს, რადგანაც უდიურთან სიახლოვე და ხშირად მასთან თანხედენა ხდება არა ოდენ ლექსიკურ დონეზე, არამედ გრამატიკული ფორმების მიხედვითაც, კერძოდ, გენტივის, დატივის, მრ. რიცხვის, მასდარის... ნიშნები იდენტურია. ეს გარემოება უფრო განამტკიცებს სპეციალურ ლიტერატურაში წამოყენებულ საფუძვლიან დებულებას, რომ ალბანური იგივე უდიურია.

ხაზი უნდა გაესვას იმასაც, რომ ლექციონარში თავჩენილი ფორმები თოთხმეტი საუკუნის განმავლობაში არ შეცვლილა, რაც, სომხურისაგან განსხვავებით, ალბანური ენის კონსერვატიულობას წარმოაჩენს.

¹¹ უდიურში ამ ფორმის არქეტიპად რეკონსტრუირდება **მაწარ** (შდრ. **მაწი** „თეთრი“).

ლიტერატურა

- აბრამიანი 1964:** А. Г. Абрамян, Дешифровка надписей кавказских агван. Ереван.
- აბულაძე 1937:** И. В. Абуладзе, К открытию алфавита кавказских албанцев. – Известия института языка, истории и материальной культуры им. акад. Н. Я. Марра. IV₁. Тбилиси.
- ალექსიძე 2001:** ზ. ალექსიძე, ალბანური ენის გრამატიკული და ლექსიკური აღწერა (წინასწარი შენიშვნები). – ენათმეცნიერული ძიებანი. IV. თბილისი.
- ალექსიძე 2003:** ზ. ალექსიძე, კავკასიის ალბანეთის დამწერლობა, ენა და მწერლობა. თბილისი.
- ბოკარევი 1981:** Е. А. Бокарев, Сравнительно-историческая фонетика восточнокавказских языков. Москва.
- გუდავა 1964:** Т. Е. Гудава, Консонантизм андийских языков. Тбилиси.
- გუდავა 1979:** Т. Е. Гудава, Историко-сравнительный анализ консонантизма дидойских языков. Тбилиси.
- გიგინეიშვილი 1977:** Б. К. Гигинейшвили, Сравнительная фонетика дагестанских языков. Тбилиси.
- დიაკონოვი 1961:** И. М. Дьяконов, Письменность Кавказской Албании. Фридрих И. Дешифровка забытых письменностей и языков. Москва.
- დიუმეზილი 1940:** Dumézil G. Une chreitiéte perude: Les Albanais du Caucase. – Mélanges Asiatiques, vol. 132. Paris.
- იარალიევი 1995:** Я. А. Яралиев, Алупанская (кавказско-албанская) письменность и лезгинский язык. Махачкала.
- კლიმოვი 1967:** Г. А. Климов, К состоянию дешифровки агванской (кавказско-албанской) письменности. – Вопросы языкознания. № 3. Москва.
- კლიმოვი 1970:** Г. А. Климов, К чтению двух памятников агванской (кавказско-албанской) эпиграфики. – Вопросы языкознания. № 3. Москва.
- კლიმოვი 1976:** Г. А. Климов, Вопросы дешифровки агванского (кавказско-албанского) письма. – Тайны древнего письма. Москва.
- ლოლუა 2009:** რ. ლოლუა, შენიშვნები კავკასიის ალბანური ენის გრამატიკული სტრუქტურის შესახებ. – იკე, XXXVII. თბილისი
- ლოლუა 2010:** რ. ლოლუა, კავკასიის ალბანური ენის სტრუქტურის საკითხები. ფილოლოგიის დოქტორის (Ph.D.) აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი სადისერტაციო ნაშრომი. თბილისი.
- ლოლუა 2011:** რ. ლოლუა, კავკასიის ალბანური ანბანის ნიშნები ქ. დერბენტის გალავანზე. – კავკასიოლოგიური ძიებანი, №3. თბილისი.
- მურავიოვი 1981:** С. Н. Муравьев, Три этюда по кавказско-албанской (алуанской) письменности. – Ежегодник иберийско-кавказского языкознания, т. VIII. Тбилиси.
- ტრუბეცკოი 1987:** Н. С. Трубецкой, Избранные труды по филологии. Москва.
- ქურდიანი 1956:** Kurdian, H. The newly discovered alphabet of Caucasian Albanians. – Jurnal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, Part 1-2. London.
- ქურდიანი 1993:** მ. ქურდიანი, ალბანური ასომთავრული (გრაფიკული სტრუქტურა და გენეზისის პრობლემა). – არნ. ჩიქობავას სახ. ენათმეცნიერების ინსტიტუტის 52-ე სამეცნიერო სესია. მოხსენებათა თეზისები. თბილისი.
- ღუკასიანი 1971:** В. А. Гукасян, О новонайденном списке албанского алфавита. – Советская тюркология. №2. Баку.

შანიძე 1938: А. Г. Шанидзе, Новооткрытый алфавит кавказских албанцев и его значение для науки. – Известия института языка, истории и материальной культуры им. акад. Н. Я. Марра, № 4. р. 1. Тбилиси.

შანიძე 1959: А. Г. Шанидзе, Новые данные об алфавите кавказских албанцев (второй список албанского алфавита). – Труды первой конференции закавказских университетов. Баку.

შანიძე 1960: А. Г. Шанидзе, Язык и письмо кавказских албанцев. – Известия АН ГССР, № 1. Тбилиси.

შულცე 1982: Shulze W. Die sprache der Uden in Nordazerbajdzan. Wiesbaden.

ჩიქობავა 1979: არნ. ჩიქობავა, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების შესავალი. თბილისი.

ცერცვაძე 1964: ილ. ცერცვაძე, მესამე ლატერალური თანხმონის შესატყვისობისათვის უღურ ენაში. – იკე, ტ. XIV. თბილისი.

ჰაჯიევი 1998: С. Гаджиев, Письменность Кавказской Албании: факты и фальсификации. – Состояние и перспективы развития исторической науки Дагестана и Северного Кавказа. Махачкала.

ჰენსენი 1964: Hewsen, R. On the alphabet of Caucasian Albanians. – Revue des études arméniennes, vol. 1. Paris.

Н. А. Ардотели (Тбилиси)

К генезису встречающейся в албанском лекционарии лексики *

Сведения об албанском народе, его языке и письменности сохранены в армянских источниках, в частности, в известных исторических произведениях Мовсеса Хоренаци, Корюна, Мовсеса Калакантуаци и Хетума.

Первоначально алфавит кавказско-албанского языка среди армянских рукописей обнаружил И. В. Абуладзе. Эта рукопись хранится в эчмиадзинском фонде ереванского Матенадарана (Абуладзе 1938: 79-71) и справедливо считается огромной находкой (Шанидзе 1938: 5).

На основе вышеупомянутой находки И. В. Абуладзе, А. Г. Шанидзе высказал точку зрения, что данный алфавит кавказско-албанского языка является подлинным и кавказско-албанский язык принадлежит к лезгинской подгруппе дагестанских языков (Шанидзе 1938 : 65; 1960: 188-189).

Начиная с открытия И. В. Абуладзе, кавказско-албанский язык и его письмо с различных точек зрения исследовали и ныне исследуют многие специалисты (Шанидзе 1938; 1959; 1960; Дюмезиль 1940-1941; Курдян 1956¹; Дьяконов 1961; Хевсен 1964; Абрамян 1964; Климов 1967; 1970; 1972; Гукасян 1971; Муравьев 1981; Шульце 1982; Курдяни 1993; Яралиев 1995; Гаджиев 1998; Алексидзе 2001; 2003; Лолуа 2009; 2010; 2011...).

В 1938 году А. Г. Шанидзе писал: «Мы должны надеяться, что в результате специального розыска и археологических раскопок в Азербайджане... обнаружатся в виде надписей албанские тексты, для чтения которых уже найден ключ. Кроме того, не исключено и то, что когда-нибудь и где-нибудь, в какой-нибудь библиотеке среди палимпсестов всплывут фрагменты манускриптов на албанском языке» (Шанидзе 1938 : 65).

Из этих предположений оправдалось и то и другое.

Кроме надписей, найденных при раскопках в Мингечауре (надписи на постаменте креста, граффити на подсвечниках и черепках), в 1994 году З. Н. Алексидзе на горе Синай, в монастыре св. Екатерины, обнаружил палимпсест, нижний текст которого оказался албанским лекционарием (Алексидзе 2003 : 23-25).

Именно встречающаяся в албанско-грузинском полимпсесте лексика проявляет определенную близость с данными дагестанских языков, а, в частности, с лексикой удийского языка. Если фонемная идентификация дешифрованного лингвистического материала отображает объективную реальность², тогда надо решительно сказать, что исконные албанские имена и грамматический инвентарь найдут закономерные звукосоответствия с соответствующими данными дагестанских языков.

---

* Тезисы этой статьи напечатаны в материалах Международной научной конференции: «Актуальные вопросы общего и кавказского языкознания». Махачкала, 2010, с. 39-40

¹ Интересно, что арменолог А. Курдиан в 1956 году в Америке обнаружил армянскую надпись XVI века, которая, по мнению Р. Лолуа, является копией рукописи Эчмядзина [Лолуа 2009 117; ср. Шанидзе 1959:204-206].

² Некоторые имена исправлены в данной статье, напр.: есть – **mu-ç-ur**, должно быть – **mu-č-ur** «чистый», есть – **š₁-u**, должно быть – **š-u**, «ночь»...

Правда, пока такая идентифицированная лексика мала, но в будущем в результате открытия новых рукописей и более полной дешифровки существующего материала прольется свет на отношении кавказско-албанского и дагестанских языков.

При сравнительном анализе дешифрованной лексики кавказско-албанского (resp. Древнеудийского) языка наблюдаются как звукотождественности (resp. идентичные звукосоответствия), так и звукосоответствия (resp. неидентичные звукосоответствия) с остальными дагестанскими языками. Наряду с этим, исходя из закономерности этих соответствий, некоторые предположения уточняются и приобретают статус правила, а некоторые мнения отвергаются.

Сначала приведем те словоформы, корневой материал³ которых дает звукотождественность или подвергается минимальным изменениям:

1. общедаг. *da-**kw**-a(C) : кавк.-алб. hu'k : уд. u**q** : лезг. ri-**q** : таб. ji-**q** (сев.), ju-**kw** (юж.) : агул. ir-**kw** : рут. : цах. : крыз. : буд. ji-**q** : хин. un-**q**, un-g : арч. i-**kw** ~ лак. da-**q** : дарг. ur-**q**-i (<* ru-**q**-i), ur-**ç**-a (<* ru-**q**-a) ~ ав. ra-**q** (<ra-**kw**-a, ср. анд. ro-**kw**-o "id.") : ботл. : ахв. ra-**kw**-a : дид. ro-**q**-u : хвар. lo-**kw**-a (<*ro-**kw**-a) : беж. ra-**q**-o "сердце".

2. общедаг. *kw-ar : кавк.-алб. : уд. : хин. : буд. : арч. k-ul : крыз. k-el : агул. k-umul (<* mu-k-ul) ~ лак. k-a / < kw-a (<* kw-al) : дарг. kw-a-çi ~ ав. kw-cr : ахв. kw-ar : беж. k-ō (<гунз. k-oro) : гин. kw-e-zej "кисть руки".

3. общедаг. *w/men : кавк.-алб. nun : уд. hun / un : хин. : рут. wə : буд. : крыз. vən : агул. : лезг. : таб. uwu : арч. un ~ лак. ina ~ ав. mun : анд. : кар. men : багв. me : тинд. mē : чам. mī : дид. : беж. mi : гин. me "ты".

4. общедаг. *den : кавк.-алб. : уд. zu⁴ : агул. zun : цах. : рут. : хин. zə : таб. u-zu : лезг. zun : арч. zon ~ лак. na : дарг. du/nu ~ ав. dun : анд. den / din : ботл. : год. : багв. : кар. den : чам. dī^а : тинд. dē : ахв. denc : дид. di : гин. de "я".

5. общедаг. *baç- : кавк.-алб. qaçi (<*maçi – ассимиляция) : уд. qaçi || qaçi : агул. muçe- : цах. : рут. məça : хин. miçā ~ лак. muçī- (<*muçig-) ~ анд. beçer : ахв. baçidabe : чам. beçar "немой", «черный», «темный»⁵.

Кроме вышеприведенных имен, корневые фонемы которых представлены нулевой рефлексацией, в албанском палимпсесте встречаются имена, дающие закономерные звукосоответствия.

Иллюстрируем примеры с формулами звукосоответствий⁶:

³ В такой коренной структуре обычно встречаются смычно-взрывные и сонорные.

⁴ Надо отметить, что Б. К. Гигинейшвили (1977: 76) уд. **zu** («я») считает заимствованной формой из других лезгинских языков, хотя правильность такой интерпретации отвергает кавказско-албанское показание и, исходя из этого, **zu** («я») квалифицируется как собственно удийская форма.

⁵ По дешифровке Р. Лолуа, аналогичное соответствие должно дать числительное, выражающее «сто», ср. кавк.-алб. baç: уд. baç (||baš), но это имя имеет другое звукосоотношение (см. Гигинейшвили 1977: 120). Не реконструируется ли ç вместо ç в кавказско-албанском?

⁶ Многие примеры по форме совпадают с соответствующими единицами удийского языка, что, естественно, ставит вопрос о взаимоотношении между кавказско-албанским и удийским языками. В этом лингвистическом ареале не исключаются интерференционные процессы, но наличие в кавказско-албанском стольких заимствований представляется маловероятным.

1. «Язык»

*ma-ʒ(V)l	* ʒ	общедиаг.
mu-z	z	Кавк.-алб.
mu-z	z	уд.
mi-ç	ç	хин.
mi-z	z	рут.
me-l-ʒ	ʒ	таб.
me-ʒ	ʒ	лезг.
mi-ʒ	ʒ	дарг.
ma-z	z	лак.
ma-ç	ç	ав.
mi-çə-i	ç	анд.
ma-çə-i	ç	кар.
mi-çə-i	ç	тинд.
mi-çə-i	ç	ахв.
me-c	c	дид.
mi-c	c	беж.

2. «Один»

*sa-d/b	* s	общедиаг.
sa	s	кавк.-алб.
sa	s	уд.
sa	s	хин.
sa	s	рут.
sa-b	s	таб.
sa-d	s	лезг.
sa	s	дарг.
sa	s	лак.
so	s	ав.
se-b	s	анд.
se-b	s	кар.
se-b	s	тинд.
çe-b-e	ç	ахв.
si-s	s	дид.
ho ⁿ -s	s	беж.

⁷ Первичность с подтверждают данные нахских языков, ср. чеч. ch-a', инг. cao, бацб. ch-a "id".

3. «Брат»⁸

*wa-ɔ-ɨ(C)	* ζ	общедг.
vi-ɔ-i	ɔ	кавк.-алб.
vi-ɔ-i	ɔ	уд.
ɔ-a	ɔ	хин.
ʃ-u	ɔ	рут.
ɔ-wɔ	ɔ	таб.
u-ɔ-i	ɔ	дарг.
u-ʃ-u	ʃ	лак.
wa-ɔ	ɔ	ав.
wɔ-ɔ-i	ɔ	анд.
wa-ɔ-i	ɔ	кар.
wa-ɔ-i	ɔ	тинд.
wa-ɔ-i	ɔ	ахв.
ɔ-s-i-w	s	дид.
i-s	s	бсж.

4. «Голова»

	* ζ	общедг.
*bi-ɬ-ir	* ζ	кавк.-алб.
bu-l(<*bu-q-ul)	* ζ	уд.
bu-l(<*bu-q-ul) ⁹	* ζ	хин.
mi-k-ir	.k	таб.
k-ul	.k	арч.
k-ar-ti ¹⁰	k	лезг.
q-il	ɔ	дарг.
bi-k	.k	лак.
ba-k	.k	ав.
be-ɬ-er	* ζ	

⁸ Эта лексема неоднократно стала объектом специального рассмотрения (см. Трубецкой 1987 : 278-281; Чикобава 1979 : 80-82; Гудава 1964 : 100; 1979 : 122; Бокарев 1981 : 27...).

⁹ Восстановление ɔ происходит на основе данных лезгинских языков, напр.: рут. hu-q-ul "id".

¹⁰ Арчинская форма **kar̄ti** («мужская голова») имеет параллель в нахских языках, ср. чеч.-инг. **korta**, бацб. **kort** „голова“.

5. «Хотеть», «Любить»

*bV -tɕ-	*t'ɕ	общедиаг.
bu- q -esun	ɟ	кавказ.-алб.
bu- q -sun	ɟ	уд.
γi- k -wi	ɟ	хин.
wi- g -aras	ɟ	рут.
k -un xub	ɟ	таб.
t -an-kes	ɟ	арч.
bi- g -aqes	ɟ	дарг.
bo- t -i-ze	ɟ	ав.
ra- t -ilo	ɟ	анд.
bo- t -i-jila	ɟ	тинд.
t -ilo	ɟ	ахв.

6. «День», «Сегодня»

*γ'w-a(ɕ)	*γ'	общедиаг.
γi	γ	кавказ.-алб.
γi	γ	уд.
q a	ɟ	хин.
jə-γ	γ	рут.
i- q	ɟ	арч.
ju-γ	γ	лезг.
qo	ɟ	ав.
*be- q wa-	ɟ	общеканд.
ʒa-q-ul'	ɟ	дид.
ʒi-q-u	ɟ	гин.

7. «Ночь», «Вечером»

*s-an	*s	общедиаг.
ʃu	s	кавказ.-алб.
ʃu	s	уд.
san	s	хин.
san-γi	s	арч.
sen	s	лезг.
sa	s	дарг.
son	s	ав.
sumi	s	анд.
ʃun	s	чам.
ʃuni	s	ахв.
ne-ʃigu	s	дид.
ne-sā	s	гин.
pu-ʃc	s	беж.

8. «Чистый», «Святой»

общедаг.	Кавкю.-алб.	уд.	таб.	дагг.	лак.	ав.	анд.	ахв.	беж.
·ɕ	·c	·c	ɕ	z	·ɕ	·ɕ	·ɕ	·ɕ	c
*ba-ɕ-ad	mu-ɕ-ur	a-ɕ-ar ¹¹	maɪ-ɕ-i	maɪ-z-e	maɪ-ɕ-sa	ba-ɕ-ad-ab	ber-ɕ-om	ma-ɕ-ad-abc	ja ⁿ -c-ojyo

Кроме вышеприведенной лексики, в албанском палимпсесте наблюдаются имена ("два", "три", "шесть", "семь", "двадцать", "быть-существовать"...), которые показывают закономерные звукосоответствия в дагестанских языках.

Итак, вышепредставленные звукосоответствия закономерны и в случае выявления других аналогических примеров (выдвижение такого предположения не будет бесосновательным) станут и регулярными.

Предусмотривая все это, можно прийти к заключению, что либо: а) лексика, встречающаяся в албанском лекционаре, могла быть заимствованной из какого-то дагестанского языка, в частности, из удийского, с которым выявляется близость (часто идентичность); б) анализируемые имена являются общими для этих языков, так как восходят к общедагестанскому языку-основе и показывают закономерную рефлексацию.

Первое предположение нам кажется маловероятным потому, что близость к удийскому и часто совпадение с ним наблюдается не только на лексическом, но и на грамматическом уровнях, например:

	кавк.-алб.	уд.
генетив:	-aj, -ej...	-aj, -ej...
датов.:	-a, -o, -ax...	-a, -o, -ax...
мн.ч.:	-ux, -uγ	-ux, -uγ
масдар I	-es	-es
Наст.вр.	-a	-a...

Это обстоятельство укрепляет основательную точку зрения, выдвинутую в специальной литературе, что именно кавказско-албанский язык является древнеудийским.

Надо подчеркнуть, что формы, встречающиеся в палимпсесте, не трансформировались значительно в течение четырнадцати веков, а это, в отличие от армянского, указывает на консерватизм кавказско-албанского языка.

¹¹ Архетипом этой формы в удийском реконструируется **maɕar** (ср. **maçi** "белый").

Литература

- Абрамян 1964:** А. Г. Абрамян, Дешифровка надписей кавказских агван. Ереван.
- Абуладзе 1937:** И. В. Абуладзе, К открытию алфавита кавказских албанцев. – Известия института языка, истории и материальной культуры им. акад. Н. Я. Марра. IV₁. Тбилиси.
- Алексидзе 2001:** З. Н. Алексидзе, Грамматическое и лексическое описание албанского языка (предварительные замечания). – Языковедческие разыскания. IV. Тбилиси.
- Алексидзе 2003:** З. Н. Алексидзе, Писменность кавказской Албании, язык и литература. Тбилиси.
- Бокарев 1981:** Е. А. Бокарев, Сравнительно-историческая фонетика восточнокавказских языков. Москва.
- Гаджиев 1998:** С. Гаджиев, Письменность Кавказской Албании: факты и фальсификации. – Состояние и перспективы развития исторической науки Дагестана и Северного Кавказа. Махачкала.
- Гудава 1964:** Т. Е. Гудава, Консонантизм андийских языков. Тбилиси.
- Гудава 1979:** Т. Е. Гудава, Историко-сравнительный анализ консонантизма дидойских языков. Тбилиси.
- Гигинейшвили 1977:** Б. К. Гигинейшвили, Сравнительная фонетика дагестанских языков. Тбилиси.
- Гукасян 1971:** В. А. Гукасян, О новонайденном списке албанского алфавита. – Советская тюркология. №2. Баку.
- Дьяконов 1961:** И. М. Дьяконов, Письменность Кавказской Албании. – Фридрих И. Дешифровка забытых письменностей и языков. Москва.
- Дюмезиль 1940-1941:** Dumézil G. Une chreتيénte perude: Les Albanais du Caucase. – *Mélanges Asiatiques*, vol. 132. Paris.
- Яралиев 1995:** Я. А. Яралиев, Алупанская (кавказско-албанская) письменность и лезгинский язык. Махачкала.
- Климов 1967:** Г. А. Климов, К состоянию дешифровки агванской (кавказско-албанской) письменности. – Вопросы языкознания. № 3. Москва.
- Климов 1970:** Г. А. Климов, К чтению двух памятников агванской (кавказско-албанской) эпиграфики. – Вопросы языкознания. № 3. Москва.
- Климов 1976:** Г. А. Климов, Вопросы дешифровки агванского (кавказско-албанского) письма. – Тайны древнего письма. Москва.
- Лолуа 2009:** Р. Лолуа, Заметки о грамматической структуре кавказско-албанского языка. – ИКЕ, XXXVII. Тбилиси.
- Лолуа 2010:** Р. Лолуа, Вопросы структуры кавказско-албанского языка. Диссертационная работа на соискание академической степени доктора филологии (Ph.D.). Тбилиси.
- Лолуа 2011:** Р. Лолуа, Знаки кавказско-албанского письма на крепостных стенах г. Дербента. – Кавказоведческие разыскания, 3. Тбилиси.
- Муравьев 1981:** С. Н. Муравьев, Три этюда по кавказско-албанской (алуанской) письменности. – Ежегодник иберийско-кавказского языкознания, т. VIII. Тбилиси.
- Трубецкой 1987:** Н. С. Трубецкой, Избранные труды по филологии. Москва.
- Курдиани 1956:** Kurdian, H. The newly discovered alphabet of Caucasian Albanians. – *Jurnal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, Part 1-2. London.
- Курдиани 1993:** М. Э. Курдиани, Албанское заглавное письмо (графическая структура и проблема генезиса). – 52 научная сессия института языкознания им. Арн. Чикобава. Тезисы докладов. Тбилиси.

Шанидзе 1938: А. Г. Шанидзе, Новооткрытый алфавит кавказских албанцев и его значение для науки. – Известия института языка, истории и материальной культуры им. акад. Н. Я. Марра, № 4. р. 1. Тбилиси.

Шанидзе 1959: А. Г. Шанидзе, Новые данные об алфавите кавказских албанцев (второй список албанского алфавита). – Труды первой конференции закавказских университетов. Баку.

Шанидзе 1960: А. Г. Шанидзе, Язык и письмо кавказских албанцев. – Известия АН ГССР, № 1. Тбилиси.

Шулице 1982: Shuze W. Die sprache der Uden in Nordazerbajdžan. Wiesbaden.

Чикобава 1979: А. С. Чикобава, Введение в иберийско-кавказское языкознание. Тбилиси.

Церцвадзе 1964: И. И. Церцвадзе, О соответствии аварско-андийскому пятому латеральному согласному в удинском языке. ИКЕ, т. XIV. Тбилиси.

Гаджиев 1998: С. Гаджиев, Письменность Кавказской Албании: факты и фальсификации. – Состояние и перспективы развития исторической науки Дагестана и Северного Кавказа. Махачкала.

Хевсен 1964: Hewsen, R. On the alphabet of Caucasian Albanians. – Revue des études arméniennes, vol. 1. Paris.

N. Ardoteli (Tbilisi)

Towards the genesis of the vocabulary represented in Albanian lectionary

Summary

In 1994 on the Mountain Sinai in the Nunnery of the Saint Ekaterine, Mr. Zaza Alexidze discovered a palimpsest, a lower text of which appeared an Albanian lectionary.

The vocabulary represented on abovementioned palimpsest shows the closeness to other Dagestanian languages. If the Albanian linguistic material is read correctly then the words ('hear', 'hand', 'I', 'you', 'black', 'language', 'one', 'brother', 'head', 'love', 'day'...) and some grammatical affixes have natural correspondences in the Dagestanian languages.

Besides the abovementioned vocabulary the words denoting 'two', 'three', 'seven', 'being-existing' which are confirmed in the palimpsest demonstrate moderation. This fact supports the proposition arising in the special literature according to what Albanian is attributed to the group of the Dagestanian languages, in particular, it should be old Udi.

ე. ბერიძე (ბათუმი)

ნიგალის ქართული

ისტორიულად ნიგალი კლარჯეთის ნაწილი იყო. კლარჯეთი, ტაოსთან ერთად, მიეკუთვნება მსხვილ რეგიონულ ერთეულს, რომელიც თავის მხრივ მოიცავდა საკუთრივ კლარჯეთს, შავშეთს იმერხევითურთ და მაჭახლითურთ, აჭარას, არტანუჯს. ეს ისტორიულ-გეოგრაფიული რეგიონი, სამხრეთ საქართველოს (მდ. მტკვრის აუზის) სხვა მხარეებთან ერთად, შედიოდა მესხეთის, ანუ ისტორიული ზემო ქართლის შემადგენლობაში.

გეოგრაფიული თვალსაზრისით ნიგალი მოქცეულია მნიშვნელოვან არეალში: ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან კარჩხლის მთათა სისტემით იგი განიყოფა მაჭახლისა და აჭარისაგან, აღმოსავლეთით – საკუთრივ კლარჯეთისა და არტანუჯისაგან, სამხრეთით – ტაოსაგან ორჯოხის და არსიანის მთათა სისტემით, ხოლო დასავლეთით ებჯინება ორჯოხის მთასა და ლაზეთის ქედს. ეს არეალი მოიცავს მდინარე ჭოროხის შუა და ქვემო წელს.

დღევანდელი სახელმწიფოებრივი და ადმინისტრაციული დაყოფით ნიგალის ხეობა მოქცეულია ორი სახელმწიფოს – თურქეთისა და საქართველოს შემადგენლობაში. ხეობის საზღვარგარეთული ნაწილი მოიცავს ბორჩხის, მურღულისა და ართვინის რაიონებს, რომლებიც დღევანდელი თურქეთის ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფის მიხედვით მიეკუთვნება ართვინის ვილაიეთს. საქართველოს შემადგენლობაში რჩება ხეობის ბოლო ნაწილი რამდენიმე სოფლით (ქვედა მარადიდი, კირნათი, მაჭახლისპირი, გვარა, მირვეთი, შუშანეთი, კობალეთი, ძაბლავეთი, ზედა კირნათი).

„ისტორია ჭოროხის ბასეინისა ერთობ რთულია, აქ ხვდებოდნენ ერთმანეთს სხვადასხვა ხალხები: ქართველები, სომხები, ბიზანტიელები, არაბები, თათრები სელჩუკები და თათრები ოსმალები, იცვლებოდა უფლება ერთი ხალხისა მეორეზე, იცვლებოდა სარწმუნოება, ენა და განათლება“ (ე. თაყაიშვილი, 1991, 203).

ტაო-კლარჯეთი ქართველი ხალხის სახელმწიფოებრიობის აკვანს წარმოადგენდა. ნიგალი ამ კულტურის ნაწილი იყო. მისი „ტერიტორია უძველეს პერიოდში (ძვ.წ. XII–VII სს.) შედიოდა დაიაენი-დიაოხის ძლიერ და ძლევამოსილ გაერთიანებაში, შემდეგ – კოლხეთის სამეფოში. ძვ. წ. III საუკუნიდან მოყოლებული მას ფლობდა ქართლის სამეფო. ტერიტორიულად ნიგალის ხეობის ჩრდილოეთი ნაწილი – აჭარას, ხოლო სამხრეთი – კლარჯეთს ეკუთვნოდა. ადრე ფეოდალურ ხანაში ქართველთა სამეფოში (ტაო-კლარჯეთში) შედიოდა, შემდეგ – გაერთიანებული საქართველოს ფარგლებში. XIII საუკუნის შუა ხანებიდან – სამცხე-საათაბაგოში. მე-16 საუკუნის მეორე ნახევარში იგი თურქ-ოსმალებმა დაიპყრეს“ (დიდმანიძე ო. 2006, 163).

ნიგალი წერილობით წყაროებში პირველად მოიხსენიება საქართველოს სხვა პროვინციებთან (კლარჯეთი, აჭარა, ჯავახეთი, სამცხე, შავშეთი და სხვა.) ერთად, სომეხი სწავლულის, ანანია შირაკაცის, „სომხურ გეოგრაფიაში“ (Армянская география VII, 1887; Адонц Н. 1971, 26).

ქართულ წყაროებში ნიგალი პირველად მოიხსენიება „მატიანე ქართლისაში“, კერძოდ იქ სადაც მოთხრობილია, რომ ჯუანშერის სიცოცხლეშივე „იცვალა ადარნასე ბაგრატიონიანმან ნასამალი კლარჯეთისა, შავშეთისა, აჭარისა, ნიგალისა და ციხეთაგანცა, რომელნი ჰქონდეს შვილიშვილთა ვახტანგ მეფისათა“ (ქართლის ცხოვრება 1, 1955, 251). შემდეგი წერილობითი

წყარო, რომელშიც ნიგალის შესახებ ცნობებს ვხვდებით, არის სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა „ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთა“ (იქვე, 377-378).

ნიგალის ხეობა მურვან ყრუს ლაშქრობის დროს უშუალო ასპარეზი გამხდარა არაბთა ლაშქრის თარეშისა. ამის შესახებ ჩვენ პირდაპირი ჩვენება გვაქვს მატიანეებში, სადაც მოთხრობილია, რომ დასავლეთ საქართველოდან გადმოსულმა არაბთა სადამსჯელო ექსპედიციამ ჭოროხის ხეობის გზით, ე.ი. ნიგალის გზით „განგლო სპერი“ (ინგოროყვა პ., 1954, 383).

ნიგალი ძველი ქართული წყაროებიდან მოიხსენიება აგრეთვე „ქართლის ცხოვრების“ იმ ჩანართებში, რომელიც მიეწერება ვახტანგ VI-ის „სწავლულ კაცთა“ კომისიას და რომელშიც აღწერილია ანდრია პირველწოდებულის მიმოსვლები (ქართლის ცხოვრება, I,38)“.

ისტორიული საქართველოს ამ კუთხის შესახებ მნიშვნელოვან ცნობებს გვაწვდის ვახუშტი ბაგრატიონი (ბაგრატიონი ვ., 1941).

„ბურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში“ არ არის რეგისტრირებული ჩილდირის საფაშოს ოთხი სანჯაყი: შავშეთი, ფერთექრეკი, ლივანა და ლისფი ლივანა, რომლებიც იურთლუკისა და ოჯაკლიკის წესით მიცემული იყო კერძო მფლობელობაში (ჩილდირის ვილაეთის ჯაბა დავთარი, 1991, 85-86).

XVII საუკუნის ისტორიკოსი ევლია ჩელები ჩილდირის ვილაიეთში შემაჯავალ 13 სანჯაყს შორის ასახელებს ორ ლივანას: ლივანასა და მცირე ლივანას, როგორც ცალკე დამოუკიდებელ ერთეულს (ჩელები ე., 1971,299). სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია ვარაუდი, რომ „ლივანა დღევანდელი ნიგალის ხეობის სახელი უნდა ყოფილიყო, ხოლო „მცირე ლივანა“ – ართვინისა. საყურადღებოა ისიც, რომ ევლია ჩელები თავის წიგნში ართვინს არ ასახელებს. ლაზისტანში შემაჯავალ 13 სანჯაყს შორის ჭოროხის მხარეში იგი ჩამოთვლის მხოლოდ არტანუჯს, შავშეთს და მაჭახელს“ (მაღაყმაძე რ. 2008, 31). აკად. დ. მუსხელიშვილის რედაქტორობით გამოცემულ საქართველოს ისტორიულ ატლასში, ნათლად ჩანს „ლივანას“ და „მცირე ლივანას“ ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული საზღვრები. ჩვენი აზრით, „მცირე ლივანას“ სანჯაყი ართვინიდან კარგა მოშორებით სამხრეთში იყო და იგი ვერ იქნებოდა ართვინის სახელწოდება. უფრო მეტიც, თვით მცირე ლივანას სანჯაყში სამხრეთით, თუხარისთან ახლოს იყო დასახლებული პუნქტი ლივანას (ზოგიერთ წყაროში მცირე ლივანას) სახელწოდებით.

საინტერესო ცნობები მოიპოვება „ტბეთის სულთა მატიანეში ნიგალის ხეობის ონომასტიკონსა და ტოპონიმიაზე“ („ტბეთის სულთა მატიანე“, 1977).

გამოჩენილი მკვლევარი და მოგზაური გიორგი ყაზბეგი აღნიშნავს, რომ „ეს ქვეყანა ოდიტგანვე სუფთა ქართული რასის აკვანს წარმოადგენდა და ახლაც ბედის უკუღმართობის მიუხედავად შეინარჩუნა თავისი ძველი ღირსებები“ (ყაზბეგი გ., 1995: 116).

დაპყრობილი ისტორიული საქართველოს ტერიტორიაზე ოსმალეთის ხელისუფლება მიზანმიმართულად ახორციელებდა დემოგრაფიული ვითარების შეცვლას. ეს პროცესი არანაკლები სიმწვავეთ მიმდინარეობდა ნიგალში. „ლივანის ხევიდან წაყვანილ და გადასახლებულ ქართველთა რიცხვით ძველად სავსე ყოფილა მისირი, შამი და დიარბექირი“ (ჭიჭინაძე ზ., 1915:10).

ზ. ჭიჭინაძის მასალების მიხედვით, ოსმალეთის ხელისუფლების მხრიდან გამაჰმადიანების პროცესის გაძლიერების ფონზე ხეობის მოსახლეობის გარკვეულმა ნაწილმა ხსნა ჯერ კათოლიკობის მიღებით, ხოლო შემდეგ გრიგორიანობის აღიარებით სცადა (ჭიჭინაძე 1904:31-39).

ჯერ თურქეთის მთავრობამ შეცვალა ქართული პროვინციების დემოგრაფიული სურათი, ხოლო შემდეგ ავადსახსენებელმა მუჰაჯირობამ თითქმის მთლიანად დააცარიელა ქართული მხარეები. რუსეთის მიერ თურქეთისაგან შემოერთებული ტერიტორიებიდან ხელოვნური პოლიტიკური მიდგომებით ქართული მოსახლეობა თურქეთის სხვადასხვა პროვინციაში გადასახლდა, აქ კი სხვა ეთნიკური ჯგუფები, ძირითადად თურქები ჩამოსახლდნენ.

ზ. ჭიჭინაძის ცნობით XIX ს-ის ბოლოსათვის ხეობაში ძველი ქართული გვარები ზოგს შენარჩუნებული და ზოგსაც კი ოსმალურად ჰქონდა გადაკეთებული „მაგ. ქურდიანი დღეს ქურდოვლათ იხსენება, მარგიანი მარგოვლათ, ბარამიძე-ბაირამოვლათ, და სხვა მრავალი“ (ჭიჭინაძე ზ., 1927:32). მინდა შევნიშნო, რომ თუ XIX საუკუნის მკვლევრები თავისუფლად აფიქსირებდნენ ჩვენებურებთა გვარებს თურქული დაბოლოებით – „ოღლი“ და სთხოვდნენ მათ გაეხსენებინათ ქართული -ძე-სა, -ია-სა და შეილზე დაბოლოებული თავიანთი წინანდელი გვარები; დღეს ჩვენებურებს ოღლობით წოდებული გვარებიც გასახსენებელი დარჩათ; თურქეთის ყველა მოქალაქეს განურჩევლად ეროვნებისა აქვს თურქული გვარი, თუმცა ძალიან ბევრია ისეთი ოჯახი, სადაც ახსოვთ თავდაპირველი გვარი და იციან მისი გვარის ისტორია, აქვთ წარსულის პატივისცემა და მისი ცოდნისა და ხსოვნის სურვილი.

ნიგალში დღემდეა შემორჩენილი ქართველთა ყოფისა და კულტურის ამსახველი ბევრი საინტერესო ნიშანი, რაც სხვაგან დიდი ხანია დაიკარგა.

ნიგალის ტოპონიმიაზე მუშაობისას ჩვენ მოგვეცა საშუალება დაგვეზვერა როგორც ხეობის ეთნოკულტურული სივრცე, ისე შეგვეგროვებინა ლინგვისტურ-დიალექტოლოგიური და ფოლკლორულ-ეთნოგრაფიული მასალა. მასალებიდან თემატური თვალსაზრისით შეიძლება გამოვყოთ: 1. სახასიათო-სატრფიალო ლირიკული ლექსები, 2. კულინარიის ამსახველი ტექსტები და ტერმინები, 3. მუჰაჯირობა და მისი კვალი დღევანდელობაში, 4. საქორწინო რიტუალი და მასთან დაკავშირებული ლექსიკა, 5. სამშენებლო დიალექტური ლექსიკა (ბერიძე ე. ჟურნალი „ჭოროხი“ №5, 2007).

ადგილობრივი ქართველობა თავისი ტრადიციების, წეს-ჩვეულებებისა და ეროვნულობის შენარჩუნებას საუკუნეების განმავლობაში ცდილობდა და ძირითადად ახერხებდა კიდევ მხოლოდ ქართველთან, თავისი მოდგმის წარმომადგენელთან ექორწინა. 2000-იანი წლებიდან, იშვიათად, მაგრამ, მაინც ხდება აქაურ ქართველთა ქორწინება თურქეთელ ქართველებზე, რაც, ვფიქრობთ, დადებითი მოვლენა უნდა იყოს ჩვენებურთა ენისა და ეროვნების შენარჩუნებისათვის, ძველ ნერგზე ახლის აღმოცენებისა და გახარებისათვის.

ჩვენებურთა გულშია საუბრებში და აგრეთვე ადათ-წესების, ტრადიციების, ყოფა-ცხოვრების, მუჰაჯირობის, კვების პროდუქტების დამზადებისა და მშენებლობის შესახებ ჩაწერილ ტექსტებში ვხვდებით მყარ ფრაზეოლოგიურ გამონათქვამებს, იუმორს, ანდაზებს, „ფასაფორტის“ გაკეთებისა და საქართველოში წამოსვლის სურვილს, ოცნებას. ამ ჩანაწერებში თვალნათლივ ჩანს ჩვენებურთა ეთნოკულტურული ყოფა.

მაგალითისათვის, მთქმელი ნაფიე ქესკინი (50 წლის) სოფ. ბაგინი. „ბერ-დედაბერი ერთად მეიყარენ და თქვეს უწინდელი რაცხაები ვიპარაკოთო, ვიჭუჭუნოთო. შენ რომ მოგიყვანე გოგო არ იყავი, იციო?! დედაბერსაც უთქმია კ(ქი), ძირიდან არ დეიწყო, ზეიდან დეიწყო. არ ეამა ბერს კ(ქი)“.

დედოფლობისათვის მზადება და მეზობელი თერძი ქალისადმი მადლიერების გრძნობაა გამოხატული შემდეგ ტექსტში:

„მუუტანდი ჩვენ ურბას, დაჭრევა კარვათ, შემიკერებდენ, ჩამცმებდენ, დედოფალი დაუდგებოდით. ძველათ ენ კაი თერძი იყო გოგვებისა, მეტი გამახარებდენ, ფულსაც ცოტა ამართმებდინ, პატინა რაცხას მივცემდით, ლოცვას მეიგებდა ბერს“.

„– ავაღები გავხდებით, ვაკითხიავთ, მეტი კაი ქალია. გონჯი უზრი ის აქ იშტი, კაცსა არას უძახის.“

– დედაბერი ქალი ადექი და ტანი იბანე, რა ზორი“.

5 ყათი გენილი ყავს, ერთი მეიყვანა, შეიშალა, ამელიათი გახდა, მეორე მეიყვანა, ამელიათი გახდა, „რძალი თლათ მეიყვანა, თლათ ამელიათი გახდა“, ამ ტექსტში გამოხატულია დედის პასუხისმგებლობა ოჯახში ახალი წევრების – რძლების შემოყვანის დროს, როგორც ეს არის ჩვენთან და არა როგორც მუსლიმანურ საზოგადოებაში (ოჯახში რძლის არასრულფასოვან წევრად მიღება).

ქვემოთმოყვანილ ტექსტში კი ნაფიქსიანი აღწერს, თუ როგორ მკურნალობს მოტეხილობას:

„რაგვი ვაგდებ, თუ მოტეხილია შევხედავ, შევხედავ იშტე, გავაკეთავ, იმას შუუხევე, კვერცხის ფქილით გავთქიფავ, გავლესავ, ფალაზხე დავასხავ, შუუხევე, ის აღჩისი გახდების, გახმება, 15 დღე შეხვეული იქნება, იმის შემდეგ მოძრება, ხელიც გუუკეთდება“.

მთქმელი ჰაჯერ ათამანი (48 წლის) სოფ. დევესქელიდან აღწერს თუ როგორ ამზადებენ კერძებს:

„ჭიმური, გოგოვ, სიმინდ იცი, ჭადი გამააცხე ლამაზი, ცხელ კი ამეიღებ დიდ თევში, ლამაზათ ჭად დადებ, ერთი ყაშული გინდა, ორი ყაშული გინდა, იმა დაადებ და ჩაბლუჯავ, ჭადი არნა გაცივდეს, მალ-მალენა ქნა იალი, გადნეს შიგან, იანხე აირანი მორეკე ხელით, იშიც შუაში ჩადე ლამაზათ, მოყარე ღარჭები, გუუდექ და ჭამე“.

რუსეთ-თურქეთის სამხედრო დაპირისპირების ეპიზოდია სებაათტინ აღფაიდინის მონათხრობში:

„ჩხუბი გასკდა თავიდან, სავაში, თელი ხალხი, ვინ ვის. მექშიენ ასკრებსა, დედაბერთან მივდენ მეგერე, დედაბერსა საჭმელი მოთხვა, საჭმელი დუუდვა, მიაართვა. რუსები ძულდებიან ჩვენ, ქართველებსა. მეგემ დევესქელში იყვენ, მუცლიანი ქალები დახიშტეს, თელი ღარჭები გამაგდებიეს და ძულდენ ისინი. ქალმა უთხრა, საჭმელი გინდებიანო თუ, ეშინიოდა, ჭამეთო და, ღმერთმა არ გაჭამონო. მეგერე ერთთანე შიან ქართველი არ ყოფილა ასკერ, ნენევე მე კაი ვჭამე ჰამაო, მეს ქართველი ვარო და, **ვოლომე, ესენიც ქართველი ყოფილანო და ჩემი ხალხი ხართო და უტირია მაშინ**. ჰამა რუსებსაც დიდი ბითური საქმე უქნიან, გაიგენ და რუსები ზულდენ“.

ომს ყოველთვის ახლავს შემზარავი და ხშირად გაუთვალისწინებელი შედეგები, რუსეთი ქართულ მოსახლეობას ათავისუფლებდა ოსმალეთის საუკუნოვანი ბატონობისგან და ემზადებოდა თავისი ბატონობისათვის, შეგუებული მკვრობელი ახალი დამპყრობელით იცვლებოდა, ომის შედეგების გამო ჩვენებური რუსი ჯარისკაცის სიძულვილს განიცდიდა. გული შესტკიოდა თავისიანებსა და სამშობლოზე. 1878-1921 წლები ჩვენებურთა მესხიერებას მათი ქართველობის ნათელ კვალად ატდევია.

ქართული მეტყველება შემონახულია ისტორიული ნიგალის, ბორჩხის რაიონის ქლასქურის მურღულისა და დევესქელის ხეობების სოფლებში **არავეთი, შუახვევი, დევესქელი, ბაგინი, ქვედა ქლასქური, ზედა ქლასქური, იბრიქლი, ადაგული, ხება, ჯუფანი, არხვა, ტრაპენი, დამფალი, თხილაზრო, ავანა, კატაფხია, არჩვეთი, მარადილი** და აგრეთვე **ბორჩხა და ართვინის სოფელი ქართლა ქართულენოვანია**. აქ შემორჩენილი ქართული ბევრი მნიშვნელოვანი ასპექტით იქცევს მკვლევართა ყურადღებას. ჯერ ერთი აქაური მეტყველება საინტერესოა ენათა კონტაქტების თვალსაზრისით და, მეორეც აქ ჯერ კიდევ შემორჩენილია ქართული ენის უძველესი ლექსიკური ერთეულები და ენობრივი ფორმები. მისასაღამებელია, რომ ლივანის ხეობის ქართულით, მისი ფონეტიკური, მორფოლოგიური და სინტაქსური თავისებურებებით დაინტერესდა არაერთი მეცნიერი და საყურადღებო ნაშრომიც მიუძღვნა (მარი ნ., 1911; ცინცაძე მ., ფალავა მ., 1998; ფუტკარაძე შ., 1993). თანამედროვე სალიტერატურო ქართულთან შედარებით ლივანური მეტყველება ბევრ თავისებურებას ამჟღავნებს, საყურადღებოა ის გარემოებაც, რომ მას შემონახული აქვს არქაული ფორმები.

ჩვენებურთა მეტყველებაში მომხდარი ენობრივი, გრამატიკული ცვლილებები და ძველი ქართულის ნიმუშები პირველივე შეხვედრებიდან შესამჩნევი ხდება; გადმოვცემთ ჩვენებურთა ქართულ მეტყველების, ჩვენთვის საინტერესო ნიმუშებს, მათ შორის თურქული მაწარმოებლობით გაფორმებულსაც ზოგ სიტყვას. პირვანდელი, ზოგს სახეშეცვლილი მნიშვნელობა აქვს.

წარმოვადგენთ ნიგალური მეტყველების ჩვენ მიერ დაფიქსირებულ თავისებურებებს:

როგორც ცნობილია, ქვემდებარე გარდამავალ ზმნასთან პირველ სერიაში სახელობით ბრუნვაშია, II სერიაში – მოთხრობითში, III სერიაში – მიცემითში: ნიგალის ხეობის ქართულში ეს წესი დარღვეულია, ქვემდებარის ბრუნვად სახელობითის მაგივრად იყენებენ მოთ-

ხრობითს (ისე, როგორც ჩვენში, მარადიდის, სიმონეთის, მახოს (ხელვაჩაურის რაიონი) მკვიდრთა მეტყველებაში:

დოსტმა მომიყვანს – დოსტი (მოყვარე) მომიყვანს; კაცმა წერავს – კაცი წერს;

იმან ამბობს – ის ამბობს; იმან გეტყვის – ის გეტყვის; ძველებმა იტყოდნენ – ძველები იტყოდნენ; ჩემმა ბადიშმა იჯდა – ჩემი ბადიში იჯდა.

მიცემითის ფორმა წარმოდგენილია ძველი ქართულის შესაბამისად, ფუძის სახით: კაც დურტყამს – კაცს დაურტყამს (მსგავსი ფორმები ჩვენშიაც გვხვდება).

-ებ თემის ნიშნის ნაცვლად ნახმარია -ავ თემის ნიშანი:

აადულავ წყალს, -აადულავ წყალს

- ავ თემის ნიშანი გამოყენებულია, -ი -ებ და -ამ თემის ნიშნების ნაცვლად; ხშირად თემის ნიშანი წარმოდგენილია იქ, სადაც არ უნდა იყოს:

ჭრავს – ჭრის; თხარავს – თხრის; ჭამავს – ჭამს; მაწერავს – მაწერინებს; ღარჭი ითამაშავს – ბავშვი ითამაშებს. ღარჭ წერება – ბავშვი წერდა

-ავ და -ამ თემის ნიშანთა მონაცვლეობა დამახასიათებელია ქართული ენის სამხრული დიალექტებისათვის, ასევე ჩვეულებრივია ავ/ვე, ამ/ემ ფორმათა არსებობა, მაგრამ ჩვენ ნიგალის ხეობაში -ევ და -ემ ფორმიანი ზმნები იშვიათად გვხვდებოდა, თუმცა ნიგალის მეზობელი – მაჭახლის ხეობისათვის -ევ სუფიქსიანი აწმყოს მწკრივის ფორმები საკმაოდ ნიშანდობლივია: ვზიდევ, ხედევ, აკოჭევ (ცინცაძე მ., ფაღავა მ., 1998, 70).

სიტყვა „გინება“ დასტურდება „გინვა“ ფორმით: “გინვა იციან”.

მე-3 სუბიექტური პირის -ს ნიშნის ნაცვლად გამოყენებულია -ა, მაგ.,

გული არ აქვა – გული არ აქვს; ფული არ მაქვა – ფული არ მაქვს;

ობიექტური პირის ნიშნის გვ -ს ნაცვლად გვხვდება ნიშანი - მ მაქვან -გვაქვს

თავისებური შეთანხმებაა სახელისა და ზმნისა რიცხვში:

წყალი მომყავან – წყალი მომყავს;

პური გამააცხებდინ – პურს გამოვაცხობდით.

ქართული ენის აღმოსავლური დიალექტის მსგავსად დამკვიდრებულია „გამააცხე“ („ბიში გამააცხე“), აჭარულ დიალექტში - გამუაცხე – ლიტერატურულია გამოაცხევე.

ამბობენ: ის ხებალია, ეი. ხებელია – ხებიდანაა; სადაურობის მაწარმოებელი ელ სუფიქსი შეცვლილია ალ სუფიქსით; ასევე, ავად ვარ, ვავადვყოფობ ნაცვლად გაბატონებულია გამოთქმა – „ავადველი“ ვარ (ავად-ეული-ი – ავად-ველი-ი). შეიძლება ამ ევლ-ში მორფემა ეულ ვიგულისხმოდ.

საუბრის დროს ხშირად შეხვდებით ანდაზებს, ბრძნულ გამონათქვამებს, ფრაზეოლოგიზმებს, იდიომებს, იუმორს, **„ფასაფორტის“ გაკეთებისა და საქართველოში წამოსვლის სურვილს, ოცნებას.**

პირ კოცნა თუ გინდა, ცხვირმა არ დიგიშალოს; თაფლი დიგიკავეს (თაფლი უჭმელობას კარვა ხანს გაგაძლებინებს); ჯერ მაშხალი დაანთე, მერე ცეცხლი; კაი ჭამავ, კაი სვავ, კაი დეიძინავ, თელი კუჭ ჯიგერები რაათლარან; მასვეს ღვინო, გოდორი გახდა თავი; ჯერ თხილებმა გული ჩეიდვან, რომ ღორებმა შეჭამონ...;

– რა გტკივა დიდმამაო?

– 84 წელი მტკივაო (პუსეინ პაჯოღლი გორშიმ, 84 წლის);

თუ ადრე თურქული მეორე ენა იყო, დღეს იგი პირველი ენაა, ქართული თურქულშია არეული. ყველა ქართულ სოფელში იხმარება სიტყვა (ხედსართავი სახელი) „პატინა“, რაც „პატარა“ და „პაწაწინა“ სიტყვებისაგან უნდა მომდინარეობდეს: პაწაწინა – პაწინა – პატინა. კარტოვილს ეძახიან მიწის ხაპს; აქტიურად გამოიყენება ქართული ლიტერატურული სიტყვები – რძალი და დაძმა, მათ აღმნიშვნელ თურქულს თითქმის არ იყენებენ. აჭარაში გავრცელებული ერთ-ერთი ხილის აღმნიშვნელი დიალექტური ფორმა – „ჟოლი“ ნიგალის ხეობაში საერთოდ არ იციან, სამაგიეროდ, ყველა სოფელში ამბობენ “თუთას”, ზმნიზედას – „ზემთ“ ასევე, ძირითადად, ლიტერატურული – ზემოთ ფორმით ვხვდებით, ძალიან იშვიათად ხმარო-

ბენ სიტყვას – ძროხა, სამაგიეროდ აქტიურ გამოყენებაშია „ფური“, „შემხვდეს“ ნაცვლად იყენებენ „შემეყაროს“, „შიგნით“ ნაცვლად გვხვდება „შიგან“; „ვსაუბრობთ“ ნაცვლად – „ვაზირობთ“; არ არის ხმარებაში მობრძანდი, დაბრძანდი სიტყვის ფორმები, ბაღჩას ეძახიან ვენახს, „მაკიდო“ მწვანილს ყველა სოფელში მოიხსენებენ ძველი ქართული ფორმით – მაკიდონი, სიტყვას – შოთი იყენებენ ბაქლავისა თუ სინორისათვის გაღებული ბრტყელი ფენის აღსანიშნავად, რომელსაც ხშირად აკეთებენ კიდევ; როდესაც ჩვენში ლამის დამკვიდრდეს ბეწვეულის ჩასაცემლის აღმნიშვნელი უცხოენოვანი სიტყვა შუბა, ჩვენებურების სამეტყველო ლექსიკაში აქტიურად გამოიყენება სიტყვა ქურკი. სოფელის ნაცვლად ამბობენ – სოფლიერი; ეგეთი არა–ისეთი არა, მაგვარი არას მნიშვნელობით – იმგვარი რამ არას; სიტყვა ლაპარაკი გვხვდება სამი ფორმით: ლაპარაკი, ლაპარიკი, ლაპაიკი. შენარჩუნებულია ლიტერატურული ფორმა სიტყვისა „ლაპარაკი“ (აჭარულ დიალექტში – „ლაპარიკი“), დასტურდება ისეთი ლექსემები, რომლებშიც ჩავარდნილია მთელი მარცვალი. მაგ., გეპარიკები - ლაპაიკი (გელაპარიკები) გელაპარაკები, ლაპარაკი; ჩვენი მუსლიმობიდან აფერი გამოვა.

ნიგალელთა მეტყველებაში საერთოდ არ გვხვდება სიტყვა–„სწავლობს“, სამაგიეროდ ამ დანიშნულებით იყენებენ სიტყვას – „კითხულობს“.

მურღულში, სოფელ ქურაში, დავაფიქსირეთ სოკოს სახელები – მარქვალა და წოროსწივა, როგორც ეს ჩვენთან არის.

იშვიათად გვხვდება უცხოენობრივი ფენაც, მაგ., ნაცვლად კომშისა – აივა, პომიდურისა – ტომატისი.

ქართული ენის დიალექტთაგან იმერხეული (კლარჯული) კილო (რომელიც თავისთავად მოიცავს ლივანურ მეტყველებას – ე. ბ.) ერთ-ერთი თავისებური და „ჭრელი“ ენობრივი ერთეულია. იმერხეული ახლოს დგას ქართული ენის სამხრულ და დასავლურ დიალექტებთან: უწინარესად – აჭარულთან, შემდეგ – სამცხურ-ჯავახურთან, გურულთან; თავს იჩენს ქართული ფენაც (გივინეიშვილი ი., თოფურია ვ., 1989: 536). ყოველივე ეს ნათლად იგრძნობა ჩვეულებრივი მოსმენით, ენობრივი ანალიზის გარეშეც.

ნებისმიერი ეთნიკური ჯგუფის სულის წიაღში მოიპოვება ერთადერთი, განუმეორებელი წყარო, რომელიც ესმარება მას იდენტობის გამოხატვაში, ესმარება დარჩეს ისეთი, როგორიც არის და თქვას სათქმელი ისე, როგორც ამას ვერ იტყვის სხვა ეთნიკური ჯგუფი მსოფლიოში, ეს არის ენა (ლუტიძე 2010: 145). ისტორიული საქართველოს მიმდინარეობდა და მიმდინარეობს გრძელი და ყველაზე დამთრგუნველი ხანა, ე. წ. „ლინგვისტური ხანა“, რომელიც საკმაოდ ადრე დაიწყო და ჯერაც არ დამთავრებულა (მარი 1978:166). ახალმა თაობამ ქართული ენა აღარ იცის, ქართული განიცდის ასიმილაციას თურქულ ენასთან; ქართველთა იდენტობის ნიშნებს ძნელად ნახავთ ან სულ ვერ ნახავთ ნიგალის ხეობაში – ქალაქ ართვინსა და მის „სანახებში“.

წარმოვადგენთ ბორჩხის რაიონის უფროსი თაობის ქართველებისაგან ჩაწერილი საუბრების ამონარიდებს, რომელთა ნაწილი პირდაპირი მნიშვნელობით მხოლოდ კონტექსტში შეიძლება გაიგოს.

მარილ ჩააყრ, წყალი დაასხ, გამოიდ კიდო; აადუღავ წყალს, ჩააყრი ფქილსა, დააცხებ კოვ და მოჭიჭყავ, საინემ დაასხავ და იად მაასხავ; „ენ კაი“– ძალიან კარგი; წიყვან მი“– წაიყვან თუ? ხომ წაიყვან; ღმერთმა წორეთ მათქმევი და (ღმერთო სწორად მათქმევინე); ღარჭი გზაშია – ბავშვი მალე დაიბადება; მოთხარა დუნია, – შეეშინდა,შიშისაგან შემზარავად იყვირა; მაღალი ხერხები არის – კბილოვანი, ხერხისებური, მაღალი მწვერვალები არის; ტელეფონმა დიმიტრიალა – დამირეკა; ცხროთ დამკედარან – გარდაცვლილან; სული ჩაცხებინე – ჰაერი დაამატებინე; რაფერ გაგაგნებო – როგორ მიგახვედრო; ჩემთინ კაც მოკლის – ჩემი გულისთვის კაცს მოკლავს; ჩემი ნენე ქართულჯე ლაპარიკობდა, თურქები მთქმეაფდნენ, ქართულჯე არ ილაპარიკო, ქართულჯე იასალი იყო; ფარა დააწვინა (ფული გადაიხადა, ფული ბანკში ჩადო, ფული გაუფასურდა, როგორც იტყვიან, დაეწვა); ტელევიზორი დაკლიტე – ტელევიზორი გამორთე; მიართვა, უსაქმურაი ჭამოს, ცხოვროს, ჩუუყარონა გუდაში

– გულისხმობდა ბოშას, – უსაქმურად უნდა ჭამოს და იცხოვროს, უნდა მიართვა, გუდაში უნდა ჩაუყარო; წააფარებენ – ჩამოწვევენ, (ნათქვამია დარაბის, “ქალუზის” ჩამოწვევაზე); გადარეგლია – შერეულია; გუდუშტრიალა – შეაბრუნა; დაპანტებენ – დაარიგებენ, ჩამოარიგებენ; გაწვიო – დაგპატიო მასთან, ჩემთან; მევეწვიო – მივესწვებო; ჩიმიჭირეს – გამომიჭირეს; ამან მიძახა, ის სიმღერებინა ჩავთვალი, – ამან რომ მთხოვა, ის სიმღერები უნდა ჩავაწვიონო; ტელეფონი დუშუკრა – ტელეფონმა დარეკა; წინაი არ დააცხობიო – წინა არ დაარტყმევიონო.

დღევანდელი ვითარების მიხედვით, თურქეთის ქართულ მოსახლეობაში შეიძლება გამოიყოს შემდეგი კატეგორიები: ა) ქართულენოვანი და ქართული ცნობიერების; ბ) თურქულენოვანი და ქართული ცნობიერების; გ) გაორებული ცნობიერების (თურქი ვარ, ჰამა გურჯი ვარ); დ) ასიმილირებული ქართველები (ფუტკარაძე 2009:285). შევხვდით ბევრ ისეთ ოჯახს, სადაც მხოლოდ თურქული ენა იციან, მაგრამ იციან რომ თურქები არ არიან...

შეიძლება დავასკვნათ:

ქართველმა საკუთარი იდენტობისა და იერსახის შენარჩუნება ჯერ ენით, რელიგიითა და ტრადიციით, ხოლო შემდეგ წარსულის შემორჩენილი მემკვიდრეობით და ენით მოახერხა.

თურქეთში მცხოვრებ ნიგალისხეობელთა აქ წარმოდგენილი სამეტყველო და ფოლკლორული ნიმუშები ღირსსაცნობია არა მარტო თანამედროვე კუთხური თავისებურებით, მისი მახასიათებლებით, ფიგურალური გამოთქმებით, ისტორიული დიალექტოლოგიით და ეთნოკულტურული საერთო ქართულის ჩვენებით, ჩვენებურთა მეტყველების ენობრივი ანალიზი ნათელს მოჰფენს ხანგრძლივ დროსა და უცხო ვითარებაში ქართული ენის მორფოლოგიური სტრუქტურისა და ფონემატური სისტემის შეცვლის რთულ პროცესს.

ლიტერატურა:

ადონცი 1971: Адонц Н., Армения в эпоху Юстиниана, Ереван.

ატლასი მომზადებულია საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტში. მთ. რედაქტორი დ. მუსხელიშვილი, გამომც. „არტანუჯი“, (ელექტრონული ვერსია).

ბაგრატიონი 1941: ვ. ბაგრატიონი აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თ. ლომოურისა და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბილისი

ბერიძე 2007: ბერიძე ე., თერთმეტი დღე ნიგალის ხეობაში, ჟურნ. „ლიტერატურული აჭარა, №2, გვ. 10.

გიგინეიშვილი 1961: გიგინეიშვილი ი., თოფურია ვ., ქავთარაძე ი., ქართული დიალექტოლოგია. I. თბილისი.

ჯორბენაძე 1989: ჯორბენაძე ბ., ქართული დიალექტოლოგია, I. თბილისი.

დიდმანიძე, გოგიტიძე 2006: დიდმანიძე ო, გოგიტიძე ს. სოფელი მარადიდი, ბათუმი.

თაყაიშვილი 1991: თაყაიშვილი ე., სამუსლიმანო საქართველო, დაბრუნება, ემიგრანტული ნაშრომები, ტ. I. შემდგენელი გურამ შარაძე, თბილისი.

ინგოროყვა 1954: პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, თბილისი.

მარი 1978: ნ. მარი, სამაჰმადიანო საქართველოს შესახებ იყო დამარად იქნება. ბათუმი.

მაღაყმაძე 2008: რ. მაღაყმაძე, ნიგალი, თბილისი „ტბეთის სულთა მატინანე“. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთო თინა ენუქიძემ, თბ., 1977.

სომხეთის გეოგრაფია 1877: Армянская География VII века по Р.Х (приписывавшаяся Моисею Хоренскому), Перевод и подготовка издания К. П. Патканова. СПб.

ფუტკარაძე 2009: თ. ფუტკარაძე, ეთნიკური პროცესები თურქეთის ქართულ მოსახლეობაში. საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია. შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, ბათუმი.

ქართლის ცხოვრება 1955: I, ტექსტი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით დადგენილია ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი.

ლუტიძე 2010: ი. ლუტიძე „მუჰაჯირ ქართველთა ეთნიკური იდენტობის საკითხები“. კავკასიის ეთნოლოგიური კრებული. XII.

ყაზბეგი 1995: გ. ყაზბეგი, „სამი თვე თურქეთის საქართველოში“.

ცინცაძე 1954: მ. ცინცაძე, კირნათ-მარადიდის მეტყველების თავისებურებანი, შოთა რუსთაველის სახელობის ბათუმის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, I, ბათუმი.

ცინცაძე, ფაღავა 1998: მ. ცინცაძე, მ. ფაღავა, სამხრული მეტყველება და ქართული სალიტერატურო ენა, ბათუმი.

ფუტკარაძე 1993: შ. ფუტკარაძე, ჩვენებურების ქართული, I, ბათუმი.

მარი 1911: Марр Н, Я Дневних поездки в Шавшетию и Кларджетию, «Георгий мерчул» Житие Григория Хандзтийского», СПб,

ჩილდირის ვილეთის ჯაბა დავთარი (თურქული ტექსტი ქართული თარგმანით მოამზადა ცისანა აბულაძემ, გამოკვლევები დაურთო მიხეილ სვანიძემ), თბილისი. 1991.

ჩელეები 1971, 2010: ე. ჩელეები, მღვზაურობის წიგნი, თურქულიდან თარგმნა კომენტარები დაგამოკვლევა დაურთო გიორგი ფუთურიძემ, ნაკვ., I, (1971) და ინგა ლუტიძემ (2010) თბილისი.

ჭიჭინაძე 1915: ზ. ჭიჭინაძე, ქართველთა გამაჰმადიანება, ტფილისი.

ჭიჭინაძე 1904: ზ. ჭიჭინაძე, საქართველოს დაკარგული სოფლები და ქართველი კათოლიკეები, ტფილისი.

ჭიჭინაძე 1927: ჭიჭინაძე ზ, ოსმალეთის ყოფილ საქართველოს და ქართულ მაჰმადიანთ ნაწილი. ლაზისტანი, ისტორიულის და ეთნოგრაფიულის მხრით. პირველი წიგნი. ტიფლისი.

Е. Беридзе (Батуми)

Грузинский язык Нигали

Историческое Нигали является частью Кларджети. Кларджети и Тао принадлежат к крупному региону, который в свою очередь охватывает собственно Кларджети, Шавшети с Имерхеви, Мачахелу, Аджарию и Артанудж. Этот историко-географический регион, с другими частями Южной Грузии (бассейн реки Мтквари), входил в состав Месхети, точнее, в состав исторического Верхнего Картли.

Нигальское ущелье имеет крайне важное географическое расположение – с севера системой Карчхальских гор оно отдалено от Мачахелы и Аджарии, с востока – от Кларджети и Артануджи, с юга – от Тао Орджахинской и Арсианской горной системой, а с запада упирается в Лазский хребет. Этот географический ареал охватывает среднее и нижнее течение реки Чорохи.

На сегодняшний день по государственному и административному делению Нигальское ущелье входит в состав двух государств – Турции и Грузии. К заграничной части ущелья относятся районы Борчхи, Мургули и Артвин, которые по турецкому административно-территориальному делению относятся к Артвинскому вилайету. В составе Грузии осталась нижняя часть ущелья с несколькими селами: Нижнее Марадиди, Кирнати, Мачахлиспири, Гвара, Мирвети, Шушанети, Кобалети, Дзаблавети, Верхнее Кирнати.

«История Чорохского бассейна очень насыщена, здесь проживали и сменяли друг друга разные народы: грузины, армяне, византийцы, арабы, турки-сельджуки и турки османы. Сменялась религия этих народов, их язык и знания» (Э. Такаишвили., 1991, 203).

Тао-Кларджети является колыбелью культуры и государственности грузинского народа. Эта территория с древнейших времен (XII – VII д.н.э.) входила в состав сильного объединения Даиан-Диаохи, позже – являлась частью царства Колхида. С III века до н.э. долина Нигали входила в состав Картлийского царства. Административно север Нигальского ущелья принадлежал Аджарии, а юг – Кларджети. В период раннего феодализма Нигали вошло в состав грузинского феодального царства (Тао-Кларджети), а после объединения грузинских феодальных царств Нигали стало частью единого Грузинского государства. С середины XIII века Нигали вошло в состав княжества Самцхе-Саатабаго. Во второй половине XVI века долина Нигали была захвачена османами (О. Дидманидзе, 2006, 163).

Впервые в письменных источниках Нигали вместе с другими провинциями Грузии (Кларджети, Аджария, Джавахети, Самцхе, Шавшети и др.) упоминается в Армянской географии Анании Ширакаци (Армянская география VII, 1887; Адонц Н., 1971, 26).

Грузинским источником, в котором упоминается Нигали, является «Летопись Картли», где подчеркнуто, что еще при жизни Джуаншера Кларджети, Аджара, Шавшети, Нигали... перешли из-под владения Адарнасе Багратоняна к потомкам царя Вахтанга (Житие Картли, 1955, 251). Следующим письменным источником, который содержит сведения о Нигали, является хроника Сумбата Давитис-дзе «Жизнь и известие о Багратидах» (там же, 377-378).

Во времена походов Мурвана Глухого Нигали стало объектом военных нападений арабов. Эти сведения содержатся в летописи, где указано на то, что карательная экспедиция арабов проходила по Чорохскому ущелью (П. Ингорква, 1954, 383).

Сведения о Нигальском ущелье содержатся и в «Житие Картли», которое составила комиссия «учёных мужей» при царе Вахтанге VI. В житии описаны странствия Андрея Первозванного по данной местности («Житие Картли», I, 38).

Важные сведения об этом историческом уголке Грузии имеются в труды известного грузинского ученого 18-го века Вахушти Багратиони (В. Багратиони., 1941).

«В «Большой тетради Гурджистанского вилайета» не были зарегистрированы четыре санджака Чилдырского вилайета: Шавшети, Фертекреки, Ливана и Лиспи-Ливана, которые были переданы в личное правление (Тетрадь Чилдрийского вилайета, 1991, 85-86).

Интересные сведения об ономастике и топонимике данного региона содержит «Духовная летопись Тбети» («Духовна летопись Тбети», 1977).

Известный исследователь и путешественник Георги Казбеги отмечал: «Этот регион является колыбелью грузинской расы и сейчас, несмотря на все, хранит свою историческую гордость» (Казбеги, 1995, 116).

На завоеванной грузинской территории османское правительство проводило целенаправленную демографическую политику. Этот процесс не мог не затронуть и Нигали. «Переселенными из Ливанского ущелья грузинами были заполнены Мисир, Шами и Диарбекир» (З.Чичинадзе, 1915, 10). По словам Чичинадзе, на фоне усиления процесса исламизации со стороны османского правительства, определенная часть населения ущелья приняла католичество, а затем пыталась проповедовать григорианство (Чичинадзе 1904, 31-39).

Турецкое правительство изменило демографическую картину грузинских провинций, а махаджирство почти полностью опустошило их. С освобожденных Россией от турков территорий, под натиском проводившейся целенаправленной политики, грузины были вынуждены переселиться в другие турецкие провинции, а места проживания грузин заселялись турками.

В процессе исследования мы встретили много семей, которые говорят только на турецком языке, но мы знаем, что они не турки... Необходимо отметить и тот факт, что ни один грузин и лаз не носит грузинское или лазское имя. По сведениям Чичинадзе, концу XIX века в ущелье некоторые семьи сохранили свои старые грузинские фамилии, а другие переделали их на турецкий лад. Напр., фамилия Курдиани переименована в Курд-оглы, Маргиани – на Марг-оглы, Барамидзе – на Байрам-оглы и т.д. (Чичинадзе 1927, 32).

Необходимо отметить, что если исследователи XIX века свободно фиксировали турецкие окончания в грузинских фамилиях – «оглу» и пробовали восстановить изначальные формы грузинских фамилий, то на сегодняшний день, уже измененные фамилии на –оглу-, позабыты. По турецкой конституции, каждый гражданин Турции, не зависимо от нации, носит турецкую фамилию. Однако, есть много таких семей, где знают и помнят свои фамилии в первоначальном виде, их историю, не забывают и чтят свое прошлое.

На сегодняшний день в Нигальском ущелье сохранилось много элементов грузинского быта и культуры, которые в других местах давно позабыты.

Работая над Нигальским топонимным фондом, мы смогли ознакомиться и с этнокультурным пространством ущелья, собрать диалектический, лингвистический и фольклорный материал об этнологическом и этнокультурном быте местного грузинского населения, который разделили на следующие группы: 1. лирические песни; 2. термины и тексты, связанные с кулинарией; 3. махаджирство и его последствия; 4. свадебный ритуал и, связанная с ним лексика; 5. строительная диалектическая лексика (Беридзе Э. Жур., «Чорохи» 5. 2007).

Местные грузины, для того чтобы сохранить свою культуру, традиции, нравы и национальность старались связывать себя брачными узами с представителями своей общины. С 2000-ных годов, редко, но все же случаются случаи помолвки здешних грузин на грузинах, проживающих в Турции, что, по нашему мнению, является положительным моментом, способствует сохранению языка и национальности.

При беседах с местным населением Нигали нами были записаны тексты, касающиеся традиций, законов, быта, махаджирства, изготовления продуктов питания и строительства, в которых часто встречаются устойчивые фразеологические обороты, юмор и поговорки, а самое главное, во всем

прослеживается одна мечта – приобрести «паспорт и вернуться на свою историческую родину». В этих записях отражается этнокультурный быт грузинского населения Турции.

Можем привести пример текста из записей, связанный с подготовкой невесты к помолвке. «Vuutandi čven urbas, dačrevda kargat, šemikerebden, çamcmebden, dedofali davdgebodit. žvelad en kai terži iqo gogvebisa, meti gamaaxarebden, fulsac cota amartvemebdin, patina racxas mivcemdit, locvas miičebda bevrs». («Принесли бы мы невесте отрез, который покроили бы и сшили свадебное платье. Одарили бы деньгами, все время много молились за нее...»)

«Если невестка приболела, все старались ей помочь, за что та была очень благодарна»... В записанных сведениях отчетливо видно, что старшая женщина в семье заботится о новых ее членах, как это происходит у грузин. В мусульманском обществе же, невестка не считается полноправным членом семьи.

В следующем источнике, записанном со слов Нефие Кескине, описывается лечение переломов: «ravai vagdeb, tu motexilia ševxedav, ševxedav ište, gavaketav, imas šeuxvev, kvercxis pkvili gavtkifav, gavlesav, fafalaxxe davasxav, šeuxvev, is alčisi gaxdebis, gaxmeba, 15 dče šexveuli ikneba, imis memre, xelic gauketdeba («Осмотрю место перелома, разведу яичный порошок, смажу им кусок материи и наложу на ушиб. Эта масса затвердеет и будет на участке тела 15 дней, а затем сама отпадет, что является признаком того, что ушибленное место зажило»).

Рассказчица Хаджер Атаман (48 лет), жительница села Девескили рассказывает, как готовит одно из блюд. «čimuri, gogov, simind ici, čadi gamaacxe lamazi, cxeli ki ameičeb did tefšši, lamazad čads dadeb, qašudī ginda, ori qašudī ginda, ima daadeb da čabduzav. čadi arna gacivdes, mak-malena kna iađi, gadnes šigan, ianze airani moreke xelit, imaši šuaši čade lamazad, moqare čarçebi, guudek da çame". («Из кукурузной муки испеку лепешки, сложу их на красивую тарелку. Растоплю масло и горячие лепешки полью им. Затем надо хорошо взбить айран (кислое молоко) и поставить в центр, Приготовив блюдо, позови своих детей и садитесь кушать!»)

Темой беседы с Субаатин Алфаидином является русско-турецкое военное противостояние конца XIX-начала XXвв. Он рассказал о том, как местное население ненавидело русских солдат, из-за того, что те издевались над людьми В деревне Девескили беременным женщинам вспарывали животы... «čxubi gaskda tavidan, savaši, teli xalxi, vin-vis, meemšien askrebsa, dedabertan mivden megere, dedabersa sačmeli motxova, sačmeli duudga, miartva.. Rusebi žuldebian čven, kartvelebsa. Megem deveskelši iqven, mucliani kalebi daxište, teli čaržebi gamaagdebies da zulden isini. kalma utxra, sačmeli gindebian tu, ešinoda, čameto da, čmertma ar gačamono. megere erttane šian kartveli ar qofilla asker, nenev me kai včame hamao, mes kartveli varo da, voome, esenic kartveli qofilano da čemi xalxi xarto da utiria mašin. Nama rusebsac didi bituri sakme uknian, gaigen da rusebi zulden» (кто с кем воевал не было понятно. Проголодавшись, русские солдаты требовали еды у жителей деревень. Один из солдат русской армии оказался грузином и очень переживал, что участвует в карательной экспедиции против своего народа)

Войну всегда сопровождают тяжелые и непредсказуемые последствия. Россия освобождала грузинское население от многовекового турецкого гнета и готовилась для установления своего господства на данной территории. Местное грузинское население Турции в русских видело врага, нового поработителя. 1878-1921 годы ярким следом сохраняются в памяти грузинского населения Османской Турции.

На грузинском языке говорят в Нигальском, Класкурском, Мургульском и Девескильском ущельях. Сохраненные на данной территории в большом количестве важные элементы грузинского языка, притягивают к себе внимание исследователей. Объектом изучения являются как языковые контакты, так и устаревшие лексические единицы и языковые формы. Ливанское (нигальское) , шавшурское, самхрульское, тао-кларджетское произношение стало предметом изучения многих ученых-языковедов. Форме грузинского языка Ливанского ущелья, его фонетическим, морфологическим и

синтаксическим особенностям посвящено немалое количество научных трудов (Март Н., 1911, Цинцадзе М., Пагава М., 1954, Путкарадзе Ш, 1993)

В сравнении с современным грузинским языком в ливанском произношении проявляются множество особенностей, одной из которых - сохраненные в языке архаичные нормы.

При первой же встрече с местными грузинами в их произношении чувствуются языковые грамматические изменения и сходство со старогрузинскими формами языка. Записываем речь местного населения, отмечаем интересные моменты, как из, оформленного турецкими включениями, форм грузинского языка, так и из диалектов и литературного грузинского.

Приведем некоторые примеры особенностей нигальского произношения. Как известно, подлежащее при переходном глаголе в первой серии стоит в именительном падеже, во второй серии - в эргативном падеже, в третьей – в дательном. В нигальской форме грузинского языка это правило нарушено: вместо именительного падежа используют эргативный, так же как в речи местного населения Аджарии, в частности, в селах Марадиди, Симонети, Махо (Хелвачаурский район):

dostma momikvans – dosti momikvans - родственник привезет меня

kaema çeravs – kaci cers – человек пишет

iman ambobs - is ambobs – он говорит

iman geṭkvis – is geṭkvis – он скажет

zvelebma iṭkodnen – zvelebi iṭkoden – старики говорили

čemma badišma iṭda – cemi badisi iṭda – мой внук сидел

Форма эргативного падежа представлена как и в древнегрузинском, в виде изменений в корне:

kae durtkams – kacs daurtkams - мужчина ударил (схожие формы встречаются и в Аджарии),

вместо, следующего за корнем -eb, употребляется -av:

aadugav çkals – aaduṭeb ç -kals вскипачу ему(ей) воду

вместо i, eb, am употреблено av и часто эти включения используются там, где должны отсутствовать:

čravc – čris - режет

txaravs – txris - копает

camavs – cams - ест

materiavs – materinebs - помогает писать

čarči itamašavs – bavšvi itamašebvs – ребенок поиграет

čarč werebda – bavšvi çerda – ребенок пишет

Смена -av на -am и наоборот, характерна и для южных диалектов грузинского языка, а также возможна форма употребления av//ev, am//em. В Нигальском ущелье редко встречаются формы глаголов с -ev и -em, однако для соседнего с Нигали Мачахельского ущелья характерна суффиксная форма –ev: vzidev (несу), xedev (вижу) (Цинцадзе М, Пагава М. 1998, 70).

Слово “gineba” (ругань) уточняется ginva формой ginva ician (умеют ругаться).

Вместо знака третьего субъективного лица буквы «с» используется «а», напр.,

guli ar akva – guli ar akvs - не имеют сердца

puli ar makva = puli ar makvs - у меня нет денег

вместо знака объективного лица „gv – с” встречается „m”

makvan- gvakvs -имеем

Согласование имени и глагола в числе:

çqali motqavan – çqali motqavs - провожу воду

puri gamaacxebdin – purs gamovacxobdit - испекли бы хлеб

В данном случае, как и в восточных диалектах грузинского языка, утвердилась форма «gamaacxe» («biši gamaacxe») (испеки лепешку), в аджарском диалекте – «gamuacxe», литературной формой же является «gamoacxe».

Произносят – «is xebalia», т.е. xebelia – житель Хеби, т.е. суффикс «el» заменен суффиксом «al», который указывает на место проживания личности. Тут же необходимо отметить, что вместо формы «avad var», «vavadqorob», распространено выражение «avadevli» var (болен) (avad-eul-i - avad-evl-i).

Во время бесед часто встречаемся с употреблением поговорок, фразеологических оборотов, идиом, юмора. Так, например, вместо слова паспорт, произносят «fasafort»; «pir kocna tu ginda, cxvirma ar dagišalos» (если хочешь целоваться, нос не помешает), «tafli dagikavebs» (мед на долго утолит голод), «zer maşxala daante, mere sesxli» (сначала лучину зажги, а затем костер), «masves đvino, godori gaxda tavi» (выпил вино, голова стала ведром), «zer txilebma guli čaidon, mere đorebma šečamon» (сначала должны созреть ядра орехов, а потом уж ими наедятся свиньи);

«ta gtkiva didmamao? («Что болит у тебя, дедушка?»)

84 čeli mtkiva («84 года болит») (Хусейн Хаджогли Гарджи, 84 летний).

Если раньше турецкий язык был вторым языком общения, то на сегодняшний день он стал первым. Грузинский язык почти полностью смешан с турецким языком. Во всех грузинских селах употребляют слово (прилагательное) «раçina», которое происходит от слов «rataga» и «раçaçina» (маленький): «раçaçina» – «раçina» – «ratina». Картошку называют земляной тыквой; активно используют и грузинские литературные слова – «gzali» (невестка) и «da-зма» (брат с сестрой). Турецкое значение этих слов почти не упоминается. Распространенная в Аджарии диалектная форма одного фрукта «žoli» вообще не известна в Нигальском ущелье, однако во всех селах это растение называют «tuta» (тута); форма наречия «zetot» (вверх) также имеет литературную форму.

Очень редко используют слово «zgoxa» (корова), зато активно используется слово «šemxvdes» (встретит), которые часто заменяют словом «šemeđaros»; вместо «šignit» (внутри) - «šigan»; «vazirobt» – вместо «vsaubrobt» (беседуем). Почти нигде не используют словарные формы «mobjandi» (проходите, пожалуйста), «dabzandi» (присядьте, пожалуйста). Вместо слова «вахса» (огород), употребляют слово «vexaxi» (виноградник), слово «makido» (зелень петрушка) почти во всех селах сохранило свою древнегрузинскую форму «makidoni», словом «šoti» (лаваш), называют тонкие слои теста для баклавы или синори, которые часто и готовят. Мы часто используем в разговорной речи заимствованные слова, например, слово «шуба». Местное население Нигали же использует старую грузинскую форму данного слова «kurki»; вместо слова «sopleli» (деревенский) – «soplieri»; вместо «egeti ara» – «iseti ara» (не такой). Слово «laparaki» (разговор) встречается в трех формах – «laparaki, lapariki, lapaiki». Сохранена литературная форма этого слова «laparaki» (в аджарском диалекте – lapariki).

Встречаются такие лексемы, в которых пропадают целые слоги. Напр., «geparikebi – lapaiki (ge(la)parikebi) – gelaparakibi, lapaiki (разговариваю, говорю).

В нигальском диалекте вообще не встречается слово «sçavlobs» (учится), вместо него употребляется слово «kitxulobs» (читает).

В мурхульском селе Кураши, были зафиксированы некоторые названия грибов – «markvala», «çogosçtiva», эти формы сохранены в грузинском языке.

Очень редко, но встречаются в нигальском диалекте заимствованные слова «aiva», вместо «komši», вместо «pomidori» – «tomat» .

Из всех диалектов грузинского языка имерхевский (кларджетский) (он, естественно, содержит ливанское произношение – Э. Б.) является одной из своеобразных и «пестрых» языковых единиц. Имерхевский диалект стоит в одном ряду с южными и западными диалектами грузинского языка: в первую очередь с аджарским, затем с самхрет-джавахедским, гурийским, в нем проявляются элементы и картлийского пласта (И. Гигинеишвили, В. Топурия, 1989; 536). Все это чувствуется при первом же прослушивании, без языкового анализа.

У любой этнической группы есть единственный неповторимый источник, который помогает ей в выражении своей идентичности, помогает сохраниться такой, какая она есть на самом деле. Этим источником является язык (Гутидзе, 2010, 145). На территории исторической Грузии происходил и

происходит длительный и сложный период, т.н. «лингвистический период», который начался довольно давно и еще не закончился (Март 1978;166). Новое поколение данного региона не знает грузинский язык, который испытывает ассимиляцию с турецким языком. В Нигальском ущелье очень редко или вообще не встречаются черты идентичности грузинского населения.

Представляем записи бесед со старшим поколением грузин в районе Борчхи, часть которых можно понять только из контекста.

«Maril čaaqr – marili čaaqare (правильная форма) (насыпь соль), çqali daasx - çqali daasxi (налей воду), gamoiđ kido - gamoiđe kido - (вынь еще); aaduđav çqals, čaaqri pkvilsa, daasxeb kov da močičkav, saineb daasxav da iađ maasxav (вскипятишь воду, засыплешь туда муку, помешаешь, придашь форму ложкой, разложишь на тарелке, польешь маслом); «en kai» - zalian kargi (очень хорошо), «çeiqvan mi» me çaiqvan- (поведешь?); «đmertma çoret matkmevie da» (боже, дай сказать правду); đari gzašia (ребенок скоро родится); motxara dunia (испугался); telefonma dimitriala (телефон позвонил); sxroit damkv daran (скончался); sulı časxebine (добавь воздух); rafer gagagnebio (как объяснить); čemtan kacı moklis (из-за меня убьет человека); čemi nene kartulze laparikobda, turkebi mtkešavdnen, kartulze ar ilapariko, kartulze iasađi iqo (моя мама говорила на грузинском, туркам это не нравилось, запрещали ей говорить по-грузински); para daačvina (заплатил деньги), televizori daklite – elefizori gatiše (выключи телевизор); miartva, usakmurai čamos, sxovgos. čuqarona gudaši (говорит о цыгане, который бездельничает и ждет еды, которую надо ему предложить); čaafareben – čamočeven (опустят (жалюзи)); gadarevliа - šereulia (смешанный); guduutriala - gadaatriala (повернул); dapanteben -daarigeben (раздадут); gačvio – dapațižo mastan (пригласить к нему); mevečevit - mivusčrebt (успеем); čimičires – gamomičires (поймали на чем-то); aman mižaxa, is simđerebina čavtvali – aman rom mtxova, is simđerebi unda čagačerino (запишу тебе песни, которые он попросил); telefoni duukra – telefonma dareka (телефон зазвонил); čina ar daasxobio - čina ar daartqmevino (не дай ударить переднюю часть).

На сегодняшний день грузинское население Турции можно классифицировать на следующие категории: а) грузиноговорящее с грузинским самосознанием; б) говорящее на турецком языке с грузинским самосознанием; в) с раздвоенным самосознанием (я турок, но я грузин); г) ассимилированные грузины (Путкарадзе 2009:285). Мы встретили такие семьи, где говорят только на турецком языке, но знают, что они не турки...

Смловательно заключение: грузины, проживающие в Турции, смогли сохранить свою идентичность, в первую очередь, сохранив свои традиции, религию и, конечно, родной язык.

Представленные здесь разговорные и фольклорные примеры являются ценными образцами не только с современными диалектными особенностями, но и характерными чертами, фигуральными высказываниями, исторической диалектологией и этнокультурными показателями.

Проведенный языковой анализ ясно показал сложный процесс изменения морфологической структуры и фонемной системы грузинского языка за длительный период в чужеродной среде.

Литература:

Армянская География 1877: Армянская География VII века по Р.Х (приписывавшаяся Моисею Хоренскому), Перевод и подготовка издания К. П. Патканова. СПб.

Адонц 1971: Адонц Н., Армения в эпоху Юстиниана, Ереван.

Атлас. Выпущен в институте истории и этнологии им. И.Джавахишвили грузинской Академии наук, гл. ред. Мухелишвили Д., изд. «Артанудж» (компьютерная версия)

Багратиони 1941: Багратиони В. Очерк грузинского царства, под ред. Ломоури Т. и Бердзенишвили Н., Тбилиси.

Беридзе 2007: Беридзе Э. Двенадцать дней в Нигальском ущелье. Журн. «Литературная Аджария», №2.

Гигинейшвили 1961: Гигинейшвили И., Топуриа В., Кавтарадзе И., Грузинская диалектология. 1, Тбилиси.

Джорбенадзе 1989: Джорбенадзе Б., Грузинская диалектология, 1. Тбилиси.

Дидманидзе 2006: Дидманидзе О., Гогитидзе С. Село Иаради. Батуми.

Такаишвили 1991: Такаишвили Э., Мусульманская Грузия. Возвращение. Эмиграционные труды, т.1, составитель Гурам Шарадзе. Тбилиси.

Ингороква 1954: Ингороква П, Гиорги Мерчуле. Тбилиси.

Марр 1978: Марр Н. О мусульманской Грузии. Батуми.

Малакмадзе 2008: Малакмадзе Р. Нигали, Тбилиси.

«Духовна летопись Тбети», текст подготовила к изданию, снабдила исследованием и указателем терминов *Тина Енукидзе*, Тбилиси, 1977.

Путкарадзе 2009: Путкарадзе Т. Этнические процессы населения турецкой Грузии. Международная научная конференция. Государственный университет им. Шота Руставели. Батуми.

Житие Картли 1955: Житие Картли I, Текст установил С.Каухчишвили по всем основным рукописям, Тбилиси.

Гутидзе: Гутидзе И. «Вопросы этнической идентичности грузин-махаджиров. Кавказский этнологический сборник. XII.

Казбеги 1995: Казбеги Г. «Три месяца в турецкой Грузии».

Цинцадзе1954: Цинцадзе М. Особенности кирнат-мародидского произношения. Батумский педагогический институт им. Шота Руставели I, Батуми.

Цинцадзе 1988: Цинцадзе М, Пагава М. Самхрульское произношение и грузинский литературный язык. Батуми.

Путкарадзе 1993: Путкарадзе Ш., Грузинский язык «наших», I, Батуми.

Марр 1911: Марр Н. Я Дневник поездки в Шавшетию и Кларджетию, «Георгий Мерчул“ Житие Григория Хандзтийского», СПб.

Тетрадь Чилдинского залета (грузинский перевод турецкого текста перевела Абуладзе Ц, снабдил примечаниями Сванидзе М.). Тбилиси.

Челеби 1971, 2010: Челеби Э, Книга путешествий. Перевел с турецкого комментарии и снабдил исследованиями Путуридзе Г. Очерки 1, 1971, Гутидзе 2010. Тбилиси.

Чичинадзе 1915: Чичинадзе З. Грузины махаджиры. Тбилиси.

Чичинадзе 1904: Чичинадзе З. Потерянные грузинские села и грузинские католики. Тбилиси.

Чичинадзе 1927: Чичинадзе З. Османская часть бывшей Грузии, Тифлис.

E. Beridze (Batumi)

Nigali Georgian

S u m m a r y

The Georgians have managed to preserve their own identity first – by language, religion and tradition, and afterwards – by memory of the past and the language.

The speech and folklore samples of the Nigali Georgian population living in Turkey, are remarkable with modern dialectical peculiarities, characteristic features, figurative expressions, historical dialectology and by revealing ethno-cultural common Georgian; the linguistic analysis of the Nigali speech can throw light on the study of the complex process of changing the morphological structure and phonemic system of the Georgian language for a long period and in foreign environment.

Today, the change of attitude of the Turkish government towards the non-Turkish population as well as active cultural, political, scientific and business relationships between Turkey and Georgia and the activities of such public organizations as: Society “Georgian Culture In and Outside Georgia” , “Turkish-Georgian Cultural and Educational Foundation”, “Society of Georgian Culture”, “Association of Friendship with Georgia”, as well as the independent journal published by the Georgians in Istanbul: “Chveneburi”, “Pirosmani”, “Machakhela”, the Georgian internet-radio “Chveneburi” and the internet site www.chveneburi.net, Georgian channels in Turkish Georgia, etc. play a positive role in preserving the memory of the past and restoring Georgian consciousness, preserving and protecting the Georgian language. We should not limit ourselves with describing and analyzing only the modern linguistic situation. We should think about future too. All the above enumerated organizations do think and act but more action and movement is needed for the national and ethnic identity and national self-awareness, for preservation of the Georgian language against the background of altered and degenerated faith that creates the danger of ethnic degeneration as well, moreover against the background of constant opening of Turkish spiritual and public schools and the raising of Turkish Georgians disposition towards identity. It is desirable to open courses of Georgian language in the Nigali Georgian for the Georgians of all age in order not to consider the present generation of the Georgians as the last generation with the knowledge of the Georgian language, in order not to erase the Georgian consciousness from the memory of the Gurjis (as they call themselves). The voice of the poet Zurab Gorgiladze is calling against the danger of losing the language and identity: “If you are Georgian, what are you thinking about?!/If you are a real man, what are you doing? / Do you here how the children are singing/ there – in Tao-Klarjeti? (Gorgiladze 2002:50).

ზ. კიკვიძე (თბილისი)

ენათა სახელწოდებები: ტერმინოლოგია და იდეოლოგია

ლინგვისტიკა და არალინგვისტიკა თავიანთ მეტყველებაში არცთუ იშვიათად მოიხსენიებენ სხვადასხვა ენის (ასევე სხვადასხვა დიალექტისა თუ ნაირსახეობის) სახელწოდებებს. მიუხედავად იმისა, რომ ლინგვისტიკისათვის ეს საკითხი არსებითი ხასიათისაა, სათანადო ტერმინების წარმოებისა და ფუნქციონირების საქმე ნაკლებად მოწესრიგებულია. ვგულისხმობთ არა მხოლოდ საკუთრივ სახელწოდებებს, არამედ მათს აღმნიშვნელ და საკლასიფიკაციო ტერმინებს. მართალია, შესაბამისი ტერმინები არსებობს, მაგრამ ისინი იშვიათად გვხვდება და სისტემურადაც განუვითარებელია; არადა, უნდა ვაღიაროთ, რომ მათი სისტემატიზაცია აქტუალურია როგორც საენათმეცნიერო, ასევე სოციალური და პოლიტიკური თვალსაზრისით.

პირველ რიგში, უნდა ვახსენოთ ტერმინი *გლოსონიმი* (< ბერძნ. glossa „ენა“ + onym „სახელი“), რომელიც სწორედ ენის სახელწოდებას ნიშნავს. გლოსონიმებს მიეკუთვნება შემდეგი: 1) ენათა ფილუმების, ოჯახების, შტოებისა და ქვეჯგუფების სახელწოდებები, 2) ცალკეულ ენათა სახელწოდებები, 3) დიალექტთა, ენის არსებობის ფორმათა და დიალექტთა ჯგუფების სახელწოდებები. სპეციალურ ლიტერატურაში ზოგჯერ გვხვდება ფორმა *გლოტონიმი*, რაც აბსოლუტურად იმავეს ნიშნავს. ღირსსაცნობია, რომ ამ ტერმინს უკვე ჰიპონიმებიც მოეპოვება: *ავტოგლოსონიმი* (*ავტოგლოტონიმი*) – სახელწოდება, რომელსაც მოცემულ ენაზე მოლაპარაკე ხალხი უწოდებს თავის ენას; *ალოგლოსონიმი* (*ალოგლოტონიმი*) – სახელწოდება, რომელსაც სხვები უწოდებენ მოცემულ ენას. ამავე მნიშვნელობებით გვხვდება *ენდოგლოსონიმი* და *ეგზოგლოსონიმი*. საკლასიფიკაციო მოწესრიგების ნიშნები იმ მხრივაცაა გამოვლენილი, რომ გვაქვს *სუბგლოტონიმი*, მაგალითად: “ამგვარად, ჩვენ გვაქვს ორი სინონიმი გლოტონიმი (რუმინული) და სუბგლოტონიმი (მოლდავური)” (გაბინსკი 1997: 212-213). საინტერესოა, რომ ამ ბოლო დროს გამოჩნდა ტერმინი *ბიბლიოგლოსონიმი* (ბარუტი, ჯონსონი 2001: 857). ამასთანავე, გვხვდება ფორმა *გლოსონიმია*, რაც გლოსონიმთა ერთობლიობას აღნიშნავს.

ამით ამოწურება გლოსონიმთან დაკავშირებული დერივატები. აღსანიშნავია, რომ ენის სახელწოდების მნიშვნელობით კიდევ ერთი ტერმინი არსებობს: *ლინგვონიმი* (< ლათ. lingua „ენა“ + ბერძნ. onym „სახელი“) (ზოგიერთ ავტორთან გვხვდება *ლინგვანიმი*). ეს უკანასკნელი ნამდვილად უფრო გვიანდელი წარმონაქმნია. ამის თქმის საფუძველს გვაძლევს დ. გოლდის სიტყვები: “მე თავიდან შევქმენი ლინგვონიმი და ლინგვონიმია, რომელიც პირველად გამოჩნდა 1977 წელს ჩემს დაბეჭდილ ნაშრომში” (გოლდი 1980: 29). მიუხედავად იმისა, რომ მათი (გგულისხმობთ ზემოხსენებულ ტერმინოლოგიურ ერთეულებს: *გლოსონიმი*||*გლოტონიმი*, *ლინგვონიმი*||*ლინგვანიმი*) სპეციალურ ლიტერატურაში გამოჩენის შემდეგ არცთუ მცირე დროა გასული, ისინი ჯერ კიდევ ნეოლოგიზმებად აღიქმებიან; ღირსსაცნობია, რომ არც ერთი მათგანი არ არის წარმოდგენილი პ. ცხადაიას ლექსიკონში (1988).

ერთეულთა სიჭრელე და საკლასიფიკაციო ელემენტის ნაკლებობა მიუთითებს ტერმინოლოგიური სისტემის განუვითარებლობაზე. რა შეიძლება იყოს აღნიშნული ვითარების მიზეზი? პირველ რიგში, ალბათ, ამის საჭიროება იმიტომ არ იგრძნობოდა, რომ ენათა სახელწოდებების აბსოლუტური უმრავლესობა შესაბამის ეთნონიმს, ტოპონიმს ან პოლიტონიმს უკავშირდება (უფრო ზუსტად, მათგან მომდინარეობს). ნიშანდობლივია, რომ, ქართულისაგან

განსხვავებით, ზოგიერთ ენაში ეთნონიმი და მისი შესაბამისი გლოსონიმი ერთმანეთისაგან ფორმობრივად არ განსხვავდება: ინგლ. Georgian („ქართველი/ქართული“), English („ინგლისელი/ინგლისური“), Chinese („ჩინელი/ჩინური“) და ა.შ. და მაინც, არსებობს ისეთი ერთეულებიც, რომლებიც წარმოშობით სწორედ გლოსონიმებია და მათგან აწარმოებს სხვა ონიმებს. ამის ყველაზე თვალსაჩინო მაგალითს წარმოადგენს სიტყვა „ბარბაროსი“.

βάρβαρος, ხმაბაძვითი წარმოშობისაა და უცხოელთა, ე.ი. არაბერძენულად მოსაუბრეთა მეტყველებას აღნიშნავდა („ბარ-ბარ“ – „ლულულუდი“ > „ბარბაროსი“ – „ლულულუდა“ (ჯორჯენიანი 1991: 7)¹; მხოლოდ ამის შემდეგ აღნიშნა ამ სიტყვამ უცხო ეთნოსები.

მის მსგავსად ასევე ცნობილი ონიმია სლავური *чужбы*, რომელიც არა ეთნონიმიდან მომდინარე, არამედ საკუთრივ გლოსონიმია, რომლითაც მოიხსენიებდნენ „გაუგებარ, გაურკვეველ ენაზე მოლაპარაკე ადამიანს.“ იგი აღნიშნავდა ყველა უცხოელს, რომელიც არასლავურად საუბრობდა; მათ შორის იყვნენ გერმანელები, შვედები, დანიელები, ნორვეგიელები, ინგლისელები, შოტლანდიელები, ბრაბანტელები, ვენეციელები, ჰოლანდიელები, პრუსიელები და სხვა ევროპელები (ბელოზოროდოვა 2000: 98). ასე რომ, თავდაპირველად იგი ფუნქციონირებდა როგორც გლოსონიმი, ხოლო მოგვიანებით მან შეითავსა ეთნონიმის გამოსატყვის ფუნქციაც. ღირსსაცნობია, რომ იდენტური ქარბა უჩანს არაბულ სიტყვას *كج* (აჯამ), რომელიც თავდაპირველად არაბულის არმცოდნეს ნიშნავდა ანუ საკუთრივ გლოსონიმი იყო; შდრ. ქართული *აჯამი* (აჯამისა) უჭკუო, რეგენი, ბრიყვი. „მხეცი რამ იყო ბატონი ჩვენი, ერთი აჯამი, გულქვა, რეგენი“ (ილია). „ისევე მოსეს უნდა შევეუნდეთ, აჯამი და უვიცია“ (დ. ზურაბი). (ქეგელი 2008: 629).

ზოგიერთი მოსაზრების მიხედვით, ეთნონიმი „თათარიც“ მსგავსი წარმომავლობისაა, ანუ თავდაპირველად თითქოს უცხოელთა გაუგებარი მეტყველების აღმნიშვნელი იყო.

ხემომოყვანილი მაგალითები ააშკარავენ პოლიტიკური და იდეოლოგიური ტენდენციების პოზიტივობას გლოსონიმებთან მიმართებაში. ამ ტენდენციების გადმოტანა ენათმეცნიერულ კვლევაში მხოლოდ არაობიექტური სურათის წარმოჩენას შეიძლება უწყობდეს ხელს. ამგვარი ნეგატიური პერსპექტივა რეალურია, ამიტომაც ერთგვარ სანუგეშო ნაბიჯად შეიძლება აღვიქვათ ის ფაქტი, რომ სტანდარტიზაციის საერთაშორისო ორგანიზაციამ (International Standardization Organization (ISO) ჯერ კიდევ XX საუკუნის 60-იანი წლებიდან დაიწყო უნიკალური კოდების შექმნა ენათა სახელწოდებებისათვის. მისი თავდაპირველი ვარიანტი მოგვიანებით გააუქმეს და ამჟამად მოქმედებს სტანდარტების ახალი, უფრო მოწესრიგებული სისტემა ISO 639. კომპიუტერის ნებისმიერ მომხმარებელს აქვს შეხება ზოგიერთ მათგანთან: თუ მონიტორის მარჯვენა ქვედა კუთხეს შევხედავთ, დავინახავთ აღნიშვნებს, რომელთა მიხედვით ვარკვევთ, რომელი ენის გრაფიკაზეა გადართული (ან შეიძლება გადავართოთ) კლავიატურა: KA – ქართული, EN – ინგლისური, RU – რუსული და ა. შ. თავდაპირველად სწორედ ორკომპონენტიანი (ორასონიშნიანი) კოდები შეიქმნა. ამ სტანდარტის ნომერი გახლავთ ISO 639-1 (წარმოადგენს ISO 639-ის სუბსტანდარტს). იგი შეიქმნა 1967 წელს. 1998 წელს ორგანიზაციამ შემოგვთავაზა მისი განახლებული ვერსია. რაოდენობრივად იგი საკმაოდ შეზღუდული იყო: შესაძლებელი გახლდათ მხოლოდ 676 (=26²) კოდის შექმნა, რის გამოც ენათა ძალიან მცირე პროცენტს მიენიჭა კოდი. რაც შეეხება იბერიულ-კავკასიურ ენებს, მასში მათგან მხოლოდ ორია წარმოდგენილი: ab – აფხაზური და ka – ქართული.

ამ ხარვეზის აღმოსაფხვრელად შეიქმნა ISO 639-2 და შემდეგ ISO 639-3 (სამკომპონენტიანი სუბსტანდარტები). აქ მოცემულია კოდები შემდეგი იბერიულ-კავკასიური ენებისათვის: abk – აფხაზური, ava – ხუნძური, che – ჩეჩნური, geo/kat – ქართული; აქვე არის კოდექტიური აღნიშვნა ყველა სხვა კავკასიური ენისათვის – cau.

¹ შდრ. „რადგან ლულულა ბავებით და უცხოთა ენით დაელაპარაკება ამ ხალხს“ (ესაია 28:11).

ISO 639-3-ში მოცემულია კოდები შემდეგი იბერიულ-კავკასიური ენებისათვის: abk – აფხაზური, abq – აბაზური, ady – ადიღეური, agx – აღულური, akv – ახვასური, ani – ანდიური, aqc – არჩიული, ava – ხუნძური, bbl – წოვა-თუშური, bdk – ბუღუხური, bph – ბოთლიხური, che – ჩეჩნური, cji – ჭამალალური, dar – დარგუული, ddo – დიდლური, gdo – დოდობერიული, gin – ჰინუსური, huz – ჰუნზიბური, inh – ინგუშური, jge – ქართველ ებრაელთა ქართული, kap – ბეჟიტური, kat – ქართული, kbd – ყაბარდოული, khv – ხვარშიული, kij – ხინალუღური, kpt – კარატაული, kry – კრიწული, kva – ბაგვალური, lbe – ლაკური, lez – ლეზგიური, lzz – ლაზური, oav – ძველი ხუნძური, oge – ძველი ქართული, rut – რუთულური, sva – სვანური, tab – თაბასარანული, tin – ტინდიური, tkr – წახური, uby – უბიხური, udi – უდიური, xmf – მეგრული, xag – კავკასიის ალბანური; როგორც ვხედავთ, აქ გაცილებით უფრო ფართო სპექტრია წარმოდგენილი, თუმცა ეს ოდნავადაც ვერ ფარავს ამ სტანდარტის აშკარაზე აშკარა დეფიციტურობას. თითქოს აღნიშნულის ერთგვარი აღიარებაა ის ფაქტი, რომ მასში არის კოლექტიური აღნიშვნა (mis) ისეთი ენებისათვის, რომელთაც არ აქვთ მინიჭებული კოდი. ამასთანავე, არც ის უნდა დაგვაფიქვდეს, რომ, ამ სუბსტანდარტის მიხედვით, ქართული (kat) და ქართველ ებრაელთა ქართული (jge) სხვადასხვა ენებადაა წარმოდგენილი, რაც აბსოლუტური აბსურდია.

ფაქტია, რომ წარმომადგენლობითობასთან (რომელიც ენის დოკუმენტირების ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი პრინციპია) დაკავშირებული პრობლემები კვლავაც პოვნიერია მიუხედავად იმისა, რომ აღნიშნულ სუბსტანდარტს (ISO 639-3) რაოდენობრივი შეზღუდვა უკვე აღარ ჰქონდა ($26^3=17576$); მასში სულ 6900 კოდია დაფიქსირებული, რაც ესადაგება აშშ-ის საერთაშორისო საზაფხულო საენათმეცნიერო სკოლის მიერ გამოცემული ცნობარის “ეთნოლოგის” (ლუისი 2009) მონაცემებს, რომლის გამოთვლებით მსოფლიოში 6909 ენაა.

სამკომპონენტო აღნიშვნები შემდეგნაირია ქართველური ენებისათვის:

ქართული – kat ან geo

სვანური – sva

მეგრული – xmf

ლაზური – lzz

როგორც ვხედავთ, არ არსებობს ცალკე აღნიშვნა ზანურისათვის.

ენათა ოჯახებისა და ჯგუფების აღსანიშნავად შემუშავდა მომდევნო¹ სუბსტანდარტი SO 639-5; იბერიულ-კავკასიური ენებისათვის აქ შემდეგი კოდებია შემოღებული:

კავკასიური ენები – cau

სამხრეთკავკასიური ენები – ccs

ჩრდილოკავკასიური ენები – ccn

როგორც წესი, ენები ოჯახებში ჯგუფდება გენეტიკური (საერთო წარმომავლობის) პრინციპის მიხედვით; მოცემულ შემთხვევაში კი ოდენ გეოგრაფიული პრინციპი ჩანს.

რადგანაც ენები საზოგადოებაში თავიანთი სახესხვაობებით (ვარიანტებით, ლექტებით) არიან წარმოდგენილი, დღის წესრიგში დადგა მათი სახელწოდებების სტანდარტიზაციის საკითხიც. ამ ბოლო დროს ამ მიზნით შეიქმნა ISO 639-6 სუბსტანდარტი. ISO 639-ის სხვა სუბსტანდარტებისაგან განსხვავებით, იქ არა მარტო ჩამოთვლილია კოდები, არამედ აღჭურვილია ინფორმაციით ენობრივ ერთეულთა ურთიერთდამოკიდებულების შესახებ. კოდების სისტემა ოთხკომპონენტოა ($26^4=456976$). იმისათვის, რომ წარმოვიდგინოთ, როგორ არის იგი აგებული და რა შეუსაბამობები ახასიათებს, მოვიყვანოთ კონკრეტული მაგალითები:

tush (თუშური კილო) არის kats-ის (სასაუბრო ქართულის) „შვილი“, ეს უკანასკნელი კი დამოკიდებულია ქართულზე (kat), რომელიც არის ggnc-ის (Georgian cluster – ქართულის ჯგუ-

¹ ISO 639-4-ს აქ არ ვიხილავთ, რადგან იგი ინსტრუქციების კრებულია და არა კოდებისა.

ფი) „შვილი“ და ccns-ის (სამხრეთკავკასიურის) „შვილიშვილი“; მეორე მხრივ, ქართული ენის ტერიტორიული დიალექტები imri = იმერული, rcli = რაჭული, lhum = ლენხუმური, grli = გურული, azhr = აჭარული და ეთნოსოციოლოგიური jge = ქართველ ებრაელთა ქართული GGNC-ის ანუ ქართულის ჯგუფის პირდაპირი “ნაშვირები” არიან და, შესაბამისად, ქართული სალიტერატურო ენის (kat) “დედამამიშვილებს” როლში გვევლინებიან (გიპერტი 2012: 21-22).

მოცემულ შემთხვევაში ძალიან თვალშისაცემ შეუსაბამობასთან გვაქვს საქმე, რომელიც, სამწუხაროდ, ერთ-ერთია და არა ერთადერთი ISO 639-ში წარმოდგენილი ენათა სახელწოდებების კოდირების სისტემაში როგორც ქართველურ, ასევე, მთლიანად, იბერიულ-კავკასიურ ენებთან მიმართებაში. აქ ის კი არ გახლავთ მთავარი, რომელი ენობრივი ერთეული როგორი შედგენილობის კოდითაა წარმოდგენილი, არამედ ის, რომ მე-6 სუბსტანდარტი არარელევანტურ კლასიფიკაციას გვაწვდის. ვერ ვიტყვით, რომ ეს შეუსაბამობა, რომელიმე სკოლის ან მიმდინარეობის თეორიული პოსტულატების პრაქტიკული რეალიზაციის შედეგია; ვგულისხმობთ იმას, რომ აღნიშნული ვითარება უფრო გაუგებრობის (რბილად რომ ვთქვათ) ნაყოფია, ვიდრე ტენდენციურობისა; და მაინც, მიუხედავად იმისა, რა საფანელი აქვს მას, შეცდომები უნდა გამოსწორდეს და ისიც უნდა გვახსოვდეს, რომ ენათა სახელწოდებებს (ანუ გლოსონიმებს) ხშირად იყენებდნენ და იყენებენ პოლიტიკური სპეკულაციების იარაღად. ტერმინოლოგიური აღრევა საამისოდ ნოყიერ ნიადაგს ქმნის. სამწუხაროდ, იბერიულ-კავკასიური ენები სულაც არ წარმოადგენენ გამონაკლისს ამ თვალსაზრისით.

ლიტერატურა:

ბარეტი, ჯონსონი 2001: Barrett, D. B. & Johnson, T. M. *World Christian Trends, Ad 30-Ad 2200: Interpreting the Annual Christian Megacensus*. Pasadena: William Carey Library, 2001.

ბელობოროდოვა 2000: Белобородова И. Н. Этноним «немец» в России: культурно-политологический аспект // *Общественные науки и современность*, № 2, 2000: 96-102.

გაბინსკი 1997: Gabinschi, M. Reconverging of Moldavian towards Romanian. *Undoing and Redoing Corpus Planning*, ed. by M. G. Clyne. Berlin: Walter de Gruyter, 1997: 193-214.

გიპერტი 2012: Gippert, J. Language-specific encoding in endangered language corpora. *Potentials of Language Documentation: Methods, Analyses, and Utilization*, ed. by F. Seifart, G. Haig, N. P. Himmelmann, D. Jung, A. Margetts, & P. Trilsbeek. Manoa: University of Hawai'i Press, 2012: 17-24.

გოლდი 1980: Gold, D. L. The Spanish, Portuguese and Hebrew Names for Yiddish and the Yiddish Names for Hebrew. *International Journal of the Sociology of Language*, no. 24. Hague: Mouton, 1980: 29-42.

ლუისი 2009: Lewis, M. P. (ed.). *Ethnologue: Languages of the World*. 16th edition. Dallas, Tex.: SIL International, 2009.

ქეგელ 2008: ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. 1. რედ. ა. არაბული. თბილისი: ცხადაია **1988:** პ. ცხადაია, ონომასტიკურ ტერმინთა განმარტებითი ლექსიკონი. თბილისი: თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1988.

ჯორბენაძე 1991: ბ. ჯორბენაძე, ენა, საზოგადოება, ერი//ლიტერატურა და ხელოვნება, №1.

Z. Kikvidze (Tbilisi)

Language names: Terminology and ideology

Both linguists and non-linguists rather frequently refer to names of various languages (besides, to those of various dialects and varieties). Notwithstanding the fact that the issue in point has been essential for linguists, the issue of the formation and use of appropriate terms is far from being regulated. I mean not only names proper but their designating and classifying terms. It is true that such terms are available, however, they occur rarely and are underdeveloped from a systemic point of view; I should admit that that their systematization is crucial both from the linguistic and socio-political standpoints.

I should primarily mention the term *glossonym* (< Gr. *glossa* ‘name,’ + *onym* ‘name’) which refers to a language name. the following entities belong to glossonyms: 1) names of language phyla, families, groups, and subgroups; 2) names of individual languages; 3) names of language varieties and dialect groups. Scholarly literature occasionally refer to the form *glottonym*, denoting absolutely the same. It is noteworthy that the term in question already has some hyponyms: *autoglossonym* (*autoglottonym*) – the name of a language in that language; *alloglossonym* (*alloglottonym*) – the name of a language in another language. Identical meanings are conveyed by *endoglossonym* and *exoglossonym*. Some signs of classificational arrangement have been revealed by the occurrence of *subglottonym*; for instance, “Hence we have here two synonyms, glottonym (Romanian) and a sub-glottonym (Moldavian)” (Gabinschi 1997: 212-213). Interestingly enough, another term *biblioglossonym* has appeared recently (Barrett & Johnson 2001: 857). Besides, there is also the form *glossonymy* (language-naming). These are all the derivatives of *glossonym*. It should be noted that there is another term, referring to a language name: *linguonym* (< Lat. *lingua* ‘language’ + Gr. *onym* ‘name’) (some authors refer to *linguonym*). The latter one is truly a later coinage. This can be attested by what D. Gold said: “I had originally coined linguonym and linguonymy, which appeared in print for the first time in Gold 1977” (Gold 1980: 29). Irrespective of the fact that quite a long period of time has passed after their (viz. *glossonym*||*glottonym* and *linguonym*||*linguonym*) appearance in print, they still are perceived as neologisms; it is noteworthy that none of them appears in the onomastic glossary by P. Tskhadaia (1988).

Diversity of items and the lack of a classificatory element signal the underdeveloped terminological system. What may have caused the situation in case? First of all, the need for it might not have been perceived owing to the fact that the overwhelming majority of language names have been associated with (more precisely, originate from) corresponding toponyms, ethnonyms, and/or politonyms. However, there are items which originally are glossonyms proper, other onyms being derived from them. The most illustrative example of the aforementioned is the word *barbarian*. The Greek *βάρβαρος* is of the onomapoetic origin and referred to non-Greek speaking foreigners (*bar-bar* ‘to stammer’ > *barbarian* ‘stammerer’ (Jorbenadze 1991: 7));¹ only following that, the words started to refer to foreign nations.

Similarly to it, there is another well-known onym, the Slavonic *ньмьць*, which does not originate from an ethnonym, but rather is a glossonym proper, referring to “a person, speaking an unknown, unintelligible language.” It referred to all non-Slavonic speaking foreigners; among them, there were Germans, Swedes, Danes, Norwegians, English, Scots, Brabantians, Venetians, Dutch, Prussians, and other Europeans (Beloborodova 2000: 98). Thus, originally it functioned as a glossonym, and, only later, it took on a function of an ethnonym. It is noteworthy that a similar scenario seems to have been associated with the Arabic word *عجم* (*ajam*), origin ally referring to non-Arabic speakers, that is, it was a glossonym proper. The word was borrowed by Georgian: “1 stupid, blockhead; 2 (sb) behind the times” (Rayfield 2006: 157).

¹ Cf. “For with stammering lips and another tongue He will speak to this people” (Isaiah 28:11).

Based on some approaches, the ethnonym *tatar* has been of the similar descent, that is, originally, it might have referred to foreigners' unintelligible speech.

The aforementioned instances highlight the occurrence of political and ideological tendencies associated with glossonyms. The transposition of the said tendencies into linguistic research can only facilitate to making an unrealistic picture. Such a negative perspective is real. Therefore, one can hopefully view the fact that, back in the 1960s, the International Standardization Organization (ISO) starting creating unique codes for language names. Its initial version was later abolished, and presently, there is a new, more appropriate system of standards called ISO 639. Any user of a computer has to do with some of them: if we look at the right bottom corner of the display, we will see the designations by means of which we can find out to which graphic the keyboard is set (or may be switched to): KA – Georgian, EN – English, RU – Russian, etc. Initially, 2-letter codes were introduced. The name of the standard is ISO 639-1 (it is substandard of ISO 639). It was established in 1967. In 1998, the ISO published an updated version. Quantitatively, it was rather limited: only 676 (=26²) codes were available, due to which very few languages were assigned a code. As for Ibero-Caucasian languages, only two of them appear in it: **ab** – Abkhazian and **ka** – Georgian.

In order to cope with the said problem, ISO 649-2 and the ISO 639-3 (3-letter substandards) were created. The former provides codes for the following Ibero-Caucasian languages: **abk** – Abkhazian, **ava** – Avar, **che** – Chechen, **geo/kat** – Georgian; there is also a code for all other Caucasian languages – **cau**.

ISO 649-3 provides codes for the following Ibero-Caucasian languages: **abk** – Abkhazian, **abq** – Abaza, **ady** – Adyghe, **agx** – Aghul, **akv** – Akhvakh, **ani** – Andi, **aqc** – Archi, **ava** – Avar, **bbl** – Bats, **bdk** – Budukh, **bph** – Botlikh, **che** – Chechen, **cji** – Chamalal, **dar** – Dargwa, **ddo** – Tsez, **gdo** – Godoberi, **gin** – Hinukh, **huz** – Hunzib, **inh** – Ingush, **jge** – Judeo-Georgian, **kap** – Bezhta, **kat** – Georgian, **kbd** – Kabardian, **khv** – Khwarshi, **kjj** – Khinalugh, **kpt** – Karata, **kry** – Kryts, **kva** – Bagvalal, **lbe** – Lak, **lez** – Lezghian, **lzz** – Laz, **oav** – Old Avar, **oge** – Old Georgian, **rut** – Rutul, **sva** – Svan, **tab** – Tabasaran, **tin** – Tindi, **tkr** – Tsakhur, **uby** – Ubykh, **udi** – Udi, **xmf** – Megrelian, **xag** – Aghwan; as is seen, it presents a wider spectrum of languages, albeit failing to cover its most obvious deficient character. The occurrence of an individual code of uncoded languages (**mis**) seems to be a certain confession of the aforementioned shortcoming. Besides, one should keep in mind that the substandard presents Georgian (**kat**) and Judeo-Georgian (**jge**) as different languages, which is totally absurd. Although, problems persist with respect of representativeness (as one of the basic principles of language documentation) despite of the fact that the said substandard (ISO 639-3) no longer faced quantitative limitations (26³=17576); it has a total of 6900 codes, being in accordance with the data, provided by the SIL's *Ethnologue* (Lewis 2009), estimating 6909 languages in the world.

The 3-letter codes are the following for the Kartvelian languages:

Georgian – **kat** or **geo**

Svan – **sva**

Megrelian – **xmf**

Laz – **lzz**

As is seen, there is no code for Zan.

The next¹ substandard was designed for language families and groups (ISO 639-5); it provides the following codes for Ibero-Caucasian languages:

Caucasian languages – **cau**

South Caucasian languages – **ccs**

North Caucasian languages – **ccn**

As a rule, languages are grouped into families based on a genetic principle (common origin); in the given case, only a geographic principle has been made instrumental.

As long as languages occur as their individual varieties (various kinds of lects), the issue of their standardization was brought forth. For the sake of that, another substandard ISO 639-6 was introduced recently. As

¹ ISO 639-4 will not be considered here as far as it is a collection of guidelines and not that of codes.

different from other substandards of ISO 639, it is not just a listing of codes, rather it provides information about interdependancies between language varieties. The system consists of 4-letter codes ($26^4=456976$). In order to realize how it is structured and what is irrelevant about it, let us discuss specific instances: “we find the Tushian (‘Tush’) dialect

of Georgian (TXSH) as a child of KATS, i.e. ‘Georgian spoken’, in its turn depending on KAT = ‘Georgian’, which is a child of GGNC = ‘Georgian cluster’ and a grand-child of CCNS = ‘South Caucasian’. On the other hand, Georgian dialects such as Imeretian (‘Imeruli’, IMRI), Rachian (‘Rachuli’, RCLI), Gurian (‘Guruli’, GRLI) or sociolects such as ‘Judeo-Georgian’ (JGE) are direct children of GGNC (and accordingly, siblings of the ‘Georgian’ standard language, KAT)” (Gipper 2012: 21-22).

The given instance presents a very salient inconsistency, unfortunately, being not the only but rather one of the a host of inconsistencies within the ISO 639 coding system of language names, both with respect to Kartvelian languages in particular, and the Ibero-Caucasian family at large. It is in no way crucial which language variety is presented with which code, but rather the fact that the ISO 639-6 provides an irrelevant classification. I would not state that this inconsistency has yielded as an outcome of the implementation of some theoretical postulates of a certain school or trend; I mean the situation in point seems to be an outcome of a misunderstanding (moderately speaking) rather than of bias; and yet, irrespective of the background, the mistakes must be corrected, and it should also be born in mind that language names (that is, glossonyms) have frequently been used as a means of political speculations. Terminological confusion has been a fertile soil for that. Unfortunately, Ibero-Caucasian languages have been no exception with respect to the above said.

References

- Barrett & Johnson 2001:** Barrett, D. B. & Johnson, T. M. *World Christian Trends, Ad 30-Ad 2200: Interpreting the Annual Christian Megacensus*. Pasadena: William Carey Library, 2001.
- Beloborodova 2000:** Beloborodova, I. N. Ethnonym ‘немец’ in Russia: Cultural-political aspect. *Social Sciences and Contemporaneity*, No 2, 2000: 96-102. [in Russian]
- Gabinschi 1997:** Gabinschi, M. Reconverging of Moldavian towards Romanian. *Undoing and Redoing Corpus Planning*, ed. by M. G. Clyne. Berlin: Walter de Gruyter, 1997: 193-214.
- Gippert 2012:** Gippert, J. Language-specific encoding in endangered language corpora. *Potentials of Language Documentation: Methods, Analyses, and Utilization*, ed. by F. Seifart, G. Haig, N. P. Himmelmann, D. Jung, A. Margetts, & P. Trilsbeek. Manoa: University of Hawai‘i Press, 2012: 17–24.
- Gold 1980:** Gold, D. L. The Spanish, Portuguese and Hebrew Names for Yiddish and the Yiddish Names for Hebrew. *International Journal of the Sociology of Language*, no. 24. Hague: Mouton, 1980: 29-42.
- Jorbenadze 1991:** Jorbenadze, B. Language, Society, Nation. *Literature and Arts*, No 1, 1991: 5-25. [in Georgian]
- Lewis 2009:** Lewis, M. P. (ed.). *Ethnologue: Languages of the World*. 16th edition. Dallas, Tex.: SIL International, 2009.
- Rayfield 2006:** Rayfield, D. (ed.-in-chief). *A Comprehensive Georgian-English Dictionary*, Vol. 1. London: Garnett Press, 2006.
- Tskhadaia 1988:** Tskhadaia, P. *An Explanatory Glossary of Onomastic Terms*. Tbilisi: University Press, 1988. [in Georgian]

3. Киквидзе (Тбилиси)

Названия языков: терминология и идеология

Резюме

Названия языков (а также форм их существования) являются частью профессиональной деятельности лингвистов. Несмотря на это, соответствующая терминология далеко не упорядочена. В первую очередь имеются в виду классифицирующие термины, такие как *глоссоним* (*глоттоним*) и *лингвоним* (*лингваним*). Примечательно, что у этих терминов уже есть гипонимы (например, *автоглоссоним*, *аллоглоссоним*, *субглоссоним*, *эндолоссоним*, *экзолоссоним* и т. д.), хотя они всё ещё воспринимаются как неологизмы. Причиной этому послужил и тот факт, что подавляющее большинство глоссонимов произошло от этнонимов, от топонимов или от политонимов. Следует признать, что есть глоссонимы, иллюстрирующие противоположное направление: гр. *варвар*, слав. *немец* и т. д.

Названные и другие единицы являются примерами того, что политические и идеологические тенденции постоянно присутствуют в названиях языков. Как правило, переложение таких тенденций в лингвистических исследованиях приводит к созданию нереалистичной картины, чреватой осложнениями.

Следовательно, обнадеживающим фактом воспринимается деятельность Международной организации по стандартизации, связанной со стандартизацией названий языков. ISO 639 является наименованием оригинального стандарта, утвержденного в 1967 году (как ISO 639) и выведенного из применения в 2002 году. ISO 639 состоит из шести частей, из которых пять являются наборами кодов для названий языков. В статье описывается, как представлены иберийско-кавказские языки в этих подстандартах, обращается внимание на несоответствия в классификационных аспектах. Я бы не стал утверждать, что эти противоречия являются результатом реализации некоторых теоретических постулатов определенной школы или течения; я полагаю, что данная ситуация может быть итогом недоразумения (мягко говоря), а не предвзятости; и, тем не менее, независимо от этого, ошибки должны быть исправлены, имея в виду, что названия языков (то есть, глоссонимы) часто использовались и используются как средство политических спекуляций. Терминологическая путаница была плодородной почвой для этого. К сожалению, иберийско-кавказские языки не были исключением по отношению к вышесказанному.

რ. ლოლუა (თბილისი)

ხინალულური ენის ადგილის განსაზღვრისათვის მონათესავე ენათა შორის¹

ხინალულური ენის შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურაში ორი ურთიერთგამომრიცხავი თვალსაზრისი გვხვდება: ზოგიერთი მკვლევრის (რ. ერკერტი, ჟ. დიუმეზილი, ე. ბოკარევი, ბ. თალიბოვი, გ. კლიმოვი, ა. კიბრიკი, ს. კოძასოვი, ი. ოლოვიანიკოვა, ბ. გიგინეიშვილი, ალ. მაჰომეტოვი, გ. თოფურია, ფ. განიევა, მ. ქურდიანი და სხვა) აზრით, ხინალულური ენა ლეზგიურ ენათა ქვეჯგუფში შედის, ხოლო როგორც სხვა მკვლევრები (ნ. ტრუბეცკოი, რ. ლაფონი, რ. შაუმიანი, ი. დეშერიევი, მ. ალექსეევი, ვ. შულცე და სხვა) მიიჩნევენ, ხინალულური ქმნის ცალკე ქვეჯგუფს დაღესტნურ (ან ნახურ-დაღესტნურ) ენათა შორის. თბილისურ კავკასიოლოგიურ სკოლაში გაბატონებული იყო პირველი მოსაზრება, თუმცა, უნდა აღინიშნოს, რომ განსაკუთრებული ყურადღება ამ საკითხს მხოლოდ ბ. გიგინეიშვილმა დაუთმო თავის შემაჯამებელ მონოგრაფიაში “დაღესტნურ ენათა შედარებითი ფონეტიკა” (გიგინეიშვილი 1977: 154-157).

თუ არ ჩავთვლით ადრეულ კლასიფიკაციებს, რომელიც უფრო გეოგრაფიულ პრინციპებს ეფუძნებოდა, პირველი ენობრივი ფაქტების გაანალიზების შედეგად გამოთქმული თვალსაზრისი ამ საკითხის შესახებ ეკუთვნის რ. შაუმიანს. მკვლევრის მოსაზრებით, “ბუდუხური და კრიწული ენები იმდენად ახლოა ლეზგიურთან, რომ ისინი რუთულურის, წახურის, ალულურისა და სხვათა გვერდით შეგვიძლია მივიჩნიოთ ლეზგიური ჯგუფის თანასწორ ენებად, ხოლო რაც შეეხება ხინალულურ ენას, ის თავის გრამატიკულ თავისებურებათა და ლექსიკის მიხედვით იკავებს დამოუკიდებელ ადგილს დაღესტნის იაფეტურ ენათა შორის” (შაუმიანი 1940: 163).

ი. დეშერიევი, რომელსაც ხინალულური ენის პირველი მონოგრაფიული გამოკვლევა ეკუთვნის, ამ საკითხის შესახებ სამ ვარაუდს გვთავაზობს: 1. ხინალულური ენა ლეზგიურ ქვეჯგუფს მიეკუთვნება, ოღონდ მას შემონახული აქვს ისეთი არქაული თავისებურებები, რომელიც არ გვხვდება ამ ქვეჯგუფის სხვა ენებში; 2. ხინალულური ენა ქმნის ცალკეულ ქვეჯგუფს დაღესტნურ ენათა შორის, თუმცა მან ლეზგიურ ენათა დიდი ზეგავლენა განიცადა²; 3. ხინალულური ენა არის რა მთის იბერიულ-კავკასიურ ენათა არქაული ჯგუფის ერთადერთი შემორჩენილი წარმომადგენელი, იკავებს განსაკუთრებულ ადგილს დაღესტნურ, ნახურ და აფხაზურ-ადიღურ ენათა შორის, თუმცა დიდი ხნის განმავლობაში დაღესტნურ ენათა ზეგავლენას განიცდის (დეშერიევი 1959: 207).

ხინალულური ენის ადგილის განსაზღვრის საკითხს მონათესავე ენათა შორის მიეძღვნა ბ. თალიბოვის სპეციალური გამოკვლევა. მკვლევრის აზრით, “...ხინალულური ენა – ეს ლეზგიური ჯგუფის ერთ-ერთი ენათაგანია, რომელიც გამოეყო ფუძე-ენას რამდენიმე ათასი წლის წინ და დამოუკიდებლად განვითარდა მონათესავე ენებთან კავშირის გარეშე; აღნიშნულ ჯგუფში ის იკავებს განსაკუთრებულ ადგილს” (თალიბოვი 1959: 304). მიუხედავად იმისა, რომ შემოთავაზებულ დებულებას ვეთანხმებით, უნდა აღინიშნოს, რომ მკვლევარმა ვერ მოიყვანა საკმარისი არგუმენტები თავისი მოსაზრების დასაბუთებისათვის.

¹ წინამდებარე წერილი ეფუძნება მოხსენებას “ხინალულური ენის ადგილის განსაზღვრის პრობლემისათვის დაღესტნურ ენათა შორის”, რომელიც წაკითხულ იქნა არნ. ჩიქობავას სახ. ენათმეცნიერების ინსტიტუტის 71-ე სამეცნიერო სესიაზე (2012 წლის დეკემბერი).

² მოგვიანებით ი. დეშერიევი უპირატესობა მიანიჭა ამ თვალსაზრისს; იხ. მისი: “ის [ხინალულური ენა – რ. ლ.] იკავებს განსაკუთრებულ ადგილს დაღესტნურ ენათა შორის. ჩვენ პირობითად მას ლეზგიურ ჯგუფს მივაკუთვნებთ” (დეშერიევი 1967: 659).

ბ. თალიბოვი ცდილობს დაამტკიცოს ხინალუღური ენის ნათესაობა სხვა ლეზგიურ ენებთან მათ შორის ბგერათშესატყვისობათა და ლექსიკური შეხვედრების წარმოჩენით. თუმცა, თუ რამდენიმე ლექსიკურ შეპირისპირებას არ ჩავთვლით, მკვლევარმა ვერ მოიყვანა ისეთი მასალა, რომელიც სხვა დადესტნურ ენებთან შედარებით ცხადად გვიჩვენებდა ხინალუღური ენის უფრო დიდი ხარისხის ნათესაობას დანარჩენ ლეზგიურ ენებთან.

ბ. თალიბოვის აზრით, “საერთოლეზგიური ფუძე-ენის დაშლა დაიწყო ხინალუღური ენის გამოყოფით” (თალიბოვი 1980: 16). ბ. გიგინეიშვილი კი მიიჩნევს, რომ ხინალუღური საერთოლეზგიურს არჩიბულისა და უდიური ენების შემდეგ განცალკევდა (გიგინეიშვილი 1977: 154). ბ. გიგინეიშვილის მოსაზრება ძირითადად ლეზგიურ ენებში განვითარებულ *ბ > *ჟ პროცესს ეფუძნება: საერთოდადესტნურმა *ბ ბგერამ ლეზგიურ ენებში (მათ შორის ხინალუღურშიც) ანლაუტსა და უმახვილო უკანა რიგის ხმოვნების წინ მოგვცა *ჟ, თუმცა უდიურსა და არჩიბულში ეს პროცესი არ შეინიშნება (გიგინეიშვილი 1977: 154), შდრ.:

ანდ. ბორწი: ახვ. ბოწო: დიდ. ბუცი: დარგ. ბად (ურახ., აჯუშ.) || ბაცა (წუდ): ლაკ. ბარხ (< *ბარგხ): არჩ. ბაც: ლეზგ. ჟარძ (< *ჟარგძ): თაბ. ჟაძ: აღ. ჟახ: რუთ. ჟახ: წახ. ჟახ: ხინ. ჟაწ „მთვარე“, „თევ“;

დიდ. ბელ'ო: პინ. ბოლ'ი: ლაკ. ბურკ: არჩ. ბოტ': ლეზგ. ჟაქ: წახ. ჟოქ: უდ. ბოყ' „ღორი“ (აგრეთვე: კრიწ. ჟაქ: ბუდ. ჟეკ);

ხუნძ. ბ- (III კლასის ნიშანი): ანდ. ბ-: ახვ. ბ-: დიდ. ბ-: დარგ. ბ-: ლაკ. ბ- (რელიქტის სახით ასევე ფა): არჩ. ბ-: ლეზგ. ჟ/ბ (რელიქტ.): თაბ. ჟ (რელიქტ.)/ბ-: აღ. ჟ/ბ (რელიქტ.): რუთ. ჟ/ბ (რელიქტ.): წახ. ჟ/ბ (რელიქტ.): უდ. ბ (რელიქტ.): ხინ. ჟ-/ბ-ფ- (ფ- ყრუ თანხმოვნების წინ) (გიგინეიშვილი 1977: 75)...

პირველისაგან განსხვავებით, შეუძლებელია დავეთანხმოთ ბ. გიგინეიშვილის მეორე არგუმენტს: მკვლევრის აზრით, საერთოლეზგიურში არჩიბულისა და უდიურის გამოყოფის შემდეგ ასევე ანლაუტსა და უმახვილო უკანა რიგის ხმოვნების წინ განვითარდა *დ > *ღ (შემდგომში *ღ > *ზ) პროცესი, რომელიც, როგორც ბ. გიგინეიშვილი მიიჩნევს, ხინალუღურშიც მოხდა (გიგინეიშვილი 1977: 154). უნდა აღინიშნოს, რომ ეს ვარაუდი, ფაქტობრივად, ერთ მაგალითზეა დაფუძნებული:

ხუნძ. დუ-ნ: ანდ. დე-ნ: ახვ. დე-ნე: დიდ. დი: ხვარშ. და: დარგ. დი (ირიბი ბრ. ფუძე): ლაკ. თუ (ირიბი ბრ. ფუძე): ლეზგ. ზუ-ნ: თაბ. იზუ: აღ. ზუ-ნ: რუთ. ზგ: წახ. ზგ: ხინ. ზგ: არჩ. ზონ: უდ. ზუ² „მე“.

ივ. ჯავახიშვილი ლეზგიურ ენათა I პირის ნაცვალსახელებს მხოლოდობითში ნახურ და აფხაზურ-ადიღურ ენათა ანალოგიურ ფორმებს უკავშირებს და მათ კავშირს ხუნძურ-ანდიურ-დიღურ და ლაკურ-დარგუულ ენათა შესაბამის ნაცვალსახელებთან უარყოფს (ჯავახიშვილი 1937: 569-560). არჩ. ჩიქობავა კი ლეზგიურ ენათა I პირის ნაცვალსახელებს ხუნძურ-ანდიურ-დიღური ენების ფორმათაგან მომდინარედ მიიჩნევს, თუმცა, ბ. გიგინეიშვილისაგან განსხვავებით, *დ > *ძ > *ზ პროცესს ვარაუდობს (ჩიქობავა 1942: 38).

როგორც აღინიშნა, *დ > *ზ შესაძლო პროცესს რეგულარული ხასიათი არ მოეპოვება და, ამის გარდა, წარმოდგენილ მაგალითში ჩვენთვის არც ხუნძურ-ანდიურ-დიღურ ენათა დ ბგერის დაკავშირება ლეზგიურ ენათა ზ ბგერასთან არის ცხადი.

¹ ამის გარდა, ბ. გიგინეიშვილი ერთმანეთს უკავშირებს დ- კლასიფიკატორს, რომელიც დადასტურებულია ლაკურში, დარგუულსა და არჩიბულში, ხინალუღური ენის ზ- კლასის ფორმანტთან (გიგინეიშვილი 1977: 76), რაც აგრეთვე საეჭვოდ გვეჩვენება. აღსანიშნავია, რომ დ- კლასიფიკატორის შესატყვისად ხუნძურ-ანდიურ-დიღურ ენებსა და დანარჩენ ლეზგიურ ენებში რ- გვევლინება.

² უკანასკნელი ორი ფორმა ბ. გიგინეიშვილს არაკანონზომიერად მიაჩნია – ეს ფორმები, მკვლევრის აზრით, სხვა ლეზგიურ ენათაგან უნდა იყოს ნასესხები (გიგინეიშვილი 1977: 76), თუმცა ეს საეჭვოდ გვეჩვენება, მით უფრო, თუ გავითვალისწინებთ კავკასიის ალბანურ ენაში დადასტურებულ ზუ ფორმას.

მ. ალექსევემა ხინალულური ენის ადგილის განსაზღვრის საკითხს თვისტომ ენათა შორის სპეციალური გამოკვლევა მიუძღვნა, რომელშიც შეეცადა განსხვავებული თვალსაზრისის დასაბუთებას: მ. ალექსევეი, რ. შაუმიანის, ი. დეშერივეისა და სხვა მკვლევართა მსგავსად, მიიჩნევს, რომ ხინალულური ქმნის ცალკე ქვეჯგუფს დადესტნურ ენათა შორის. ეს დებულება, მ. ალექსევეის აზრით, დასტურდება სხვადასხვა ენობრივი იერარქიის – ფონეტიკის, მორფოლოგიისა და ლექსიკის დონეზე. განსაკუთრებულ ყურადღებას მკვლევარი ლექსიკოს-ტატიტიკურ მონაცემებს ანიჭებს.

მ. ალექსევეი მიგვითითებს ორ ფონეტიკურ პროცესზე, რომლითაც, მისი აზრით, ხინალულური ლეზგიურ ენებს უპირისპირდება, ესენია:

საერთოდადესტნური მჟღერი აფრიკატების ცვლილება, სადაც, ავტორის თქმით, “ხინალულური ინარჩუნებს (!) აბრუპტიულობას, რითაც უფრო უახლოვდება, მაგალითად, ხუნძურს” (ალექსევეი 1984: 89);

ლეზგიურ ენებში განვითარებული სუსტი აფრიკატების სპირანტიზაციის მიუხედავად, ხინალულური ინარჩუნებს ამოსავალ თანხმოვანს (ალექსევეი 1984: 89).

ვერ გავიზიარებთ მ. ალექსევეის მიერ წარმოდგენილ ვერც ერთ არგუმენტს: პირველთა დაკავშირებით უნდა აღინიშნოს, რომ ხუნძურ-ანდიურ ენებში საერთოდადესტნურმა მჟღერმა აფრიკატებმა (ლატერალური რივის გამოკლებით) მოგვცეს ორ-ორი კანონზომიერი რეფლექსი, სახელდობრ – მჟღერი სპირანტი და ინტენსიური გლოტალური აფრიკატი, რომლებიც პოზიციურად არ არის შეპირობებული. ბ. გიგინეიშვილის მოსაზრებით, ეს მეტყველებს მათი თავისუფალი მონაცვლეობის შესახებ უკვე საერთო-ხუნძურ-ანდიურ ფუძე-ენაში (გიგინეიშვილი 1977: 83):

ხუნძ. მოწი: ანდ. ბორწი: ახვ. ბოწი: დიდ. ბუცი: დარგ. ბაძ (ურახ., ავუმ.) || ბაც (წუდ): ლაკ. ბარზ (< *ბარზ) : არჩ. ბაც: ლეზგ. ტარძ (< *ტარძ): თაბ. ტაძ: აღ. ტაზ: რუთ. ტაზ: წახ. ტაზ: ხინ. ტაწ „მთვარე“, „თვე“;

ხუნძ. მიჭი: ანდ. მიჭი: ახვ. მიწი: დიდ. მეჩა: დარგ. ნიძ: ლაკ. მიჭ: არჩ. მაჩ: ლეზგ. მიჯ („საკვები ბალახეული“): აღ. მაჯარ: კრიწ. მეჯ: ხინ. მეჭ „ჭინჭარი“;

ხუნძ. ბაჟი: დიდ. ბუჯ: ლაკ. ბარღ: არჩ. ბარჯ: ლეზგ. რად (< *ტირად): თაბ. რიდ || რიდ: აღ. რად: რუთ. ტირღ: წახ. ტირღ: კრიწ. ტირად: უდ. ბედ: ხინ. გნყ „მზე“...

შდრ.:

ხუნძ. ზახ: ახვ. ჟაჟა: დარგ. ძანძი (ურახ., ავუმ.) || ცააცუ (წუდ): ლაკ. ცააც (< *ცაახ): ლეზგ. ცაძ: თაბ. ძაძა: აღ. ზახ: რუთ. ზიზა „ეკალი“;

ხუნძ. ბე-ჟი-ზე: ანდ. ბე-ჟი-დუ: ახვ. ბი-ჟ-ურ-ულა: ლაკ. ჩუჩინ: არჩ. ბა-ჩ-რ-ას: ლეზგ. ჩ-ურ-უნ: თაბ. ურჯ-უს (< *ე-ჯრ-უს) აღ. უ-ჯ-ას: წახ. კე-ჯ-ეს „შეწვა“, “ხრაკვა“;

ხუნძ. დეუ: ანდ. ღაჟუ: ახვ. დენჩა: ლაკ. კაჭ (< *კაჭ): არჩ. კუნ: ლეზგ. კუნ: თაბ. ღუნ: რუთ. ღენ: „მხარი“...

საყურადღებოა, რომ დიდოური ენები ამ შესატყვისობათა ფორმულებში სუსტი ფშვინვიერი აფრიკატებითაა წარმოდგენილი. ეს, ჩვენი აზრით, არ გვიტოვებს საშუალებას, რომ საერთოდადესტნური მჟღერი აფრიკატების შესატყვისად აღვადგინოთ ინტენსიური აბრუპტიული აფრიკატები საერთო-ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ დონეზეც კი. აქედან გამომდინარე, საუბარი იმის შესახებ, რომ ხინალულურმა ამ ბგერათშესატყვისობათა ფორმულაში “შეინარჩუნა” აბრუპტიული თანხმოვანი, ჩვენი აზრით, არაკორექტულია. ამის გარდა, გასათვალისწინებელია, რომ ხუნძურ-ანდიურ ენებში გვაქვს ინტენსიური გლოტალური, ხოლო ხინალულურში – სუსტი. ამდენად, რელევანტურ ფონეტიკურ პროცესთან მაინც არ გვაქვს საქმე.

როგორც აღინიშნა, ვერ გავიზიარებთ მ. ალექსევეის მიერ შემოთავაზებულ მეორე არგუმენტსაც, რომელიც, ჩვენი აზრით, პირიქით მხარს უჭერს იმ მოსაზრებას, რომ ხინალულური ლეზგიურ ქვეჯგუფში შემავალი ენაა. მ. ალექსევეის აზრით, ხინალულური სხვა ლეზ-

გიურ ენათაგან განსხვავებით, რომლებშიც საერთოდადესტნურ სუსტ აფრიკატთა სპირანტიზაცია განვითარდა, ინარჩუნებს ამოსავალ თანხმოვანს (ალექსეევი 1984: 89).

მკვლევარი არ ითვალისწინებს იმ ფაქტს, რომ ლეზიურ ენებში საერთოდადესტნური სუსტი აბრუპტიული აფრიკატები, როგორც წესი, უცვლელადაა შემონახული, ხოლო ფშინვიერმა სუსტმა აფრიკატებმა, გარდა არჩიბულისა და უდიურისა, – მოგვცა ორ-ორი პოზიციურად შეპირობებული რეფლექსი: სპირანტიზაცია მოხდა მხოლოდ ანლაუტში, ხოლო დანარჩენ პოზიციებში ამოსავალი თანხმოვანი შენარჩუნებულია; არჩიბულსა და უდიურში კი საერთოდადესტნური სუსტი ფშინვიერი აფრიკატები ყველა პოზიციაში გადავიდა სპირანტებში (გიგინეიშვილი 1977: 88):

სუნძ. ოც: ანდ. უნხო: ტინდ. მუსა: ახვ. უჭა: დიდ. ის: დარგ. უნც: ლაკ. ნიც: არჩ. ანხ: ლეზგ. მაც: თაბ. მაც: აღ. ტეც: რუთ. მაც: წახ. მაც: უდ. უს „ხარი“;

სუნძ. შენ: ანდ. უნჩი: ახვ. შეჭე (< ხუნძ.): დიდ. პენეშ: დარგ. შინც: ლაკ. პიჭნ: არჩ. აწშ: ლეზგ. იჩ: თაბ. ტინჩ: აღ. ჰანჩ: რუთ. აჩ: წახ. ეჩ: კრიწ. ეჩ: უდ. ეშ: ხინ. მეჩ „ვაშლი“...

ფიქრობთ, რომ საერთოდადესტნურ სუსტ ფშინვიერ აფრიკატთა სპირანტიზაცია არჩიბულში, უდიურსა და იმ ლეზიურ ენებში, რომლებიც საერთოსამურული ერთობის დაშლის შედეგად წარმოიქმნა, განვითარდა ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად, ანუ, ჩვენი აზრით, ხინალულურის გამოყოფამდე დარჩენილ საერთოლეზიურ ერთობაში სპირანტიზაცია ჯერ არ იყო მომხდარი.

დადესტნურ ენათა შორის ხინალულური ენის “დამოუკიდებელი” სტატუსის დასაბუთებისათვის მ. ალექსეევი მიმართავს ხინალულურის მორფოლოგიური ინვენტარის შედარება-შეპირისპირებას მის მიერ რეკონსტრუირებულ საერთოლეზიურ მდგომარეობასთან (ალექსეევი 1984: 89-91). ამასთან, ძირითადი ყურადღება ამ მხრივ სახელის მორფოლოგიას, სახელდობრ, ბრუნების ინვენტარს ეთმობა. ამის საპირისპიროდ, აღსანიშნავია, რომ სამეცნიერო ლიტერატურაში არაერთგზის ხაზი გაესვა ხინალულური ენის ზმნის მორფოლოგიის მსგავსებას დანარჩენი ლეზიური ენების ზმნის მორფოლოგიასთან: ასე, მაგალითად, ა. მაჰომეტოვის აზრით, ხინალულური ენის კლასიფიკატორთა სისტემა თავსდება ლეზიური ენების გრამატიკულ კლასთა საერთო სისტემაში (მაჰომეტოვი 1976: 232-259). ქ. ქერიმოვი თავის მონოგრაფიაში, რომელიც ხინალულურ ზმნას ეძღვნება, აღნიშნავს ხინალულური ენის ზმნის მორფოლოგიის მსგავსებას ლეზიური ენის ზმნის მორფოლოგიასთან, რაც, მკვლევრის აზრით, „კავკასიოლოგიაში დამკვიდრებული ტრადიციის სასარგებლოდ მეტყველებს, რომელიც ხინალულურს ლეზიურ ენათა ჯგუფს მიაკუთვნებს“ (ქერიმოვი 1985: 177).

საერთოლეზიური ბრუნების ინვენტარის რეკონსტრუქციის შესახებ, რომელიც განხორციელდა ე. ბოკარევის (ბოკარევი 1960) და გარკვეული შენიშვნებით მიღებულ იქნა მ. ალექსეევის მიერ, უნდა აღინიშნოს, რომ თავად მ. ალექსეევის აზრით, „არქაიზმია თუ ინოვაცია საკითხის საბოლოო გადაწყვეტა მოითხოვს უფრო ფართო კვლევას“ (ალექსეევი 1985: 24). რეკონსტრუქცია ძირითადად საერთოსამურული ერთობის დაშლის შედეგად წარმოიქმნილ ენების ჩვენებას ეფუძნება; ასე, მაგალითად, ირიბი ფუძის ოთხივე ტიპის რეკონსტრუქცია მხოლოდ ლეზიური, თაბასარანული, აღულური, რუთულურისა და წახური ენების მონაცემებს ეყრდნობა (ალექსეევი 1985: 27-28). არადა, გასათვალისწინებელია, რომ საერთოსამურული მხოლოდ ერთია ოთხი ან სამი (თუ ხინალულურს ლეზიურ ენად არ მივიჩნევთ) ერთეულიდან, რომელიც საერთოლეზიური ერთობის დაშლის შედეგად წარმოიქმნა.

მ. ალექსეევი განიხილავს ბ. თალიბოვის მიერ მოყვანილ ხინალულურ-ლეზიურ ლექსიკურ პარალელებს. მისი აზრით, როგორც წესი, წარმოდგენილია საერთოდადესტნური მასალა, ხოლო იმ ლექსიკას, რომელიც ლეზიური ჯგუფის გარეთ არ დასტურდება, როგორც მ. ალექსეევი მიიჩნევს, აქვს არეალური ხასიათი. თუმცა მ. ალექსეევი ვერ ამჩნევს ისეთ საერთოლეზიურ იზოგლოსებს, როგორცაა:

ლეზგ. ზუ-ნ: თაბ. იზუ || უზუ: ად. ზუ-ნ: რუთ. ზე: წახ. ზე: კრიწ. ზენ: ბუდ. ზენ: ხინ. ზე: არხ. ზონ: უდ. ზუ: კაკკ-ალბ. ზუ „მე“, შდრ. ხუნდ. დუ-ნ: ანდ. დე-ნ: ახვ. დე-ნუ: დიდ. დო: ხვარშ. და: დარგ. ნუ: ლაკ. ნა „id“;

ლეზგ. ტუ-ნ: თაბ. იტუ || უტუ: ად. ტუ-ნ: რუთ. ტე: წახ. ტუ: კრიწ. ტენ: ბუდ. ტენ: ხინ. ტე: არხ. უნ: უდ. უნ „შენ“, შდრ. ხუნდ. მუ-ნ: ლაკ. ინა „id“;

ლეზგ. სა-: თაბ. სა-: ად. სა-: რუთ. სა-: წახ. სა-: კრიწ. სა-: ბუდ. სა-: ხინ. სა: არხ. ოს: უდ. სა „ერთი“, შდრ. ხუნდ. ცო: ახვ. ჩუ: დარგ. ცა: ლაკ. ცა „id“...

მ. ალექსეევი თავისი თვალსაზრისის დასაბუთებისათვის იყენებს ლინგვისტიკურ მონაცემებსაც და ამის მიხედვით ლეზგიურ ენათა დაშლის სქემას გვთავაზობს (ალექსეევი 1984: 91-92). მკვლევრის აზრით, ლეზგიურ ენათა საერთო ლექსიკის პროცენტი ხინაღულურთან მნიშვნელოვნად არ აღემატება ანალოგიურ მანვენებლებს ლაკურსა და ხუნძურთან, რომელთა მონაცემებიც აგრეთვე მოყვანილია ამ კვლევაში.

ჩვენი აზრით, გლოტოქრონოლოგიური მეთოდი ისტორიულ-შედარებითი მეთოდის მაგივრობას ვერ გასწევს და, ამასთან, გვაქვს გარკვეული შენიშვნები მ. ალექსეევის მიერ ჩატარებულ კვლევასთან (იხ. ალექსეევი 1985: 18-23). ვფიქრობთ, რომ გლოტოქრონოლოგიური მეთოდის გამოყენება უნდა დაეყრდნოს ისტორიულ-შედარებით კვლევათა მყარ საფუძველს. სხვა შემთხვევაში კი მიღებული ლინგვისტიკური მონაცემები ყოველთვის დატოვებს კითხვის ნიშნებს. ასე, მაგალითად, რატომ შეესატყვისება ხუნძური დუნ „მე“ ლეზგიურ ენათა I პირის ნაცვალსახელებს? როგორც აღინიშნა, სამეცნიერო ლიტერატურაში არ არის ნაჩვენები *დ > *ზ პროცესის რეგულარული ხასიათი, რაც ამ პროცესს ეჭვქვეშ აყენებს.

სამეცნიერო ლიტერატურაში აღინიშნა, რომ საერთოლეზგიურში არჩიბულისა და უდიურის გამოყოფამდე სულ სამად-სამი ფონეტიკური ცვლილება განხორციელდა, რომელთაგან ორი ლატერალთა სერიაში მოხდა: როგორც ბ. გიგინეიშვილი ვარაუდობს, არაინტენსიურმა ლატერალურმა აფრიკატებმა არაინტენსიური უკანაენისმიერი ხშულ-მსკდომები მოგვცა (*ლ' > *ქ; *ტ' > *კ), ხოლო პოსტველარული ფარინგალიზებული აბრუპტიული ხშულ-მსკდომი არაინტენსიური გლოტალური უგულარული აფრიკატით შეიცვალა (*ყ > *ყ) (გიგინეიშვილი 1977: 151). ვფიქრობთ, ხინაღულური ენის ადგილის განსაზღვრისათვის მონათესავე ენათა შორის უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭება საერთოდაღესტნურ *ლ', *ტ' და *ყ ბგერების ხინაღულურ შესატყვისობებს.

*ლ' – სუსტი არაგლოტალური ლატერალური აფრიკატი, რომელიც შემდეგი რეფლექსებით არის წარმოდგენილი ლეზგიურ ენებში:

ლეზგ. ლ': თაბ. ლ': ად. ლ': რუთ. ლ': წახ. ლ': კრიწ. ღ (< *ლ')?: ბუდ. ღ?: არხ. ჴ (< *ლ')?: უდ. ღ/ ხ: ხინ. ?; შდრ. ხუნდ. ლ': ანდ. ლ': ახვ. ლ': დიდ. ლ': დარგ. ქ: ლაკ. ლ':

ლეზგ. დიღ (< *დილ'): თაბ. დიშ (< *დილ'): ად. კტშ (< *კტლ'): რუთ. ტეშ (< *ტელ'): წახ. გლ': კრიწ. დიღ (< *დილ'): ბუდ. დუტუხ: არხ. იშ (< *ილ'): უდ. შუ (< *ულ < *ულ') „ღამე“; შდრ. აგრეთვე: ხუნდ. რელ'ედა „საღამო“: ახვ. რელ'ა „ღამე“;

ლეზგ. ლ'-უნ: თაბ. ლ'-უხ: ად. ლ'-ას: წახ. ლ'-ეს „გახდომა“, „გაკეთება“, შდრ. აგრეთვე: ხუნდ. ლ'-იხე: ანდ. ლ'-იდუ: დიდ. ლ'-ა: დარგ. ი-ქის (მეშველი ზმნა): ლაკ. ლ'-უნ „id“;

თაბ. შიბ (< *ლ'იბ): რუთ. ლ'აბ, ლ'იბელ: წახ. ლ'ტენა: უდ. მუხ „ფრხილი“, შდრ. აგრეთვე: ხუნდ. მალ': ანდ. მულ': ახვ. მილ': დიდ. მოლ': დარგ. ნიქტა (ურახ.) || მიქა (კუბან.): ლაკ. მილ' „id“...

როგორც აღინიშნა, ბ. გიგინეიშვილი საერთოლეზგიურისათვის *ლ' > *ქ პროცესს ვარაუდობს (გიგინეიშვილი 1977: 151), თუმცა ლეზგიურ ენათა ფაქტობრივი მონაცემები ამას მხარს არ უჭერს.

ქ ბგერა, როგორც საერთოდადესტნური *ლ'-ს შესატყვისი, სინქრონიულ დონეზე ლეზიურ ენებში არ დასტურდება. ბ. გიგინეიშვილი *ლ' ბგერის კონონზომიერ რეფლექსად ხინალულურში ქ ბგერას მიიხნევს (გიგინეიშვილი 1977: 94), ხოლო ეს ვარაუდი მხოლოდ ერთ მაგალითზეა დაფუძნებული (ქირი “გახდომა”). ამასთან, სწორედ ხინალულური ენის ჩვენებას დიდწილად ემყარება *ლ' > *ქ პროცესის რეკონსტრუქცია საერთოლესიურისათვის.

ზმნა ქირი ხინალულურში “კეთებას” აღნიშნავს (განიევა 2002: 153-154), ხოლო “გახდომის” მნიშვნელობით დავადასტურეთ ყი ზმნა, რომლის თანხმოვანიც, ჩვენი აზრით, საერთოდადესტნურ ლ' ბგერას არ შეესატყვისება. ძიება ამ მიმართულებით უნდა გაგრძელდეს.

*ტ' – სუსტი გლოტალური ლატერალური აფრიკატი, რომელიც შემდეგი რეფლექსებით არის წარმოდგენილი ლეზიურ ენებში:

არჩ. კ: ლეზგ. ყ: თაბ. კ: აღ. კ: რუთ. ყ: წახ. კ: კრიწ. ყ: ბუდ. ყ: უდ. Ø/ყ: ხინ. კ: შდრ. ხუნძ. ტ (ჰიდური დიალ. ტ'): ანდ. ტ': ახვ. ტ': დიდ. ტ': დარგ. კ: ლაკ. კ:

ლეზგ. ყილ (< *ყიყილ): თაბ. კულ: აღ. კილ: რუთ. ყულ (იხრ. ჰუყულ < *ყუყულ): წახ. ტუკულ: კრიწ. ყლ, ყწლი: ბუდ. ყლ: უდ. ბულ (< *ბუყულ): ხინ. მიკირ (< *ყიკირ) „თავი“, კილ “თავთავი”, შდრ. აგრეთვე: ხუნძ. ბეტერ: დარგ. ბიკ (ურახ.) || ბეკ (აჭუშ): ლაკ. ბაკ “თავი”...

ლეზგ. ყელე-ჭ: თაბ. ჭილ-ლი (< *კილ-ლი): აღ. კილე: რუთ. ყელ-: წახ. კიტა: არჩ. კალა-: უდ. ყაჭ: ხინ. კერ „წვრილი“, შდრ. აგრეთვე: ხუნძ. ტერ-ენ-: ანდ. ბე-ტ'ერა: ახვ. ბა-ტ'არო: დარგ. ბუ-კულა-: ლაკ. კულა- “id”;

თაბ. კან: აღ. კენ: რუთ. ყან: წახ. კან: კრიწ. ყან: არჩ. კან: უდ. ოყ: ხინ. კი-ჩ „ძირი“, შდრ. აგრეთვე: ხუნძ. ტინო: ანდ. პინტ'უ: ლაკ. ჭან (< *კან) “id”...

აქ ყურადღებას იქცევს ის, რომ ამ ბგერათშესატყვისობის ფორმულაში ლეზიური, რუთულური, კრიწული და ბუდუხური ყ ბგერით არის წარმოდგენილი, უდიური – Ø/ყ. ხოლო ხინალულურში *ტ' -ს, ზოგიერთი ლეზიური ენის (თაბასარანული, აღულური, წახური, არჩიბული) მსგავსად, შესატყვისება კ.

როგორც აღინიშნა, ბ. გიგინეიშვილი საერთოლესიურისათვის *ტ' > *კ პროცესს ვარაუდობს (გიგინეიშვილი 1977: 151), რასაც ვერ გავიზიარებთ. თუ ამ პროცესს მართლაც ჰქონდა ადგილი საერთოლესიურში, მაშინ რატომ არ დაემთხვა ერთმანეთს საერთოდადესტნური *ტ'-სა და *კ-ს რეფლექსები ლეზიურ ენებში? შდრ.: საერთოდადესტნური *კ > ლეზგ. კ: თაბ. კ: აღ. კ: რუთ. კ: წახ. კ: კრიწ. კ: ბუდ. კ: არჩ. კ: უდ. კ: ხინ. კ /გ: (იხ. გიგინეიშვილი 1977: 81-82; ბოკარევი 1981: 65; შდრ. თალიბოვი 1980: 288-290). ვფიქრობთ, რომ საერთოდადესტნური *ტ' საერთოლესიურში გადავიდა კ-საგან განსხვავებულ სუსტ ველარულ გლოტალურ აფრიკატში (პირობითად – *კჟ), რომელმაც შემდგომ ორი განსხვავებული კორესპონდენცია მოგვცა ლეზიურ ენებში (კ და ყ). სისტემის სიმეტრიულობის თვალსაზრისით ლოგიკურია, რომ *ტ' > *კჟ პროცესის პარალელურად *ლ' > *ქჟ პროცესიც ვივარაუდოთ.

ჩვენი მოსაზრების ვერიფიკაციისათვის მოვიყვანთ ტ. გუდავას მოსაზრებას, რომელიც ანდიურ ენებში წინაველარულ ინტენსიურ აფრიკატებს გამოყოფს (ჭ, ჭ) (გუდავა 1964: 75-81; 141-142). ბ. გიგინეიშვილი საერთოდადესტნურისათვის წინაველარული აფრიკატების ხუთეულს ვარაუდობს, თუმცა, მისი აზრით, ამ ხუთეულის მქდერი და სუსტი წევრები საერთოდადესტნური ფუძე-ენის დაშლაძდე ხშულ-მსკდომებს შეერწყა (გიგინეიშვილი 1970: 189). რაც შეეხება ინტენსიურ წინაველარულ აფრიკატებს: ბ. გიგინეიშვილმა მოახერხა ფშინვიერი აფრიკატის რეკონსტრუქცია საერთოდადესტნურ დონეზე (გიგინეიშვილი 1977: 97-98), ხოლო გლოტალური წევრის აღდგენა მხოლოდ საერთო-ხუნძურ-ანდიურ-დიდურ დონეზე მოხერხდა (გიგინეიშვილი 1977: 111-113).

ბ. თალიბოვი (თალიბოვი 1980: 310-311) და ე. ბოკარევი (ბოკარევი 1981: 83-84) საერთოლექსიკონისათვის *ტ* ფონემას ვარაუდობენ. ვფიქრობთ, რომ არ გვაქვს არანაირი საფუძველი, რომ დაეუშვათ ამ ბგერის არსებობა საერთოლექსიკონურ ფუძე-ენაში; იხ. ბგერათშესატყვისობათა ფორმულა, რომლის მიხედვით ბ. თალიბოვი და ე. ბოკარევი ვარაუდობენ ამ ბგერას:

ლექზ. ყ: თაბ. კ: ჭ: აღ. კ: რუთ. ყ: წახ. კ [ყ: კრიწ. ყ: ბუდ. ყ: არჩ. კ: უდ. Ø / ყ: ხინ. კ (აღსანიშნავია, რომ ბ. თალიბოვი ვარაუდობს ტ-ს რეფლექსს ყ ბგერის სახით წახურში, თუმცა ის არც მის მიერ წარმოდგენილ მასალაში არ შეინიშნება და არც ე. ბოკარევის ფორმულაში გვხვდება).

ჩვენთვის სრულიად ცხადია, რომ ამ ბგერამ ცვლილება განიცადა ჯერ კიდევ არჩიბულის გამოყოფამდე და, ამდენად, მისი პოსტულირება საერთოლექსიკონურ ფუძე-ენისათვის მხოლოდ ჰიპოთეტურადაა შესაძლებელი. აღსანიშნავია, რომ კ კორესპონდენცია ლაკურშიც და დარგუულშიც გვხვდება. ეს გვაძლევს საფუძველს, რომ *ტ* > *კ* პროცესის დაწყება ვივარაუდოთ ჯერ კიდევ საერთოდადესტურ დონეზე (რიგ დიალექტებში).

რომ დაეუშვათ *ტ* ბგერის არსებობა საერთოლექსიკონურში, მაშინ ამ ბგერის პოსტულირება უნდა მოხდეს აღმოსავლურ-სამურულ და დასავლურ-სამურული ერთობისათვის. ეს ყოველად დაუშვებლად მიგვაჩნია, თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ ამ ბგერის ინტენსიური ვარიანტი სხვა ლატერალური აფრიკატების მსგავსად¹ საერთოსამურული ერთობის დაშლამდე გადავიდა ინტენსიურ წინაველარულ აფრიკატში კ (სავარაუდოდ), რაც დასტურდება *ტ* რეფლექსაციით ლექსიკონურ ენებში: ლექზ. ქ/კ: თაბ. ჭ: აღ. ჭ: რუთ. გ/> ჯ (< ჭ): წახ. გ/ ჭ: კრიწ. ჭ: ბუდ. ჭ: უდ. ყ: ხინ. კ/ ჭ, შდრ. ბ. გიგინეიშვილის მიერ სხვა ინტენსიურთა ანალოგიის ნავარაუდევ *კ-ს რეფლექსებს ლექსიკონურ ენებში: თაბ. ჭ: აღ. ჭ: რუთ. გ/ქ: წახ. გ/ქ: უდ. კ: ხინ. კ (გიგინეიშვილი 1977: 111). ასევე საყურადღებოა, რომ არჩიბული ტ³ ხუნძურ-ანდიურ ენებში შეესატყვისება როგორც ანალოგიურ თანხმოვანს, ისე კ ბგერას, რომელიც საერთო-ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ *კ-ს უდრის.

დადესტურ ენათა შორის შეინიშნება ერთი „ანომალური“ ბგერათშესატყვისობა, რომელიც ბ. გიგინეიშვილს უკანაველარული ფარინგალიზებული ხშულ-მსკდომის (*ყ) პოსტულირების საშუალებას აძლევს:

¹ საერთოლექსიკონური *ლ (მუდური ლატერალური აფრიკატი) შესატყვისობათა შემდეგი ფორმულის მიხედვით აღდგება:

არჩ. ლ³: ლექზ. ჭ/ღ³: თაბ. ღ³: აღ. მ </ღ³: რუთ. მ </ღ³> ჭ: წახ. ღ/ლ: კრიწ. ღ³: ბუდ. მ (< *ღ³): უდ. ღ/ლ: ხინ. კ: შდრ. ხუნძ. ტ³: ანდ. ტ³: ახგ. ტ³: დიდ. ლ³: დარგ. გ || ჭ || ჭ: ლაკ. ჭ/ლ...

არჩ. ჭილ³: ლექზ. ირი- (< *ირღ³-): თაბ. ურღ³-: აღ. ეერი- (< *ეერღ³-): რუთ. იიჭგ³-: წახ. იიღგ³-: კრიწ. იღღგ³-: ბუდ. იიიი-: უდ. ვუღ³: ხინ. იიკ „შვიდი“; შდრ. ხუნძ. ანტ³-: ანდ. ჰოტ³-: ახგ. ატ³-: დიდ. ოლ³: დარგ. ტერჰ (ურახ): ლაკ. არულ “id”;

საერთოლექსიკონური *ლ³ (არაგლოტალიზებული ინტენსიური ლატერალური აფრიკატი) შესატყვისობათა შემდეგი ფორმულის მიხედვით აღდგება:

არჩ. ლ³/ლ³: ლექზ. ღ³: თაბ. წ³: აღ. წ³: რუთ. ჰ <|| წ³: წახ. წ³: კრიწ. წ³: ბუდ. წ³: უდ. ჭ: ხინ. ჭ: შდრ. ხუნძ. ლ³: ანდ. ლ³: ახგახ. ლ³: დიდ. ლ³: დარგ. ღ³ || გ || ჭ: ლაკ. ზ...

არჩ. დიდ³: ლექზ. რუღ³-: თაბ. იირწ³-: აღ. ეერწ³-: რუთ. რინწ³-: წახ. იინწ³-: კრიწ. ოგწ³-: ბუდ. ოგწ³-: უდ. უკ³: ხინ. ზექ „ექვსი“; შდრ. ხუნძ. ანლ³-: ანდ. ონლ³-: ახგ. ოლ³-: დიდ. ილ³: დარგ. ურიღ³ - || ურეგ³ - || ურეჰ³: ლაკ. რახი “id”...

საერთოლექსიკონური *ტ³ (გლოტალიზებული ინტენსიური ლატერალური აფრიკატი) შესატყვისობათა შემდეგი ფორმულის მიხედვით აღდგება:

არჩ. ტ³: ლექზ. ქ/კ: თაბ. ჭ: აღ. ჭ: რუთ. გ/ჯ (< ჭ): წახ. გ/ ჭ: კრიწ. ჭ: ბუდ. ჭ: უდ. ყ: ხინ. კ/ ჭ: შდრ. ხუნძ. ტ³: ანდ. ტ³: ახგახ. ტ³: დიდ. ლ³: დარგ. ც || გ: ლაკ. კ

არჩ. ტ³ალ: ლექზ. კელ || ქელ (ახტ): თაბ. ჩილ < *ტილ: აღ. ქელ || კელ: რუთ. გალ: წახ. ბეჰ < *გელ: კრიწ. ქელ: ბუდ. ქელ: უდ. ყალ: ხინ. კუ < *კულ „ბატკანი“; შდრ. ხუნძ. ტ³ემერ: ახგ. ტ³ემე: დიდ. ლ³ელი: ლაკ. ჭი < *კილ “id”...

ხუნძ. მინჯ: ანდ. პინჯუ: ახვ. ი^ნკოტი: ხვარშ. აყტუ: ლაკ. კულუ: არჩ. ნოჭონ: ლეზგ. ყიძ: თაბ. ყულ: ად. ეულ: რუთ. ყულ: წახ. ყოტ: კრიწ. ყალ: ბუდ. ყალ: ხინ. ნუკურ „თავგი“;

ხუნძ. კი: ბოთლ. კე: ახვ. კე: დიდ. ყა: დარგ. კი: ლაკ. კი: არჩ. ყტუ: ლეზგ. ყტუ: თაბ. ყრ: ად. ეა: რუთ. ყტუ: წახ. ყ^რ: კრიწ. ყტა: ბუდ. ყა: უდ. პა' (< *ყ^რტა): ხინ. კუ „ორი“...

საერთოლექზიურში ერთმანეთს დაემთხვა საერთოდადესტნური *ყ და *ყ^რ-ს რეფლექსები. ეს იმით დასტურდება, რომ ყველა ლეზგიურ ენაში (ხინალუღურის გამოკლებით) ეს ორი ფორმულა (ს.-დად. *ყ > ლეზგ. ყ: თაბ. ყ: ად. ყ: რუთ. ყ: წახ. ყ: კრიწ. ყ: ბუდ. ყ: არჩ. ყ: უდ. Ø: ხინ. ყ: შდრ. ხუნძ. ზ: ანდ. ყ: ახვ. ყ: დიდ. ყ: დარგ. ყ: ლაკ. ყ^ა და ს.-დად. *ყ > ლეზგ. ყ: თაბ. ყ: ად. ე: რუთ. ყ: წახ. ყ: კრიწ. ყ: ბუდ. ყ: არჩ. ყ/ყ: უდ. ყ: ხინ. კ: შდრ. ხუნძ. ჯ/ჯ: ანდ. ჯ/ჯ: ახვ. ჯ/ჯ: დიდ. ყ: დარგ. კ: ლაკ. კ^ა; შდრ. აგრეთვე: ს.-დად. *ყ > ლეზგ. ყ: თაბ. ჯ: ად. ჯ: რუთ. ყ/ჯ: წახ. ყ: არჩ. ყ: უდ. ყ: ხინ. ყ: ხუნძ. ყ: ანდ. ყ: ახვ. ყ: დიდ. ყ: დარგ. ე || დ: ლაკ. ყ^ა), განსხვავებით ხუნძურ-ანდიური და ლაკურ-დარგუული ენებისაგან, იდენტური კორესპონდენციებით არის წარმოდგენილი (არჩიბულში, აღუღურსა და უდიურში დადასტურებული ყ : ყ. ყ : ე და Ø : ყ აშკარა პოზიციურ ხასიათს ატარებს).

როგორც აღინიშნა, საერთოდადესტნური *ყ-სა და *ყ^რ-ს რეფლექსები ლეზგიურ ენათაგან მხოლოდ ხინალუღურშია განსხვავებული. რაც, თუ ეს დადასტურდა, ეჭვქვეშ დააყენებს ბ. გიგინეიშვილის მოსაზრებას იმის შესახებ, რომ ხინალუღური ენა არჩიბულისა და უდიურის შემდეგ გამოეყო საერთოლექზიურს. თუმცა ბ. გიგინეიშვილის მიერ საერთოდადესტნურ *ყ ბგერაზე მოყვანილ მაგალითებში ხინალუღური ენის ჩვენება მხოლოდ ერთ შემთხვევაში გვაქვს და, ამასთან, ვერ ხერხდება მისი შემოწმება ხუნძურ-ანდიური და ლაკურ-დარგუული ენების მასალით (ლეზგ. ყალ: თაბ. ყიდ: ად. ყალ: რუთ. ყალ: წახ. ყტუ: უდ. ელ (< *ყელ): ხინ. ყა (< *ყალ) „მარილი“).

ბ. თალიბოვი მიიჩნევს, რომ საერთოლექზიურმა *ყ ბგერამ ხინალუღურში მოგვცა სამი პოზიციურად შეპირობებული ვარიანტი: ყ (დაბალი აწეულობის ხმოვნების წინ); კ (მაღალი აწეულობის ხმოვნების წინ); ღ (აუსლაუტში), თუმცა მკვლევრის მიერ მოყვანილ მაგალითებში ეს წესი ყოველთვის დაცული არ არის, მაგ., ლეზგ. ყამ: რუთ. ყუთაუმ (იხრ.): წახ. ყომ: ხინ. ყუნუ “კეფა” (თალიბოვი 1980: 306-309). ამის მიუხედავად, ბ. თალიბოვის მოსაზრება გასაზიარებელი ჩანს, თუმცა ეს საკითხი შემდგომ კვლევა-ძიებას საჭიროებს.

სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულ არგუმენტებს, რითაც დასტურდება ის, რომ ხინალუღური ლეზგიურ ენათა ქვეჯგუფში შედის, შეგვიძლია დავუმატოთ ერთიც. ლატერალური სპირანტები საერთოლექზიურში ძალიან მაღე – არჩიბულის განცალკევების შემდეგ და უდიურის გამოყოფამდე, შეერწყნენ ერთმანეთს, ანუ გახდნენ ნეიტრალურები ინტენსივობის თვალსაზრისით, ხოლო შემდეგ ნეიტრალურმა ყრუ ლატერალურმა სპირანტმა მოგვცა წინაველარული ყრუ სპირანტი (წ). ამგვარ განვითარებას ადასტურებს ორივე ლატერალური სპირანტის ერთგვარი რეფლექსაცია ლეზგიურ ენებში, თუ არ ჩავთვლით არჩიბულ ენას, რომლის ჩვენებაც ლ^წ-სა და ლ^წ-ს ცალ-ცალკე რეკონსტრუქციის საშუალებას გვაძლევს. საყურადღებოა, რომ ხინალუღური სხვა ლეზგიურ ენათა მსგავსად წ^წ კორესპონდენციითაა წარმოდგენილი.

საერთოლექზიური *ლ^წ (ყრუ არაინტენსიური ლატერალური სპირანტი) შესატყვისობათა შემდეგი ფორმულის მიხედვით აღდგება:

¹ მაგ., ლეზგ. ყულ: თაბ. ყულ: ად. ყულ: რუთ. ყულ: წახ. ყტა: არჩ. ყულ „ფიცარი“; შდრ. ახვ. ყორი: დარგ. ურყული “id”; შდრ. აგრეთვე: დიდ. ყური „სკამი“...

² ამ ფორმულის მიხედვით შეგვიძლია ვივარაუდოთ ამ ბგერის ორი ვარიანტის არსებობაც საერთოდადესტნურ ფუძე-ენაში (ინტენსიური და არაინტენსიური). ამის საფუძველს გვაძლევს ხუნძურ-ანდიურ და არჩიბული ენის ჩვენება. ასეთ შემთხვევაში, საერთოლექზიურში სამი ბგერის რეფლექსები დაემთხვა: *ყ, *ყ^რ და *ყ^წ.

³ მაგ., ლეზგ. ყა: თაბ. ჯა: ად. ჯა: რუთ. ყა: წახ. ყა: კრიწ. ყა: ბუდ. ყა: არჩ. ჟან: უდ. ყა: ხინ. ყან- „ოცი“; შდრ. ხუნძ. ჟო: ახვ. ჟენ-დო: დიდ. ჯუ: დარგ. ღა: ლაკ. ყუ “id”...

ლუზგ. ღ: თაბ. ნ: აღ. ნ: რუთ. ჰ < || ნ: წახ. ნ: კრიწ. ნ: ბუდ. ნ: არჩ. ლ: უდ. ხ: ხინ. ნ: შდრ. ხუნძ. ლ: ანდ. ლ: ახვახ. ლ: დიდ. ლ: დარგ. ნ: ლაკ. ნ/ შ:

ლუზგ. რგახ, რგანა (< *რღახ, *რღანა): თაბ. უ-რ-ნ უხ: აღ. ურწეს || ურშას: რუთ. რუწას: წახ. ქოძწარას: უდ. ბოხ-ეს: ხინ. ნ-გლი „ხარშვა“; შდრ. ხუნძ. ბელ-ინე: ანდ. ილ-ინ-ნუ: ახვ. მი-ღ-უნ-ულა: ჰუნხ. ჰე-ღ-ა: დარგ. ბი-ღ-ნ-ის: ლაკ. შაშან (< *წახან: რე-დუპლიკაცია) “id”...

რუთ. ნღლან: წახ. ნევა: კრიწ. წინერ (< *წილ-ნერ): ბუდ. წინნერდ: არჩ. ლოლ: უდ. ხალა: „ფიწალი“; შდრ. ხუნძ. ლენ: ახვ. ლანუ: ლაკ. წულა “id”...

თაბ. ა-ღ-ნ უხ: აღ. ლარწას: რუთ. წად, ლი-ნ-ინ: წახ. ყაჟა-გ-წას: ბუდ. არახარ: არჩ. ელას: უდ. ლახ-ეს: ხინ. ჩე-შირი (< *ჩე-ნ-ირი) „დადება“, „ჩამოდება“; ლუზგ. ავანბ “ჩა-გორება”, „ჩამოსვლა“, აკანბ “ჩამოყრა”: შდრ. ხუნძ. ლ-ეხე: ახვ. ბი-ღ-ურ-ულა: დარგ. [ქა]-ბი-ნ-ეს: ლაკ. ბი-შინ (< *ბი-ნ-ინ, შდრ. ნამყოს ფორმა: ბი-გ-ნ-უნნი) „დადება“, „ჩამოდება”...

საერთოლუზგიური *ღ (ყრუ ინტენსიური ლატერალური სპირანტი) შესატყვისობათა შემდეგი ფორმულის მიხედვით აღდგება:

ლუზგ. დ (< *ღ?): თაბ. შ (< *წ): აღ. ნ: რუთ. ჰ < || ნ: წახ. ნ: კრიწ. ნ: ბუდ. ნ: არჩ. ლ: უდ. ხ: ხინ. ნ; შდრ. ხუნძ. ლ: ანდ. ლ: ახვახ. ლ: დიდ. ლ: დარგ. ნ/ > შ: ლაკ. შ (< *წ):

ლუზგ. მად (< *ღად ?) || დიწი: თაბ. შიდ (< *წიდ): აღ. წედ, წითა || შერ, შირი (ბურკ): რუთ. წად, წიდი: წახ. წან, წინენ: კრიწ. წად, წიჯ: ბუდ. წად, წიდი: არჩ. ლან/ ლენე: უდ. ხე (< *ხენ; შდრ. ნათ. ბრ. ხენ-ე): ხინ. წუ (< *წუნ; შდრ. ერგ. ბრ. წუნ-ი) „წყალი“; შდრ. ხუნძ. ლინ: ანდ. ლენ: ახვ. ლენი: დიდ. ლი: ხვარშ. ლან: დარგ. შინ (< *წინ): ლაკ. შინ (< *წინ) “id”...

აღ. წიდულ-: რუთ. წდგლ-: წახ. წუნაშე: კრიწ. წიდილ: ბუდ. წდგლი “ქალი”, “ცოლი”: არჩ. ლონ/ ლანა: უდ. ხუნი “დედალი”: ხინ. წინი-[მკირ] “ცოლი”; შდრ. ხუნძ. ლადი: დარგ. წუნ-ულ (ურახ.) || წადე (ყუბახ): ლაკ. შარ-შა (< *წად-შა) “ქალი”, “ცოლი”...

მსგავსი პროცესი ლაკურსა და დარგულში განვითარდა, თუმცა ლაკურსა და დარგულში ზოგიერთ დიალექტში შენარჩუნებულია კორელაცია ინტენსივობის მიხედვით, რაც გვაძვეს საფუძველს ვიფიქროთ, რომ ლატერალურ სპირანტთა წინაველარულ სპირანტებში გადასვლის პროცესი ლუზგიურ ენებსა და ლაკურ-დარგულში ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად განვითარდა.

ამრიგად, შეგვიძლია აღვნიშნოთ, რომ ხინალულური ენის მრავალ თავისებურებათა მიუხედავად, რომელიც განსაკუთრებით მორფოლოგიისა და ლექსიკის კუთხით ვლინდება, სამეცნიერო ლიტერატურაში ჯერ არ გამოთქმულა არგუმენტი, რომელიც ეჭვქვეშ დააყენებდა იმ თვალსაზრისს, რომ ხინალულური ერთ-ერთი ლუზგიური ენაა. ვფიქრობთ, რომ ხინალულური ენის ადგილის საბოლოო განსაზღვრა ლუზგიურ ენათა შორის მოითხოვს კომპლექსურ კვლევას, თუმცა, ჩვენი აზრით, უნდა დადასტურდეს ბ. გიგინეიშვილის მოსაზრება, რომლის თანახმად ხინალულური წინარელუზგიური ერთობიდან არჩიბულისა და უდიურის შემდეგ გავიდა.

ლიტერატურა:

ალექსეევი 1984: Алексеев М. Е., К вопросу о классификации лезгинских языков, «Вопросы языкознания», Москва, 1984, №5.

ალექსეევი 1985: Алексеев М. Е., Вопросы сравнительно-исторической грамматики лезгинских языков, Морфология, Синтаксис, Москва, 1985.

ბოკარევი 1960: Бокарев Е. А., К реконструкции падежной системы пралезгинского языка, «Вопросы грамматики», Сборник статей к 75-летию акад. И. И. Мещанинова, Москва-Ленинград, 1960.

ბოკარევი 1981: Бокарев Е. А., Сравнительно-историческая фонетика восточнокавказских языков, Москва, 1981.

განიევა 2002: Ганиева Ф. А., Хиналугско-русский словарь, Махачкала, 2002.

გიგინეიშვილი 1970: Гигинейшвили Б. К., Общедагестанская система взрывных согласных, Мацне, №4, Тбилиси, 1970.

გიგინეიშვილი 1977: Гигинейшвили Б. К., Сравнительная фонетика дагестанских языков, Тбилиси, 1977.

გუდავა 1964: Гудава Т. Е., Консонантизм андийских языков (историко-сравнительный анализ), Тбилиси, 1964.

დეშერიევი 1959: Дешериев Ю. Д., Грамматика хиналугского языка, Москва, 1959.

დეშერიევი 1967: Дешериев Ю. Д., Хиналугский язык, Языки народов СССР, т. IV, Иберийско-кавказские языки, Москва, 1967.

თალიბოვი 1959: Талибов Б. Б., Место хиналугского языка в системе языков лезгинской группы, Ученые записки ИИЯЛ, Москва, 1959.

თალიბოვი 1980: Талибов Б. Б., Сравнительная фонетика лезгинских языков, Москва, 1980.

მაჰმეტოვი 1976: Магомедов А. А., Система грамматических классов в хиналугском языке, ЕИКЯ, т. III, Тбилиси, 1976.

ქერიმოვი 1985: Керимов К. Р., Глагол хиналугского языка, Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Махачкала, 1985.

შაუმიანი 1940: Шаумян Р. М., Яфетические языки «шахдагской подгруппы», «Язык и мышление», т. X, Москва-Ленинград, 1940.

ჩიქობავა 1942: არნ. ჩიქობავა, ხუნძური ენის ნაცვალსახელთა ბრუნებისათვის, “ენიმკის მოამბე”, ტ. XII, თბილისი, 1942.

ჯავახიშვილი 1937: ივ. ჯავახიშვილი, ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა, თბილისი, 1937.

Р. Лолуа (Тбилиси)

К определению места хиналугского языка среди родственных языков¹

В научной литературе по вопросу хиналугского языка можно встретить две противоположные точки зрения: как предполагают некоторые исследователи (Р. Эркерт, Ж. Дюмезиль, Е. А. Бокарев, Б. Б. Талибов, Г. А. Климов, А. Е. Кибрик, С. В. Кодзасов, И. П. Оловянная, Б. Гигинейшвили, А. Магометов, Г. Топуриа, Ф. А. Ганиева, М. Курдиани и пр.), хиналугский язык входит в подгруппу лезгинских языков, а другие же (Н. Трубецкой, Р. Лафон, Р. М. Шаумян, Ю. Д. Дешериев, М. Е. Алексеев, В. Шульце и пр.) считают, что хиналугский образует отдельную подгруппу среди дагестанских (или нахско-дагестанских) языков. В тбилисской кавказоведческой школе было принято первое предположение, хотя, как следует отметить, этот вопрос был подробно рассмотрен лишь Б. Гигинейшвили в своей монографии «Сравнительная фонетика дагестанских языков» (Гигинейшвили 1977: 154-157).

Если не считать ранних классификаций, основанных в целом на географические принципам, первое суждение, полученное в результате анализа языковых фактов, было высказано Р. М. Шаумяном. По мнению исследователя, «будухский и крызский языки настолько близки к лезгинскому, что их можно считать равноправными языками лезгинской группы наравне с рутульским, цахурским, агульским и др., что же касается хиналугского языка, то по своим грамматическим особенностям и лексике он занимает самостоятельное место среди яфетических языков Дагестана...» (Шаумян 1940: 163).

Ю. Д. Дешериев, являвшийся автором первой грамматики хиналугского языка, высказывает три предположения по этому вопросу: 1. хиналугский язык относится к лезгинской группе, но сохраняет наиболее архаичные черты, утраченные другими представителями этой группы; 2. хиналугский язык относится к особой группе дагестанских языков, но он претерпел сильное влияние лезгинских языков²; 3. хиналугский язык является единственным оставшимся представителем архаичной группы языков и занимает особое место среди дагестанских, нахских и абхазо-адыгских языков (Дешериев 1959: 207).

Определению места хиналугского языка среди родственных языков посвящена специальная статья Б. Б. Талибова. По мнению исследователя, «...хиналугский язык – это один из языков лезгинской группы, который отошел от языка-основы несколько тысячелетий тому назад и развивался самостоятельно, вне связи с родственными языками; в данной группе языков он занимает особое место» (Талибов 1959: 304). Несмотря на то, что мы согласны с представленным положением, необходимо отметить, что исследователь не смог привести достаточных аргументов для подтверждения собственного мнения.

Б. Б. Талибов пытается доказать родство хиналугского языка с другими языками лезгинской подгруппы фактом наличия звуковых соответствий между ними и общностью многих корневых слов, хотя, если не считать нескольких лексических встреч, исследователь не приводит материал, демонстрирующий, что хиналугский язык стоит ближе к лезгинским, нежели к другим дагестанским языкам.

¹ Данная работа основана на докладе «К проблеме определения места хиналугского языка среди дагестанских языков», прочитанном на 71-ой научной сессии Института языкознания им. Арн. Чикобава (декабрь 2012 г.).

² Позднее Ю. Д. Дешериев отдает предпочтение этому предположению, см. его «Он [хиналугский язык] занимает особое место среди дагестанских языков. Мы условно относим его к лезгинской группе» (Дешериев 1967: 659).

По мнению Б. Б. Талибова, первым от пралезгинской общности деференцировался хиналугский язык (Талибов 1980: 16), а как предполагает Б. Гигинейшвили, хиналугский выделился из общелезгинского после арчинского и удинского языков (Гигинейшвили 1977: 154). Предположение Б. Гигинейшвили, в основном, опирается на процесс $*b > *w$, имевший место в лезгинских языках: общедагестанский смычный $*b$ в лезгинских языках (в том числе в хиналугском) в анлауте и перед безударными гласными заднего ряда дал $*w$, но в арчинском и удинском языках этот процесс не произошел (Гигинейшвили 1977: 154), ср.:

анд. **boç'i**: ахв. **boç'o**: цез. **buci**: дарг. **baз** (урах., акуш.) || **bac** (цуд.): лак. **barz** (< $*barəz$): арч. **bac**: лезг. **warз** (< $*warəz$): таб. **waz**: аг. **waz**: рут. **waz**: цах. **waz**: хин. **waç** «месяц» (астр., календ.);

цез. **bel'o**: гин. **bol'i**: лак. **burқ**: арч. **boғ**: лезг. **wak**: цах. **wok**: уд. **boq'** «свинья» (также: криз. **wak**: буд. **wək**);

авар. **b-** (формант III класса): анд. **b-**: ахв. **b-**: цез. **b-**: дарг. **b-**: лак. **b-** (в качестве реликта также **p**): арч. **b-**: лезг. **w/b** (реликт): таб. **w** (реликт)/**b-**: аг. **w/b** (реликт): рут. **w/b** (реликт): цах. **w/b** (реликт): уд. **b** (реликт): хин. **w-/b-/f-** (**f-** после глухих согласных) (Гигинейшвили 1977: 75)...

Не представляется возможным разделить второй аргумент Б. Гигинейшвили: по мнению исследователя, в общелезгинском после выделения арчинского и удинского в анлауте и перед безударными гласными заднего ряда произошел процесс $*d > *d̥$ (в дальнейшем $*d̥ > *z$), который, по мнению Б. Гигинейшвили, имел место и в хиналугском (Гигинейшвили 1977: 154). Следует отметить, что это предположение фактически основывается на одном примере¹:

авар. **du-n**: анд. **de-n**: ахв. **de-ne**: цез. **di**: хварш. **da**: дарг. **di** (косв. основа): лак. **tu** (косв. основа): лезг. **zu-n**: таб. **izu**: аг. **zu-n**: рут. **zə**: цах. **zə**: хин. **zə**: арч. **zon**: уд. **zu**² «я» (личн. местоимение I лица ед. ч.).

Ив. Джавахишвили связывает местоимения I лица ед. ч. лезгинских языков с соответствующими местоимениями нахских и абхазо-адыгских языков, но не видит их связи с аналогичными местоимениями аваро-андо-цезских и лакско-даргинских языков (Джавahiшвили 1937: 569-560). Арн. Чикобава, в свою очередь, поддерживает генетическую общность местоимений I лица ед. ч. лезгинских и аваро-андо-цезских языков, но, в отличие от Б. Гигинейшвили, предполагает $*d > *z > *z$ процесс (Чикобава 1942: 38).

Как было отмечено, предполагаемый процесс $*d > *z$ не имеет регулярного характера и, помимо этого, мы сомневаемся в связи фонемы **d** аваро-андо-цезских языков со звуком **z** лезгинских языков в представленном примере.

М. Е. Алексеев посвятил специальное исследование вопросу определения места хиналугского среди родственных языков, в котором попытался обосновать иную гипотезу: М. Е. Алексеев подобно Р. М. Шаумяну, Ю. Д. Дешериеву и другим исследователям, предположил, что хиналугский составляет особую подгруппу дагестанских языков. Это мнение, как считает М. Е. Алексеев, подтверждается на различных уровнях языковой иерархии: фонетики, морфологии, лексики. Особое внимание исследователь уделяет лексикостатистическим данным.

М. Е. Алексеев указывает на два фонетических процесса, которые, как считает исследователь, противопоставляют хиналугский язык лезгинским, это:

Изменение общедагестанских звонких аффрикат, где, по словам автора, «хиналугский сохраняет (!) абруптивность, чем более близок, например, к аварскому» (Алексеев 1984: 89).

При изменении в лезгинских языках общедагестанских слабых аффрикат в спиранты хиналугский язык сохраняет исходный согласный (Алексеев 1984: 89).

¹ Помимо этого, Б. Гигинейшвили, связывает классификатор **d-**, который отмечен в лакском, даргинском и арчинском языках, с классным показателем **z-** хиналугского языка (Гигинейшвили 1977: 76), что также сомнительно. Необходимо отметить, что классный показатель **d-** соответствует показателю **r-** в аваро-андо-цезских и остальных лезгинских языках.

² Последние две формы, по мнению Б. Гигинейшвили, незаконны – они, как считает исследователь, заимствованы из других лезгинских языков (Гигинейшвили 1977: 76). Это мнение представляется сомнительным, в особенности, если принимать во внимание форму кавказско-албанского языка **zu**.

Не представляется возможным согласиться с аргументами М. Е. Алексеева: по поводу первого можно отметить, что в аваро-андийских языках общедагестанские звонкие аффрикаты (за исключением латерального ряда) дали пару закономерных позиционно необусловленных рефлексов – звонкий спирант и интенсивную абруптивную аффрикату. Это, по мнению Б. Гигинейшвили, свидетельствует о свободном варьировании этих рефлексов уже в обще-аваро-андийском языке-основе (Гигинейшвили 1977: 83):

авар. **moɸ**: анд. **boɸi**: авх. **boɸo**: цез. **buci**: дарг. **baʒ** (урах., акуш.) || **baɸ** (цуд.): лак. **barz** (< ***barəz**): арч. **bas**: лезг. **warʒ** (< ***warəʒ**): таб. **waʒ**: аг. **waz**: рут. **waz**: цах. **waz**: хин. **waɸ** «месяц» (астр., календ.);

авар. **miɸ**: анд. **miɸi**: авх. **miɸi**: цез. **meɸa**: дарг. **niʒ**: лак. **miɸ**: арч. **maɸ**: лезг. **miʒ** («съедобная трава»): аг. **maʒar**: крыз. **meʒ**: хин. **məɸ** «крапива»;

авар. **baɸ**: цез. **buɸ**: лак. **baɸ**: арч. **baɸ**: лезг. **raɸ** (< ***wəraɸ**): таб. **riɸ** || **riɸi**: аг. **raɸ**: рут. **wirəɸ**: цах. **wirəɸ**: крыз. **wirəɸ**: уд. **beɸ**: хин. **əɸ** «солнце»...

ср.:

авар. **zaz**: анд. **ʒaʒa**: дарг. **zanʒi** (урах., акуш.) || **səzə** (цуд.): лак. **səz** (**səz**): лезг. **səz**: таб. **zaʒa**: аг. **zaz**: рут. **ziza** «колючка»;

авар. **be-ʒize**: анд. **be-ʒidu**: авх. **bi-ʒur-ul'a**: лак. **səz-in**: арч. **ba-ʒ-r-as**: лезг. **ʒ-ur-un**: таб. **uʒ-us** (**uʒ-us**): аг. **u-ʒ-as**: цах. **qe-ʒ-es** «жарить», «печь»;

авар. **ɸeʒ**: анд. **ɸaʒi**: авх. **ɸeɸa**: лак. **qəɸ** (< ***qəɸ**): арч. **qün**: лезг. **qun**: таб. **ɸün**: аг. **ɸəp** «плечо»...

Представляется важным, что цезские языки в этих формулах соответствий представлены слабыми придыхательными аффрикатами, что, по нашему мнению, не оставляет возможности для постулирования интенсивных абруптивных аффрикат в качестве соответствий общедагестанским звонким на обще-аваро-андийско-цезском уровне. Исходя из этого, предположение, что хиналугский «сохранил» в данной формуле абруптивный согласный, по нашему мнению, некорректно. Помимо этого, следует отметить, что интенсивному смычно-гортанному аваро-андийских языков в хиналугском соответствует слабый. Таким образом, мы все равно не имеем релевантный фонетический процесс.

Как было, отмечено, мы не можем согласиться и со вторым аргументом М. Е. Алексеева, который, по нашему мнению, наоборот свидетельствует в пользу традиционного отождествления хиналугского языка с лезгинскими языками. По мнению М. Е. Алексеева, в отличие от других лезгинских языков, в которых произошла спирализация слабых аффрикат, хиналугский сохраняет исходный согласный (Алексеев 1984: 89).

Исследователь не учитывает тот факт, что в лезгинских языках общедагестанские слабые абруптивные аффрикаты, как правило, сохранены без изменения, а придыхательные слабые аффрикаты, за исключением арчинского и удинского, дали парные, позиционно обусловленные рефлексы: спирализация произошла только лишь в анлауте, а в остальных позициях исходные согласные сохранены; в арчинском и в удинском языках общедагестанские слабые придыхательные аффрикаты во всех позициях дали спиранты (Гигинейшвили 1977: 88):

авар. **os**: анд. **unso**: тинд. **musa**: авх. **uɸa**: цез. **is**: дарг. **unc**: лак. **nic**: арч. **ans**: лезг. **jas**: таб. **jas**: аг. **wes**: рут. **jas**: цах. **jas**: уд. **us** «бык»;

авар. **weɸ**: анд. **unɸi**: авх. **weɸe** (< авар.): цез. **heneɸ**: дарг. **oinc**: лак. **hiwɸ**: арч. **a'nɸ**: лезг. **iɸ**: таб. **wiɸ**: аг. **h-aɸ**: рут. **əɸ**: цах. **eɸ**: крыз. **jeɸ**: уд. **eɸ**: хин. **məɸ** «яблоко»...

Представляется, что спирализация общедагестанских слабых придыхательных аффрикат в арчинском, удинском и в лезгинских языках, возникших в результате распада общесамурской общности, произошла раздельно, вне зависимости друг от друга, т. е., по нашему мнению, спирализация в пралезгинской общности не имела место до вычленения хиналугского языка.

Для обоснования «независимого» статуса хиналугского языка в составе дагестанской группы М. Е. Алексеев предпринимает сравнение морфологического инвентаря хиналугского языка с реконструированным общелезгинским состоянием (Алексеев 1984: 89-91). При этом особое внимание

уделяется именно морфологии, в особенности, инвентарю склонения. В противовес этому, можно отметить, что в научной литературе неоднократно подчеркивалась близость морфологии глагола хиналугского языка и соответствующих систем остальных лезгинских языков: так, например, по мнению А. А. Магомедова, система классовых показателей хиналугского языка уместается в рамках общей системы грамматических классов лезгинских языков (Магомедов 1976: 232-259). К. Р. Керимов в своей монографии, посвященной глаголу хиналугского языка, отмечает «черты общности глагола хиналугского и лезгинского языков свидетельствуют в пользу установившейся в кавказоведении традиции, относящий хиналугский язык к языкам лезгинской группы» (Керимов 1985: 177).

По поводу реконструкции общелезгинского падежного инвентаря, которая была осуществлена Е. А. Бокаревым и с некоторыми поправками принята М. Е. Алексеевым, можно отметить, что, по мнению самого М. Е. Алексеева, «окончательное решение вопроса «архаизм или инновация» требует более широких дагестановедческих исследований» (Алексеев 1985: 24). Реконструкция в основном опирается на данные языков, возникших в результате распада общесамурской общности; так, например, реконструкция всех четырех типов косвенной основы опирается лишь на данные лезгинского, табасаранского, агульского, рутульского и цахурского языков (Алексеев 1985: 27-28). Необходимо учитывать, что общесамурский лишь один из четырех или трех (если хиналугский не считать лезгинским языком) единиц появившихся в результате распада пралезгинской общности.

М. Е. Алексеев рассматривает и приведенные Б. Б. Талибовым лезгино-хиналугские лексические параллели. По его мнению, представлен, как правило, общедагестанский материал, а лексика, которая не встречается за пределами лезгинских языков, как считает М. Е. Алексеев, носит ареальный характер. При этом, М. Е. Алексеев не замечает таких общелезгинских изоглоссов, как-то:

лезг. *zu-n*: таб. *izu* || *uzu*: аг. *zu-n*: рут. *zə*: цах. *zə*: крыз. *zəp*: буд. *zəp*: хин. *zə*: арч. *zon*: уд. *zu*: кавк.-алб. *zu* «я», ср. авар. *du-n*: анд. *de-n*: ахв. *de-ne*: цез. *dí*: хварш. *da*: дарг. *nu*: лак. *na* «id»;

лезг. *wu-n*: таб. *iwu* || *uwu*: аг. *wu-n*: рут. *wə*: цах. *wu*: крыз. *wəp*: буд. *wəp*: хин. *wə*: арч. *up*: уд. *up* «ты», ср. авар. *tu-n*: лак. *ina* «id»;

лезг. *sa-*: таб. *sa-*: аг. *sa-*: рут. *sa-*: цах. *sa-*: крыз. *sā-*: буд. *sa-*: хин. *sa-*: арч. *os*: уд. *sa*: кавк.-алб. *sa* «один», ср. авар. *so*: ахв. *še*: дарг. *ca*: лак. *ca* «id»...

М. Е. Алексеев для подтверждения своего мнения пользуется и лексикостатистическими данными и на основании этого предлагает схему распада пралезгинской общности (Алексеев 1984: 91-92). По мнению исследователя, процент общей лексики хиналугского и лезгинских языков несущественно превышает аналогичные данные, полученные в результате сравнения лезгинских языков с лакским или аварскими языками, которые также были привлечены в исследовании.

По нашему мнению, лексикостатистический метод не может подменить собой историко-сравнительный метод и, помимо этого, у нас имеются определенные замечания по поводу проведенного М. Е. Алексеевым исследования (см. Алексеев 1985: 18-23). Представляется, что глоттохронология должна опираться на твердый фундамент историко-сравнительных исследований. В противном случае полученные лексикостатистические данные не будут достоверными. Например, почему аварское *dun* «я» соответствует местоимениям I лица ед. ч. лезгинских языков? Как было отмечено, в научной литературе не показан регулярный характер **d* > **z* фонетического процесса, что вообще ставит под сомнение его наличие.

В научной литературе было отмечено, что в фонологической системе пралезгинского языка до вычленения арчинского и удинского языков произошло всего три изменения, из которых два пришлись на серию латеральных согласных: как предполагает Б. Гигинейшвили, неинтенсивные латеральные аффрикаты перешли в неинтенсивные велярные смычные (**ɣ* > **k*; **ɣ̣* > **ḳ*), а поствелярный фарингализованный абруптивный смычный дал неинтенсивную глотальную увулярную аффрикату (**q̣* > **q*) (Гигинейшвили 1977: 151). По нашему мнению, хиналугские соответствия общедагестанских **ɣ*, **ɣ̣*, **q̣* могут дать особо ценные данные для выяснения места хиналугского языка среди родственных языков.

*ɣ – слабая неглотальная латеральная аффриката; в лезгинских языках представлена следующими рефлексами:

лезг. x̣: таб. x̣: аг. x̣: рут. x̣: цах. x̣: крыз. f (< *x̣ʷ)?; буд. Ø?: арч. š (< *x̣ʷ)?; уд. Ø / x̣: хин. ?; ср. авар. f̣: анд. f̣: ахв. f̣: цез. f̣: дарг. k: лак. x̣:

лезг. jif (< *jixʷ): таб. jiṣ̌ (< *jix̣ʷ): аг. hüş̣ (< *hüx̣ʷ): рут. wəṣ̌ (< *wəx̣ʷ): цах. əx̣ʷ: крыз. jif (< *jix̣ʷ): буд. juwuz: арч. iṣ̌ (< *ix̣ʷ): уд. ṣ̌u (< *ux̣ʷ < *ux̣ʷ) «ночь»; ср. авар. reʔeda «вечер»: ахв. reʔa «ночь»;

лезг. x̣-un: таб. x̣-uz: аг. x̣-as: цах. x̣-es «стать», «сделаться»; ср. авар. f̣-ize: анд. f̣-idu: цез. f̣-a: дарг. i-k-is (вспомог. глагол): лак. x̣-un «id»;

таб. šib (< *x̣ib): рут. x̣äb, x̣ibäl: цах. x̣əwna: уд. mux̣ «ноготь»; ср. авар. maʔ: анд. muʔa: ахв. miʔu: цез. moʔu: дарг. nikwa (урах.) || miʔa (кубач.): лак. miʔ «id»...

Как было отмечено, Б. Гигинейшвили предполагает процесс *ɣ > *k для общезезгинского (Гигинейшвили 1977: 151), хотя данные лезгинских языков это предположение не поддерживают.

Звук k как соответствие для общезезгинского *ɣ на синхронном уровне в лезгинских языках не подтверждается. Б. Гигинейшвили закономерными рефлексом *ɣ в хиналугском языке считает звук k (Гигинейшвили 1977: 94). Необходимо отметить, что это предположение основывается лишь на одном примере (k-iri «стать»), причем реконструкция процесса *ɣ > *k в пралезгинском всецело опирается на данные хиналугского языка.

Глагол **kiri** в хиналугском означает «делать» (Ганиева 2002: 153-154), а в значение «стать» употребляется глагол **qi**, согласный которого, по нашему мнению, не соответствует общезезгинскому *ɣ. Поиск в этом направлении должен быть продолжен.

*ɣ – слабая абруптивная латеральная аффриката, которая в лезгинских языках представлена следующими рефлексами:

лезг. q: таб. ḳ: аг. ḳ: рут. q: цах. ḳ: крыз. q: буд. q: арч. ḳ: уд. Ø / q: хин. ḳ; ср. авар. t (в гидском диалекте ʔ): анд. ʔ: ахв. ʔ: цез. ʔ: дарг. ḳ: лак. ḳ:

лезг. qil (< *wiqil): таб. ḳul: аг. ḳil: рут. huqul (< *wuqul): цах. wuḳul: крыз. q̣el, q̣äli: буд. q̣el: уд. bul (< *buqul): хин. miq̣ir (< *wiq̣ir) «голова», ḳil «колос»; ср. авар. beʔer: дарг. biq̣ (урах.) || beq̣ (акуш.): лак. baq̣ «голова»;

лезг. qele-ç: таб. çil-li (< *ḳil-li): аг. ḳile-: рут. q̣el-: цах. kiwa: арч. ḳala-: уд. qaç: хин. ḳəg «тонкий»; ср. авар. ʔer-en-: анд. be-ʔera: ахв. ba-ʔaro: дарг. bu-ḳ-ula-: лак. kuʔa- «id»;

лезг. kan (< *qan): таб. kan: аг. ken: рут. qan: цах. kan: крыз. qan: арч. kan: уд. oq̣: хин. ki-ç «дно»; ср. авар. ʔino: анд. hinʔu: лак. çan (< *kan) «id»...

Обращает внимание, что в этой формуле звукосоответствия лезгинский, рутульский, крызский и будухский представлены звуком q, удинский Ø/ q, а в хиналугском общезезгинскому *ɣ, как и в некоторых лезгинских языках (табасаранский, агульский, цахурский, арчинский), соответствует ḳ.

Как было отмечено, Б. Гигинейшвили для общезезгинского предполагает *ɣ > *ḳ процесс (Гигинейшвили 1977: 151), с чем мы не можем согласиться. Если этот процесс в действительности имел место, то почему не совпали рефлексы общезезгинских *ɣ и *ḳ в лезгинских языках? Ср.: общезезгинское *ḳ > лезг. ḳ: таб. ḳ: аг. ḳ: рут. ḳ: цах. ḳ: крыз. ḳ: буд. ḳ: арч. ḳ: уд. ḳ: хин. ḳ/g (см. Гигинейшвили 1977: 81-82; Бокарев 1981: 65; ср. Талибов 1980: 288-290). Думается, что общезезгинский *ɣ в пралезгинском перешел в отличную от ḳ слабую велярную смычно-гортанную аффрикату (условно – *ḳ¹), которая затем дала две различные корреспонденции в лезгинских языках (ḳ и q̣). Исходя из требований системности, параллельно процессу *ɣ > *ḳ¹ логично предположить процесс *ɣ > *ḳ¹.

Для верификации нашего предположения можно привести мнение Т. Гудава, отмечавшего в андийских языках наличие передневелярных интенсивных аффрикат (ḳᵛ и ḳᵛ) (Гудава 1964: 75-81; 141-

142). Б. Гигинейшвили для общедагестанского предполагает пятеричную систему передневелярных аффрикат, хотя, по его мнению, звонкий и слабые передневелярные слились со смычными еще до распада общедагестанского языка-основы (Гигинейшвили 1970: 189). Что касается интенсивных передневелярных аффрикат: Б. Гигинейшвили постулировал придыхательный аффрикат на прадагестанском уровне (Гигинейшвили 1977: 97-98), а смычно-гортанный передневелярный смог реконструировать лишь на обще-аваро-андийско-цезском хронологическом уровне (Гигинейшвили 1977: 111-113).

Б. Б. Талибов (Талибов 1980: 310-311) и Е. А. Бокарев (Бокарев 1981: 83-84) предполагают для пралезгинского языка-основы наличие латерала t^h . По нашему мнению, нет никаких оснований для постулирования t^h на общелезгинском уровне; см. формулу соответствий, согласно которой Б. Б. Талибов и Е. А. Бокарев предполагают наличие этой фонемы: лезг. q : таб. k , ç : аг. k : рут. q : цах. k [/ q]: крыз. q : буд. q : арч. k : уд. $\emptyset$ / q : хин. k (Б. Б. Талибов для цахурского языка предполагает второй рефлекс q общедагестанского *t^h , но ни в представленном материале, ни в формуле Е. А. Бокарева этот рефлекс не встречается).

Мы не сомневаемся, что эта фонема претерпела изменение еще до вычленения арчинского языка и, таким образом, ее постулирование для общелезгинского возможно лишь гипотетически. Следует отметить, что корреспонденция k_s встречается и в лакском и даргинском языках. Это дает повод предположить, что процесс $\text{*t}^h > \text{*k}^1$ начался еще на общедагестанском хронологическом уровне (в ряде диалектов).

Если допустить наличие звука *t^h в пралезгинском, тогда придется постулировать эту фонему и для восточно-самурской и западно-самурской общности, что представляется невозможным, тем более, если учитывать, что интенсивный вариант этого звука подобно другим латеральным аффрикатам¹ перешел в передневелярный аффрикат *k еще до распада общесамурской общности. Это предположение подтверждается рефлексацией общедагестанского *t^h в лезгинских языках: лезг. k / k : таб. k_s : аг. k_s : рут. g / ç (< *k_s): цах. g / k_s : крыз. k : буд. k : уд. q : хин. k / k_s , ср. с предложенными Б. Гигинейшвили по аналогии с другими интенсивными рефлексами общедагестанского *k_s в лезгинских языках: таб. k_s : аг. k_s : рут. g / k : цах. g / k : уд. k : хин. k (Гигинейшвили 1977: 111). Помимо этого, обращает внимание, что арчинскому t^h в аваро-андийских языках соответствует как аналогичный согласный, так и k_s , который восходит к обще-аваро-андийско-цезскому *k_s .

В дагестанских языках имеется «аномальное» звукосоответствие, дающее Б. Гигинейшвили возможность для постулирования задневелярного фарингализованного взрывного (*q^1) на общедагестанском уровне:

¹ Общелезгинская *t^h (звонкая латеральная аффриката) восстанавливается на основе следующей формулы соответствий: арч. t^h : лезг. k_s / t^h : таб. t^h : аг. j < / t^h : рут. j < / x / > w: цах. t^h / I: крыз. t^h : буд. j (< *t^h): уд. t^h / I: хин. k : ср. авар. t^h : анд. t^h : авх. t^h : цез. t^h : дарг. g || k_s || h : лак. k_s / I...

арч. wi^h : лезг. iti - (< *it^h): таб. it^h -: аг. jeri - (< *jer^h): рут. jiv^h -: цах. jiv^h -: крыз. j^h -: буд. jiji -: уд. vut^h : хин. jik «семь»; ср. авар. ap^h : анд. hot^h : авх. ap^h : цез. ot^h : дарг. wer^h (урах.): лак. arul «ид»;

Общелезгинская *t^h (сильная придыхательная латеральная аффриката) восстанавливается на основе следующей формулы соответствий:

арч. t^h / t^h : лезг. t^h : таб. x : аг. x : рут. h < / x /: цах. x : крыз. x : буд. x : уд. q : хин. k : ср. авар. t^h : анд. t^h : авх. t^h : цез. t^h : дарг. g || k_s || t^h : лак. x_s ...

арч. di^h : лезг. tut^h -: таб. jix^h -: аг. jex^h -: рут. rix^h -: цах. jix^h -: крыз. j^h -: буд. j^h -: уд. uq^h : хин. zek «шесть»; ср. авар. ap^h : анд. op^h : авх. ip^h : цез. if^h : дарг. ut^h - || ureg - || urek_s : лак. gax_s «ид»;

Общелезгинская *t^h (сильная смычно-гортанная латеральная аффриката) восстанавливается на основе следующей формулы соответствий:

арч. t^h : лезг. k / k : таб. k_s : аг. k_s : рут. g / ç (< *k_s): цах. g / k_s : крыз. k : буд. k : уд. q : хин. k / k_s : ср. авар. t^h : анд. t^h : авх. t^h : цез. t^h : дарг. g || g : лак. k_s ...

арч. t^h : лезг. k^h || k^h (ахт.): таб. çil < *k^h : аг. k^h || k^h : рут. g^h : цах. gew < gel : крыз. kel : буд. kel : уд. qal : хин. ku < *k^h «ягненок»; ср. авар. t^h : авх. t^h : цез. t^h : лак. çi < *k^h «ид»...

авар. ωink_{δ} ; анд. $\omega ink_{\delta}u$; ахв. $i^{n}k_{\delta}o\dot{t}i$; хварш. $aqwe$; лак. $kulu$; арч. $noq_{\delta}on$; лезг. qif ; таб. qul ; аг. $'ul$; рут. qul ; цах. qow ; крыз. qal ; буд. $q\dot{a}l$; хин. $nu\dot{k}ur$ «мышь»;

авар. $ki-$; ботл. $ke-$; ахв. $ke-$; пез. $qa-$; дарг. $ki-$; лак. $ki-$; арч. $qwe-$; лезг. $qwe-$; таб. $q\ddot{o}-$; аг. $'a-$; рут. $qwe-$; цах. $q'o-$; крыз. $qwa-$; буд. $qa-$; уд. $p'a$ (< $*q'wa$); хин. $k\dot{u}$ «два»...

В общелезгинском совпали рефлексы общедагестанских $*q$ и $*q^1$. Это подтверждается тем, что во всех лезгинских языках (за исключением хиналугского языка) эти две формулы (об.-даг. $*q >$ лезг. q ; таб. q ; аг. q ; рут. q ; цах. q ; крыз. q ; буд. q ; арч. q ; уд. $\emptyset$; хин. q ; ср. авар. ω ; анд. q ; ахв. q ; цез. q ; дарг. q ; лак. q/j^1 и об.-даг. $*q^1 >$ лезг. q ; таб. q ; аг. $'$; рут. q ; цах. q ; крыз. q ; буд. q ; арч. q/q_{δ} ; уд. q ; хин. k ; ср. авар. k/k_{δ} ; анд. k/k_{δ} ; ахв. k/k_{δ} ; цез. q ; дарг. k ; лак. k^2 ; ср. также: об.-даг. $*q_{\delta} >$ лезг. q ; таб. q_{δ} ; аг. q_{δ} ; рут. q/q ; цах. q ; крыз. q ; буд. q ; арч. q_{δ} ; уд. q_{δ} ; хин. q ; ср. авар. q_{δ} ; анд. q_{δ} ; ахв. q_{δ} ; цез. q ; дарг. $'/\gamma$; лак. q^3), в отличие от аваро-андийских и лакско-даргинских языков, представлены идентичными корреспонденциями (показания арчинского, агульского и удинского $q : q_{\delta}, q : ', \emptyset : q$ носят явно позиционный характер).

Как было отмечено, из всех лезгинских языков только в хиналугском различаются рефлексы общедагестанских $*q$ и $*q^1$, что, если это подтвердится, может поставить под сомнение предположение Б. Гигинейшвили о том, что хиналугский выделился из пралезгинской общности лишь после арчинского и удинского, хотя в приведенных Б. Гигинейшвили примерах на общедагестанское $*q$ показание хиналугского языка приводится всего один раз, причем его нельзя проверить материалом аваро-андийских и лакско-даргинских языков (лезг. $q\dot{a}l$; таб. qil ; аг. $q'al$; рут. qal ; цах. qew ; крыз. qel/qil ; буд. qel ; арч. qan ; уд. el (< $*qel$); хин. $q\dot{a}$ (< $*q\dot{a}l$) «соль»).

Б. Б. Талибов предполагает, что общелезгинская $*q$ в хиналугском дала три позиционно обусловленных рефлекса: q (перед гласными нижнего подъема); k (перед гласными верхнего подъема); γ (в ауслауте), хотя этот принцип не всегда находит подтверждение в приведенном материале, напр., лезг. qam ; рут. $qut_{\delta}um$ (ихрек.); цах. qom ; хин. $qun\dot{u}$ «затылок» (Талибов 1980: 306-309). Несмотря на это, предположение Б. Б. Талибова представляется верным, хотя этот вопрос требует дополнительного исследования.

К высказанным в научной литературе аргументам, свидетельствующим о принадлежности хиналугского языка к лезгинским, можно добавить новый. Латеральные спиранты в пралезгинском быстро – после вычленения арчинского языка, но до выделения удинского, слились, т. е. стали нейтральными с точки зрения интенсивности, а затем нейтральный глухой латеральный спирант дал передневелярный глухой спирант (x'). Подобное развитие подтверждает одинаковая рефлексация обоих латеральных спирантов в лезгинских языках за исключением арчинского, показания которого дают возможность для отдельной реконструкции Γ и Γ_{δ} на общелезгинском уровне. Показательно, что хиналугский подобно другим лезгинским языкам в этих формулах звукосоответствий представлен фонемой x' .

Общелезгинская $*\Gamma$ (глухой неинтенсивный латеральный спирант) восстанавливается на основе следующей формулы соответствий:

лезг. γ' ; таб. x' ; аг. x' ; рут. $h < || x'$; цах. x' ; крыз. x' ; буд. x' ; арч. Γ ; уд. x ; хин. x' ; ср. авар. Γ ; анд. Γ ; ахв. Γ ; цез. l ; дарг. x' ; лак. $x'/\dot{s}$:

¹ Напр., лезг. qul ; таб. qul ; аг. qul ; рут. qul ; цах. $quwa$; арч. qul «доска»; ср. ахв. $qog\dot{i}$; дарг. $urqul\dot{i}$ «ид»; ср. также: цез. $qu\dot{g}\dot{i}$ «скамья»...

² Согласно этой формуле мы можем предположить даже наличие двух вариантов этой фонемы в общедагестанском языке-основе (интенсивный и неинтенсивный). Основание для этого предоставляют показания аваро-андийских и арчинского языков. В таком случае, в общелезгинском совпали рефлексы трех фонем: $*q, *q^1, *q^{\delta}$.

³ Напр., лезг. $qa-$; таб. $q_{\delta}a-$; аг. $q_{\delta}a-$; рут. $qa-$; цах. $qa-$; крыз. $qa-$; буд. $qa-$; арч. qan ; уд. qa ; хин. qan : «двадцать»; ср. авар. $q_{\delta}o-$; ахв. $q_{\delta}ep-do$; цез. $qu-$; дарг. $\gamma a-$; лак. $qu-$ «ид»...

лезг. *rgaz, rgana* (< *rʎʌz, rʎʌna): таб. *u-r-xʷus*: аг. *urxʷes* || *uršʷas*: рут. *ruxʷas*: цах. *kojxʷaras*: уд. *box-es*: хин. *xʷ-əli* «варить»; ср. авар. *beɫ-ine*: анд. *iɫ-in-nu*: ахв. *mi-ɫo-un-ulʷa*: гунз. *he-l-a*: дарг. *bi-l-xʷ-is*: лак. *šašan* (< *xʷaxʷan; редупликация) «id»;

рут. *xʷəlan*: цах. *xʷeva*: крыз. *xʷiner* (< *xʷil-ner): буд. *xʷinnerd*: арч. *ɫol*: уд. *xala* «вилы»; ср. авар. *ɫen*: ахв. *ɫanu*: лак. *xʷula* «id»;

таб. *a-Ø-xʷuz*: аг. *larxʷas*: рут. *xʷəd, li-xʷ-in*: цах. *qaʷa-v-xʷas*: буд. *araxʷar*: арч. *eɫas*: уд. *lax-es*: хин. *čəe-š-iri* (< *čəe-xʷ-iri) «положить», «класть»; лезг. *avaxʷiz* «катиться», «спускаться»; ср. авар. *ɫ-eze*: ахв. *bi-ɫ-ur-ulʷa*: дарг. *[qa]-bi-xʷ-es*: лак. *bi-š-in* (< *bi-xʷ-in; ср. форму пр. времени *bi-v-xʷ-unni*) «положить», «класть»...

Общезезгинская *ɫo (глухой интенсивный латеральный спирант) восстанавливается на основе следующей формулы соответствий:

лезг. *j* (< *ɫʷʷ?) : таб. *š* (< *xʷ) : аг. *xʷ* : рут. *ɫ* < || *xʷ* : цах. *xʷ* : крыз. *xʷ* : буд. *xʷ* : арч. *ɫo* : уд. *x* : хин. *xʷ* ; ср. авар. *ɫo* : анд. *ɫo* : ахв. *ɫo* : цез. *ɫ* : дарг. *xʷ* / > *š* : лак. *š* (< *xʷo) :

лезг. *jad* (< *ɫʷʷad ?) || *jiçəi* : таб. *šid* (< *xʷid) : аг. *xʷed, xʷitə* || *šer, šeri* (бурк.) : рут. *xʷəd, xʷiji* : цах. *xʷan, xʷinən* : крыз. *xʷəd, xʷiž* : буд. *xʷəd, xʷij* : арч. *ɫəp/ɫəne* : уд. *xə* (< *xən; ср. форму генитива *xən-e*) : хин. *xʷu* (< *xʷun; ср. форму эргатива *xʷun-i*) «вода»; ср. авар. *ɫəp* : анд. *ɫəp* : ахв. *ɫəp* : гунз. *ɫi* : хварш. *ɫaʷ* : дарг. *šin* (< *xʷin*) : лак. **šəin* (< *xʷəin) «id»;

аг. *xʷidul* : рут. *xʷədəl* : цах. *xʷunašə* : крыз. *xʷidil* : буд. *xʷədli* «жена», «женщина»; арч. *ɫəp/ɫəna* : уд. *xuni* «самка»: хин. *xʷini-[mkir]* «жена»; ср. авар. *ɫədi* : дарг. *xʷun-ul* (урах.) || *xʷəde* (кубач.) : лак. **šəar-šəa* (< *xʷəad-šəa) «жена», «женщина»...

Подобный фонетический процесс произошел также в лакском и даргинском языках, с той разницей, что в лакском и в некоторых диалектах даргинского языка сохранено противопоставление по интенсивности. Это дает основание предполагать, что процесс перехода латеральных спирантов в переднеязычные спиранты в лезгинских и лакско-даргинских языках произошел раздельно, вне зависимости друг от друга.

Таким образом, можно отметить, что, несмотря на своеобразие хиналугского языка, которое в особенности проявляется в морфологии и лексике, в научной литературе пока не высказан аргумент, который поставил бы принадлежность хиналугского языка к лезгинским под сомнение. Представляется, что окончательное решение вопроса о месте хиналугского языка среди лезгинских требует комплексного исследования, хотя, по нашему мнению, должно подтвердиться предположение Б. Гигинейшвили, согласно которому, хиналугский выделился из пралезгинской общности после арчинского и удинского языков.

Литература:

Алексеев 1984: Алексеев М. Е., К вопросу о классификации лезгинских языков, «Вопросы языкознания», Москва, 1984, №5.

Алексеев 1985: Алексеев М. Е., Вопросы сравнительно-исторической грамматики лезгинских языков, Морфология, Синтаксис, Москва, 1985.

Бокарев 1960: Бокарев Е. А., К реконструкции падежной системы пралезгинского языка, «Вопросы грамматики», Сборник статей к 75-летию акад. И. И. Мещанинова, Москва-Ленинград, 1960.

Бокарев 1981: Бокарев Е. А., Сравнительно-историческая фонетика восточнокавказских языков, Москва, 1981.

Ганиева 2002: Ганиева Ф. А., Хиналугско-русский словарь, Махачкала, 2002.

Гигинейшвили 1970: Гигинейшвили Б. К., Общедагестанская система взрывных согласных, Мацне, №4, Тбилиси, 1970.

Гигинейшвили 1977: Гигинейшвили Б. К., Сравнительная фонетика дагестанских языков, Тбилиси, 1977.

Гудава 1964: Гудава Т. Е., Консонантизм андийских языков (историко-сравнительный анализ), Тбилиси, 1964.

Дешериев 1959: Дешериев Ю. Д., Грамматика хиналугского языка, Москва, 1959.

Дешериев 1967: Дешериев Ю. Д., Хиналугский язык, Языки народов СССР, т. IV, Иберийско-кавказские языки, Москва, 1967.

Джавахишвили 1937: Джавахишвили И. А., Первоначальный строй и родство грузинского и кавказских языков, Тбилиси, 1937 (на груз. яз.).

Керимов 1985: Керимов К. Р., Глагол хиналугского языка, Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Махачкала, 1985.

Магометов 1976: Магометов А. А., Система грамматических классов в хиналугском языке, ЕИКЯ, т. III, Тбилиси, 1976.

Талибов 1959: Талибов Б. Б., Место хиналугского языка в системе языков лезгинской группы, Ученые записки ИИЯЛ, Москва, 1959.

Талибов 1980: Талибов Б. Б., Сравнительная фонетика лезгинских языков, Москва, 1980.

Чикобава 1942: Чикобава А. С., К склонению местоимений аварского языка, Известия ИЯИМК, т. XII, Тбилиси, 1942 (на груз. яз.).

Шаумян 1940: Шаумян Р. М., Яфетические языки «шахдагской подгруппы», «Язык и мышление», т. X, Москва-Ленинград, 1940.

R. Lolua (Tbilisi)

On the definition of the place of Khinalugh language among genetically related languages

Summary

We can say that besides a few peculiarities of Khinalugh language, especially regarding to its morphology and lexis, there has not been expressed any opinion yet, that would query the viewpoint about Khinalugh as one of the lezgian language. In our opinion complex research should be conducted in order to define the place of Khinalugh in the Lezgian language group, However, firstly, B. Giginishvili's opinion should be confirmed. According to his opinion, Khinalugh drew apart from Proto-Lezgian language after Archib and Udi languages were separated.

Э. В. Маремукова (Нальчик)

Х. Т. Таов (Нальчик)

Система сибилантов в адыгских языках (синхронно-диахронный анализ)

Сравнительная характеристика фонетического строя адыгских языков с привлечением материалов по их диалектам демонстрирует, что современная многомерная система – результат значительного изменения фонетического облика общеадыгского языка.

Анализ языкового материала в диахронном плане с учетом ареальных особенностей (включая старые записи XIX века – Шоры Ногмова, Кази Атажукина, Паго Тамбиева, а также тексты, опубликованные в журнале «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», и речь зарубежных адыгов) свидетельствует о том, что в языках и диалектах нашли отражение различные этапы развития определенных фонетических процессов, конечные результаты которых зафиксированы в литературных языках. Таковы, например, история мягких и твердых шипящих аффрикат и спирантов, мягких свистящих спирантов, своеобразных шипяще-свистящих аффрикат и спирантов, аффрикатизация заднеязычных смычных, спирантизация шипящих аффрикат и др. Все это наблюдается в системе сибилантов. Исследование данной системы имеет актуальное значение для понимания фонетических процессов, которые в диахроническом плане в корне изменили всю консонантную систему адыгских языков, для установления звуковых соответствий между адыгскими диалектами и литературными языками.

Консонантные системы, представленные в грамматиках адыгских языков – конечный результат действия многочисленных фонетических процессов, имевших место в большей степени в системе сибилантов.

Исследование фонетических изменений, происходивших в системе сибилантов и определивших современный состав системы консонантизма адыгских языков, – основная цель данной статьи.

По правильному замечанию К. В. Ломтатидзе, наличие сложной системы сибилантов (пары спирантов и тройки аффрикат) следует считать одной из основных особенностей консонантизма кавказских языков [4:30].

Система сибилантов западных диалектов адыгейского языка представляет собой особый интерес, исходя из того, что здесь представлена четверичная система смычных согласных (звонкий, глухой придыхательный, абруптив, преруптив), противопоставленная троичной системе смычных остальных адыгских диалектов (звонкий, глухой придыхательный, абруптив).

В адыгском языкознании существуют диаметрально противоположные взгляды ученых на историю развития данной системы. Так, Рогова Г. В. считает, что четверичная система первична и доказывает свою позицию примерами соответствия преруптивных согласных бжедугского и шапсугского диалекта звонким согласным кабардино-черкесского и глухим согласным адыгейского литературного языка. По утверждению исследователя, диахронически четверичная система смычных в адыгских языках является первичной. М. А. Кумахов, напротив, преруптивы в адыгских языках относит к инновационным явлениям. Синхронные звуковые соответствия в адыгских языках свидетельствуют о том, что положение о первичности четверичной системы смычных более предпочтительно.

Ретроспективный анализ языкового материала показывает, что в адыгских языках и диалектах фонетические изменения в системе сибилантов проходят неравномерно. В некоторых языках и диалектах сохраняются различные этапы звуковых изменений, конечные результаты которых обычно отражаются в литературных языках.

Фольклорные записи ученых XIX века оказывают неоценимую помощь в изучении изменений, происходящих в фонетической, в частности, консонантной системе, адыгских языков. Подлинным сокровищем для адыгского народа являются собранный К. Атажукиным, Л. Лопатинским, Т. Кашежеевым, П. Тамбиевым и другими учеными-просветителями материал по различным фольклорным жанрам. Данные работы имеют огромное значение для изучения состояния, динамического развития адыгских языков. Использование сравнительно-исторического метода позволяет проследить путь развития младописьменных адыгских языков.

Изучение адыгских языков в диахроническом аспекте демонстрирует, что в XIX веке архаичная система шипящих аффрикат начала подвергаться изменениям. Процесс перехода шипящих аффрикат в спиранты в некоторых диалектах и говорах кабардино-черкесского языка до сих пор продолжается.

С давних времен в общеадыгском языке наличествовали твердые заднеязычные смычные звуки *гъ, къ, кӀъ*. Заднеязычные твердые *гъ, къ, кӀъ* на первом этапе подверглись палатализации, затем эти мягкие звуки перешли в аффрикаты: *гъ, къ, кӀъ > гь, кь, кӀь > дж, ч, чӀ*: *гъанэ > гьанэ > джанэ* – «рубашка», *къы > кьы > чы* – «хворост», *кӀъэ > кӀьэ > чӀэ* – «юбка, конец».

Заднеязычные твердые *гъ, къ, кӀъ* встречаются в работах Ш. Ногмова:

дыг – обжигающий (совр. *дыг* // *дыдж* – горький, обжигающий (перен.)); *дарей саудегер* – купец шелковых материй (совр. *дарий саудэдджер* // *саудэгэр* – «купец шелка»); *дишакед* – павлин (совр. *дыцэгэд* // *дыцэдждэ* – «павлин» (стар.), букв.: «золотая курица», срав. адыг. яз. (шапс. диал.) *дышэ кет* – «павлин»); *гониег* – штаны (совр. *гъуэнишэг* // *гъуэнишэддж* – «штаны»); *гониегкӀансе* – ремень для штанов (совр. *гъуэнишэгкӀансэ* // *гъуэнишэдджкӀансэ* – «веревка (шнур) для штанов»); *гуге* – зеркало (совр. *гъуджэ* // *гъугэ* – «зеркало», срав. адыг. яз. (шапс) *гъугэ, гъунгэ* – «зеркало»); *гуке* – «кузнец» (совр. *гъукӀэ* // *гъучӀэ* – «кузнец») [5:145 - 242].

Как отмечает М. А. Кумахов, «в отличие от литературного адыгейского языка в литературном кабардино-черкесском языке процесс аффрикатизации палатализованных *гъ, къ, кӀъ* еще не завершен. Согласно ученому, «заднеязычные палатализованные *гъ, къ, кӀъ* и возникшие от них переднеязычные мягкие шипящие аффрикаты *дж, ч, чӀ* в литературном кабардино-черкесском языке сосуществуют и фонематически не различаются» [3:245].

Следует заметить, что палатализованные заднеязычные смычные *гъ, къ, кӀъ* сохраняются в бесленеевском диалекте кабардино-черкесского языка. Такое явление можно объяснить тем, что данный фонетический процесс проходит в диалектах и говорах адыгских языков с разной степенью интенсивности.

Фонетическое своеобразие бесленеевского диалекта проявляется, таким образом, в сохранении заднеязычных палатализованных *гъ, къ, кӀъ*. В кабардино-черкесском литературном языке они перешли в аффрикаты *дж, ч, чӀ* (бесл. *гъанэ*, каб.-черк. лит. *джанэ* – «рубашка», бесл. *къэзу*, каб.-черк. лит. *чэзу* – «очередь», бесл. *кӀансэ*, каб.-черк. лит. *чӀансэ* – «веревка»).

Бесленеевский диалект является более архаичным из диалектов и говоров кабардино-черкесского языка. М. А. Кумахов полагает, что этот диалект демонстрирует переходное звено между консонантными системами адыгейских и кабардино-черкесских диалектов.

Изменение старых (общеадыгских) аффрикат в спиранты в диалектах и говорах кабардино-черкесского языка протекает крайне неравномерно. Бесленеевский диалект в этом отношении представляет собой зону консервации среди кабардино-черкесских диалектов и говоров (бесл. диал. *джэм* > бакс. диал., каб.-черк. лит. *жэм* – «корова», бесл. диал. *чэ*, каб.-черк. лит. яз. *шэ* – «молоко», бесл. *чӀэ* > бакс. диал., каб.-черк. лит. *шӀэ* – «молодой», бесл. *чӀэ* > бакс. диал., каб.-черк. лит. *шӀэ* – «дно») [7: 43].

Заслуживает внимания тот факт, что в подобных случаях бесленеевский диалект кабардино-черкесского языка сохранил придыхательные шипящие аффрикаты *чъ* и *ч*, утраченные диалектами адыгейского языка (бесл. *чъы* > бжед., абадз., темирг. *шъэ* – «молоко») [6: 73].

Процесс перехода мягких заднеязычных смычных *гь, кь, кIь* в шипящие аффрикаты *дж, ч, чI* в кабардино-черкесском языке нельзя считать полностью завершённым: хотя они не используются в письме, в устной речи (в любом диалекте) довольно часто употребляются *гь, кь, кIь*, особенно в речи представителей старшего поколения. Данный фонетический процесс можно считать завершённым в абадзехском, бжедугском и темиргоевском диалектах адыгейского языка. В кабардино-черкесском литературном языке аффрикатизация заднеязычных смычных завершена, вместе с тем в его диалектах и говорах наблюдается параллельное употребление палатализованных *гь, кIь, кь* и аффрикат *дж, ч, чI*.

Палатализованные заднеязычные смычные *гь, кь, кIь* как элементы переходной стадии процесса аффрикатизации заднеязычных смычных звуков в системе сибилантов адыгских языков широко употребляются представителями зарубежных адыгов, проживающими в Турции, Сирии, Иордании.

Среди диалектов адыгейского языка больше архаичных фонем сохраняется в шапсугском и бжедугском диалектах.

В шапсугском диалекте адыгейского языка имеются неаффрикатизованные заднеязычные смычные согласные *гь, кь, кIь*. Во всех остальных диалектах адыгейского языка эти палатализованные заднеязычные не наблюдаются. В кабардино-черкесском языке неаффрикатизованные смычные существуют рядом с аффрикатизованными. Иначе говоря, процесс аффрикатизации заднеязычных смычных, завершённый в адыгейском языке, в кабардино-черкесском языке ещё продолжается. Шапсугский диалект в отношении заднеязычных смычных представляет собой более раннюю ступень развития фонетической системы адыгских языков, так как сохранил исходные формы аффрикат (шапс. *цэмэчь*, адыг. лит. *цэмэдэж* – «коса», шапс. *кьэтыу*, адыг. лит. *чэтыу* – «кошка», шапс. *шыкIай*, адыг. лит. *шыкIай* – «шалун»).

Интересно отметить, что в диалектах и говорах адыгских языков сохранились лабиализованные варианты заднеязычных смычных: каб.-черк. *гуыгьэ* – «надежда»; каб.-черк. *куыцI*, адыг. *куыцIы* – «мозг»; каб.-черк. *цIыкIу*, адыг. *цIыкIуы* – «маленький». Сохранение твердых заднеязычных смычных в лабиализованном виде объясняется особенностями артикулирующих органов при лабиализации. При образовании согласных *гь, кь, кIь* опущенный кончик языка упирается в нижние зубы, а спинка языка поднимается к твердому небу, в результате чего образуется палатализация. А при образовании лабиализованных согласных *гу, ку, кIу* кончик языка лежит за нижними зубами, а губы округлены и вытянуты вперед, что обуславливает отсутствие поднятия спинки языка к твердому небу.

Неравномерность развития процесса аффрикатизации заднеязычных смычных вызвала фонетические расхождения между диалектами и говорами адыгских языков. В то же время, судя по немногочисленным документированным материалам, М. А. Кумахов отмечает быстроту и интенсивность реализации данного звукового процесса в диалектах и говорах. Если у Ш. Ногмова и Л. Г. Лопатинского вместо мягких шипящих аффрикат представлены заднеязычные взрывные, то в современном кабардино-черкесском языке появилась новая система шипящих аффрикат, полученных в результате аффрикатизации заднеязычных *гь, кь, кIь*.

Одним из фонетических процессов, значительно изменивших количественный и качественный состав согласных в адыгских языках, является спирализация шипящих аффрикат. В общеадыгском языке было два ряда шипящих аффрикат: твердые *джь, чь, чIь* и мягкие *дж, ч, чI*. Сначала твердые шипящие аффрикаты совпали с мягкими, стали произноситься мягче, после этого перешли в спиранты. Первичные аффрикаты сохранились в диалектах адыгских языков: бесленеевском диалекте кабардино-черкесского языка – *бджэ, чы, чыд, чхэц, чыIэ* (дверь, хворост, осел, волос, холод) и т. д.; в диалектах адыгейского языка: *гьукIы* (железо – тем., бжед.); *упкIэн* (спрашивать – шапс.) и др. В результате процесса спирализации они перешли в спиранты *ж, ш, жь, ц, цI* (*джь, чь, чIь* > *дж, ч, чI* > *ж, ш, жь, ц, цI*). Таким образом, спиранты *ж, ш, цI* современного кабардино-черкесского языка произошли от первичных аффрикат *джь, чь, чIь* общеадыгского языка.

Из диалектов адыгейского языка спирализация шипящих аффрикат более свойственна абадзехскому диалекту. Процесс спирализации, имеющий место в шапсугском диалекте, сближает

шапсугский диалект с абадзехским диалектом и кабардино-черкесским языком. Однако в шапсугском диалекте в ряде случаев спирантизованные аффрикаты существуют параллельно с несипрантизованными.

По предположению З. И. Керашевой, в темиргоевском и бжедугском диалектах адыгейского языка спирантизация первичных форм аффрикат не произошла из-за аффрикатизации *гь, кь, кль*, усилившей позиции первичных аффрикат и таким образом способствовавшей их сохранению [2:223].

Шипящие аффрикаты в большинстве диалектов и говоров кабардино-черкесского языка реже встречаются, чем в адыгейских, что обусловлено спирантизацией шипящих аффрикат. Сфера употребления шипящих согласных в диалектах и говорах кабардино-черкесского языка ограничена также переходом лабиализованных шипящих согласных в губно-зубные фрикативы (*жъу, шъу, шьу* > *в, ф, фл*). Утрата лабиализованных свистящих аффрикат *дзу, цу* и лабиализованных шипяще-свистящих спирантов *жъу, шъу, шьу* в диалектах и говорах кабардино-черкесского языка является повсеместной. Согласные *дзу, цу, жъу, шъу* перешли соответственно в глухой лабиальный спирант *ф* и абруптивный спирант *фл*. В результате возник троичный ряд *в, ф, фл*. Данный ряд представляет собой кабардино-черкесскую инновацию в адыгском консонантизме (адыг., (общеад.) *хъандзу* > каб.-черк. *хъэвэ* – «стог»; адыг. (общеад.) *цуы* > каб.-черк. *вы* – «вол»; адыг. (общеад.) *жъон* > каб.-черк. *вэн* – «пахать»; адыг. (общеад.) *машло* > каб.-черк. *мафлэ* – «огонь»). Наряду с кабардино-черкесской инновацией – глухим лабиальным спирантом *ф*, полученным из общеадыгского лабиализованного *шъу*, имеется и адыгейская инновация – глухой лабиальный спирант *ф*, восходящий к кабардино-черкесскому и общеадыгскому лабиализованному спиранту *ху*.

Лабиализованные свистяще-шипящие спиранты *жъу, шъу, шьу* на почве усиления лабиального момента и передвижения основной артикуляции вперед перешли в кабардино-черкесском языке в губно-зубные спиранты *в, ф, фл*: адыг. *жъуэн* – каб.-черк. *вэн* – «пахать»; адыг. *уашъуэ* – каб.-черк. *уафэ* – «небо»; адыг. *шьуьцлэ* – каб.-черк. *фьцлэ* – «черный».

Лабиальный ряд шипяще-свистящих спирантов *жъу, шъу, шьу* находится в строгих отношениях с остальным составом консонантизма в кавказских языках. Как отмечает Б. Х. Балкаров, его наличие предполагает отсутствие ряда губно-зубных фрикативов в составе консонантизма и наоборот. "Особенности системы согласных в иберийско-кавказских языках подтверждают взаимосвязь и взаимообусловленность этих двух рядов. В адыгейском, абхазском, абазинском, нахских и большинстве дагестанских, сохраняющих шипяще-свистящие лабиализованные согласные или их разновидности, не имеется ряда губно-зубных спирантов" [1:17].

Губно-зубные звуки в системе согласных кабардино-черкесского языка относятся к согласным вторичного образования. По утверждению Б. Х. Балкарова, в абхазо-адыгских языках развитие лабиодентальных согласных связано с разложением сложных лабиализованных звуков. Этот фонетический процесс протекает в языках неравномерно: в кабардино-черкесском языке завершилось формирование лабиодентального ряда, в абхазском и абазинском отмечаются лишь отдельные случаи перехода сложных лабиализованных звуков в губно-зубные согласные, а в адыгейском они сохраняются. Отражением этого процесса являются звуковые соответствия между этими языками.

В фонетической системе языка-основы имелся троичный ряд шипяще-свистящих лабиализованных аффрикат. В адыгском языке-основе они перешли уже в спиранты, причем переход происходил неодновременно.

Спирантизация шипяще-свистящих аффрикат в общеадыгском языке сопровождалась в одних случаях делабиализацией, что привело к становлению нелабиализованных рядов. В других случаях спирантизация не затронула лабиального момента. В результате развился лабиализованный шипяще-свистящий ряд в адыгейском языке.

Таким образом, современная система консонантизма литературных адыгских языков – результат значительных фонетических изменений, происходивших главным образом в системе сибилантов в течение длительного периода времени. Время протекания и интенсивность указанных фонетических

процессов в литературных адыгских языках отличаются от таковых в записях XIX века, в диалектах и говорах, в речи зарубежных адыгов, где сохраняются различные стадии звуковых изменений. Этим объясняется количественное и качественное несоответствие согласных звуков в системе сибилантов не только адыгских, но и абхазо-адыгских языков в целом.

Литература:

Балкаров 1967: Балкаров Б. Х. История некоторых согласных и гласных адыгских языков. Нальчик: Кабардино-Балкарское книжное издательство.

Керашева 1995: Керашева З. И. Особенности шапсугского диалекта адыгейского языка. Избранные труды и статьи. Майкоп: Адыгейское республиканское книжное изд-во.

Кумахов 1958: Кумахов М. А. К вопросу об аффрикатизации заднеязычных согласных в адыгских языках. Ученые записки Кабардино-Балкарского государственного университета. Нальчик: Кабардино-Балкарское книжное издательство. вып. IV.

Ломтатидзе 1986: Ломтатидзе К. В. Сложная система сибилантов - одна из основных особенностей консонантизма иберийско-кавказских языков. XI региональная научная сессия. Вопросы фонологии и морфологии. Нальчик.

Ногма 1956: Ногма Ш. Б. Филологические труды (Исследовал и подготовил к печати Г. Ф. Турчанинов). Нальчик. Т. I.

Рогава 1974: Рогава Г. В. Основные фонетические процессы согласных в адыгских языках. Ежегодник иберийско-кавказского языкознания. Тбилиси. Т. I.

Таов 2005: Таов Х. Т. Кабардино-черкесская диалектология: Учебное пособие.: Кабардино-Балкарский государственный университет.

E. Maremukova (Nalchik)

Kh. Taov (Nalchik)

The system of sibilants in Adyghe languages (synchronic-diachronic analysis)

Comparative characteristics of phonetic system of Adyghe languages, involving materials by their dialects, demonstrates that the modern multi-dimensional system is the result of a significant phonetic change of the old Adyghe language.

Diachronic analysis of linguistic material including areal features (comprising old records of XIX century – of Sh. Nogmov, K. Atazhukin, P. Tambiev, and also texts, published in journal “Collection of materials for description of localities and nations of the Caucasus” and the speech of foreign Circassians) indicates that there are different stages of development of certain phonetic processes reflected in languages and dialects, outcomes of which are fixed in the literary language (such as the history of hard and soft sibilant affricates and spirants, soft whistling spirants, peculiar hissing-whistling affricates and spirants, affricatization of velar obstruents, spirantization of hissing affricates, etc.). All of this can be observed in the system of sibilants. The study of this system is relevant for understanding the phonetic processes that are in diachronic terms radically changed the whole consonant system of Adyghe languages, for definition of sound correspondences between Adyghe dialects and literary languages.

Consonantal systems of Adyghe languages presented in modern grammars are the end result of a numerous phonetic processes took place mainly in the system of sibilants.

The study of phonetic changes occurred in the system of sibilants and defined the modern structure of system of consonant in Adyghe languages is the main objective of this article.

According to K. Lomtadze, the presence of a complex system of sibilants (pair of spirants and triple of affricates) should be considered as one of the main features of the consonants of Caucasian languages [Lomtadze 1986: 30].

The system of sibilants in western dialects of Adyghe language is of particular interest, since there is a quaternary system of obstruent consonants presented here (voiced, unvoiced, aspirated, abruptiv, preruptiv), opposed to ternary system of obstruents in other Adyghe dialects (voiced, unvoiced aspirated, abruptiv).

There are diametrically opposed views of scientists on the history of the system of sibilants in Adyghe linguistics. So, G. Rogava believes that the quaternary system is primary and proves his example with conformities of preruptiv consonants of Bzhedug and Shapsug dialects to voiced consonants in Kabardino-Circassian and unvoiced consonants in Adyghe languages. According to the researcher, diachronically quaternary system of obstruents in Adyghe languages is primary. M. Kumakhov, on the contrary, refers preruptivs in Adyghe languages to innovations. Synchronous sound correspondences in Adyghe languages prove that the suggestion on the primacy of the quaternary system of obstruents is preferable.

Retrospective analysis of linguistic data demonstrates that in Adyghe languages and dialects phonetic changes in the sibilants take place unevenly. There are different stages of sound changes remained in some languages and dialects, and the end results are usually reflected in literary languages.

Folklore records of scholars of nineteenth century provide invaluable assistance in study of changes in phonetic, in particular, consonantal system, of Adyghe languages. The data collected by K. Atazhukin, L. Lopatin-sky, T. Kashezhev, P. Tambiev and other scientists and educators on various folk genres is genuine treasure for Adyghe people. These works are of great importance for study of the current state and the dynamic development

of Adyghe languages. The use of comparative-historical method allows to trace the path of development of newly created written Adyghe languages.

The study of Adyghe languages in diachronic aspect demonstrates that in XIX century archaic system of hissing affricates have begun to change. The process of transition of hissing affricates into spirants in some dialects and sub-dialects of the Kabardino-Circassian language is still ongoing.

Historically, there were solid velar occlusive sounds in the old Adyghe language. Velar solid sounds in the first phase were palatalized, then these soft sounds were transformed into affricates (gane > g'ane > dzhane – “shirt”, ky > k'y > chy – “brushwood”, kIe > kI'e > chIe – “skirt, the end”).

Velar solid sounds are found in the works of Sh. Nogmov: dig - burning (now dyg // dydzh - bitter, burning); darey saudeger – “silk merchant” (now: dariy saudedzher // saudeger – “silk merchant”); dishaked – “peacock” (now dyschedged // dyschedzhed – “peacock” (old), lit. “golden chicken”, in comparison with Adygey lang. (Shapsug dialect) dyshe ket – “peacock”); gonsheg – “pants” (now: guensheg // guenshedzh – “pants”); gonshegkapse - belt for pants (now: guenshegkIapse // guenshedzhchIapse – “rope (cord) for pants”); guge - mirror (now: gudzhe // guge – “mirror” in comparison with Adygey lang. (Shapsug dialect) guge, gunge – “mirror”); guke – “smith” (modern gukIe // guchIe – “smith”) [Nogma 1956: 145 - 242].

As noted by M. Kumakhov, “in contrast to the literary Adygey language in the literary Kabardino-Circassian language the process of affricatization of palatalized g', k', kI' is not yet completed.” According to the linguist, “palatalized velar g', k', kI' and forelingual soft affricates dz, ch, chI, emerged from them, coexist in literary Kabardino-Circassian language and are not distinguished phonemically” [Kumakhov 1958: 245].

It should be noted that palatalized velar obstruents g, k, kI are preserved in Beslaney dialect of Kabardino-Circassian language. This phenomenon can be explained by the fact that this phonetic process takes place in dialects and sub-dialects of Adyghe languages with varying degrees of intensity.

Thus phonetic identity of Beslaney dialect appears in preservation of palatalized velar g', k', kI'. In Kabardino-Circassian literary language they transformed into affricates dz, ch, chI (besl. gane, kab.-cherk. lit. dzhane – “shirt”, besl. kezu, kab.-cherk. lit. chezu – “turn” besl. kIapse, kab.-cherk. lit. chIapse – “rope”).

Beslaney dialect is more archaic out from dialects and sub-dialects of the Kabardino-Circassian language. M. Kumakhov believes that this dialect represents a transitional stage between consonantal systems of Adygey and Kabardino-Circassian dialects.

The process of changing of old Adyghe affricates into spirants in dialects and sub-dialects of the Kabardino-Circassian language takes place unevenly. Beslaney dialect in this respect is an area of conservation among Kabardino-Circassian dialects and sub-dialects (besl. dial. jem > baks. dial., kab.-cherk. lit. zhem – “cow”, besl. dial. che, kab.-cherk. lit. lang. she – “milk”, besl. dial. chIe > baks. dial., kab.-cherk. lit. schIe – “young”, besl. chIe > baks. dial., kab.-cherk. lit. schIe – “bottom”) [Taov 2005: 43].

It is noteworthy that in such cases the Beslaney dialect of Kabardino-Circassian language kept aspirated and hissing affricates ch and ch', lost by dialects of Adygey language (Besl. chy > Bzhed., Abadz., Temirg. she – “milk”) [Rogava 1974: 73].

The process of changing of soft velar obstruents g, k, kI into hissing affricates dz, ch, chI in Kabardino-Circassian language can not be considered as fully complete: although they are not used in the letter, in the speech (in any dialect) are often used g, k, kI, especially in the speech of the older generation. This phonetic process can be considered complete in Abadzeh, Bzhedug and Temirgoy dialects of Adygey language. In Kabardino-Circassian literary language affricatization of velar obstruents is completed, however, there is a parallel use of palatalized g, k, kI and affricates dz, ch, chI in its dialects and sub-dialects.

Palatalized velar occlusives g, k, kI as elements of the transitional stage of the affricatization process of velar obstruents in the sibilants' system of Circassian languages are widely used by representatives of foreign Circassians living in Turkey, Syria, Jordan, Germany, USA, Israel.

There are more archaic phonemes preserved in Shapsug and Beslaney dialects out from the dialects of Adygey language.

There are non-affricatized velar consonants *g, k, kI* preserved in Shapsug dialect of Adygey language. In all other dialects of the Kabardino-Circassian language these palatalized velar sounds are not observed. In the Kabardino-Circassian language non-affricatized velar occlusives exist along with affricatized sounds. In other words, the process of affricatization of velar obstruents, completed in Adygey language, in Kabardino-Circassian language continues. Shapsug dialect in relation to velar obstruents represents an earlier stage of development of the phonetic system of the Adygey language, as it preserved original forms of affricates (Shaps. *schemech*, Adyg. lit. *schemedzh* – “spit”, Shaps. *ketyu*, Adyg. lit. *chetyu* – “cat”, Shaps. *shIykhIay*, Adyg. lit. *shIykhIay* – “varmint”).

It is interesting to note that there are labialized options of velar occlusive consonants preserved in dialects and languages of Adyghe languages: Kab.-Circ. *guyge* – “hope”; Kab.-Circ. *kuytsI*, Adyg. *kuytsIy* – “brain”;

Kab.-Circ. *tsIykhIu*, Adyg. *tsIykhIuy* – “small”. Preservation of solid velar occlusive sounds in labialized form is explained by the peculiarities of articulating organs with labialization. During the formation of consonants *g', k', kI'* lowered tongue tip presses against the lower teeth, and the dorsum of tongue rises against the hard palate, resulting in a palatalization. And during the formation of labialized consonants *gu, ku, klu* the tongue lies behind the lower teeth and lips are rounded and extended forward, which causes the absence of lifting of the dorsum of the tongue to the hard palate.

The uneven development process of affricatization of velar obstruents caused phonetic differences between dialects and sub-dialects of Adyghe languages. At the same time, judging by few documented materials, M. Kumakhov underlines the speed and intensity of implementation of this sound process in dialects and sub-dialects. If velar occlusives instead of soft hissing affricates are presented in the works of Sh. Nogmov and L. Lopatinskiy, there is a new system of hissing affricates appeared in modern Kabardino-Circassian language which are the results of affricatization process of velar *g, k, kI*.

One of the phonetic processes, significantly changed the quantity and quality of the consonants in the Adyghe languages is spirantization of hissing affricates. There were two series of hissing affricates in the old Adyghe language: solid *dzh, ch, chI* and soft *dzh', ch', chI'*. First, solid hissing affricates overlapped with soft ones, started to be pronounced softer, then transformed into spirants. Primary hissing affricates preserved in dialects of Adyghe languages: in Beslaney dialect of Kabardino-Circassian language - *bdzhe, chy, chyd, chhets, chyle* (door, firewood, ass, hair, cold), and so on; in dialects of Adyghe language: *gukIy* (iron - Tem., Bzhed.) *upkIen* (ask - Shaps.), etc. As a result of the spirantization process they moved into spirants *zh, sh, zch, sch, schI* (*dzh, ch, chI* > *dzh', ch', chI'* > *zh, sh, zch, schI*). Thus, spirants *zch, sch, schI* of modern Kabardino-Circassian language derived from primary affricates *dzh, ch, chI* of old Adyghe language.

Out from dialects of Adygey language spirantization of hissing affricates more is more typical for Abadzeh dialect. Spirantization process taking place in Shapsug dialect makes close Shapsug dialect to Abadzeh dialect and Kabardino-Circassian language. However, in Shapsug dialect in some cases spirantized affricates coexist with non-spirantized ones.

By assumption of Z. Kerasheva in Temirgoy and Bzhedug dialects of Adygey language spirantization of primary forms of affricates did not take place due to affricatization of *g, k, kI* which strengthened the positions primary affricates and thus contributed to their conservation [Kerasheva 1995: 223].

Hissing affricates in most dialects and sub-dialects of the Kabardino-Circassian language are less common than in the Adygey ones due to the spirantization of sibilant affricates. Scope of use of hissing consonants in dialects and sub-dialects of the Kabardino-Circassian language is limited to the transformation of labialized hissing consonants into labiodental fricatives (*zhu, shu, shlu* > *v, f, fl*). Loss of labialized sibilant affricates *dzu, tsu* and labialized hissing-whistling spirants *zhu, shu, shlu* in dialects and sub-dialects of the Kabardino-Circassian language is pervasive. Consonants *dzu, tsu, zhu, shu* moved accordingly into voiced labial spirant *v*

and abruptiv unvoiced spirant fl. As a result a ternary series v, f, fl has arisen. This range of sounds represents the Kabardino-Circassian innovation in Adyghe consonantal system (Adyg. (old Adyg.) handzu > Kab.-Circ. heve – “stack”, Adyg. (old Adyg.) tsuy > Kab.-Circ. vy – “ox”, Adyg. (old Adyg.) zhon > Kab.-Circ. ven – “plow”, Adyg. (old Adyg.) mashlo > Kab.-Circ. mafle – “fire”). Along with the Kabardino-Circassian innovation - unvoiced labial spirant f obtained from old labialized shu, there is an Adyghe innovation - unvoiced labial spirant f, going back to the Kabardino-Circassian and old Adyghe labialized spirant khu.

Labialized whistling-hissing spirants zhu, shu, shlu due to the strengthening of labial point and movement forward of the main articulation, transferred to labiodental spirants v, f, fl in the Kabardino-Circassian language: Adyg. zhuen - Kab.-Circ. ven – “plow”, Adyg. uashue - Kab.-Circ. uafe – “sky”, Adyg. shluytsle - Kab.-Circ. flytsle – “black”.

Labial series of hissing-whistling spirants zhu, shu, shlu is in strict relation to the rest of the composition of consonants in the Caucasian languages. As noted by B. Balkarov, its existence implies the absence of a number of labiodental fricatives in the consonant system and vice versa. “Features of the consonants in the Ibero-Caucasian languages confirm the interconnection and interdependence of these two series. In Adyghe, Abkhaz, Abaza, Nakh and most Dagestan languages, preserving hissing-whistling labialized consonants or their variations, there is no series of labiodental spirants” [Balkarov 1967: 17].

Labiodental consonants in the consonantal system of the Kabardino-Circassian are referred to the consonants of secondary formation. According to B. Balkarov, in Abkhaz-Adyghe languages development of labiodental consonants associated with the decomposition of complex labialized sounds. This phonetic process takes place in languages unevenly: in Kabardino-Circassian language the formation of labiodental series is completed, in Abkhaz and Abaza observed only a few cases of conversion of complex labialized sounds into labiodental consonants, and they are preserved in the Adyghe language. A reflection of this process is the sound correspondences between these languages.

There was a ternary series of hissing-whistling labialized affricates in phonetic system of the language-basis. In Adyghe language-basis, they already transformed into spirants, and the transition did not occur simultaneously.

Spirantization of hissing-whistling affricates in the old Adyghe language was accompanied in some cases with delabialization, which has led to the establishment of non-labialized series. In other cases, spirantization did not affect the labial point. As a result, labialized hissing-whistling series have developed in the Adyghe language.

Thus, the modern system of consonants of literary Adyghe languages is the result of significant phonetic changes that have taken place mainly in the sibilant system for a long period of time. The time course and intensity of phonetic processes in literary Adyghe languages differ from those in the records of the XIX century, the dialects and sub-dialects, the speech of foreign Circassians, which maintain various stages of sound modifications. This explains the discrepancy between the quantity and quality of consonants in the system of sibilants not only in Adyghe languages, but in the Abkhaz-Circassian languages in general.

References:

- Balkarov 1967:** B. Balkarov History of some consonants and vowels in Adyghe languages. Nalchik.
- Kerasheva 1995:** Z. Kerasheva Features of Shapsug dialect of Adyghe language. Selected Works and articles. Maikop.
- Kumakhov 1958:** M. Kumakhov On the affricatization of velar consonants in the Adyghe languages. Proceedings of the Kabardino-Balkarian State University: Nalchik. vol. IV.
- Lomtadze 1986:** K. Lomtadze, Complex system of sibilants - one of the main features of consonants of the Ibero-Caucasian languages // XI Regional Scientific Session. Questions of phonology and morphology. Nalchik.
- Nogma 1956:** Sh. Nogma Philological Works (Researched and prepared for publication by G. Turchaninov). Nalchik. vol. I.
- Rogava 1974:** G. Rogava Basic phonetic processes of consonants in Adyghe languages // Annual of Ibero-Caucasian Linguistics. Tbilisi: Publishing House "Metsniereba", vol. I.
- Taov 2005:** Kh. Taov Kabardino-Circassian dialectology: Manual. Nalchik.

ე.მარემუკოვა (ნალჩიკი)

ხ.თაოვი (ნალჩიკი)

სიბილანტთა სისტემა ადიღურ ენებში (სინქრონიული და დიაქრონიული ანალიზი)

რეზიუმე

სტატია ეძღვნება სიბილანტთა სისტემის ანალიზს ადიღურ ენებში (სისინა, შიშინა, სისინ-შიშინა ბგერები) სინქრონიული და დიაქრონიული თვალსაზრისით. კვლევის მიზანია, გამოიკვლიოს ის ფონეტიკური პროცესები, რომლებმაც ჩამოაყალიბეს თანხმოვანთა სისტემა, კერძოდ, სიბილანტთა სისტემა ადიღურ ენებში, რათა ახსნას ბგერითი სხვაობები დასავლეთ კავკასიური ენების ადიღური ქვეჯგუფის ენებსა და დიალექტებს შორის.

С. У. Патиев (Магас)

**Простые предложения по цели сообщения в ингушском языке
(о некоторых разновидностях)**

Для правильного понимания, предложения принято делить на два больших разряда: невопросительные предложения и вопросительные предложения.

1. Невопросительные предложения в свою очередь делятся на а) повествовательные, б) побудительные, в) оптативные.

Повествовательные предложения – это синтаксические построение, в которых дается простое сообщение о какой-либо действительности, повествование о чем-либо, описание чего-либо и т.д.

Например: Тахан догIа делха мег. Возможно сегодня будет дождь. Барчча дийнахъа эйлаюкье лийнав. Целый день ходил без дела. Сутара саг ва. Он алчный человек. Къоано цагIа дIачуваха саьнга Юхайр. Старик зашел в дом и сел в углу.

Содержание повествовательных предложений может быть самым различным, например: а) Сообщение о действиях предмета речи: ЖIалий Iех. Собака лает. Доахан Iехар. Коровы мычат.

б) Состояние предмета: Циск тхъайса улар. Кошка спит. Къоано ягIар. Старуха сидит.

в) Понятие о каких-либо предметах. ГебагIа ира хул. Штык бывает острый. Це сабаз кIома хул. Красный перец бывает горький.

г) Характеристика свойства предмета речи: Сийна коч дика тов. Синяя сорочка хорошо идет. Лакха кач болаш полтув яр. Пальто с высоким воротником.

д) Качества предмета речи: Водар – гаьнаваьннав. Идущий ушел далеко. Берс масса удаш ва. Берс хороший бегун. Наиболее распространенным среди функциональных типов предложения являются повествовательные.

Побудительные предложения своим назначением выражают различные отношения говорящего в виде приказа, просьбы, незамедлительность т.д.

Их разграничить трудностей не составляет, например: Тоха цел тоха! Ударь тяткой ударь! Ди дика хьовзабел ва кIанат, шод дика тохал ва кIанат. Коня подготовь к джигитовке, плетью верно огрей. Лаца ма лаца даь мож, лаячача ма хеца даь мож (поговорка). Не бери отца за бороду, схватив бороду не отпускай. ДIайхача дийнахъа ша бетталба хъа коа (недоброе пожелание). В жаркий день, чтобы град ударил по твоему двору.

В формировании побудительных предложений могут принимать участие не только одиночные формы глагола, но и глаголы с сопроводительными словами-элементами: Дешал хъай, дукхавахарг. Учись ради, чтобы ты долго жил. Хъажал даьлахъ, цо дувцар. Смотри ради, что он говорит.

Для различения значений оттенков императивности побудительных предложений большую роль играет интонация и экспрессия.

Побудительные предложения в ингушском языке условно подразделяются на следующие группы:

1. Выражающие приказ: Сихха, дIагIо цига! «Быстро пойдя туда!»
2. Настойчиво требовать: ДIалел, цо дехар. «Отдай, чего требует».
3. Просить, советовать: Виц ца луш хаттал цунга. «Не забудь спросить у него».
4. Передающие предостережение: Лоралелахъ, воагор хьо. «Поберегись можешь обжечься».
5. В значение угрозы: Тохаргъа хьона. «Нанесу удар».
6. В значение призыва: Кхоана сакъерда долх вай! «Завтра едем веселиться!»

7. В значение пожелания: Дахалда шо кІантий лелалда маърша! «Живите джигиты на счастье!»
8. В значение разрешения: ХьаттІаваъле Јоха! «Пойди сюда и садись!»
9. Приглашение к совместному действию: Берс, вай цадолх! «Берс мы едем домой!»
10. Побудительные предложения, в которых междометием выражено побуждение: Ворстох! аьнна когабухьар эттар. «Ворстох! сказав встал на носки».
11. Предложения, в которых указывается на действие, которого еще нет, но считается желательным, при этом к глаголу примыкают местоимения типа: **хьай**, **шоай**. ГІол хьай, цу гІулакха. «Пошел бы твой, по этому вопросу».

Вопросительные предложения несут в себе словесное обращение к тому, от кого требуется ответ для говорящего.

Средствами выражения вопросительной семантики является вопросительная интонация или же вопросительные слова.

Вопросительные предложения могут обладать разными смысловыми оттенками, в связи с вышеизложенным они подразделяются на следующие разряды:

1. Собственно-вопросительные предложения – Это (такие предложения) в которых имеется только вопрос, предназначенный для получения какой-либо информации.

Логическое ударение акцентируется на вопросительное слово, например: Фу эш хьона? «Чего тебе нужно?» МалагІа дынбакъ я из? «Который этот скакун?»

Кроме диалогического вопроса, предложения такого типа могут содержать в себе и риторические вопросы, которые по своему содержанию не требуют отчета, например: МалагІа къайг я ший кІориг ийрчагІа лоархІар? «Какая ворона считает, что его птенец хуже?» Нанна ший йоІ сув хетаций? «Какая мать не считает свою дочь княгиней?»

2. Усилительно-вопросительные предложения в ингушском языке несут в себе дополнительные оттенки для выражения усиления вопроса. Для усиления главного члена в предложении используется частица **-ий**. Например: Цо аьннадий? «Он сказал ли?» Бахабий цига? «Ходили ли туда?» Дополнительно может выступать и частицы **-теш**, **-хьогІ**. Например: Дийхадий-теш царгара? «Просили ли у них?» Тассадий-хьогІ? «Бросили ли?» Эта же форма в речи используется в значении вопроса – отрицания, например: Вахавеций-теш? «Не ходил ли?» Бийхабаций-хогІ? «Неприглашали ли?»

Для усиления выразительности предложения могут выступать не только частицы, но и глагольные формы, например: Вай деций, вай кІантий деций, болата дулха дегаш деций? «Мы джигиты есть ли, булатные сердца есть ли?»

3. Вопросительные предложения со значением удивления характерны тем, что ответ, получаемый на поставленный вопрос, имеет оттенок удивления или сомнения, например: Эй иббІалий, иштга аьнна-м хургдац? «Неужели он так сказал?» Цаьхха, догІа тохе? «Если неожиданно ударит дождь?»

4. Вопросительные предложения со значением сожаления выражают сожаление о случившемся, сказанном, сделанном. Обычно такую функцию в предложении несут такие вопросы, как: ХІана? Сендухья? Фу бахьан? «Почему?» «Для чего?» «По какой причине?» Сендухья вахар со цига? «Для чего я туда ходил?» ХІана аьлар цо из? «Почему он это сказал?»

5. Отрицательно-вопросительные предложения несут в себе вопрос, служащий формой отрицания о ком или о чем спрашивает говорящий, главным критерием, определяющим вопросительность отрицания в ингушском языке, служит интонация, частица, отрицания **-ца**, например: Иззаморг ца аьлча мегаргдий? «Такое не сказать возможно?» Цадезар дувций? «Ненужное разве рассказывают?»

Навразова 2008: Навразова Х.Б. Конструктивное членение предложения. Мысли об адыгских языках. Майкоп, 1994.

S. Patiev (Magas)

A simple sentence with the purpose of notification in Ingush (on some verities)

Summary

A sentence is usually divided into two big types: a) non-interrogative and b) interrogative sentences. In its turn in Ingush non-interrogative sentences are divided into: narrative, hortative and optative sentences.

ს. პატიევი (მაგასი)

მარტივი წინადადებები შინაარსის მიხედვით ინგუშურ ენაში

რეზიუმე

ჩვეულებრივ წინადადებებს ყოფენ ორ ჯგუფად: არაკითხვითი წინადადებები და კითხვითი წინადადებები.

არაკითხვითი წინადადებები თავის მხრივ იყოფიან თხოვრებით, კაუზატივიან და ოპტიტურ წინადადებებად.

Л. У. Тариева (Магас)

Клитикование имен на базе категории постулированности приобретенности в ингушском языке

В данной публикации классифицированы имена существительные ингушского языка с точки зрения семантической категории постулированности / приобретенности. Клитики из слов-обозначителей рода в процессе большей грамматикализации транспонировали в морфологические показатели имен – классы. Классная категория, интерпретированная в совокупности с категориями лица, числа, личности / безличности, постулированности / приобретенности выстраивает иную классификацию именных групп в ингушском языке.

Ключевые слова: энклитики, разумный / неразумный, личный / неличный, постулированность / приобретенность, одушевленность / неодушевленность.

Синхронно для ингушского эргативного языка характерна понятийная (семантическая) категория постулированности/приобретенности.

Постулированность и приобретенность – это тот смысл, который экспонируется в рамках «сферы значений», системно-категориальный аспект смысла находит отражение в семантических (понятийных) категориях [Бондарко 1992, 1998: 51-55, 2007: 28].

Лексический строй ингушского языка представляет собой континуум, верифицированный с одной стороны как пласт лексем, основной компонент лексического значения которого когнитивно маркирован в качестве данного априори (например: со/я, сона/я, дика/хорошо, во/плохо, воаг1а/иду и др.), в то время как, с другой стороны, верхняя часть континуума представляет собой единицы приобретенной семантики, т.е. лексемы, когнитивно маркированные в качестве приобретенных в ПВД (в пространственно-временной действительности), или артефакты, к которым человек имеет непосредственное отношение (аз/я, сога/я, г1аш/пешком, муг1ара/по очереди, деш/читаю и др.).

Постулированность и приобретенность - это та содержательная составляющая языковых единиц, выделение и обоснование которой [Тариева 2010-2012], есть результат «категоризации мира», которую Бондарко А.В. конкретизировал как «категоризацию семантики», имея в виду, что категоризация мира осуществляется «через семантику» [2007: 27].

Понятийная категория [Есперсен 2914, Кацнельсон 1986; Гухман 1985] постулированности / приобретенности в эргативном ингушском языке организует «функционально-семантическое поле (ФСП)», трактуемое «как семантическая категория, рассматриваемая в единстве с комплексом средств ее выражения в данном языке» [Бондарко 2007: 29].

Большинство понятийных категорий характеризуется «полевой» структурой, с «ядром» и «периферией» в составе соответствующего функционально-семантического поля. В качестве грамматикализованного ядра понятийной категории выступает соответствующая ей грамматическая категория [ЛЭС-1990]. Ядро и периферия понятийной (семантической) категории постулированности / приобретенности имеют вертикальное устройство. Основание, ядро, представляющее постулированные языковые единицы, первым отражается в речемыслительной деятельности ингушей и категориально оформляется в языке.

Функционально-семантическое поле постулированности / приобретенности может быть квалифицировано в качестве системы систем, или определено как полицентрическое явление, объединяющее монополя. С одной стороны, монополе постулированности кумулирует микрополя с

языковыми единицами различной общекатегориальной отнесенности (системы personal pronomen, система классов, именных групп, глагольных групп, адverbумных единиц и др.). С другой – монополе приобретенности, объединяющее микрополя различной частеречной отнесенности, накапливающие лексемы, мыслимые как имеющие непосредственное отношение к деятельности человека в ПВД (обусловленная система personal pronomen, именных групп, глагольных групп, адverbумных единиц и др.).

Согласно концепции Ч. Филлмора [1981], А. В. Бондарко [1992, 1998, 2007] стратификация семантики использует «соотношение 'глубинная – поверхностная семантика'. Постулированность и приобретенность как компонент глубинной семантики для эргативных языков есть, как нам представляется, «универсальная в своей основе семантическая структура» на которую опираются значения языковых единиц в языковом содержании высказывания и целостного текста, когда ставится вопрос о порождении значений одного уровня на базе семантики другого уровня [Бондарко 2007: 30], например:

1. Со (NOM) лув / я говорю (ср. с аз (ERG) оал/я говорю);
2. Со (NOM) кхет / я понимаю (ср. с аз (ERG) кхетаду/я понимаю);
3. Сона (AFF) хоз/я слышу (ср. с со (NOM) хозаш ва/я слышащий есть);
4. Сона (AFF) гу / я вижу (со (NOM) гуш ва/я видящий есть);
5. Аз (ERG) эц /я покупаю (сона (AFF) эца мог/я могу купить);
6. Сога (LOK) эцалу / я могу купить (ср.: с аз (ERG) эца мег / я могу купить).

Диатезы (1-6) возникли на «основе глубинного смысла, проходящего на разных уровнях внутренней речи различные стадии вербализации [Там же].

Постулированность/приобретенность, таким образом, как «страта 'смысл'» [Бондарко 1992, 1998, 2007: 28-29] представлена в ингушском языке речемыслеительно, системно-категориально.

Согласно данной категории ядро - монополе постулированных единиц кумулирует микрополя, например, личных местоимений, существительных и др. единиц однородного значения, над которым воздвигается монополе единиц приобретенной семантики.

Из первичных имен в ингушском языке прежде всего следует обозначить личные местоимения, клитики - родовые обозначители и существительные.

Исторически классные показатели в ингушском языке есть автономные обозначители родовой распределенности кхетаме / разумных (личных) ИГ: в / муж. род, й / жен. род. Маркируя родовую отнесенность референций (кхал адам / человек женского рода, мала адам / человек мужского рода), данными клитиками исторически прежде всего обозначен родовой признак личных имен и во вторую очередь иными показателями класс других вещей.

Диахронически именно таким образом: **в** / мужчина, **й** / женщина в ингушской речемыслеительной деятельности маркирован семантический признак родовой отнесенности первого мужчины и первой женщины, осознанный как данный априори.

Функционально-семантический разряд кхетаме-кхетамза / разумных-неразумных (личных/неличных) существительных ингушского языка сопряжен с грамматической категорией класса и категорией постулированности / приобретенности (хъаьхай / хъат|айцаи малан белгалду категори) и данные три категории релевантно применять к исследованию категории класса конъюнктивно.

Категория класса, восходящая к первичным именам – родовым обозначителям, в ингушском языке генерирует языковые единицы с различной общекатегориальной отнесенностью: в – ва – вар; й – йа – йар-йараш и др. [Тариева 2011: 37].

Семантический принцип организации классных показателей ингушского языка репрезентирует таксономические отношения при включении денотатов реального мира в ту или иную классную группу в зависимости от категории постулированности / приобретенности. В результате именные группы ингушского языка могут быть классифицированы следующим образом. Именные группы первого класса.

Первая группа первого класса кумулирует **садоалла кхетаме / одушевленные разумные** денотаты с клитиками **в / б** – муж. / муж. мн.ч., представляющие имена с признаком мужского рода **постулированной** семантики: Даьла в (только в ед.ч.) / Бог он, кьонах в – кьонахий б / мужчина он – мужчины они; да в – дай б / отец он – отцы они, к1аьнк в – к1аьнкаш б / мальчик он – мальчики – они. Группа **в / б** организует только денотаты с родовым признаком (мужской пол) постулированной семантики, т.е. признак половой отнесенности мыслится как данность априори и в реальной действительности отмечается, отражаясь в языке маркированием клитиками. Ни в каком другом распределении денотатов (кхетаме / разумных (личных), кхетамза / неразумных, кхыча х1амай / других вещей) в таком составе (**в / б**) данное маркирование не представлено в языке.

Вторая группа **й / б** организует кхетаме / **одушевленные разумные** денотаты с родовым признаком (женскость) **постулированной** семантики: кхалсаг й – кхалнах б / женщина она – женщины они, нана й – ноаной б / мать она – матери они и др. Данная группа первого класса кумулирует кхетаме/личные денотаты женского рода, половая отнесенность которых также воспринимается как постулированная, т.е. данная априори (как и денотаты 1 группы данного класса). Ни в каком другом распределении денотатов (кхетаме / разумных, кхетамза / неразумных, кхыча х1амай / других вещей) в таком составе (**й / б**) данное маркирование не наблюдается в ингушском языке.

Третья группа первого класса включает существительные с классными показателями **в, й / б**, синкретично кумулируя **садоалла кхетаме / одушевленные разумные** денотаты **мужского и женского пола** как признак **приобретенной** семантики, т.е. выводимой из непосредственной деятельности человека в ПВД: саг **в, й** – нах **б** / человек он, она – люди они, пирлов в – пирлов я – пирловш б / фараон он – фараон она – фараоны они, жуккарг в, й – жуккаргаш б / клоун он, она – клоуны они, есар в, й – есараш б / заложник он, она – заложники они и др. В данную группу входят имена, маркированные клитиками первых двух групп (**в, й / б**), с известной степенью смещенности в одну плоскость, которую можно квалифицировать как первый уровень синкретичности, объединяющий **кхетаме / разумных** денотатов полярной родовой отнесенности, когда закладывается основание для формирования имен общего рода, формальным показателем которой в ингушском языке являются нулевые морфемы, морфемы **-о, -хо, -ло, -ашк** со значением «принадлежность к профессии», «к нации», к привычкам и др. Тенденция синкретичности зафиксированна в грамматическом описании нахских языков в [Халидов 1998, 2008: 216-217]. Как правило, это производные языковые единицы, диахронически в пределах данного класса интерпретируемые уже как выходящие за пределы аддитивности [Мельчук 1975: 15-30; Плунгян 2010: 39].

Четвертая группа первого класса организует кхетаме / **разумные** денотаты мужского и женского рода **приобретенной** семантики, смещенные в плоскость уже не с полярными по половому признаку (1-2 группы первого класса) кхетаме / **разумными** денотатами, а с кхетамза / **неразумными** субстанциями, когда к привычным кхетаме / одушевленным разумным **в / муж., и й / жен.** подключаются **кхыча х1амай класса / «вещного»** класса показатели, т.е. кхетамза / неличные имена с классными показателями групп **д, б** на основе метафоры: сравните, прямое именование: зуд д / собака и метафорическое зуд **й** по отношению к женщине, зуд д / по отношению и к муж и к жен. Изоморфизм классных показателей в pluralia tantum, имеющих общую классную форму (б) для существительных женского и мужского рода, объясняется наличием в ингушском языке двух единиц (саг в - нах б / человек - люди, но адам д – адам (аш) д / человек- люди). Оба шифтера обозначают один денотат, т.е. человека с совмещенными показателями, маркирующими разными клитиками различных по роду особей (саг **в / человек он** и саг **й / человек она**, но: адам д / **человек** безотносительно к роду), и это естественный процесс с точки зрения категории постулированности / приобретенности, экспонирующей степень локализации homo sapiens в пространственно-временной действительности (ПВД): саг / человек – лексема с приобретенной семантикой (саг в, я / нах б - человек / люди); другая - постулированной семантики (адам д / человек (биологическая особь) – адамаш д / люди и адам (собир.)). Сравните, например: Аз (ERG) саг (NOM) ваьв (PRET) хьох (PRON в вещ.п.) / я сделал из тебя

человека, при невозможности: аз **адам** даьд хьох! / я сделал из тебя человека (т.е. биологическую особь). Или: Дика адам да Хьава / Хьава - хороший человек и / или Дика адам да Сулейм / Сулейман - хороший человек (т.е. хорошая (ий) безотносительно к роду, как биологическая особь: добрый, не увечный, не кривой, не косой, не модифицированный).

Таким образом, **класс людей в / б, й / б** в ингушском языке стоит особняком тем, что:

а) обозначает **кхетаме / разумных** (т.е. личных) денотатов реального мира **постулированной** семантики (1, 2 группы: **в / б; й / б** первого класса), когнитивно маркированных в первую очередь, в отличие от иерархии одушевленности А. Гарретт с его концепцией о том, что механизм эргативного кодирования запускается при неодушевленных именах [Garrett 1990: 262]. Класс имен, маркированных клитикой **в / муж.** носит консервативный характер: данный класс менее чем компоненты всех остальных групп подвержен метафоризации, единственным исключением из данного правила является аьла **в**/ пчеломатка (букв. князь **он** о пчеломатке);

б) выступает как генерирующая база для 3 группы, кумулирующей **кхетаме / разумные** денотаты со смещением кхетаме / разумных ИГ с маркерами **в / б, й / б** в одну плоскость - **в, й / б** (первая степень синкретичности);

в) последнее есть основание для подключения кхыча х1амай класса денотатов, т.е. неразумных (см. 4 гр.1 кл.) имен **приобретенной** семантики, когда происходит смещение классных экспонентов кхетаме / разумных и кхетамза / неразумных (т.е. первых двух групп имен с клитиками **в, й** с именами, маркированными показателями кхыча х1амай класс / класса других субстанций **д, б**) между собой (вторая степень синкретичности, коннотационно и метафорически обусловленная). Например, кхетамза / «неразумное» имя вир **д** / осел имеет клитику **д** – прямой показатель «родовой» отнесенности (вторая группа третьего класса), метафорическое вир **й** / ослица по отношению к женщине и вир **д** / осел по отношению к мужчине представляет собой смещение (й/д), обуславливающее процесс синкретичности, когда в класс, присущий кхетамза / неразумным одушевленным субстанциям транспонируется класс кхетаме / разумных субстанций на основе переноса.

Классный показатель, не свойственный кхетаме (личному) существительному, в этом случае акцентирует не «родовую» принадлежность, а указывает на взаимодействие носителей классных показателей различных групп в процессе локализации (или адаптации в ПВД). И с этой точки зрения здесь уместно говорить о тенденции внутреннего семантического усложнения классной системы ингушского языка (см. степени синкретичности).

Средством разграничения имен категории кхетаме / разумных и кхетамза / неразумных являются морфологические показатели класса, которые в сочетании с такими клитиками, как **в / б, й / б** встречаются только по отношению к «разумным» именам, относящимся по нашей классификации к группам первого класса, верно, как нам представляется, обозначенного в [Услар 1988] и в [Дешериев, 1963, 371] классом людей, а в [Тимаев 1985: 27] первым грамматическим классом (в) – классом человека. Следует заметить, что третья и четвертая группы первого класса по нашей классификации также обозначают людей, однако синкретично.

С точки зрения категории постулированности / приобретенности хронологически раздельное происхождение показателей первого класса **в, й** исключается. Данные классы **в, й**, включенные нами в первые две группы первого класса, увязываемые в [Чикобава 1978: 17.] с эпохой матриархата, а в [Тимаев 1985] - с отсутствием на раннем этапе дифференциации классов **в / муж.** и **й / жен.**, а также с отсутствием показателя множественного числа **б / они**, возникли, как нам представляется, одновременно, посредством именованности клитиками **в** и **й** родовой отнесенности первого мужчины и первой женщины, которые, согласно речемыслительной деятельности ингушей, не являясь ничьими детьми, обозначили релевантность половой распределенности кхетаме / разумных субстанций на раннем этапе.

В пределах имен класса кхетаме / разумных субстанций значим только вопрос мала? / кто? «Первичной же для всех иберийско- кавказских языков является двухклассная система, основанная на

противопоставлении личности (кто?) (диахронически первично локуторов vs по роду – курсив мой - Тариева Л.У.) и вещи (что?) [Халидов 2008: 215].

И эта система не могла сохраниться в первозданном виде ни в одном нахском языке в результате процесса локализации, задействованность которого в естественных языках сопровождается возникновением, например, различного рода коннотационных наслоений и метафорических расширений, связанных с категорией приобретенности (3,4 группы различных классов), что не может не отразиться в грамматике различного рода лексико-семантическими категориальными отношениями. «По поводу морфологического выражения классов в имени» [Халидов 2008: 200], то, как нам представляется, семантическое объяснение отсутствия синтетичной морфемной маркированности имен да / отца, нана / матери, к1аьнк / мальчика, и т.д. в ингушском языке восходит к когнитивной маркированности да / отца и нана / матери как первородителей, которые, не являясь чьими-то детьми, в пространственно-временной действительности (ПВД) обозначили релевантность своей родовой отнесенности клитиками – классами **в** / он и **й** / она, указав на репродуктивность. Именованное классами, обозначающее родовую отнесенность первородителей одним звуком-клитикой, диахронически распространилось на класс однородных предметов.

Поэтому в ингушском языке, как указано выше, родовая отнесенность маркируется аналитически энклитиками (да **в** / отец **он** и нана **й** / мать она и т.д.). Соответственно, синхронно и другие денотаты мужского и женского рода не маркируются классными показателями синтетично в корне слова, но сопутствуют именам класса людей (и их наследников) в форме энклитиков (**в**, **й**, и смещенно **б**, **д**), верифицируя (распределяя) в ПВД кхетамза/личные и кхетамза/неличные ИГ по разным классам и группам.

Другое дело дети первородителей, родовая распределенность которых отмечена уже синтетично: морфемной маркировкой в структуре слова. Плеоназм в маркировке имен классными показателями, в лексическом значении которых уже дифференцирована категория родовой отнесенности: ма1саг **в** - букв.: мужчина человек он, кхалсаг **й** - букв.: женщина человек она, и / или: Руслан **в** / Руслан он, Дали **я** / Дали она, обусловлен апперцепцией данных референций в качестве априори.

Синтетичная маркированность показателями первого класса (**в**, **й**) всех без исключения кхетаме / разумных имен привела бы классные показатели в плоскость субъектно-объектных отношений. Естественно, с большей степенью морфологизации данными показателями структурно маркировано потомство первородителей, как особей мужского и женского пола, для продолжения рода человеческого. И здесь релевантными оказываются отношения потомства к родителям, т.е. они уже чьи-то дети (не первородители), родственны между собой, что отмечается классным показателем в структуре слова: во1 / сын и йо1 / дочь, а их родовая отнесенность энклитикой: во1 **в** / сын и йо1 **я** / дочь. Релевантны в ингушском языке и отношения детей между собой, обозначающие близкое родство, принадлежность к одной семье: воша **в** / брат и йиша **й** / сестра, этимологическая характеристика которых синхронно прозрачна в силу аддитивности морфологической структуры слова: воу1 и йуо1 содержат в корне слова самостоятельную единицу воу / произвожу (муж. р.), йуо / произвожу (жен. р.) и второй части **1о** со значением начинательности, направленности с сильно редуцированным [ь] в абсолютном конце слова, что исторически обусловило эллипсис краткого звука.

В процессе большей локализации (или адаптации в ПВД) классная маркированность расширялась, выходя за пределы аддитивности: во1 - **в**еший во1 / племянник (букв. брата сын), йо1 - **й**иший йо1 / племянница (букв. сестры дочь), наьна-воша / дядя, (букв.: матери брат), даь-йиша / тетя (букв.: отца сестра) и т.д.

Именной класс людей, представленный клитиками, принадлежит к исконному пласту лексики ингушского языка.

1. Именные группы второго класса.

1. В первую группу второго класса входят существительные, маркированные клитиками **й / й**, обозначающие признак **садоалла кхетаме / одушевленных разумных** денотатов реального мира **постулированной** семантики: йи1иг й – йи1игаш й / девочка – девочки. Данное существительное – единственное в первой группе данного класса. Классная маркированность здесь представлена плеонастически: один раз в корпусе слова **й(и)иг**, второй – энклитикой **й**. Плеоназм в маркировке **классными показателями** (в корпусе) обозначает, что данная особь не первородитель, и соответственно может состоять в родственных отношениях, т.е. быть чьей-то сестрой или дочерью, вторичное маркирование клитикой **й** указывает на репродуктивную способность.

2. Во вторую группу второго класса входят существительные, маркированные клитиками **й / й**, обозначающие признак **садоаллача кхетамза/одушевленных неразумных** денотатов реального мира **постулированной** семантики: котам й– котамаш й / курица – куры, борг1ал й – борг1алаш й / петух – петухи, говр й – говраш й / лошадь – лошади, хьакх й – хьакхарч й / свинья – свиньи, чоапилг й – чоапилгаш й / насекомое –насекомые, борз й – бертий й / волк – волки, бакъ й – бакъаш й / жеребенок – жеребята, пхьагал й – пхьагалаш й / заяц – зайцы, фуса й – фусаш й / микроорганизм – микроорганизмы и др.

Клитики данного класса не различают постулированные особи по признаку мужской-женский, так как релевантным в данном случае оказывается **квантитативный признак единственности-множественности**: **й** – ед. ч. и **й** – мн. ч. При необходимости половой верификации используется дескриптивный способ передачи информации (мал1 борз/волк-самец, кхал борз / волк-самка).

3. Третья группа второго класса включает существительные, маркированные клитиками **й/й**, обозначающие признак **садоаца /неодушевленных** (стало быть, неразумных) денотатов реального мира **постулированной** семантики: сигале й – сигаленаш й / небо – небеса, га й – гаънаш й / дерево – деревья, сердал й – сердалонаш й / свет – свет мн.ч., ди д – денош д / день – дни, бийса й – бийсаш й / ночь – ночи, ха й – ханаш й / время – времена и др. Денотаты этой группы когнитивно маркированы как данные независимо от воли и сознания человека. Маркировка клитиками данных денотатов реального мира обозначает релевантность не родового признака, а категории единственности и / или множественности (**й** – ед.ч / **й** – мн.ч.).

4. Четвертую группу второго класса образуют существительные с клитиками **й / й**, представляющие признак **садоалла кхетаме / одушевленных разумных** денотатов реального мира **приобретенной** семантики, со следующей степенью смещения в плоскость синкретичности: заббари й / забареш й / кокетка – кокетки, йовсар й – йовсараш й / гулена-гулены, б1юби й – б1юбеш й / страшилка – страшилки, ц1акказ й – ц1акказаш й / щеголиха – щеголихи, г1арбаш й – г1арбашаш й / ведьма – ведьмы и др. Маркировка клитиками данного пласта слов обозначает приобретенный признак в качестве релевантного, доминация которого в известной степени десемантизирует родовой признак.

5. Пятую группу второго класса образуют **садоалла кхетамза / одушевленные** неразумные имена **приобретенной** семантики: вирб1арз й – вирб1арзаш й / мул – мулы, клон й – клонаш й / клон – клоны.

Доминация признака приобретенной семантики смещает прямое именование (ср.: вир д – вираш д), обусловленное также языковым параметром – композицией (вир д + б1арз **й**). Лексема клон относится не к классу людей (ср.: адам д / человек (биологическая особь), саг в / человек, но клон **й**), а маркирована классным показателем других вещей.

6. Шестую группу второго класса представляют существительные с классным показателем **й / й**, кумулирующие **садоаца / или неразумные** денотаты реального мира **приобретенной** семантики: оамал й – оамалаш й/привычка – привычки, х1ама й – х1амаш й / вещь – вещи, ворд й – вордаш й / телега – телеги, бу й – бунгаш й / избушка – избушки, компьютер й – компьютераш й, сискал й – сискалаш й / чурек – чуреки, г1ала й – г1алаш й / башни – башни, карт й – карташ й / забор – заборы,

ков д – ковнаш д / двор – дворы, ко д – конаш д / ручка – ручки и др., т.е. данные референции мыслятся как приобретенные в ПВД, к которым человек имеет непосредственное отношение.

Многочисленность групп **садоаца / или неразумных** денотатов реального мира **приоб­ретенной** семантики различных классов обусловлена степенью локализации в ПВД.

К данному классу примыкают и синкретичные эмоционально окрашенные единицы с тенденцией к стилистическому расслоению лексики, объединяющие в одну плоскость кхетамза / неразумные с классом д и кхетаме / разумные имена класса **й**: к1озалг д / локон и к1озалг **й** / о девочке – верхивостке, (ср.: мичав ер «мос ураг1а» / мичай ер «мос ураг1а» и др. восходят к мича **йа** ер, мича **ва** ер).

III. Именные группы третьего класса.

1. Первая группа данного класса объединяет **садоалла кхетаме / разумные** денотаты реального мира **постулированной** семантики с классным показателем д / д, обозначающие существа, связанные с мифологическими представлениями «пейоративной и мелиоративной» семантики [Крылова 1987, 2009; Турецкова 2011]: г1ам д – г1амаш да / оборотень – оборотни, вмпал д (только в ед.ч) . А также - и с религиозными представлениями: милейк д – милейкаш д / ангел – ангелы, мулкалмовт д (только в ед.ч.) / ангел смерти, даджал д / зверь – антихрист (только в ед.ч.).

Существительные данной группы представляют денотаты постулированной семантики с отдельным характерологическим признаком, мыслимым доминирующим, поэтому данные имена не верифицированы по признаку родовой отнесенности.

2. Вторая группа третьего класса кумулирует **садоалла кхетамза / одушевленные неразумные** денотаты реального мира **постулированной** семантики с классным показателем д / д: лом д – ломаш д / лев – львы, ц1окъ д – ц1окъаш д, хъазилг д – хазилгаш д / птица – птицы, пил д – пилаш д / слон – слоны, вир д – вираш д / осел – ослы, ж1али д – жалеш д / собака – собаки, хъазилг д – хъазилгаш д / птица – птицы, са д – синош д / душа – души, цогал д – цогалаш д / лиса – лисы, циск д – цискаш д / кошка – кошки, маймал д – маймалаш д / обезьяна – обезьяны, аькха д – аькхий д / зверь – звери, зуд д – зовдамаш д / сука – суки и др.

Данная группа кумулирует имена постулированной семантики из мира фауны, признак родовой распределенности которых уточняется дискрептивно по востребованности (циск / кошка – кхал циск/кошка – ма1а циск/кошка).

3. Третья группа третьего класса объединяет **садоалла кхетаме / одушевленные разумные** денотаты реального мира **приоб­ретенной** семантики с классным показателем д / д, (конкретные кхетаме / разумные имена) бо д – бой д / сирота – сироты, къот1а д – къоташ д / рожденный в нарушении брачных уз одного из родителей, гаки д – гакаш д / младенец – младенцы, б1иж д – б1ижаш д / незаконнорожденный – незаконнорожденные, бер д – бераш д / дитя – дети, нускал д – нускалаш д / невеста – невесты.

Классный показатель д / д по отношению к нарицательному имени с постулированной семантикой адам д – адамаш д / человек – люди акцентирует единство биологической субстанции, от которой произошел человек (и муж. и жен.) как биологическая особь, при котором половозрастная дифференциация, естественно, в значении слова не доминирует (ср. с аналогичной лексемой приобретенной семантики: саг **в** и саг **й** / человек он и человек она, но адам д / человек – по отношению и к мужчине и к женщине).

Классный показатель д / д по отношению к кхетаме / разумным существам данной группы обусловлен осознанностью данных денотатов как явлений с приобретенной семантикой, т.е. когнитивной маркированностью доминантного признака данных референций, как таких, к которым человек имеет непосредственное отношение в ПВД (в пространственно – временной действительности). Лексемы гаки д / младенец, бер д / ребенок маркированы клитиком д, как явления, восходящие к одной общей субстанции с таким же клитиком: адам д / человек. Половая дифференциация в

данном случае не акцентирована в силу визуальной индифферентности младенцев по половому признаку в таком возрасте (ср. с русским младенец и ребенок).

Лексемы б1иж д – б1ижаш д / незаконнорожденный – незаконнорожденные, кьот1а д – кьоташ д / рожденный в нарушении брачных уз одним из родителей, обозначены общим классным показателем с адам д / человек (билогическая особь) по отношению к кхетаме / разумному денотату, но индифферентно к родовой отнесенности в силу доминанции семемы социального статуса, перекрывающей по значимости родовую веляризацию (распределенность) и нейтрализующей семантику пола.

Словоформа бо д – бой д / сирота – сироты обозначается клитиками д / д, в силу релевантности общности бо д / сироты с адам д / человеком, и индифферентности к его полу.

Слово нускал д – нускалаш д / невеста – невесты также имеет общий с адам д / человек клитик (д / д), в силу того, что родовая отнесенность (й / б) по отношению к нускал / невесте нейтральна до тех пор, пока невеста не станет матерью, т.е. тогда она перейдет в категорию класса й / б: сесаг (й – истий б) / жены.

4. Четвертая группа третьего класса представляет существительные с классным показателем д / д, кумулирует **садоаца / неодушевленные** денотаты реального мира **постулированной** семантики: дог1а д – дог1аш д / дождь – дожди, лаьтта д – лаьтташ д / земля – земли, лоа д – лаьш д / снег – снега, хий д – хиш д / вода – воды, аьшк д / железо, дошо д / золото, дото д, / серебро, фо д / воздух, ж1овхар д / алмаз, ц1аста д / медь и др.

В данной группе кумулируются вещественные имена с клитиком д обычно с пометой (цхь. т. мара / только в ед. ч.), полную парадигму смотрите в справочнике [Тариева 2009].

5. Пятая группа третьего класса объединяет существительные с классным показателем д / д, кумулирующие **садоаца / неодушевленные** денотаты реального мира **приобретенной** семантики (конкретные имена): ц1а д / ц1енош д / дом – дома, книжка д – книжкаш д, г1анд д – г1андаш д / стул – стулья, ий д – илгаш д / пол – полы, таьптар д – таьптараш д / тетрадь – тетради, пела д – пелаш д / стакан – стаканы, сом д – сомаш д / рубль – рубль, ц1ог1а д – ц1ог1арч д / крик – крики, ялат д – ялаташ д / урожай – урожаи, кема д – кемаш д / корабль – корабли, кьа д – кьинош д / грех – грехи, алапат д / лапаташ д – алфавит – алфавиты, амар д / амараш д – приказ – приказы, гуришк д / гуришкаш д / «деньги» – деньги и др.

Данная группа слов представляет имена, соотнесенные с непосредственной деятельностью человека в ПВД (пространственно – временной действительности), и относящиеся к продуктивному классу, т.к. в него входят различного рода инновации, возникающие на базе собственных средств языка, а также заимствования из других языков. Заимствования обычно кумулируются в группах различных классов, обозначающих **садоаца / неодушевленных** денотатов **приобретенной** семантики.

Наиболее полно парадигма имен ингушского языка, маркированная клитиками, представлена в Г1алг1ай орфографен дошлорг (25 тыс. слов) и Г1алг1ай орфографен дошлорг (50 тыс. слов) [Тариева 2009].

IV. Именные группы четвертого класса.

1. Первая группа четвертого класса объединяет существительные группы б / б, кумулирующие **садоаца / неодушевленные** денотаты **постулированной** семантики (с квантитативной семемой собирательности): кхор б / груша и груши – кхораш б / груши, хьач б – хьачаш б / слива – сливы, боал б – боалаш б / вишня – вишни, хох б – хохаш б / лук – «луки», нитт б – нитташ б / крапива – «крапивы», кен / / кем б (цхь. т. мара) / овес, вирч1им б – вирч1имаш б – дудник / дудник – дудники и др.

Данная группа кумулирует референции из мира флоры: плоды и травы, мыслимые как данные априори.

Родо - видовые отношения смещают клитики смежных имен, например, класс й и класс б: га й / дерево, но хьач б / плод дерева (хьача б ер о дереве сливы, но хьачий га й ер/это дерево сливы). Лоабат б (цхь. т. мара / только в ед.ч.) / светлая глина, топпар б (цхь. т. мара / только в ед.ч.) / месиво из глины

синхронно функционируют в качестве немотивированных их единственность обусловлена семантикой вещественности: лоабат исторически восходит к лоа / снег и бат / лицо, внешний вид, т.е. белая глина.

2. Вторая группа четвертого класса включает существительные группы **б / б**, кумулирующие **садоалла / одушевленные** денотаты реального мира **приобременной** семантики, возникшие в результате метафорических расширений, обуславливающих еще одну степень семантического смешения компонентов различных групп на основе переноса: балашбаург б – балашбуаргаш б / тугодум – тугодумы, х1обукх б – х1обукхаш б / дурылда – дурылды и др. на базе переноса – синегдохи).

Синхронно для ингушского языка характерны имена, представляющие собой контаминированные единицы, обозначающие только одно число, например, только множественное: марц1ай б / родня мужа, которое состоит из:

1) языковой единицы постулированной семантики мар в / муж в посессиве с классным показателем в (первый класс первая группа);

2) и образования ц1ай б (дукх. т. мара) / родня, возникшего на базе единицы ц1а (д)/дом приобретенной семантики посредством форматива -й со смещенной клитикой: ц1ай б, по аналогии с нах б/люди, а не ц1а д/дом (марц1ай - букв. перевод: домочадцы мужа).

И здесь уместно говорить не просто о тенденции внутреннего семантического усложнения классной системы ингушского языка и мотивированности данных процессов, а также о том, что она обусловлена большей степенью кумуляции (идиоматизации) языковых единиц [Плунгян 2009, 39-41, 175-176].

3. Третья группа четвертого класса объединяет существительные группы **б / б**, кумулирующие **садоаца / неодушевленные** денотаты реального мира **приобременной** семантики: бустам б – бустамаш б / мерка – мерки, б1ал б – б1алаш б / кон – конь, б1оаржам б – боаржамаш б / стеганная обувь, гала б – галаш б, г1уркх б – г1уркхаш б / жердь – жерди, бег б – бегаш б / шутка – шутки, беттиг б – беттигаш б / подбивка – подбивки, г1арк б – г1уркхаш б / шест – шести и др.

4. В этой группе накапливаются конкретные и абстрактные имена существительные, к которым человек имеет непосредственное отношение.

Композиты типа: синготтам б (цхь.т. мара) / тоска, синпха б (цхь.т. мара) / аорта, синпха б / пульс имеют классный показатель ед.ч. второго основного компонента составного наименования: (пха б – пхаьнаш д / вены, гойтам б / показ – гойтамаш д / показы, в справочниках [Тариева 2007, 2009: 233] они представлены с пометой (дукх. т. мара и/или цхь. т. мара): к1омкъаш (дукх. т. мара), ц1енхаш б (дукх. т. мара) / «серьезности» [см. Г1алг1ай орфографен дошлорг 2009].

Классные экспоненты подобного рода представляют собой одну из форм синкретичности, обусловленную степенью локализации homo sapiens в ПВД. Данный класс квантитативно малый не включает группу кхетаме/личных денотатов постулированной семантики

V. Именные группы пятого класса.

1. В первую группу данного класса входят существительные с клитиками **б / д**, кумулирующие **садоалла кхетамза / одушевленные неразумные**, денотаты реального мира **постулированной** семантики: кхокха б – кхокхарч д / голубь – голуби, чкъара б – чкъарий д / рыба – рыбы, моз б – мозий д / муха – мухи, саллар б – салларий д / шелкопряд – шелкопряды, н1ана б – н1аний д / червь – черви, воатакар б – воатакараш д / крокодил – крокодилы, даьлаетт б – даьладоахан д / божья коровка – божьи коровки; етт б – хьяьлий д / коровы – коровы, жий б – жий д, ка б – кой д, карп б дахка б – дехкий д / мышь – мыши, гор б – гораш д / овод – оводы и др.

Данная группа представляет денотаты из мира фауны: пресмыкающиеся и млекопитающие, водоплавающие.

2. Во вторую группу пятого класса входят существительные с клитиками **б / д**, объединяющие **садоаца / неодушевленные** денотаты реального мира **постулированной** семантики: седкья б – седкый д / звезда – звезды, малх б / солнце, бутт б / луна, кхоллам б – кхолламаш д /

творчество – творчества, лоам б – лоамаш д / гора – горы, гув б – гувнаш д / сопка – сопки, форд б – фордаш д / море – моря, шакIа б – шакIараш д / гранит – граниты (мрамор) и др.

В данную группу входят денотаты, характерные для небесной сферы и земной поверхности, когнитивно маркированные как данные независимо от воли и сознания человека.

3. В третью группу пятого класса входят существительные с клитиками **б / д садоаца / неодоушевленные** денотаты реального мира **приобретенной** семантики: буртиг б – буртигаш д / катышек – катышки, бустам б – бустамаш д / мерка – мерки, бутт б – бетташ д / месяц – месяцы, базбар б – базбараш д / подушка – подушки, бехк б – бехкаш д / вина – вина (мн.ч.), бехк б – бехкаш д / укор – укоры, бехкам б – бехкамаш д / отмщение – отмщения, боадж – моарзагIа б – боадж – моарзагIий д / пассатижи, гIашникъ б – гIашникъаш д / дорога – дороги, ведалоам б – ведлоамаш д / плангтон - плангтоны.

К данной квантитативно самой объемной группе пятого класса примыкают и производные единицы, к которым человек имеет непосредственное отношение, т.е. слова, маркированные как единицы приобретенной семантики. Подобного рода производные лексемы, как правило, наделяются пометой (цхь. т. мара / только в ед.ч. и / или духх. т. мара / только во мн. ч.). Сюда относятся различного рода субстантивные дериваты, возникшие на основе пропозитивных свертков с подключением посессивных отношений к базе тематически различных корпусов глаголов [Тариева 2010-2012] посредством морфемы-агглютинатива **-м** и **-р**: сона деза/я люблю – са безам **б**/моя любовь – са дезар д/ (сона дезар д/то, что я люблю): сона хов/я знаю – са хоам **б**/знания, принадлежащие мне – са хар д/то, что я знаю (сона хар д/то, что я знаю); аз эц/я покупаю – са эцам **б**/моя покупка, – са эцар д/мое покупаемое (аз эцар д/то, что я покупаю); со кхет/я понимаю – са кхетам **б**/мое понятие – са кхетар д/мое понимание (со кхетар д/то, что я понимаю). Различие между посессивными инновациями с данными агглютинативными образованиями заключается в категории отчуждаемости/неотчуждаемости [Мельчук 1998: 237-238]. Классные показатели в обозначенных инновациях верифицируют (рпспределяют) данные имена в плоскость классов **б** и **д**, указывая на большую степень кумуляции и обосновывая пропозитивную базу для сложных предложений.

Однако при субстантивации каузативных глаголов посредством формата **-р**, соотносенных с референцией (Causee) приобретенной семантики в эргативе **аз / я**, каузирующей референции-актанты в абсолютиве, генитиве, дативе-аффективе, локативе, инновации могут иметь только клитику **д**, кумулируя подобного рода имена в классе с пометой (только в ед. ч.), причем синтактика на посессивность масдарных форм, возникших на основе конструкций прямой и опосредованной каузации, исключается: сона дезийт – дезийтар **д**, со вугийт – вигийтар **д**; са корта лазабоалийт – корта лазабалар **д**; сога долийт – долиитар **д**.

Производные имена с классными показателями **д**, **й** (цхь. т. мара), возникшие на базе адъективов с семантикой постулированности (т.е. на базе единиц, когнитивно маркированных как качества, данные априори), изменяющиеся по классам, при субстантивации посредством морфемы **-л** экспонируют классные показатели, распределяющие их, с одной стороны, в класс **д**, с другой – в класс **й**, с пометой (цхь. т. маара / только в ед.ч.): саг виткъа **ва**/человек тонкий есть – сага виткъал **д** / тонкость человека, юкъ йиткъа **й** / талия тонкая есть – юкъа йиткъал **й** / тонкость талии, дегI диткъа да/тело тонкое есть – дегIа диткъал **д** / тонкость тела и др.

Изменение по классам наречий и прилагательных из системы адъективов ингушского языка обусловлено постулированностью характера, заключенного в них качества, релевантного для кхетаме / разумных –денотатов в процессе их локализации и адаптации в ПВД.

Синхронно в ингушском языке процесс квантитативного распределения маркированных родовыми клитиками денотатов реальной действительности по отдельным классам, зависящий от степени его локализации в ПВД, находится на стадии кульминации. Возможно, для ингушского языка это и есть та стадия «в развитии грамматических классов, когда намечается процесс их упрощения» [Халидов: 2008, 216]. И процесс этот связан с большей степенью доссам / локализации (и / или дIагIар /

адаптации), когда классная маркировка отдельных имен исторически сопровождается различного рода лексикализацией [Плунгян: 2003: 40], метанимизацией. Сам процесс «клитикования» имен из плоскости аддитивности (на входе со значением мужское и женское начала) перешел в плоскость кумуляции (со значением родовой верификации). Отсюда синхронно мы имеем классные показатели, которые выступают не в качестве самостоятельных слов, а лексиколизовавшись, отражаются в именной классификации в качестве морфологических показателей-клитик.

В данной работе рассматривается «клитикование» имен существительных. Для речемыслительной деятельности ингушей исторически в первую очередь релевантными, как нам представляется, были личные местоимения как принадлежность «к ядерной и наиболее консервативной части именного словаря» [Кибрик 2005: 260]. И естественно обозначители рода, грамматикализовавшись в классные показатели (в/б, й/б, д/д, б/д).

Диахроническая автономность клитик ингушского языка экспонируется при их синтактике с личными местоимениями (ср.: со **в/я** мужского рода, со **й/я** женского рода и плеоназмическое да **в/отец он**).

Историческая автономность кхетамза/неличных классных показателей **б, д**, когнитивно маркированных во вторую очередь, естественно отражала *folks semantics*, которая имеет свойство эволюционировать.

ВЫВОДЫ:

1. Диахронически для ингушского эргативного языка характерна понятийная (семантическая) категория постулированности / приобретенности. Функционально-семантическое поле данной категории, имеющее вертикальную структуру, ядерно-периферийно организовано и дистрибутирует монополя, объединяющие микрополя с лексемами различной частеречной отнесенности.
2. Сущность данной категории заключается в когнитивной маркированности основного компонента лексического значения слова как признака, данного априори, с одной стороны, и с другой стороны, свойства, обусловленного непосредственной задействованностью *homo sapiens* в ПВД.
3. Клитики, синхронно интерпретированные как морфологические показатели имен, диахронически восходят к автономным словам.
4. В ингушском языке только имена первого класса маркированы по родовому признаку клитиками как лексико-грамматическая категория.
5. В отличие от номинативных языков, индифферентных классным показателям как различителям рода, эргативные языки представляют классное именование клитиками прежде всего как родовое распределение кхетаме/личных имен, в то время как шифтеры *personal pronomen* соотносены с субъектно – объектным распределением, являющимся основанием для включения в контингентную верификацию.
6. С точки зрения категории постулированности / приобретенности морфологизации прежде всего подвергаются постулированные единицы языка, так как они когнитивно маркируются в первую очередь и выступают исходной базой, генерирующей единицы приобретенной семантики: а й / пространство – ара / в пространстве, ха й / время – ханаза / не вовремя, со / я – соца / со мной, дика / добро – дикадар / хорошее, во / плохо, зло – вонча / злодей, в / муж.р. – ва / есть муж.р. вар – наличествующий муж. рода и т.д.
7. Классы в ингушском языке – это первичная маркировка клитиками родовой представленности кхетаме – кхетамза / разумных-неразумных субстанций, в выделении субъектно – объектных отношений не участвующих. Их функционально-семантическая характеристика в языке иная относительно функции *personal pronomen*, интерпретируемых в терминах субъекта и объекта.
8. Лексика ингушского языка с точки зрения хьахьа / хьатIайца маIан белгалду категории (категории постулированности / приобретенности) подразделяется на постулированную, базовую, на основе которой верифицируется (распределяется) лексика приобретенной семантики, например, клитики родовой экспликации **в, й, б, д** и производные от них **ва, йа, ба, да** и т.д. [Тариева 2011].

9. Лексические единицы, кумулирующие постулированную семантику, в речемыслительной деятельности ингушей представляются априори, например, родовая отнесенность, экспонируемая классами **в** / муж, **й** / жен. представляется данной независимо от воли и сознания человека; лексема **адам** / человек обозначает денотат постулированной семантики, а **саг** / человек – денотат приобретенной семантики (см. 3 – 4 группы классов).

10. Таким образом, в ингушском языке принадлежность имен к той или иной группе представленных классов «опознается и распознается» [Халидов 2008: 2003] на основании их верификации по постулированной или приобретенной семантике.

11. По степени экспликации и генерации языковых единиц на базе лексем постулированной семантики возможно определить срез естественного языка, представляющий его эволюцию в ПВД (пространственно-временной действительности).

12. В естественном языке, речемыслительная деятельность носителя которого основана на категории постулированности / приобретенности, вначале маркируются клитиками со значением родовой распределенности субстанции, мыслимые как данные априори, что есть **реалистическое** направление в ингушском языке, во-вторую – маркируются клитиками денотаты со значением родовой распределенности, концептуализируемые как субстанции приобретенной семантики, к которым человек имеет непосредственное отношение в ПВД, что может быть квалифицировано как **номиналистическое** направление в ингушском языке.

13. Классификация именных групп ингушского языка, наряду с классификацией глагольных групп, произведенных на базе категории постулированности / приобретенности способствует таксономическому представлению каузативации (вызывания к жизни) качеств и свойств именных групп, закодированных в глаголах постулированной и приобретенной семантики.

14. Аспекты языка, интерпретированные терминами постулированности/приобретенности, квалифицируются нами как наналингвистические в силу экспликации на основе данной категории сложных речемыслительных нюансов и языковых фактов носителя эргативного языка.

литература:

Ахриева и др. 1997: Ахриева Р.И., Оздоева Ф.Г., Мальсагова Л.Д., Бекова П.Х. Х1анзара г1алг1ай мотт. Назрань. 1997.

Бондарко 1992: Бондарко А.В. К проблеме стратификации семантики // Типологическое и сопоставительное изучение славянских и балканских языков: Тезисы докладов и сообщений межреспубликанской конференции (окт. 1992 г.) / Отв. ред. Т. Н. Молошная. М.: Ин-т славяноведения и балканистики РАН, 1992. С. 5.

Бондарко 1998: Бондарко А.В. О стратификации семантики (Общее языкознание и теория грамматики: Материалы чтений, посвященных 90-летию со дня рождения С. Д. Кацнельсона. - СПб., 1998. - С. 51-63.)

Бондарко 2007: Бондарко А.В. – Аспекты категоризации семантики в сфере грамматики // Сборник Матице српске за славистику. Бр. 71–72. Нови сад, 2007. С. 27–41.

Гухман 1985: Гухман М.М. Понятийные категории, языковые универсалии и типология // Вопросы языкознания. 1985. №3.

Дешериев 1986: Дешериев Ю.Д. Сравнительно-историческая грамматика нахских языков и проблемы происхождения и исторического развития горских кавказских народов. Грозный. 1963.

Есперсен 1976: Есперсен О. Философия грамматики // Хрестоматии по философии в трех томах. М., 1976.

Кацнельсон 1986: Кацнельсон С.Д. Общее и типологическое языкознание. Л., 1986.

Кибрик 1989: Кибрик А.Е. Типология: таксономическая или объяснительная, статическая или динамическая // Вопросы языкознания, № 1, 1989.

Кибрик 2003: Кибрик А.Е. Константы и переменные языка. СПб., 2003.

Климов 1983: Климов Г.А. Принципы контенсивной типологии. М. Наука. 1983.

Климов1986: Климов Г.А. Введение в кавказское языкознание. М. «Наука». 1986.

Куштова 2010: Куштова Е.С. Морфологические и синтаксические особенности категории грамматических классов в ингушском языке. Сборник научных трудов ингушского госуниверситета. Выпуск № 8. Магас. 2010. С. 198-206.

Лингвистический энциклопедический словарь. «Советская энциклопедия». М. 1990.

Мельчук 1998: Мельчук И.А. Курс общей морфологии. Т.11. Часть вторая. Морфологические значения. Языки русской культуры. Москва-Вена. 1998. 544 с.

Плунгян 2009: Плунгян В.А. Общая морфология. Введение в проблематику. Книжный дом. «Либроком». М. 2009. 383 с.

Тариева 2009: Тариева Л.У. Орфографический словарь ингушского языка. - Майкоп, 2009.

Тариева 2010а: Тариева Л.У. (б) Глаголы переходной / непереходной семантики номинативных конструкций ингушского языка. Сборник научных трудов Ингушского госуниверситета. Выпуск № 8. Магас. 2010. С. 283-298.

Тариева 2010б: Тариева Л.У. (в) Глаголы транзитивной/интранзитивной семантики в эргативной конструкции ингушского языка // Вестник филологического факультета ИнГУ. - Магас, 2010. - №2. - С.20-37.

Тариева 2010в: Тариева Л.У. (г) Глаголы переходной / непереходной семантики в локативных и дативных конструкциях ингушского языка // Lingva Universum. - Магас, 2010.

Тариева 2011: Тариева Л.У. (а) К вопросу о родстве наречий места и различных дейктиков в ингушском языке. Материалы региональной и научно-практической конференции «Вузовское образование и наука». Выпуск № 9. Магас. 2011.С. 34-37.

Чикобава 1978: Чикобава А.С. Грамматические классы в иберийско-кавказских языках. – Ежегодник ИКЯ, т. V. Тбилиси, 1978. С.15- 29.

Халидов 2008: Халидов А.И. Очерки истории и типологии нахских языков. Грозный. 2008.

Тимаев 1985: Тимаев А.Д. Грамматические классы в нахских языках и диалектах. Грозный, 1985.

Garrett 1990: Garrett A. The origin of split ergativity // Language 66. 1990: 261-296.

Comrie 1976: Comrie B. The Syntax of Causative Constructions: Cross-Language Similarities and Divergences //Shibatani M. (ed.) The grammar of causative constructions (Syntax and Semantics New York: Academic Press, 1976. P. 261–312.

ლ. ტარიევა (მაგასი)

სახელთა კლიტიკა პოსტულირება-შეძენის კატეგორიის ბაზაზე ინგუშურ ენაში

სტატიაში წარმოდგენილი არსებითი სახელები კლასიფიცირებულია პოსტულირება- შეძენის სემანტიკური კატეგორიის თვალსაზრისით ინგუშურ ენაში.

კლიტიკები, რომლებიც სიტყვის სქესს აღნიშნავენ, გრამატიკალიზაციის პროცესის შედეგად გარდაიქმნენ სახელთა მორფემებად – კლასებად. კლასის კატეგორია, რომელიც ინტერპრეტირებულია პირის, რიცხვის, პიროვნების პოსტულირება-შეძენისა და ერთობლიობის თვალსაზრისით, წარმოაჩენს სახელთა ჯგუფის სხვაგვარ კლასიფიკაციას ინგუშურ ენაში.

L. Tarieva (Magas)

KL-ing of nouns on the ground of postulating and gaining in Ingush

Summary

The nouns represented in the article have been classified from the standpoint of postulating and gaining of semantics in Ingush.

Kls which denoted a word's gender, has been transferred into morphemes and classes of nouns as a result of grammaticalization process. A class category which is interpreted in view of a person, number, a person's postulating/gaining and unity, demonstrates different classification of a nouns' group in Ingush

А. С. Токаева (Грозный)

Тенденция к полисемии декаузатива с рефлексивом, реципроком и потенциалисом

Во многих языках мира наблюдается тенденция к полисемии декаузатива с рефлексивом, реципроком и потенциалисом. В этом плане чеченский язык демонстрирует типологически ожидаемую картину. Чеченские служебные глаголы *dāla*ⁿ и *dāla*ⁿ способны синкретично передавать несколько грамматических значений, как постфикс -ся в русском языке.

Необходимо подчеркнуть, что главной задачей, стоящей перед исследователем декаузатива в чеченском языке, является разграничение всех глагольных категорий, маркируемых одним и тем же формантом, имеется в виду тенденция к полисемии декаузатива с рефлексивом, реципроком и потенциалисом.

Согласно В.А.Плунгяну, «рефлексив оказывается повсеместно совмещен с декаузативом (это стандартная полисемия в языках мира)» [4].

Для обозначения подобного грамматического кластера может быть удобен термин *медий* (широко используемый в типологической литературе последних лет), где, как показано в [4], последовательно различается рефлексивно-декаузативно-потенциальный медий. Неудивительно, что декаузативы представляют интерес для типологии.

Декаузатив или маркированная непереходность производного глагола, а также рефлексив и менее часто реципрок формально выражаются при помощи суффиксированных вспомогательных глаголов *dāla*ⁿ, *dāla*ⁿ и *duōla*ⁿ сочетающихся: *dāla*ⁿ – с инфинитивом смыслового глагола или именами; *dāla*ⁿ – именами (непродуктивный тип) и наречиями/послелогам в качестве корневых элементов и провербов; *duōla*ⁿ – прилагательными. При помощи вспомогательного глагола *duōla*ⁿ «привыкнуть», «проникнуть» образуются инхоативные/декаузативные глаголы от прилагательных. Потенциалис образуется посредством форманта *dala*ⁿ от глаголов.

Отадъективные инхоативные глаголы образуются регулярно при помощи *dala*ⁿ и менее регулярно – посредством служебных глаголов *dāla*ⁿ и *duōla*ⁿ (*vuōla*ⁿ, *buōla*ⁿ, *juōla*ⁿ).

Имеется также непродуктивный тип образования декаузатива при помощи служебного глагола *vāxa*ⁿ ‘идти’, ср.: *guora-vāxa*ⁿ ‘приклониться’; *kārā-vāxa*ⁿ ‘сдаться’ (в плен); *šālyā-vāxa*ⁿ ‘согнуться’ (в две погребели); *ārq'al-vāxa*ⁿ ‘откинуться’ (назад), хотя имеется также и *ārq'al-vāla*ⁿ ‘опрокинуться’.

В словообразовательном отношении декаузативы ‘обратны’ каузативам (ср. каузативные пары *viēla*ⁿ – *viēlavā*ⁿ ‘смеяться’ – ‘смешить’, и декаузативные пары *ħasta*ⁿ – *ħastavāla*ⁿ ‘ласкать’ – ‘ласкаться’), однако, в обоих рассматриваемых типах деривации происходят актантно-значимые преобразования.

Вспомогательный глагол *duōla*ⁿ (*vuōla*ⁿ, *buōla*ⁿ, *juōla*ⁿ) переводится как «начать», «привыкнуть». Суффиксированный глагол *dāla*ⁿ Ю.Дешериев [1], К.Чокаев [6] и А.И.Халидов [5] относят к суффиксам. В самостоятельном употреблении вспомогательный глагол *dāla*ⁿ имеет значение ‘давать’, формы настоящего времени и императива: *lo* и *luō* соответственно; глагол *-dāla*ⁿ многозначен и употребляется в следующих значениях: 1) императив *vāla*! ‘давай, поторапливайся’, форма настоящего времени: *so vōlu/vōla* ‘я заканчиваю’, 2) ‘идти’ или ‘двигаться’ – в этом значении глагол самостоятельно не употребляется, например: ср.: *āravāla* ‘выйти на улицу’; *dēħavāla*ⁿ ‘передвинуться’ или ‘перейти на другую сторону’. В качестве декаузативного или инхоативного форманта *dāla*ⁿ сохраняет, хотя и

несколько отдаленно, свою семантическую связь с корневой морфемой *dāla*ⁿ в значении «давать», например *‘ārža* ‘черный’ – *‘arždāla*ⁿ ‘почернеть’, т.е. «становится черным или давать цвет». Как показатель потенциалиса *dāla*ⁿ в значении «суметь» – «мочь» уже в качестве родственной исходному значению «давать» не осознается – здесь явно выражены омонимические отношения морфемы и этимологически родственного слова – это, согласно определению Н.М. Шанского, «такое же свидетельство превращения аффиксоида в аффикс как и исчезновение соответствующего слова из языка вообще» [7].

Исходя из сказанного, мы можем утверждать, формант *dāla*ⁿ в значении потенциалиса может рассматриваться как суффиксальный элемент, так как имеет абстрактную семантику, близкую к словообразовательному значению аффиксов. Что касается связи обоих формантов с корневой морфемой, то в одном из своих значений они сохраняют эту связь, а в другом значении – нет, что означает, что в одном из значений они ближе к суффиксам, в другом – к корневым морфемам. Кажущаяся на первый взгляд омонимия этих форм порождена единством происхождения и многозначностью этих вспомогательных глаголов.

В таких глаголах основное значение несет первый корень. Второй корень добавляет действию или состоянию, выраженному в первом корне, дополнительный оттенок самопроизвольности или спонтанности действия.

Средства выражения декаузатива и потенциалиса в отличие от каузативных формантов всегда пишутся слитно с производящей основой.

а) При помощи служебных глаголов *dāla*ⁿ и реже *dāla*ⁿ от качественных прилагательных и наречий образуются инхоативные глаголы, имеющие непереходное употребление, которое интерпретируется как декаузативное:

- если вспомогательный глагол *dāla*ⁿ (*vāla*ⁿ, *bāla*ⁿ, *jāla*ⁿ) ‘давать признак, стать, становиться’ или *dāla*ⁿ (*vāla*ⁿ, *bāla*ⁿ, *jāla*ⁿ) «идти, становиться» присоединить к производящей основе непроизводного качественного прилагательного, образуются инхоативные глаголы со значением ‘становится каким-либо или самостоятельно приобретает признак, названный мотивирующим’:

xāza ‘красивый’ – *xāzdāla*ⁿ ‘понравиться’;

□*aj* ‘белый’ – □*ajdāla*ⁿ ‘побелеть’;

‘ārža ‘черный’ – *‘arždāla*ⁿ ‘почернеть’;

dīna ‘живой’ – *diendāla*ⁿ ‘оживляться’;

loxa ‘низкий’ – *laxdāla*ⁿ ‘понизиться’;

leqa ‘высокий’ – *laqadāla*ⁿ ‘повыситься’;

morsa «интенсивный» – *marsdāla*ⁿ «усилиться».

Данный тип деривации имеет наибольшую регулярность и продуктивность, так как в принципе от любого качественного прилагательного можно образовать как декаузативный глагол, так и его каузативный коррелят.

б) В том случае, когда вспомогательный глагол *-dāla*ⁿ (*-vāla*ⁿ, *-bāla*ⁿ, *-jāla*ⁿ) присоединяется к именам и прилагательным (менее продуктивный тип), образуются декаузативные глаголы со следующим значением: ‘приобретать свойство или признак, названный мотивирующим именем или характерный мотивирующему имени’.

В данном случае вспомогательный глагол *-dāla*ⁿ (*-vāla*ⁿ, *-bāla*ⁿ, *-jāla*ⁿ) имеет значение ‘становиться’:

γar ‘шум’ *γarvāla*ⁿ ‘прославиться’;

q’ajlie ‘тайна’ → *q’ajla-vāla*ⁿ ‘скрыться’;

kerla ‘новый’ → *karladāla*ⁿ ‘освежиться’;

sirla ‘светлый’ → *sierladāla*ⁿ ‘становиться светлым’.

в) При сочетании с пространственными превербми (происходящими от наречий и послелогов) формант *-dāla*ⁿ (*-vāla*ⁿ, *-bāla*ⁿ, *-jāla*ⁿ) ‘идти, проходить, становиться’ также маркирует декаузативные

глаголы со следующим значением, в первом случае: ‘достижение субъектом состояния, названного наречием’, во втором случае: ‘движение субъекта в направлении, указанном превербом’.

Вспомогательные глаголы *dâqqaⁿ* и *dâlaⁿ* образуют каузативно-декаузативные пары глаголов с общей неспрягаемой частью:

Ср.: *čānavâqqaⁿ* ‘разорить’ → *čānavâlaⁿ* ‘разориться’;
doxkuovâqqaⁿ ‘разочаровать’ → *doxkuovâlaⁿ* ‘разочароваться’;
karzahvâqqaⁿ ‘разозлить’ → *karzahvâlaⁿ* ‘разозлиться’ или ‘разбушеваться’;
laqadâqqaⁿ ‘поднять вверх’ → *laqadâlaⁿ* ‘подняться’;
āgavâqqaⁿ ‘выставить на улицу’ → *āgavâlaⁿ* ‘выйти на улицу’.

Все эти служебные глаголы происходят от классных вспомогательных глаголов.

г) Глагол *duōlaⁿ* (*vuōlaⁿ*, *buōlaⁿ*, *juōlaⁿ*) обозначает процесс приобретения субъектом признака, названного первым компонентом глагола или вступление в начальную фазу перехода в новое состояние и его результирующее состояние, ср.:

matarduōlaⁿ ‘заплесневеть’, □ *owduōlaⁿ* ‘прогоркнуть’, *txussduōlaⁿ* ‘онеметь’ (‘схватило’), *mortduōlaⁿ*/*murduōlaⁿ* «преть», *rexarduōlaⁿ* ‘заболеть’.

д) Глаголы с компонентом *-dâlaⁿ* (*-vâlaⁿ*, *-bâlaⁿ*, *-jâlaⁿ*) маркируют также другую словообразовательную категорию чеченского глагола – потенциалис, морфологические парадигмы декаузативных и потенциальных глаголов, образованных при помощи форманта *dâlaⁿ*, при спряжении совпадают:

xâdaⁿ ‘рваться’ → *xâdadâlaⁿ* ‘суметь порвать’;
vierzaⁿ ‘поворачиваться’ → *vierzavâlaⁿ* ‘мочь повернуться’;
liestaⁿ ‘качаться’ → *liestadâlaⁿ* ‘мочь качать’.

Если глагол не имеет непроизводного декаузативного употребления (медий), от него образуется декаузативный глагол, особенно от переходных глаголов, основы которых не имеют собственного употребления, ср.:

gul-dâⁿ «собирать» → *gul-dâlaⁿ* «собраться»;
dic-dâⁿ ‘забыть’ → *dic-dâlaⁿ* ‘забыться’;
tâsâⁿ «кинуть» → *tâsâ-dâlaⁿ* «зацепиться»;
tuōxaⁿ «бить», «ударить» → *tuōxa-dâlaⁿ* «встрепенуться», «собраться»;
diellaⁿ «открыть» – *dielladâlaⁿ* «открыться»;

Формально декаузативы с компонентами *-dâlaⁿ* и *-dâlaⁿ* отличаются друг от друга своей морфологической словоизменительной парадигмой: однако в только что совершенном и прошедшем очевидном временах эти словоформы различаются только долготой первого гласного спрягаемой части сложного слова, ср.: *xieçavâlaⁿ* /*āravâla* – *xieçalo*/*āravōlu* – *xieçaveli*/*āravēli* – *xieçavella*/*āravälla* – *xieçavelira*/*āravēlira* – *xieçaluora*/*āravōlara* – *xieçavelliera*/*āravälliera*.

В некоторых случаях при декаузативации изменяется не только категориальное значение глагола, но и способ действия, ср.:

viēlaⁿ ‘смеяться’ (в хабитуальном значении) → *viēlavâlaⁿ* ‘засмеяться’ (однократное действие);
qiegaⁿ «бояться» → *qiegavâlaⁿ* «испугаться» (однократное действие);
quossaⁿ ‘бросать вверх’ → *quossavâlaⁿ* ‘прыгнуть’;
xijcaⁿ «менять» → *xijcadâlaⁿ* «измениться».

Е.В. Падучева считает, что «декаузативы образуются именно от каузативных переходных глаголов; от некаузативных транзитивов декаузативы в норме не образуются [2]».

В чеченском языке наличие, как производных, так и непроизводных декаузативов облегчает эту задачу: ясно, что непроизводный декаузатив или медиальный глагол является исходным для производных каузативов, ср.:

- (1) *ditt liesta* ‘дерево качается’;
- (2) *cuō ditt liestado* ‘он трясет/качает дерево’;

(3) *cünaⁿ b'ärgaš q'iega* 'его глаза блестят';

(4) *cuo jajnaš q'ägado* 'она чистит до блеска кастрюли'.

Так как дериваты с глаголом *däⁿ* в норме образуются от непереходных, тех же медиальных глаголов, в большинстве случаев от них образуются не декаузативы, а потенциальные глаголы.

Таким образом, служебные глаголы *dälaⁿ* и *dälaⁿ* способны синкретично передавать несколько грамматических значений, как постфикс *-ся* в русском языке.

Литература:

Дешериев 2006: Дешериев Ю.Д. Сравнительно-историческая грамматика нахских языков и проблема происхождения и исторического развития горских народов. Москва.

Падучева 2001: Падучева Е. В. Каузативный глагол и декаузатив в русском языке // Русский язык в научном освещении. № 1. – Москва: Языки славянской культуры,.

Плунгян 1992: Плунгян, В.А. Глагол в агглютинативном языке (на материале догон). М.: Ин-т языкознания РАН,.

Плунгян 2009: Плунгян В.А. Общая морфология. Введение в проблематику. Москва.

Халидов 2010: Халидов А.И. Чеченский язык: Морфемика. Словообразование. Грозный.

Чокаев 1970: Чокаев К.З. Морфология чеченского языка. Словообразование частей речи. ч. II. Грозный.

Шанский 2005: Шанский Н.М. Очерки по русскому словообразованию. Изд. 2-е, доп. Москва.

A. Tokayeva (Grozny)

The tendency to polysemy of decausative with reflexive, reciprocal and potential verbs

Many world languages exhibit a tendency to polysemy of decausative with reflexive, reciprocal and potential verbs. In this regard, the Chechen language typologically demonstrates a predictable pattern. Chechen auxiliary verbs *dālaⁿ* and *dālaⁿ* are capable to express several grammar meanings, as well as Russian postfix *-sya*.

It must be stressed that the main challenge facing researchers of decausative in Chechen is a division of verbal categories, marked by the same formant, it can be referred to the tendency to polysemy of decausative with reflexive, reciprocal and potential verbs.

According to V.A.Plungyan, "reflexive is generally combined with decausative (this is a standard polysemy in the world languages)" [4].

To indicate such grammatical cluster one can use term *media* (widely used in the typological literature in recent years), where, as shown in [4], reflexive-decausative-potential *media* has been consistently distinguished. Not surprisingly, decausative present interest to typology.

Decausative or marked intransitivity of the derived verb and reflexive and less often reciprocal formally are expressed by means of suffixized auxiliary verbs *dālaⁿ*, *dālaⁿ* and *duōlaⁿ* combining: *dālaⁿ* – with verb infinitive or nouns; *dālaⁿ* – with nouns (non-productive type) and adverbs/postpositions as root elements and preverbs; *duōlaⁿ* – adjectives. With the help of an auxiliary verb *duōlaⁿ* «adjust», "get into" the image inchoative/decausative verbs from adjectives. Potential verbs are formed by formant *dalaⁿ* from verbs.

Inchoative regular verbs derived from adjectives are formed by means of *dalaⁿ* and less regularly – through auxiliary verbs *dālaⁿ* *duōlaⁿ* (*vuōlaⁿ*, *buōlaⁿ*, *juōlaⁿ*).

There is also a non-productive type of decausative formation with auxiliary verb *vāxaⁿ* 'go', cf.: *guora-vāxaⁿ* 'give up'; *kârâ-vāxan* 'surrender' (prisoner); *šâlŷa-vāxan* 'bend' (a two-destruction); *ârŷal-vāxaⁿ* 'lean back', although there is also *ârŷal-vālaⁿ* 'throw-over himself'.

In the word-formative meaning decausatives are 'opposite' to causatives (comp. causative pair *viēlaⁿ* - *viēlavāⁿ* 'laugh' - 'make laugh', and the decausative pair *ħastaⁿ* – *ħastavālaⁿ* 'caress' – 'caress oneself'), however, in both types of derivation are considered actant-significant conversions.

Auxiliary verb *duōlaⁿ* (*vuōlaⁿ*, *buōlaⁿ*, *juōlaⁿ*) means "start", "get used". Suffixized verb *dālaⁿ* Yu.Desheriev [1], K. Chokaev [6] and A.I. Halidov [5] refer to suffixes. In the independent use the meaning of the auxiliary verb *dālaⁿ* is 'give', forms of the present and imperative: *lo* and *luō* respectively; verb *dālaⁿ* is polysemantic and is used in the following meanings: 1) the imperative *vāla!* 'come on, hurry up', the form of present tense: so *vōlu* /*vōla* 'I finish', 2) 'to go' or 'move' – in this sense the verb is not used independently, for example: comp.: *âravāla* 'go out'; *dēħavālan* 'move to the other side'.

As decausative or inchoative verb formant *dālaⁿ* remains, though somewhat vaguely its semantic relation with the root morpheme *dālaⁿ* meaning "give", for example *ârža* 'black' – *arždālaⁿ* 'blackened', i.e. "to give black color." As an potential verbs' marking *dālaⁿ* to mean "can" – "able" is as akin to the original meaning of "give" is not understood - there is clearly expressed the homonymous relations of morpheme and the etymologically related word – this is, by definition of N.M.Shansky, "the same witness of affixoids' transformation to affix as well as the disappearance of the corresponding word from the language in general" [7].

Based on the foregoing, we can say, formant *dālaⁿ* in the potential verb meaning can be seen as an suffix element, because it has an abstract semantics, which is close to the meaning of derivational affixes. As for the connection of both formants with the root morpheme, in one of their meanings they maintain this relation

ship, but in another sense – not, that means that in one sense they are closer to suffixes, in the other – to the root morphemes. Apparent from the first sight the homonymy of these forms is generated by their one origin and polysemy of the auxiliary verbs.

In these verbs the first root bears the basic meaning. The second root adds to action or state expressed by the first root, a connotation of spontaneity or spontaneous action. Means of expression of decausative and potential verbs unlike to causative formants are always written together with the generating base.

a) By means of auxiliary verb *dālaⁿ* and less often *dālaⁿ* from qualitative adjectives and adverbs are formed inchoative verbs with intransitive use, which is interpreted as decausative:

The auxiliary verb *dālaⁿ* (*vālaⁿ*, *bālaⁿ*, *jālaⁿ*) 'give a sign, to become' or *dālaⁿ* (*vālaⁿ*, *bālaⁿ*, *jālaⁿ*) «to go, to become» are attached to producing stem of qualitative non-derived adjective to form inchoative verbs with the meaning 'to become or singly acquire a quality born by a motivating word':

xāzaⁿ 'beautiful' – *xāzdālaⁿ* 'like';

ḳajⁿ 'white' – *ḳajdālaⁿ* 'become white';

ārža 'black' – *ārždālaⁿ* 'become black';

dīna 'be alive' – *diendālaⁿ* 'recover';

loxa 'low' – *laxdālaⁿ* 'come down';

leqa 'high' – *laqadālaⁿ* 'rise';

morsa 'intensive' – *marsdālaⁿ* 'enhance'.

This type of derivation has the greatest regularity and efficiency, since in principle from any qualitative adjective can be formed a decausative verb and its causative correlate.

b) In the case where the auxiliary verb *-dālaⁿ* (*-vālaⁿ*, *-bālaⁿ*, *-jālaⁿ*) is attached to the nouns and adjectives (less productive type) decausative verbs are formed with the following meaning: "to acquire a property or quality named by motivating noun or characteristic to motivating noun".

In this case, the auxiliary verb *-dālaⁿ* (*-vālaⁿ*, *-bālaⁿ*, *-jālaⁿ*) has the meaning 'become':

ḡar 'noise' *ḡarvālaⁿ* 'become famous';

q'ajlie 'secret' → *q'ajla-vālaⁿ* 'hide';

kerla 'new' → *karladālaⁿ* 'become new';

sirla 'light' → *sierladālaⁿ* 'become light. "

c) In combination with the spatial "preverbs" (prefixes) (derived from adverbs and postpositions) formant *-dālaⁿ* (*-vālaⁿ*, *-bālaⁿ*, *-jālaⁿ*) 'go, become, get' also marks decausative verbs with the following meaning, in the first case: "the achievement by the subject the state named by the adverb", in the second case: "the movement of the subject in the direction, identified by the preverbs".

Auxiliaries *dāqqaⁿ* and *dālaⁿ* form causative-decausative correlating verbs with common unconjugated part:

Cp.: *čānavâqqaⁿ* 'destroy' → *čānavālaⁿ* 'go to smash';

doxkuovâqqaⁿ 'disappoint' → *doxkuovālaⁿ* 'become disappointed';

karzaxvâqqaⁿ 'angry' → *karzaxvālaⁿ* 'angry' or 'rage';

laqadâqqaⁿ 'lift' → *laqadālaⁿ* 'go up';

āravâqqaⁿ 'put out' → *āravālaⁿ* 'go out'.

All these verbs are derived from class of auxiliary verbs.

d) The verb *duōlaⁿ* (*vuōlaⁿ*, *buōlaⁿ*, *juōlaⁿ*) denotes the process of acquiring attribute by the subject, named by the first component of the verb or the entry into the initial phase of the transition to a new state and the resulting state, comp.:

matarduōlaⁿ 'become moldy', *ḳowduōlaⁿ* 'become rancid', *txusduōlaⁿ* 'become dumb' ('seized'), *mortduōlaⁿ* / *murduōlaⁿ* «become rot», *pexarduōlaⁿ* 'become sick'.

d) Verbs with component *-dālaⁿ* (*-vālaⁿ*, *-bālaⁿ*, *-jālaⁿ*) mark the other derivational category of chechen verbs - potentialis, morphological paradigms of decausative and potential verbs derived by the formant *dālaⁿ*, in conjugation coincide:

hādaⁿ 'break' → hādādālaⁿ 'to be able to break';
 vierzaⁿ 'turn' → vierzavālaⁿ 'to be able to turn';
 liestaⁿ 'swing' → liestadālaⁿ 'to be able to swing. "

If the verb does not have a non-derivative decausative use (media), a decausative verb can be formed from it, especially from transitive verbs, which stems haven't got their own independent usage, comp.:

gul-dān «collect» → gul-dālan 'to gather';
 dic-dān 'forget' → dic-dālan 'forget';
 tāsān 'throw' → tāsā-dālan 'engage';
 tuōxan 'beat', 'hit' → tuōxa-dālan 'rouse oneself', 'get together';
 diellan 'open' - dielladālan 'open oneself'.

Formally decausatives with components -dālaⁿ and -dālaⁿ vary by their morphological inflectional paradigm: however, just in perfect and past obvious tenses these word forms differ only by longitude of the first vowel of the compound word conjugated part, cf.: xiecvālaⁿ/ārvālaⁿ – xiecalo/āravōlu – xiecaveli/āravēli – xiecvella/ārvālla – xiecavelira/ārvēlira – xiecaluora/āravōlara – xiecavelliera/ārvālliera.

In some cases, when forming decausative not only the categorical meaning of the verb changes, but the mode of action, comp.:

viēlaⁿ 'laugh' (in habitual sense) → viēlavālaⁿ 'make laugh' (single action);
 qieraⁿ «fear» → qieravālaⁿ «be frightened" (single action);
 quossaⁿ 'throw up' → quossavālaⁿ 'jump';
 hijcaⁿ "change» → hijcadālaⁿ "change oneself."

E.V. Paducheva believes that "decausative is formed from causative transitive verb, from non-causative transitives decausatives normally are not formed [2]."

The availability in Chechen language of derived and non-derived decausatives alleviates this problem: it is clear that a non-derivative decausative or medial verb is the source for derived causatives, comp:

- (1) ditt liesta 'the tree swing';
- (2) cuō ditt liestado 'he shakes a tree';
- (3) cūnan b'ārgaš q'iega 'his eyes shine';
- (4) cuo jajnaš q'āgado 'she blanches pot'.

Since the derivatives of the verb dāⁿ are normally formed from intransitive, the same medial verbs, most of them don't form decausative but potential verbs.

Thus, auxiliary verbs dālaⁿ and dālaⁿ having the tendency to syncretism are able to pass several grammatical meanings, like postfix -sia in Russian.

Reference:

Desheriev 2006: Desheriev Y.D. Comparative grammar of Nakh languages and the problem of the origin and historical development of the mountain nations. - Moscow.

Paducheva 2001: Paducheva E.V. Causatives and decausative in Russian // Russian language in a scientific light. Number 1. - Moscow: Languages of Slavic Culture.

Plungian 1992: Plungian, V.A. The verb in agglutinative language (based on Dogon). Moscow:

Plungian 2009: V. A. General morphology. Introducing the problem. Moscow.

Khalidov 2010: A.I. Chechen language: morphemics. Derivation. - SUE "Book Publishing." Grozny.

Chokayev 1970: Chokayev K.Z. The morphology of Chechen language. Word formation of parts of speech. Part II. Grozny.

Shansky 2005: Shansky N.M. Essays on the Russian word formation. Ed. 2nd, ext. Moscow.

ა. ტოკაევა (გროზნო)

რეფლექსებიანი, რეციპროკთან და პოტენციალისთან დეკაუზატივის პოლისემიურობის ტენდენცია

რეზიუმე

რეფლექსივთან, რეციპროკთან და პოტენციალისთან დეკაუზატივის მიდრეკილება პოლისემიურობისაკენ მსოფლიოს ბევრ ენაში შეიმჩნევა. ამ მხრივ ჩეჩნური ენაც ანალოგიურ ვითარებას წარმოგვიდგენს ტიპოლოგიის თვალსაზრისით. ზოგიერთ მეშველ ზმნას შესწევს უნარი, სინკრეტულად გადმოსცეს რამდენიმე გრამატიკული მნიშვნელობა, ისე როგორც ხდება ხოლმე რუსულში – **сж** სუფიქსის მეშვეობით.

უნდა აღინიშნოს, რომ მთავარი ამოცანა, რომელიც ჩეჩნური ენის წინაშე დგას, არის საჭიროება ერთი და იმავე ფორმანტით მარკირებული ყოველი ზმნური კატეგორიის გამიჯვნისა. მხედველობაში გვაქვს რეფლექსივთან, რეციპროკთან და პოტენციალისთან დეკაუზატივის პოლისემიურობისაკენ მიდრეკილების ტენდენცია.

ლ. ფაჩულია (თბილისი)

მიმართვის სახელურ ფორმათა ჯგუფები მეგრულში ფ. ბრაუნის კლასიფიკაციის მიხედვით

მიმართვის სახელური ფორმების სტრუქტურის, სემანტიკისა და პრაგმატიკის საკითხებს ქართველურ ენებში გარკვეული ადგილი უჭირავს ქართულ საენათმეცნიერო ლიტერატურაში (ჩიქობავა 1938; აფრიდონიძე 1999; ჯანჯღავა 1999; 2000; 2009; კიკვიძე, ჭანტურია 2003; ფაჩულია 2012).

წინამდებარე ნაშრომში ჩვენი მიზანია, გავარკვიოთ, რამდენად ესადაგება მეგრულში გამოყენებული მიმართვის სახელური ფორმები ფ. ბრაუნის მიერ წარმოდგენილ კლასიფიკაციას, რომელიც დღეს არსებული კლასიფიკაციებიდან ყველაზე ტევადი და მეტ-ნაკლებად ამომწურავია (ბრაუნი 1988).

ცნობილია, რომ საკლასიფიკაციო მიდგომას ლინგვისტიკაში გამორჩეული მნიშვნელობა აქვს მსოფლიოს ენობრივი სამყაროს უნივერსალურობისა და ინდივიდუალურობის თანაარსებობის წარმოსაჩენად. ამ მხრივ, განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს მიმართვის ფორმები – სიტყვები და გამოთქმები, რომლებიც ვერბალური კომუნიკაციის პროცესში გამოიყენება და რომელთა ერთობლიობაც ქმნის მოცემული ენის მიმართვის ფორმათა სისტემას.

მიმართვის ფორმები და მათი ურთიერთობანი ნაირგვარია. შესამჩნევია სხვაობა სხვადასხვა ენაში გამოყენებულ მიმართვის ფორმათა თვალსაზრისით, რომლებშიც ცალსახად ვლინდება ენობრივი თავისთავადობის ასპექტები. თითოეულ ენას გააჩნია მისთვის დამახასიათებელი ფაქტორების ერთობლიობა, რომლებიც მიმართვის ნაციონალურ-კულტურული სპეციფიკის მანიფესტებელია. სხვადასხვა ხალხების მიერ გამოყენებულ მიმართვის ფორმათა შორის დადასტურებული სხვაობა განპირობებულია კულტურულ-მენტალური განსხვავებულობით, ტრადიციებით, აღმსარებლობით, სოციალური და პოლიტიკური სისტემებით, აგრეთვე გეოგრაფიული ადგილმდებარეობით.

ამ თვალსაზრისით, უხვ მასალას იძლევა ქართველურ ენათა მონაცემები, რომლებშიც მიმართვის ფორმები, ისევე როგორც ენათა უმეტესობაში, სიტყვათა სამ კლასში თავსდება:

1. ნაცვალსახელი, 2. ზმნა, 3. არსებითი სახელი, რასაც ემატება ის სიტყვები, რომლებიც სინტაქსურად დამოკიდებულია მათზე.

მიმართვის ფორმათა სახელური კლასი მოიცავს მრავალფეროვან ჯგუფებს. ფ. ბრაუნმა მიმართვის ამგვარ ფორმათა ცხრა ჯგუფი გამოყო:

(1) პირველ ჯგუფს განეკუთვნება სახელები, რომლებიც ნომინალურ რეპერტუარს წარმოადგენენ ყველა ენაში. საუბარია საზოგადო და საკუთარ არსებით სახელებზე (აღამიანთა საკუთარი სახელები, გვარები), რომელთა გამოყენებაც მიმართვის ფორმებად მეგრულში შეიძლება გავარჩიოთ იმისდა მიხედვით. თუ რა ფუნქცია აქვთ მათ მიმართვაში და ექვემდებარებიან თუ არა რაიმე შეზღუდვებს.

საზოგადო და საკუთარი სახელები მეგრულში ნომინატიურ ფუნქციას ასრულებენ: – ცირა, მა სი მოვორქუნი, თენა მითინს ვოუწუა (ქართული ხალხური სიტყვიერება 1970: 82) „ცირა (ქალიშვილი), მე შენ რომ მიყვარხარ, ეს არავის უთხრა“; ბოში, ნუ მონიზურქი ვარა,

ქუგობიდანქ ონჯლორეს (იქვე: 255) „ბიჭო, ნუ მეჯობრები, თორემ სირცხვილს განახებ“; **ლორჯო**, მუ ღოლი (ყიფშიძე 1914: 122) „ლორჯო (თევზო), რა ქენი“; **ნიკოფა**, უწუ რაშიქ (ხუბუა 1937: 124) „ნიკო, უთხრა რაშმა“; მუჭო რექ, ჩქიმი ჯიმა, **ბეგო** (იქვე: 99)“ როგორ ხარ, ძმო, ბეგო“; **ივანე დათუაშვილია**, სი მეუა (იქვე: 114) „ივანე დათუაშვილო, შენ წადიო“.

საზოგადო და საკუთარი სახელები მეგრულში ექვემდებარება გარკვეულ შეზღუდვებს. საზოგადო სახელებთან ეს განპირობებულია ოფიციალური და ფამილარული რეგისტრების ფაქტორით, ხოლო საკუთარ სახელებთან – დამკვიდრებული ტრადიციით. მაგალითად, **ბოში** გამოიყენება ოფიციალურ საუბარში, ხოლო ფამილარულში – **წიე / წე**, რომელიც შეიძლება უკავშირდებოდეს ქართულ **წულ** სიტყვას (ჯანჯღაფა 2000: 201). ამავე რიგისაა **ცირა** (ქალიშვილი), **ოსურსქუა** // **ძღაბი**.

ქართული ეთნოგრაფიული მასალა ცხადყოფს, რომ სამეგრელოში (და აფხაზეთშიც) ადამიანთა საკუთარი სახელები გარკვეულ პირობებში ტაბუირებულია: რძალი ვერ იხმარდა საზოგადო სიტყვასაც, თუ იგი შეიცავდა მამამთილის სახელის თუნდაც ნაწილს, ბეგრათა კომპლექსს იმავე თანმიმდევრობით. მაგალითად, საკუთარი სახელი **ტარასი** და აპელატივი **გიტარა** (ჯორჯანელი 1977: 49).

დღესაც შეიძლება შეგვხვდეს ხანდაზმულ ადამიანებში ისეთი ვითარება, როცა ცოლი ან ცვლის ქმრის სახელს სხვა სახელით, ან კიდევ თავის მეუღლეზე იტყვის, ჩემი შვილის მამა მოვიდაო: **ტრისტანიშ მუმაქ** მორთუა „ტრისტანის (თავიანთი შვილის) მამა მოვიდა“.

მეგრულში როგორც საზოგადო, ასევე საკუთარ სახელებთან მიმართვისას არაიშვიათად გვხვდება **ვო** ელემენტი, რომელიც გარკვეულ რიტმულ-მელოდიკურ ელფერს სძენს მიმართვას: **ვო** ცირა, **ვო** ტარიელი.

(2) მეორე ჯგუფში გაერთიანებულია ნათესაობის აღმნიშვნელი ტერმინები, რომლებიც ყველაზე მეტად გამოიყენება საოჯახო დისკურსში და აღნიშნავენ შეძენილ ან სისხლით ნათესაებს.

მეგრულში ახლო ნათესაური ურთიერთობის აღმნიშვნელი აპელატივებია: **მუმა**, **ბაბა** „მამა“, **დიდა**, **ნანა** „დედა“, **ჯიმა** „ძმა“, **და** „და“, **ბაბუ** „ბაბუა“, **ბები** „ბებია“, **მოთა** „შვილიშვილი“ და სხვა. შეძენილი ნათესავის აღსანიშნავად იხმარება: **სინჯა** „სიძე“, **ნოსა** „რძალი“.

ნათესაური კავშირების აღმნიშვნელ ტერმინთა შერჩევას მეგრულში გასათვალისწინებელია ოფიციალური და ფამილარული რეგისტრების ფაქტორი, რის თვალსაჩინო მაგალითადაც გამოდგება მეგრულში დადასტურებული წყვილი: **მუმა** და **ბაბა**. აღნიშნულის თაობაზე საულისხმო შენიშვნებს აკეთებს არნ. ჩიქობავა, რომლის მიხედვითაც, **ბაბა**-ს იყენებს შვილი თავისი მამის მიმართ (ისიც არა ყოველთვის): ბაბაქ ქომორთუ „მამა მოვიდა“, ბაბაქ მიწუ „მამამ მითხრა“; უკანასკნელ შემთხვევაში შეიძლება გვეთქვა: **მუა** - **ჩქიმქ** მიწუ „მამა ჩემმა მითხრა“, მაგრამ სხვა სტილისტური ნიუანსი ახლავს – გამოთქმას ოფიციალური იერი უჩნდება. სრულიად შეუძლებელია „მუმა“ შეენაცვლოს „ბაბას“, როცა შვილი ეძახის მამას: ვო, ბაბა! (ჩიქობავა 1938: 15-16). გამოდის, რომ **მუმა** არის ოფიციალური რეგისტრის კუთვნილება, ხოლო **ბაბა** ფამილარულისა (დაწვრ. იხ. ფაჩულია 2012: 61-62). იმავე შემთხვევასთან გვაქვს საქმე **დიდა**-სა და **ნანა**-ს გამოყენებისას.

მეგრულში, ისე როგორც ქართულში, ჩვეულებრივია „რეფლექსური“, „ინვერსიული“ მიმართვის ფორმები (აფრიდონიძე 1990: 95), როცა მოსობელი ასე მიმართავს შვილს: **ბაბა**, მეუ ჭუღეშა „შვილო, წადი სახლში“; **ნანა**, მორთი აშო „ნანა (შვილო) მოდი აქ“.

(3) ბევრ ენაში არსებობს მიმართვის ფორმები, რომლებიც შეესატყვისებიან ინგლისურ Mr/Mrs-ს, გერმანულ Herr/Frau-ს და ა.შ. მეგრულში მას შეესაბამება **პატონი**: **პატონია**, ჩქიმი უღეშა თე კონქ ჯორიში გეხუნელო ქომორთუა (ყიფშიძე 1914: 44) „პატონოვო, ეს კაცი ჯორზე შემჯდარი მოვიდაო ჩემს სახლში“; **პატონი**, თქვანი მიკაქუნალი მუკაქუნდუა (იქვე: 100) „პატონო, თქვენი ტანსაცმელი ეცვაო“.

(4) მეოთხე ჯგუფში გაერთიანებულია ის სიტყვები, რომლებიც რაიმე ტიტულის მანველებელია და შეიძლება შეგვხვდეს მიმართვის ფორმებად. მეგრულში მათ უნდა შეესაბამებოდეს **პატონი** ბატონის მნიშვნელობით, **მაფა** „მეფე“, **დედუფალი** „დედოფალი“, **დადია** (შემოკლებული ფორმა ტერმინ **დადიანისა**): არიქა, **პატონი**, მოლართი აშო (ხუბუა 1937: 61) „არიქა, ბატონო, წამოდი აქეთ“; **მაფა დო დედუფალი**, მუჭო რეთია (იქვე: 117); „მეფე და დედოფალი, როგორ ხართ“; **ვო დადია, დადია** (იქვე: 76) „ჰე, დადიანო, დადიანო.“

(5) მიმართვის ფორმებად მეხუთე ჯგუფში გაერთიანებულია აბსტრაქტული სახელები: ცოროფა ნაწამუ, მუს მაწვალე? (ყოფშიძე 1914:114); „სიყვარულო ნაწამებო, რას მაწვალე?“.

(6) მეექვსე ჯგუფში შედის მიმართვად გამოყენებული ხელობა-პროფესიის სახელები: **მეშხურე** „მეცხვარე“, **ჭკადუ** „მჭედელი“, **მეწნომე** „მეთევზე“ და სხვა.

(7) მეშვიდე ჯგუფი აერთიანებს პიროვნული ურთიერთობის გარკვეული სახეების აღმნიშვნელ სიტყვებს, როგორებიცაა: **ამხანაგო**, **მეგობარო**, **კოლეგა** ტიპის სიტყვები. მეგრულში ამათგან გვხვდება **აფხანიკი** „ამხანავი“.

(8) მიმართვის ფორმებად ბევრ ენაში გამოიყენება კნინობით-აღერსობითი ლექსიკა. მეგრულში ასეთებია **-ია** სუფიქსზე დაბოლოებული სიტყვები; მაგ: **ბაბაჩია**; აგრეთვე: **თოლიგე**, **შურიგე**.

(9) ამ ჯგუფში შედის ის ფორმები, რომელთა საშუალებით მივმართავთ ადრესატს, როგორც მავანის მშობელს, დედამამიშვილს, შვილს, მეუღლესა და ა.შ. მსგავსი ლექსიკური ერთეულები გვაქვს მეგრულში; **ფაჩულხე**, **კვაშილხე**, **ჭილახე**, რომლებიც მხოლოდ მდებარეობითი სქესის წარმომადგენლების მიმართ გამოიყენება.

სახელურ ფორმებთან დაკავშირებით აუცილებელია ითქვას, რომ მიმართვა უნდა გავმიჯნოთ აღნიშვნისაგან, რადგანაც რეფერენციისა და მიმართვის წესები ხშირად განსხვავდება ერთმანეთისაგან. ამის კარგ მაგალითს წარმოადგენს მეგრულის ისეთი ერთეულები, როგორებიცაა **მუმა** და **ბაბა**.

როგორც მეგრული მეტყველების მოყვანილი ნიმუშები ცხადყოფს, მიმართვის სახელური ფორმები აქ მეტად მრავალფეროვანია და ძირითადად შეესაბამება ფ. ბრაუნის კლასიფიკაციას

ლიტერატურა:

აფრიდონიძე 1999: შ. აფრიდონიძე, აპელატიური მიმართვის ფორმების გამოყენებისათვის ქართულში, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, ტ. 29.

ბრაუნი 1988: Braun, F. Terms of address. Problems of Pattern and Usage in Various Languages and Cultures. Berlin – New York – Amsterdam.

კიკვიძე, ჭანტურია 2003: Kikvidze, Z. & Tchantouria, R. Joint Parametrization of Honorifics and Terms of Address in Kartvelian Languages. Proceedings of the 3rd and 4th International Symposia on Language, Logic and Computation. Amsterdam.

ფაჩულია 2012: ლ. ფაჩულია, ოფიციალური და ფამილარული რეგისტრების ფაქტორი მიმართვის ტერმინთა შერჩევისას, საერთაშორისო სიმპოზიუმში „კავკასიის ხალხთა ფოლკლორი და ლინგვოკულტუროლოგია“. თბილისი.

ქართული ხალხური სიტყვიერება 1970: ქართული ხალხური სიტყვიერება. თბილისი.

ყოფშიძე 1914: Кипшидзе, Грамматика мегрельского (иверского) языка с хрестоматией и словарем //ი. ყოფშიძე, რჩეული თხზულებანი. თბილისი, 1994.

ჩიქობავა 1938: არნ. ჩიქობავა, ჭანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი. თბილისი.

ხუბუა 1937: მ. ხუბუა, მეგრული ტექსტები. ტფილისი.

ჯანჯღავა 1999: ც. ჯანჯღავა, სახელის მორფონოლოგიური ანალიზი მეგრულში. საკანდიდატო დისერტაციის ავტორეფერატი. თბილისი.

ჯანჯღავა 2000: ც. ჯანჯღავა, მიმართვის ფორმისათვის მეგრულში, არნოდ ჩიქობავას საკითხავები, XI. თბილისი.

ჯანჯღავა 2009: ც. ჯანჯღავა, სახელური მიმართვა მეგრულ-ლაზურში, კავკასიოლოგიური ძიებანი, I. თბილისი.

ჯორჯანელი 1977: კ. ჯორჯანელი, ეფემიზმები და სიტყვის ტაბუ. თბილისი.

L. Pachulia (Tbilisi)

Groups of nominal forms of address in Megrelian based on F. Brown's classification

Various issues of the structure, semantics and pragmatics of nominal forms of address in Kartvelian languages have been dealt with in scholarly literature (Chikobava 1938; Apridonidze 1999; Janjgava 1999; 2000; 2009; Kikvidze & Tchantouria 2003; Pachulia 2012).

The present paper is aimed at finding out how Megrelian nominal forms of address fit in F. Braun's classification, as one of the most exhaustive classifications in our days.

The classificatory approach has been peculiarly significant in linguistics for the representation of the co-existence of universality and uniqueness of the world's languages. For, from this standpoint, terms of address attract special interest as words and phrases, used in the process of verbal communication, their unity making up a system of forms of address of a given language.

Forms of address and their relations have been diverse. Differences among forms of address in various languages, representing aspects of linguistic identity, have been readily observable. Each language possesses a host of its characteristic features, demonstrating one's national and cultural specific traits of address. Distinctions among forms of address in languages of the world have been due to cultural and mental differences, traditions, religion, social and political systems, also to locations.

In terms of the aforementioned, Kartvelian languages provide extensive data, in which terms of address fall into three classes: 1. Pronominal, 2. Verbal, 3. Nominal. They are appended by the words, syntactically associated with them.

The nominal class of address terms comprises diverse groups. F. Braun identified nine groups:

(1) The first group includes the words, belonging to the nominal repertoire in all languages: common and proper nouns (human first names and surnames); as for Megrelian, such terms should be considered in accordance with their functions and possible restrictions. Megrelian common and proper nouns are used as nominal terms: *cira*, *ma si miorkuni*, *tena mitins vouc'ua* "Girl, do not tell anybody that I love you;" *boši*, *nu monizurki vara*, *kugojirank onjğores* "Boy, don't compete with me, or I will shame you;" *ğorjfo*, *mu ğoli* "Bullhead, what did you do?"; *nik'ova*, *uc'u rašik* "Niko, told the horse;" *muč'o rek*, *čkimi ğima*, *bego* "How are you, my brotchet, Bego?"; *ivane datuašvilia*, *si meua* "Ivane Datuashvili, you go!"

Common and proper nouns are subject to some restrictions in Megrelian. With common nouns, this is conditioned by the factors of formal and informal registers, while with proper nouns – by the established tradition. For instance, *boši* is used in a formal communication, and *c'ia* / *c'e* in informal settings; the former must have been associated with the Georgian word *c'ul* (Janjgava 2000: 201); similarly behave *cira* ('girl, daughter'), *osurskua* // *ĵğabi*.

Georgian ethnographic data exemplify that, in Megrelia (also in Abkhazia), human proper names have been tabooed under certain conditions: a daughter-in-law should not have uttered even a proper noun if it contained even a part coinciding with the name of her father-in-law, even a sound cluster with the same sequence; for instance, the first name **T'arasi** and the appellative **git'ara** 'guitar' (Jorjaneli 1977: 49).

Even presently, one may come across a situation in which an aged wife may either change her husband's name or refer to him as a father of her child: *t'rist'aniš* (their son's) *muma mortua* "Tristan's (their son's) father came."

In Megrelian, both common and proper nouns, when used as terms of address, are accompanied by the element **vo**, by means of which address acquires a certain rhythmic and melodic shade: **vo cira**; **vo t'arieli**.

(2) The following group includes kinship terms, most frequently used in family discourse and referring to both blood relatives and in-laws.

Megrelian appellatives, referring to close kinship relationships, are: **muma**, **baba** 'father,' **dida**, **nana** 'mother,' **jima** 'brother,' **da** 'sister,' **babu** 'grandfather,' **bebi** 'grandmother,' **mota** 'grandchild,' etc. In-laws are referred to as the following: **sinja** 'son-in-law, brother-in-law,' **nosa** 'daughter-in-law, sister-in-law.'

The factor of formal/informal registers has been instrumental in the choice of kinship terms in Megrelian. The following pair is an illustrative example for that: **muma** and **baba**. Arn. Chikobava has made considerable comment on them: a child uses **baba** to address his/her father (and not always): **babak** komortu "Daddy came;" **babak** mic'u "Daddy told me;" in the case, one might have said: **mua čkimk** mic'u "My father told me." However, it is accompanied by a different stylistic nuance; it becomes formal. **muma** can in no way substitute for **baba** whenever a child addresses father: vo, baba! (Chikobava 1938: 15-16). Thus, **muma** is part of the formal register, while **baba** is that of the informal one (for details see Pachulia 2012: 61-62). The situation is the same with the use of **dida** and **nana**.

Similarly to Georgian, Megrelian has reverse address (Apridonidze 1990: 95); this is a parent addresses a child in the following way: **baba**, meu q'udeša "Dad, go home;" **nana**, morti ašo "Mum, come here."

(3) Many languages have terms of address, corresponding to the English Mr./Mrs., to the German Herr/Frau, etc. Megrelian has **p'at'oni** (< Lat. *patronus*).

(4) This group includes titles as terms of address. The Megrelian titles are **p'at'oni** "lord," **mapa** "king," **dedupali** "queen," **dadia** (< **Dadiani**).

(5) Group 5 includes abstract nouns: q'oropa nac'amu, mus mac'vale? "Suffered love, why are you torturing me."

(6) The group consists of terms for profession as terms of address: **mešxure** "shepherd," **č'k'adu** "smith," **mečxume** "fisherman," etc.

(7) This group consists of the words, referring to specific kinds of human relationships, such as the Georgian **amxanago** "comrade," **megobaro** "friend," **k'olega** "colleague" and the like. Megrelian has **apxanik'i** "comrade."

(8) Diminutive are used as address terms in many languages; in Megrelian, such forms are words with the suffix **-ia**; e.g. **babačia**, **tolige**, **šurige**.

(9) The group consists of the forms by means of which an addressee is referred to as someone's parent, sibling, child, spouse, etc. Similar lexical items occur in Megrelian; these are **pačulxe**, **kvašilxe**, **č'ilaxe**, etc., used only to address female persons.

Whenever nominal terms of address are concerned, it should be stated that address need to be distinguished from reference, as far as rules of reference and address frequently differ from each other. A good illustration of this is the aforementioned pair of the Megrelian address terms: **muma** and **baba**.

As the cited illustrations demonstrate, nominal terms of address in Megrelian are rather diverse and mostly correspond to F. Braun's classification.

References:

Apridonidze 1999: Apridonidze, Sh. On the use of appellative forms of address in Georgian. *Ibero-Caucasian Linguistics*, vol. 29. [in Georgian].

Braun 1998: Braun, F. *Terms of address. Problems of Pattern and Usage in Various Languages and Cultures*. Berlin – New York – Amsterdam.

Chikobava 1938: Chikobava, Arn. *Chan-Megrelian-Georgian Comparative Dictionary*. Tbilisi. [in Georgian].

- Georgian Folklore 1970:** *Georgian Folklore*. Tbilisi. [in Georgian].
- Janjgava 1999:** Janjgava, Ts. *Morphonological Analysis of Substantive in Megrelian* (Abstracts of PhD Dissertation). Tbilisi. [in Georgian].
- Janjgava 2000:** Janjgava, Ts. On forms of address in Megrelian. *Arnold Chikobava's Readings*, XI. Tbilisi. [in Georgian].
- Janjgava 2009:** Janjgava, Ts. Nominal address in Megrelian and Laz. *Caucasiologic Papers*, I. Tbilisi. [in Georgian].
- Jorjaneli 1977:** Janjgava, K. *Euphemism and word taboo*. Tbilisi. [in Georgian].
- Kikvidze & Tchantouria 2003:** Kikvidze, Z. & Tchantouria, R. Joint Parametrization of Honorifics and Terms of Address in Kartvelian Languages. *Proceedings of the 3rd and 4th International Symposia on Language, Logic and Computation*. Amsterdam.
- Pachulia 2012:** Pachulia, L. The factor of formal and informal registers in the selection of terms of address. *International Symposium "Folklore and Linguaculture of the Peoples of the Caucasus."* Tbilisi. [in Georgian].

Л. Пачулия (Тбилиси)

Именные формы обращения в мегрельском по классификации Ф. Брауна

Резюме

В статье обсуждается проблема адекватного классификационного подхода к форм обращения в мегрельском. Основой для такого подхода была выбрана классификация немецкой исследовательницы Ф. Браун (1988). В этой модели выделяются три класса терминов обращения: 1. именные; 2. глагольные; 3. местоименные. В данной статье мы будем рассматривать аспекты адекватного классификационного моделирования именных форм обращения в Мегрельском. Ф. Браун идентифицирует девять групп в классе именных форм обращения:

- (1) антропонимы (имена собственные и нарицательные);
- (2) термины родства;
- (3) обращения типа англ. Mr./Mrs., нем. Herr/Frau и т.д.;
- (4) сословные термины;
- (5) абстрактные имена существительные;
- (6) формы обращения типа «друг»; «товарищ»; «коллега»;
- (7) слова обозначающие профессии, деятельность;
- (8) диминютивные формы;
- (9) в данной группе входят формы, с посредством которых к адресату обращаются как родителю, супругу и т.д. кого-то.

На основе богатого языкового материала в работе показано, что система форм обращения в мегрельском весьма разнообразна и она вполне соответствует моделью Ф. Брауна.

Н. С. Кутелиа (Тбилиси)

Еще раз об издревле устоявшихся гармонических комплексах согласных в грузинском языке

Имея в виду, что историческая справедливость не всегда торжествует, я взялась за труд огородить будущих ученых-языковедов от хитроумного умысла одной неудачной попытки, а именно отстранить имя акад. Г.С. Ахвледиани от собственного же научного достижения и приписать это другому. Задача моя не совсем деликатная, но необходима, ибо имеет единственную цель – остановить ложь, не дать ей возможность укорениться в сознании молодого поколения ученых.

Несмотря на очевидную важность научных достижений акад. Г.С. Ахвледиани для современной науки, они до настоящего времени остаются малодоступными широкому кругу ученых на Западе и в России, а ведь он один из крупнейших славистов, создатель блестящей школы славистики в Грузии, достаточно вспомнить имена: Д.С. Мгеладзе, С. Вачнадзе, Н.А. Хидашели, Т.К. Мревлишвили, Д.С. Чантуришвили, Е.Л. Кремер, В. Жидко, М. Мулкиджанян, незабываемый Вахтанг Чедиа. Это трудно понять – ведь у академика Ахвледиани были тесные научные связи с крупнейшими представителями русской языковедческой школы. Его любили, уважали к нему приезжали со всех концов Советского Союза аспиранты, диссертанты, крупные специалисты по иранистике, индологии, санскритологии, слависты и т.д.

Наука о звуках как на Западе, так и в России понесла большой ущерб, из-за того, что фундаментальный труд акад. Ахвледиани «Основы общей фонетики», созданный одним из пионеров функциональной фонетики – фонологии оказался недоступным для специалистов.

Уже в 20-30 годах прошлого века акад. Ахвледиани определяет фонему как абстрактную единицу и рассматривает ее как синтез материальной субстанции и функции, формирует правила синтагматических соотношений, устанавливает системный характер этих соотношений. Он же и закладывает основы фонотактики – правила сочетаемости фонем.

Новое понятие абстрактной единицы языка – «фонема» позволили акад. Г.С. Ахвледиани воплотить идею иерархии в реальной структуре организующей звуковую систему языка в целом.

Чуть позже на Западе зреет лингвистика XX века. Густав Гийом, ученик Антуана Мейе, читает свои знаменитые лекции «Принципы теоретической лингвистики» на тему: «язык как система систем». Совершенно очевидно, что акад. Ахвледиани рассматривает языковую систему «как обобщающую конструкцию, как систему систем и находит в ней не только связь и соотношение элементов в парадигматических системах и синтагматических построениях, он раскрывает основное свойство динамической системы языка – диахроническую трансформацию языковой системы.

Одной из особенностей консонантизма грузинского языка является наличие в нём гармонических комплексов согласных децессивного порядка.

«Понятие «акцессивных» и «децессивных» комплексов согласных было впервые введено Г.С. Ахвледиани при описании комплексов грузинского языка и мыслится им как общefonетическая закономерность, объясняющая исторические преобразования комплексов в языках разных типов» (Т.В. Гамкрелидзе, Вяч. Вс. Иванов «Индоевропейский язык и индоевропейцы», Тбилиси, 1984, стр. 145).

На гармонические комплексы согласных первым обратил внимание акад. Н.Я. Марр в своей грамматике грузинского литературного языка и название «гармонические» дано этим комплексам им же.

Как предполагает Г.С. Ахвледиани, Н.Я. Марр имел в виду гомогенность компонентов с точки зрения звонкости – глухости.

Многогранный фонетический опыт и большая лингвистическая эрудиция позволили Г.С. Ахвледиани – одному из пионеров функциональной фонетики, впервые выявить системный характер гармонических комплексов и сформулировать их в виде двух систем:

Система А				Система В							
ბ	ვქ	ჰქ	bg	p ^[h] k ^[h]	p'k'	ბღ	ვბ	ყ	by	p ^[h] x	p'q'
ღ	თქ	ჭქ	dg	t ^[h] k ^[h]	t'k'	ღღ	თბ	თყ	dy	t ^[h] x	t'q'
ძღ	ცქ	წქ	Zg	ck ^[h]	c'k'	ძღ	ცბ	ჭყ	zy	cx	c'q'
ჟღ	ჩქ	ცქ	Z&g	čk ^[h]	č'k'	ჟღ	ჩბ	ჭყ	z&y	čx	č'q'

Система реконструированна на общекартвельском уровне. Исходная общекартвельская система гармонических комплексов сохранилась в колхском (resp. лазско-менгрельском) полностью. Общепринятое положение о недопустимости глоттализированных (resp. абруптивных) гармонических комплексов системы В в лазском нами отвергается, ибо она сохранилась в хопском наречии. В вицском, архавском и атинском наречиях абруптивные комплексы подверглись диахроническим преобразованиям и были заменены комплексами III серии системы А. Результатом дальнейшего преобразования явилось полное исчезновение второго компонента абруптивных комплексов системы А в атинском наречии.

«... Исследование систем не уводит нас от рассмотрения языковых фактов, а приводит к их более широкому пониманию и к пониманию того, что системная зависимость двух или большего числа форм представляет собой такой же факт языка, что и существование самих этих форм» (Густав Гийом. Принципы теоретической лингвистики; гл. I. Системный характер языка).

Мы можем определить правила фонотактики гармонических комплексов:

1. Все фонемы антериорных рядов I, II, III серии смычных сочетаются с фонемами постериорных рядов той же серии:

ბ	ვ	ჰ	b	p ^[h]	p'
ღ	თ	ჭ	d	t ^[h]	t'
ძ	ც	წ	z	c	c'
ჟ	ჩ	ც	z&	č	č'
ბ	ქ	ქ	g	k ^[h]	k'
–	–	ყ	–	–	q'

а) В корнях могут сочетаться только гомогенные согласные по признаку звонкий + звонкий, Глухой придыхательный + глухой придыхательный, глухой абруптив (глоттализированный) + глухой абруптив (глоттализированный);

в) Недопустимы сочетания смычных согласных гетерогенных по признаку звонкости – глухости.

с) В корневой морфеме не сочетаются смычные и спиранты одного локального ряда.

Из ряда вопросов, возникающих в связи и установлением двух систем гармонических смычных Г.С. Ахвледиани особо выделил вопрос о неоднородности комплексов системы В, а именно: первоначально ли это неоднородность. Г. С. Ахвледиани предполагает, что «вторые компоненты комплексов системы В первоначально были однородные: все они были смычными фарингаламы, γ'q q', но постепенным перерождением сначала γ', а затем и q, они заменились в комплексах соответствующими заднеязычными спирантами: возможность такой замены была заложена в них, как в спирантаидах. Один

только смычный фарингал не перешел в спирант: это q' , который как абруптив, не может спирантизироваться в грузинском языке, ибо абруптивных спирантов грузинский язык не знает (Г.С. Ахвледиани, «Две системы гармонических смычных в грузинском» (сб. «Памяти академика Льва Владимировича Щербы, 1951, Ленинград, 115).

Известно, что шестая триада смычных, т.н. дефектный ряд (Г.С. Ахвледиани, 1949, 80) в современном грузинском представлен аспирированным и абруптивными фонемами $\mathfrak{z}-\mathfrak{q}$ ($q^{[h]}$ - q'). В данном случае для нас исходным является не только литературный язык, который не отражает ни исторических, ни синхронных языковых процессов полностью, а живой язык полностью с наречиями и говорами и более мелкими языковыми единицами, без учёта которых мы не сможем судить о языковых процессах (Блумфильд, 1968, 65).

В большинстве диалектов и литературном грузинском уже нет фарингального ряда согласных. Сохранился единственный фарингальный согласный $\mathfrak{q}(q')$, который сегодня велярный. Фарингальная артикуляция сохранилась только в тех наречиях грузинского (хевсурского, кизихского...), где сохранен глухой придыхательный того же ряда $\mathfrak{z}(q^{[h]})$; $\mathfrak{z}(q^{[k]})$, а в лазском и мегрельском утерян (см. Г. Рогава, 1946, 17).

Звонкий фарингал Н. Я. Марр внёс в теоретический восстановленный ряд. Г.С. Ахвледиани предположил реальное существование звонкого фарингального смычного звука и засвидетельствовал этот звук в речи девочки, которая вместо велярных $\mathfrak{z}-\mathfrak{j}$ ($g-k^{[h]}$ - k') произносила фарингальные $\mathfrak{z}'-\mathfrak{z}-\mathfrak{q}$ ($q-q^{[h]}$ - q') (Г.С. Ахвледиани, 1945, 237).

С. Жгенти убедительно показал существование звонкого фарингального смычного в сванском (С. Жгенти, 1949, 141-148б 167). Он засвидетельствовал их у множества информантов в процессе работы над сванскими текстами (лахамулский, лашхский, верхнебальский).

С. Жгенти экспериментально изучил триаду фарингальных смычных в сванском и определил их как спирантоиды из-за их спирантового начала: «Поскольку эти фарингальные содержат наполовину спирантные и наполовину смычные элементы, поэтому больше всего к этим звукам подходит термин Г.С. Ахвледиани спирантои».

Г.С. Ахвледиани специально исследовал фарингальный ряд в грузинском и счел достоверным его существование в картвельских языках: «Исторически существования этого звука требует троичная система грузинских смычных: в шестой триаде его вставка придаст триаде полный вид...¹ В историческую эпоху этот (фарингальный звонкий), как видим, бесследно исчез в грузинском (resp. картвельских) языках, возможно, что его заменил $\mathfrak{q}(\gamma)$ так же, как в современном грузинском $\mathfrak{z}(q^{[k]})$ заменен $b(x)$ поскольку $\gamma:\mathfrak{q}=\mathfrak{z}:b$ »².

Г. Рогава в результате анализа картвельских языков счел, что $\mathfrak{z}-b-\mathfrak{q}(\gamma-x-q')$ это рефлекс фарингальных смычных: «в грузинском и занском языках фарингальный придыхательный дает x и $k^{[h]}$ – рефлекс, а абруптив b и k' рефлекс».

Г. Рогава разделяет мнение Ахвледиани о существовании полного фарингального ряда в картвельских языках: «... звонкий фарингальный смычный мог замениться на звонкий велярный спирант того же ряда заменяется на и на, а придыхательный фарингальный заменяется на или на или».

Значит, рефлексами триады фарингальных смычных в картвельских языках мы должны считать:

$\mathfrak{z} > \mathfrak{p} \mathfrak{z}$	$q' \mathfrak{p} k'$
$\mathfrak{z} > b \mathfrak{j}$	$q[h] > x k[h]$
$\mathfrak{z}' > \mathfrak{z} \mathfrak{z}$	$q > \gamma g$

¹ В современном языкознании высказывается мнение, что существующие в системе пустые клетки не всегда дают основание для восстановления. Действительно, статистический анализ текстов некоторых языков показал, что звонкий заднего ряда часто не функционирует, но эта точка зрения опирается на данные статистического анализа текста в синхронном аспекте и не учитывает исторический аспект развития языка.

² Г.С. Ахвледиани, Основы общей и грузинской фонетики, Т. I, Тб., 1938, с. 133 (на груз. яз.).

Г. Ахвледзиани (113-116) поставил вопрос о первоначальном виде системы, опираясь на неоднородность вторых компонентов системы гармонических комплексов. Вторым элементом гармонических комплексов первоначальной системы Г. Ахвледзиани считал фарингальные γ - β - q (q - $q^{[h]}$ - g). Соответственно система имела такой вид:

ბღ'	ფჳ	ჰჳ	bγ'	pq ^[h]	p'q'
დღ'	თჳ	ტჳ	dγ'	t ^[h] q ^[h]	t'q'
ძღ'	ცჳ	წჳ	zγ'	cq	c'q'
ჭღ'	ჩჳ	ჭჳ	z&γ'	čq	č'q'

Предположение Г. Ахвледзиани подтвердили проведенные нами эксперименты. Выяснилось, что компоненты гармонических групп систем А и В не являются механическим соединением двух звуков. Эти компоненты являются таким слиянием децессивных комплексов, когда реализуется третий закон звуко соединения, по Г. Ахвледзиани, закон одновременности приступа.

Стремление компонентов к одновременности особенно выявляется в группах системы В, где вторым членом выступают g - b - q (γ - x - q '). Эксперименты выявили, что компоненты гармонического комплекса характеризуются сильной взаимодействующей палатализацией. Именно это было причиной артикуляционной перестановки компонентов фарингального ряда вперед в велярный ряд. Если мы учтем спирантоидный характер приступа, который С. Жгенти и отоларинголог А. Чаргеишвили подтвердили в своих исследованиях, легко представить преобразование фарингальных спирантоидов в g - b - q (γ - x - q '). Полная спирантизация g q как абруптива невозможна.

Можно предположить, что такое преобразование впервые произошло в гармонических комплексах: сильная взаимная палатализация компонентов гармонических комплексов вызвала передвижение второго компонента вперед, а усиление спирантного приступа, естественно, вызвало его полную спирантизацию. Сегодня вторые компоненты гармонических групп системы неоднородны: γ x относятся к группе спирантов и входят в двоичную систему, а g q – абруптив и представлен в троичной системе смычных как единственный член шестой дефектной триады. **Так что объединение этих фонем происходит не по их системной принадлежности, а по тому функциональному единству, которое у них образовалось в силу диахронической трансформации гармонических групп системы В.**

Нужно думать, что такое артикуляционное передвижение фарингальных звуков было возможно сначала в гармонических комплексах системы В. После экспериментальных наблюдений стало ясно, что артикуляция компонентов децессивных гармонических комплексов стремится не только к одновременности приступа, но и к максимальному сближению – компоненты обеих систем характеризуются сильной взаимной палатализацией¹. локализация артикуляционных мест их образования стремится к центру палатума. Такая тенденция особенно характеризует вторые компоненты гармонических комплексов и со временем они превратились в заднеязычные γ - x - q .

Итак, первоначальные гармонические комплексы системы В имели форму:

ბღ'	ფჳ	ჰჳ	bq	pq ^[h]	p'q'
დღ'	თჳ	ტჳ	dq	tq ^[h]	t'q'
ძღ'	ცჳ	წჳ	zq	cq ^[h]	c'q'
ჭღ'	ჩჳ	ჭჳ	z&q	čq	č'q'

¹ Слияние компонентов происходит на этой почве не зря: закон правописания запретил разделять гармонический комплекс во время переноса слова.

На следующем этапе развития гармонические комплексы системы В принимают ныне существующую форму:

ბღ	ბ	ჟ	ბუ	px	p'q'
ღღ	თბ	ჭჟ	დუ	tx	t'q'
ძღ	ჩბ	წჟ	ჯუ	cx	c'q'
წღ	ჩბ	ჭჟ	ჯ&უ	čx	č'q'

Ныне вторым компонентом системы В выступает гетерогенная тройка гоморганных согласных:

- ღ [ɣ] – заднеязычный звонкий спирант;
- ბ [x] – заднеязычный глухой аспирированный спирант;
- ჟ [q'] – заднеязычный абруптивный спирантоид.

Система реконструирована на общекартвельском уровне профессором Г. Мачавариани. Г. Мачавариани полагает, что децессивные гармонические комплексы должны восходить к монофонемным консонантным единицам, которые по какому либо признаку – геминации, интенсивности, веляризации противопоставлялись «обычным антериорным согласным». Автор присовокупляет там же, «что эта гипотеза не противоречит положению о существовании гармонических децессивных комплексов на позднем общекартвельском уровне: надо полагать, что сегментация гипотетичных геминированных» (resp. сильных, «веляризованных») согласных и создание таким путём гармонических децессивных комплексов имело место еще в эпоху единства картвельского языка на самостоятельные диалектные ареалы». Я не намерена детально анализировать эту гипотезу, однако отмечу, что тенденция к образованию таких комплексов отмечается так же и на поздних этапах развития картвельских языков, а в лазском они действуют поныне, и не только потому, что существуют монофонематичные единицы антериорного ряда, по каким либо признакам противостоящие «обычным» элементам антериорного ряда, а потому, что принцип лабиовеляризации в той или иной степени распространяется на все звуки антериорного образования. Г. Мачавариани не случайно заостряет внимание на признаке веляризации. Более того, согласно теории Г. Ахвледиани, существует общеструктурное правило, подразумевающее образование децессивных комплексов как естественных.

Общекартв. * čven: груз. čven мы, мегр. čk^hi, čk^hə, лаз. čk^hin (хоп.) čk^hun (арх., виц.) šk^hn (атин.)

Материальная субстанция элементов системы подвержена диахронической трансформации, но она не выходит за пределы канонических групп картвельских языков. Формирование системной модели гармонических комплексов А и В подчиняется правилам фонотактики, однако материальная субстанция может подчиняться комбинаторным преобразованиям.

Члены системы трансформируются, однако фонотактическая модель остается стабильной в отношении грузинского (картвельского) языка что даёт нам возможность предположить возникновение гармонических комплексов в эпоху языкового единства картвельских диалектов.

N. Kutelia (Tbilisi)

Again on ancient structure of consonant complexes in Georgian

Taking into account that historical justice does not always triumph I got down to the work to protect future linguists from resourceful intent of one unsuccessful attempt, in particular to suspend the name of Acad. G.Akhvlediani from own scholarly achievement and to attribute it to another. My task is not delicious but essential and has only one point – to stop the lie and not to give it possible to root in consciousness of young researchers.

In spite of great importance of scholarly achievements of Acad. G. Akhvlediani for the modern science they are still not available for wide circle of scholars in Russia - in fact, he is one of the great Slavonic scholars, founder of important school of Slavonic school in Georgia – it is sufficient to name: D. Mgeladze, S.Vachnadze, N. Khidasheli, T. Mrevlishvili, D. Chanturishvili, E. Kremer, V. Zhidko, M. Mulkidjanyan, unforgettable Vakhtang Chedia. It is hard to understand – but Acad. G. Akhvlediani had close scholarly links to outstanding members of the Russian linguistic school. He was loved, respected and visited by many aspirants, dissertation defenders, specialists in Iranian studies, Indian studies, specialists of Sanskrit and Slavonic studies and others from different parts of the Soviet Union.

Science on sounds suffered great damage - Acad. G. Akhvlediani's fundamental work "Foundations of the general phonetics" created by one of the pioneer of functional phonetics and phonology – appeared to be unavailable for specialists in the Europe as well as Russia.

Already in the 20-30s of last century Acad. Akhvlediani defined a phoneme as an abstract entry and considered it to be a synthesis of material substance and function, shaped the regularities of syntagmatic relations, established systemic character of these relations. Just he laid the phono-tactic foundations – regularities of phoneme combination.

New concept of a language abstract entry – 'phoneme' gave possibility to Acad. Akhvlediani to embody the idea on hierarchy in a real structure organizing a language's sound system in whole.

Later on in the Europe linguistics of the 20th century matured. Gustav Geomon, scholar Antuana Meillet deliver their best-known lectures - "Principles of theoretic linguistics", the topic – "language as a system of systems". It is absolute clear that Acad. Akhvlediani considered a language system "as a generalizing structure, as a system of systems and perceived in it not only connection and relation of elements in paradigmatic systems and syntagmatic structure, he revealed basis features of a language's dynamic system – diachronic transformation of a language system.

One of the features of Georgian consonant system is the existence of harmonic complexes of consonants of decessive type.

"Concept of 'accessive' and 'decessive' complexes of consonants has been firstly introduced by G.Akhvlediani in describing of Georgian complexes. It is thought as common phonetic regularity explaining historical transformation of complexes in a language of different types" (Th.Gamkrelidze, V. Ivanov "Indo-European language and Indo-Europeans", Tbilisi, 1984, p.145).

Firstly Acad. N. Marr focused his attention on harmonic complexes of consonants in his grammar of Georgian literary language and the name 'harmonic' was given to these complexes by him.

As Acad. Akhvlediani supposed, N.Marr had considered homogeneity of components according to voiceless-voicelessness.

Multifaceted phonetic experience and great linguistic erudition enabled G.Akhvlediani – one of the pioneers of functional phonetics to reveal firstly a systemic character of harmonic complexes and to formulate them in two systems:

A system			B system		
bg	p ^[h] k ^[h]	p'k'	by	p ^[h] x	p'q'
dg	t ^[h] k ^[h]	t'k'	dy	t ^[h] x	t'q'
zg	ck ^[h]	c'k'	zy	cx	c'q'
z&g	čk ^[h]	č'k'	z&y	čx	č'q'

The system has been reconstructed at Common Kartvelian level. Initial Common Kartvelian system of harmonic complexes is completely preserved in the Colchian (resp. Laz-Megrelian) language. Generally accepted position on inadmissibility of glottalized (resp. glottocclusive) harmonic complexes in the B system in Laz is rejected by me or it is preserved in the Khop speech of Laz dialect. In the Vits, Arkhav and Atin speeches of the same dialect glottal complexes underwent transformation and were changed by the complexes of III series of A system. The further transformation resulted a full losing of the second component of glottal complexes of A system in the Atin speech.

“System studying does not lead us from considering language facts but it leads to wide conception and understanding of the fact that system dependence of two and more forms of a language is such fact of a language like the existence of just these forms” (Gustav Geemon, “Principles of theoretic linguistics; ch. I ‘Systemic character of a language”).

Regularities of the harmonic complexes could be defined:

!. All phonemes of anterior order of I, II, III series occlusives are combined with of posterior order of the same series:

b	p ^[h]	p'
d	t ^[h]	t'
Z	c	c'
Z	č	č'
&		
g	k ^[h]	k'
–	–	q

- a) in a root only homogenous consonants can be combined according to voiced + voiced features. Unvoiced aspirates + unvoiced aspirates, unvoiced glottalized + unvoiced glottalized;
- b) combinations of occlusive consonants heterogeneous according to voiced-unvoiced feature are unacceptable;
- c) in a root morpheme occlusives and spirants of the same localization series are not combined.

Of series of raised issues on the reconstruction of two systems of harmonic occlusives G. Akhvlediani distinguished the issue of heterogeneity of the complexes of the B system, in particular: whether the heterogeneity was initial or not. G. Akhvlediani supposed that “the second components of the B system complexes initially were homogenous: they all were occlusive pharyngeals ჯღყ but gradual metamorphoses firstly of γ and further of q they were substituted by the corresponding back spirants in the complexes: possibility of such substitution laid in them like in spirants. Only occlusive pharyngeal has not transferred into spirant: this is p that as a glottocclusive can not be spirantized in Georgian for glottocclusive spirants are not familiar for Georgian (G. Akhvlediani, “Two systems of harmonic occlusives in Georgian” (see “Memories of Acad. Lev Shcherb” 1951, Leningrad, p.115).

It is well known that in the modern Georgian the sixth triad of occlusives - so called defective (G.Akhvlediani, 1940, 80) are represented by aspirated and glottalized phonemes q-q. In the present case my point is not literary

language that does not completely reflect either historical or synchronic language processes, but a living language with dialects and sub-dialects and with small language entries without considering of which one can not discuss the language processes (Bloomfield, 1968, 65).

In most dialects and literary Georgian there are not pharyngeal consonants no longer. Only one pharyngeal consonant **q** has been preserved that is velar today. Pharyngeal articulation has been preserved only in those Georgian dialects (Khevsurian, Kiziqian...) where unvoiced aspirate of the same series **q** was preserved; in Laz and Megrelian it is lost (see G.Rogava, 1946, 17).

N. Marr included voiced pharyngeal in the reconstructed series. G.Akhvlediani supposed the real existence of voiced pharyngeals of occlusive sound and testified it in the defective speech of the girl who instead of velar **g-k** pronounced pharyngeal **γ-q-q** (G. Akhvlediani, 1945, 237).

S. Zhgenti convincingly demonstrated the existence of voiced pharyngeal occlusives in Svan (S. Zhgenti, 1949, 141-148b 167). The scholar confirmed them in the speech of most informants in the process working on the Svan texts (Lakhamian, Lashkhan, Upper Bal).

S. Zhgenti experimentally researched the triad of pharyngeal occlusives in Svan and defined them as spirantoids for their spirant origin: "Since these pharyngeals contain half spirant and half occlusive elements therefore G. Akhvlediani's term spirantoid is suitable to these sounds."

G. Akhvlediani especially investigated pharyngeal series in Georgian and considered their existence reliable in the Kartvelian languages: "Historical existence of this sound needs triad system of Georgian occlusives; in the sixth triad this insertion gives triad fully form¹... In historical epoch this (pharyngeal voiced) as it is seen has been disappeared without a trace in the Georgian (resp. Kartvelian) language, in all probability it was substituted by **g** like in the modern Georgian **q** is substituted by **x** for **γ::γ=q:x²**.

As an analytical result G.Rogava considered **γ-x-q** to be the reflexes of the pharyngeal occlusives: "In the Georgian and Laz languages pharyngeal aspirates give the reflexes **x** and **k** and glottocclusive - **γ** and **k'** reflexes."

Mr. Rogava shares Mr. Akhvlediani's standpoint on the existing of whole pharyngeal series in the Kartvelian languages: "...voiced pharyngeal occlusives could be substituted by voiced velar spirants of the same series".

Thus, reflexes of the triad of pharyngeal occlusives in the Kartvelian languages should be considered:

$$\begin{array}{l} q' \text{ } \emptyset \text{ } | \text{ } | \text{ } k' \\ q [h] > x \text{ } | \text{ } | \text{ } k [h] \\ q > \gamma \text{ } | \text{ } | \text{ } g \end{array}$$

Basing on heterogeneity of the second elements of the system of harmonic complexes G. Akhvlediani (113-116) raised a question on a primary system. G.Akhvlediani considered pharyngeal **γ-γ-q** to be the second elements of harmonic complexes of a primary system. Accordingly, a system looked like this:

$$\begin{array}{lll} bq & pq^{[h]} & p'q' \\ dq & \underset{h]}{t^{[h]}q} & t'q' \\ Zq & cq & c'q' \\ Z\& & \check{c}q & \check{c}'q' \end{array}$$

¹ In the modern linguistics an opinion is advanced that empty squares in a system do not always give basis for reconstruction. Indeed, statistic analyses of the texts of some languages shows that voiced of back series does not function, but this standpoint is based on the statistic analytical data of a text from synchronic viewpoint and historic aspect of a language development is not taken into account.

² G.Akhvlediani "Issues of general and Georgian phonetics", v.I, Tb., 1938, p.133 (in Georg.).

G. Akhvlediani's supposition has been confirmed by my experiments. It was revealed that the components of the harmonic groups of the systems A and B were not mechanic combinations of two sounds. These components are such junctions of decessive complexes when G. Akhvlediani's third law on sound-combination is being realized – law of simultaneity of glide.

Tendency of components for simultaneity is especially revealed in the group of the B system where the second member is γ -x-q. Experiment demonstrated that the components of the harmonic complex were characterized by strong interacting palatalization. Just this was the reason for articulation transposition of components, pharyngeal series before in velar series. If we take into account a spirantoidic character of glide that has been confirmed in the works by S. Zhgenti and otolaryngologist A. Chargeishvili, then it is easy to picture the transformation of pharyngeal spirantoids into γ -x-q. Complete spirantization of q as a glottalocclusive is impossible.

It could be supposed that such transformation firstly took place in harmonic complexes: strong inter-palatalization of the components of harmonic complexes caused the transposition of the second component forward and strengthening of spirant glide naturally caused its complete spirantization. Today the second components of harmonic group are heterogeneous: x is attributed to the spirants group and is included in the binary system and q glottal is represented in the ternary one of palatals as an only member of the sixth defective triad. **Thus, the joining of these phonemes takes place not according to their system attribution but according to that functional unity which was formed by diachronic transformation of the harmonic group of the B system.**

It should be supposed that such articulation movement of pharyngeal sounds in the B system of harmonic complexes was possible at the beginning. After experimental observation it was clear that the articulation of components of decessive harmonic complexes striving not only for simultaneous glide but for maximal closeness – components of both systems which are characterized by strong inter-palatalization³ (3) of localization articulation place of their formation strive for the center of palatum. Such tendency is especially characteristic of secondary harmonic complexes and since they turned into back γ -x-q.

Thus, a primary harmonic complexes of the B system looked as thus:

bq	pq ^[h]	p'q'
dq	tq ^[h]	t'q'
Zq	cq ^[h]	c'q'
Z&q	čq	č'q'

On the next development stage of the harmonic complexes of the B system at present have a form like this:

b γ	px	p'q'
d γ	tx	t'q'
z γ	cx	c'q'
z& γ	čx	č'q'

At present the second components of the B system are heterogeneous triad of homorganic consonants:

γ - back-lingual voiced spirant;

q - back-lingual unvoiced aspirated spirant;

x - back glottalocclusive spirantoid.

The system has been reconstructed on the Common Kartvelian level by Prof. G.Machavariani. A scholar supposed that decessive harmonic complexes should had been originated from mono-phonemes of consonant

³ Influencing of component takes place on this ground. But to no purpose spelling does not allow to separate harmonic complexes during division of a word.

entry which according to any feature – germination, intensity, velarization opposed to the “ordinary anterior consonants”. The author adds that “this hypothesis does not contradict the fact of existing of harmonic decessive complexes on the Common Kartvelian level. It should be supposed that segmentation of hypothetic geminated (resp. strong, ‘velarized’) consonants and formation of the harmonic decessive complexes had taken place that way still in the unity epoch of the Kartvelian languages on the independent dialectal areas”.

I should not analyze this hypothesis in detail. But I should emphasize that the formation tendency of such complexes is observable on the late developing stages of the Kartvelian languages, but in Laz they occur up to the present and not just because of existing of mono-phonematic entries of anterior series opposing with ‘ordinal’ elements of anterior series according to any feature but because of the rule of labio-velarization applying to all sounds of anterior formation in a varying degree. G. Machavariani especially focused his attention on velarization signs. Furthermore, according to G. Akhvlediani’s theory there is a common structural rule implying the natural formation of decessive complexes.

Common Kartvelian *čven ‘we’ : Georg. ჩვენ : Megr. čk : Laz čkin (Khop.) čkun (Arkh., Vic.) škin (Atin.).

Material substance of elements is exposed by diachronic transformation but it does not go beyond of canonical group of the Kartvelian languages. Formation of systemic model of harmonic complexes of A and B subordinates to phonotactic rule but material substance can subordinate to combinative transformation.

The members of the system are transformed, but phonotactic model remains stable in relation with the Georgian (Kartvelian) language that gives us possibility to suppose the origin of harmonic complexes in the unity epoch of the Kartvelian dialects.

ნ. ქუთელია (თბილისი)

კიდევ ერთხელ თანხმობანთა უბეველესი სტაბილური ჰარმონიული კომპლექსების შესახებ ქართულ ენაში

რეზიუმე

ქართულში თანხმობანთა ჰარმონიული კომპლექსების A და B სისტემები მყარია და, ამასთანავე მარკირებადია საერთოქართველური ფუძეების დონეზე

ჰარმონიული კომპლექსები წარმოდგენილია ასევე ქართველურ ენებში, თუმცა არა ერთნაირი პარადიგმატული სიხშირით.

A და B სისტემების ელემენტთა მატერიალური სუბსტანცია ექვემდებარებოდა დიაქრონიულ ტრანსფორმაციებს და არ სცილდებოდა ქართველურ ენათა კანონიკური ჯგუფების ფარგლებს. ჰარმონიული კომპლექსების სისტემური მოდელის ფორმირება ასწავს პოულობს ფონოტაქტიკის კანონზომიერი წესების გათვალისწინებით. მიუხედავად იმისა, რომ ცალკეული ელემენტის მატერიალურ სუბსტანციას შეიძლება შეეხოს კომბინატორულ გარდაქმნათა პროცესი.

ქართულ ენაში და, საერთოდ, ქართველურ ენებში A და B სისტემების წევრთა ტრანსკრიფციების მიუხედავად ფონოტაქტიკური მოდელი რჩება მყარი და სტაბილური, რაც ჩვენ გვაძლევს საშუალებას, ვივარაუდოთ ჰარმონიულ კომპლექსთა ჩამოყალიბება ქართველურ დიალექტთა ენობრივი ერთიანობის ეპოქაში.

მ. ჩუხუა (თბილისი)

საერთოკავკასიური კულტურა ენობრივი მონაცემების მიხედვით

ქართველი ერის წარმომავლობის პრობლემა – ეთნოგენეზისი საბოლოოდ გადაწყვეტილად მხოლოდ მაშინ შეიძლება ჩაითვალოს, როდესაც შედგება "იბერიულ-კავკასიურ ენათა ეტიმოლოგიური ლექსიკონი", რომელშიც აისახება ქართულ-ქართველურ ძირებთან გენეტიკურად საერთო კავკასიური მასალა.

სათანადო მეთოდოლოგიის მიხედვით რეკონსტრუირებულ პროტოტიპებში აღიბეჭდება პროტოკავკასიელთა (იბერიულ-კავკასიური მოდგმის ხალხთა) მიერ ათასწლეულების წინ შექმნილი ცოდნა, კულტურა, სამყაროს აღქმა და, საერთოდ, იმ პერიოდის ცხოვრებისეული სურათი, როდესაც პროტოიბერიული ენა (ეთნოსი) ჯერ კიდევ არ იყო დაშლილი ცალკეულ ერთეულებად. აქ თვალნათლივ გამოჩნდება ქართველთა და კავკასიელთა უძველესი წინაპრების წვლილი ზოგადსაკაცობრიო ცივილიზაციის შექმნასა და განვითარებაში.

არაერთი უცხოური საენათმეცნიერო (ანთროპოლოგიური) ცენტრი არის დაინტერესებული ქართულ-კავკასიური ენებისა და კულტურის უძველესი წარსულის მეცნიერული შესწავლით. დღეს, სამწუხაროდ, საზღვარგარეთ (და ნაწილობრივ ჩვენშიც) სათუო გამხდარა **ქართველთა და ჩერქეზ-აფხაზთა, ქართველთა და იჩქერიელთა (ჩერენ-ინგუშთა) თუ დაღესტნელებსა საერთო წარმომავლობა, ანუ გენეტიკური ნათესაობის საკითხი**. ქართველთა და სხვა ავტოქტონ კავკასიელთა გენეტიკური ერთიანობა ბუნებაში არსებული რეალობაა, რომელიც თანამედროვე მეცნიერული მეთოდებით მტკიცდება. პრობლემის საბოლოო შეფასებაში გადამწყვეტი სიტყვა ლინგვისტურ კავკასიოლოგიას (იბერიულ-კავკასიურ ენათა ეტიმოლოგიური ლექსიკონის შექმნას) ეკუთვნის.

ჩვენი აქ წარმოდგენილი წერილი სპეციალურად შეიქმნა იმის საჩვენებლად, თუ რაოდენ ხელშესახებია საერთოკავკასიური ენობრივ-ეთნიკური ერთობა სათანადო არქეოლოგიური და განსაკუთრებით ენობრივი მასალების მოხმობით.

ირკვევა, რომ დასახელებული პროტოკავკასიური ერთობა ჩაისახა და განვითარდა ადგილობრივ ნიადაგზე, მისი არსებობა გრძელდებოდა თვით მეტალურგიის ჩასახვა-განვითარებამდე. კერძოდ, ძველი წელთაღრიცხვის VI ათასწლეულის პირველ ნახევარში მთავრდება „ნეოლითური რევოლუციის“ ეპოქა, რომელიც წარმატებით დაგვირგვინდა ახალ, ლითონის ერაზე გარდამავალი ენეოლითური ხანის ზღურბლზე.

სათანადო არქეოლოგიური და ლინგვისტური მონაცემები ნათლად აჩვენებენ, რომ საერთოკავკასიური ენობრივი და ეთნიკური ერთობის დაშლის წინა პერიოდში მეტალურგია კავკასიელთა აბორიგენულ წიაღში უკვე ვითარდებოდა. ენეოლითის ხანისა ჩანს რიონ-ყვირილას, მდ. ჯრუჭულას ხეობის ნასახლარები, სადაც ლითონის ერაზე გადასვლის პროცესებს ყვრება საფუძველი. კავკასიის არაერთ სადგომში აღმოჩენილია სხვადასხვა ლითონის ნივთები, თიხის ტიგელები, ყალიბები, რაც უთუოდ მეტალურგიის განვითარებასთანაა დაკავშირებული. ამ მხრივ, საყურადღებოა ოქუმის გამოქვაბული (საქართველო), ვორონცოვისა და ახშტირის გამოქვაბულები (სოჭი-ადღერის მხარე); შულავერ-შომუთეფეს კულტურაში აღმოჩენილია ნახევანის ქიულ-თეფე და არარატის ველის თუღუთის ნამო-

სახლარი, სადაც ლითონის რამდენიმე ნივთი ირიცხება, დაღესტანში გინჩის ნამოსახლარი (სიონის კულტურა) ლითონის ნივთების მოცემულობებით თულუთისას ჰგავს.

სწორედ ამიტომ ლითონთან დაკავშირებული ტერმინოლოგია (მეტალის დასახელებები) თავჩენილია იბერიულ-კავკასიურ იზოგლოსებში.

მეტალურგია

ს.-ქართვ. *სათ- „გიშერი“ (ქართ. სათ-ი „გიშერი“, მა-სათ-ი „საღესი, სასრევი“, ზან. {შოთ}-ი „კეცის სახეობა“, სვან. შათუ || შუათ „საღესი ქვა“) ~ ს.-დაღ. *სედ- „ოქრო“ (ხუნდ. მე-სედ || მე-შედ, ანდ. მი-სიდი, ახვ. მი-შიდი, კარ. მე-სედ, ბოთლ., დოდ. მი-სიდი) ~ ს.-ნახ. *დაშ- „ოქრო“ (ჩენ. დეშ-ი, ინგ. დოშ-უშ || დაშ-უო, ბაცბ. {დაშებ}) ~ ს. სინდ. *დას'ტ- „ოქრო/ვერცხლი“ (ადიდ. დღს', ყაბ. დღს'ა „ოქრო“, უბიხ. დაშუ-ანგ „ვერცხლი“);

ს.-ქართვ. *ლენძ- „სპილენძი“ (ქართ. პი-ლენძი, ზან. (მეგრ.) ლინჯ-ი „სპილენძი“) ~ ს.-დაღ. *ლაძ- „წითელი სპილენძი“ (ხუნდ. რეზ || რეძ, ახვ. ლეზი, ბოთლ. რეზი, ბაგვ. რეზ „წითელი სპილენძი“, არჩ. ლაძ-უ-თ „რკინა“) ~ ს.-ნახ. *ეძ- (← *ლეძ-) „ყვითელი სპილენძი“ (ჩენ. ეზუ || ეძ, ინგ. ეძ, ბაცბ. {ეძ}) ~ ს.-სინდ. **დაძ-გნ „ვერცხლი“ (აფხ. ა-რაძნ, აბაზ. რძნა, ადიდ. თეჯნგ, ყაბ. დღზნ);

ს.-ქართვ. *ტახტ- „ტყვია“ (ძვ. ქართ. ტყუ-ივ, ზან. ტყე-ია, სვან. ტყუ-იე) ~ ს.-დაღ. *ტახტ- „ტყვია“ (ხუნდ. ტიხი, ანდ. ტუში, ჭაბ. ტოჰა || ტუშა, ახვ. ტომო..., ლაკ. ტი ← *ტიჰ) ~ ს.-ნახ. *დაშ- „ტყვია“ (ჩენ. დაშ, ინგ. დაშ, ბაცბ. {დაშ}) ~ ს.-სინდ. *ტეშ-ა (აფხ. ა-ტსა, აბაზ. ტსა);

ს.-ქართვ. *ვერცხ-ილ- „ვერცხლი“ (ქართ. ვერცხლ-ი || ვერცხლ-ი, ზან. (მეგრ.) ვარჩხილ-ი „ვერცხლი, ფული“) ~ ს. დაღ. *ჭარც- „ვერცხლი“ (ხუნდ. შარაც, ანდ. ორცი || ორსი, ახვ. არჩი..., ბაგვ. არც, დოდ. შარსი..., დარგ. არც..., თაბ. არს, ად. არს, არჩ. არსი „ვერცხლი“) ~ ჰურიტ-ურარტ. *ინხ-ონ- „ვერცხლი“ (ჰურიტ. ოშხონ-ე || უშხუნ-ე);

ს.-ქართვ. *რკინ- „რკინა“ (ქართ. რკინ-ა, ზან. კინ-ა || ერკინ-ა, სვან. კირ-აჟ „რკინის ნაჭერი“) ~ ს.-დაღ. *რიკ- „რკინა“ (ლეზგ. რაკ, თაბ. რუკ, რუთ. როკ; შდრ.: ქართ. რკინ-ა „ცული“; ლაკ. რიკ, დარგ. რიკუ, ლეზგ. ეკუ, თბ. ეკუ, ბუდ. დოკ „ნაჯახი“; ს.-ნახ. *დიკ „ცული/ნაჯახი“);

ს.-ქართვ. *წილ-ა „ლითონთა წროლობა/ჭედვის შედეგად მიღებული ნივთიერება“ (ქართ. წილა, ზან. (მეგრ.) წინდა) ~ ს.-დაღ. *ჭიტ-უ „ტყვია; კაუი“ (ახვ. ჭებუ, ლაკ. ჭუტი, დარგ. ჭიტ || ჭატ, არჩ. ტეჭუ ← *ჭებუ);

ს.-ქართვ. *თეთრ- „თეთრი; ფული“ (ქართ. თეთრ-ი, ზან. (მეგრ.) ო-თანთ-ალ-აია „ქათქათა“, სვან. თეთუნ-ე || თუეთნ-ე || თეთნ-ე „თეთრი“, შდრ. თეთნ-ულდ) ~ ს.-ნახ. *დათუ- „ვერცხლი“ (ჩენ. დეთი || დეთიუ, ინგ. დოთუშ || დოთუო, ბაცბ. ტათებ) ~ ს.-სინდ. *თათუ-ა „ვერცხლი, ოქრო“ (უბიხ. თუათუა);

ს.-ქართვ. *ბრპ-ენ- „ტყვია“ (ძვ. ქართ. ბრპენ-ი || პრპენ-ი) ~ ს. სინდ. *მპ-ა „ტყვია“ (უბიხ. მპა „ტყვია“).

ს.-ქართვ. *მან- „ლითონი, ლითონის იარაღი“ (ქართ. მან-ვილ-ი, მან-ე, ზან. (მეგრ.) მოდ-ე ← *მოხ-ე „ნივთი, იარაღი“, სვან. ნახ-ე „იარაღი“) ~ ს.-დაღ. *მან- „რკინა/მარგალიტი“ (ხუნდ. მან, ლაკ. მან, დარგ. მენ || მეჰ || მირჰ „რკინა“, არჩ. ხან (← *ნახ) „მარგალიტი“) ~ ს.-ნახ. *მან-ა „ლურსმანი“ (ჩენ. მანა, ინგ. მანს „ლურსმანი“) ~ ს.-სინდ. *მანტ- „თოხი მეტალის“ (უბიხ. მანტ-თა „თოხი“);

- ს.-ქართვ. *ბექ- „სპილენძი“ (ქართ. ბექ-ირ-ი, ზან. (ლაზ.) ბაქ-ირ-ი) ~
- ს.-დად. *ქებ-ო „ტყვია“ (ანდ. ქუბ, ჭამ. ქობა, ტინდ. ქუბა, კარ. ქუბა, ბაგვ. ქებუ, ბეჟ. ქობო, ჰუნზ. ქობო „ტყვია“);
- ს.-ქართვ. *მარხუ- „ლითონის ნაწარმი“ (ძვ. ქართ. მარხუ-ედ-ი) ~ ს.-ნახ. *სთაჰუ- „მეტალის ჯაჭვი“ (ბაცბ. სტაჰო „ჯაჭვი“) ~ ს.-სინდ. *ცახუ- „კალა“ (ად. ცაჰ ← *ცახუ, ყაბ. ძახუ „კალა, თუთია“);
- ს.-ქართვ. *ოქრო ← წ.-ქართვ. *როქ-ო „ოქრო“ (ქართ. ოქრო, ზან. ორქო, სვან. უოქჰო „ოქრო“) ~ ს.-დად. *დუქ- „თითბერი“ (ლაკ. დუქნი „თითბერი“, არჩ. დუქ „სპილენძი“);
- ს.-ქართვ. *ფაშა „მანგანუმი“ (ქართ. (რაჭ.) ფაშა „მანგანუმი“) ~ ს.-დად. *ფან-ე „წითელი სპილენძი“ (ხუნდ. ფან, ბოთლ. ფან-ი, ბაგვ. ფაშ, ტინდ. ფანი, კარ. ფანე || ფანუ || ფან-ი „წითელი სპილენძი“) ~ ს.-სინდ. *ფშე „სპილენძისფერი, წითელი“ (ავს. ფშე, აბაზ. ფშე „წითელი“);
- ს.-ქართვ. *წაქ- „სპილენძი“ (სვან. წაქ „სპილენძის ერთგვარი ჭურჭელი“) ~ ს.-დად. *წაჰ-ა „ისარი; მშვილდი“ (ბეჟ. წაჰა, ჰუნზ. წაჰა „მშვილდი“, დარგ. ჭიჰა, ლაკ. ჭაჰა, თაბ. ჭჷს „ისარი“).

სოციალური ურთიერთობები

საერთოკავკასიურ საზოგადოებაში (სოციუმში), როგორც ეტყობა, უკვე მიღწეული იყო თვალსაჩინო სოციალური დიფერენცირება, გარკვეული ჯგუფები, ჩანს, არსებობდნენ. ამ დროს ალბათ რამდენიმე მსხვილი ტომობრივი დაჯგუფებაც არსებობდა, რომელთაც საკუთარი ტერიტორიები ეკავათ, სათანადო მიწა-წყალს ფლობდნენ. ტომობრივი კავშირების ფუნქციონირება დასტურდება სამხრეთ, ცენტრალურ და ჩრდილოეთ კავკასიაში, ანუ მთელს კავკასიის რეგიონში.

ვითარდებოდა სავაჭრო ურთიერთობები, საბრძოლო ატრიბუტიკა, რაზეც ქვემოთ მოცემული ფუძემდებელი არქეტიპები მიუთითებენ:

ს.-ქართვ. *ც- „მიცემა; გაყიდვა“ (ქართ. მი-ც-ემ-ა, აღებ-მი-ც-ემ-ა, ზან. მე-ჩ-ამ-ა „მიცემა“, გუ-მო-ჩ-ამ-უ „გამყიდველი; გაყიდვა“, გა-მა-ჩ-ონ-ი „გასაყიდი“) ~ ს.-დად. *ირც- „მიცემა, გაყიდვა“ (ხუნდ. რ-ინ-, ჭამ. ინ-, კარ. რ-ინ-, დიდ. რ-ის- ← *რ-იც-, ჰუნზ. რ-ინს- ← *რ-ინც-, დარგ. დ-ირც-, ხინ. ჩე-ქჷი „გაყიდვა; მიცემა“) ~ ს.-ნახ. *ეც- „აღება, ყიდვა“ (ჩენ. ეც-, ინგ. ეც-. ბაცბ. ეც- „აღება, ყიდვა“);

ს.-ქართვ. *ფას- „ფასი“ (ქარ. ფას-ი, სა-ფას-ურ-ი, ფას-ობ-ს, სვან. ნა-ფან „ფასი, საფასური“) ~ ს.-დად. *მას-ა „ფასი; ვაჭრობა, გაყიდვა“ (ლაკ. მაშა ვაჭრობა“, დარგ. მას „საქონელი“, ლეზგ. მას, თაბ. მასუ თუჟუს, აღ. მასა დის, რუთ. მასე უჟს, წახ. მასაჰ ჰელეს „გაყიდვა“, არჩ. მას „ფასი“) ~ ს.-ნახ. *მას- „ფასი“ (ჩენ. მას, ინგ. მას, ბაცბ. მას „ფასი“) ~ ს.-სინდ. *შჷა- „ფასი; გადახდა“ (ავს. ა-შჷა-რა, აბაზ. შჷა-რა „გადახდა“, უბის. შჷა „ფასი“) ~ ჰურიტ.-ურარტ. *მეშ- „საფასური“ (ურარტ. მეშ „ხარკის შეგროვება“, მეშე „ხარკი, საფასური“);

ს.-ქართვ. *ნის-არ- „დაწესებული საფასური, ნისრი, ტარიფი“ (ქართ. ნისრ-ი) ~ ს.-დად. *ნის-უ „გადასახადი“ (ხუნდ. მუს, ანდ. მიში ← *მიწი, კარ. ნისუ „გადასახადი“) ~ ს.-ნახ. *მან-ა „ერთი მოკლულის საფასური“ (ჩენ. მანა, ინგ. მანს „ერთი მოკლულის საფასური“) ~ ს.-სინდ. *ხუჷ- „ფასი, ყიდვა“ (ავს. ა-ხუჷ, აბაზ. ხუჷ „ფასი“, ყაბ. ს'ა-ხუჷ-ნ, აღ. შა-ჰუჷ-ნ ← *შა-

წყნ „ვიდვა“, უბის. **ძა** ← * **წჷა** „მოგება, პროფიტი“, **ძა** ← * **წჷა** „გადახდა“) ~ ჰურიტ.-ურარტ. ***ნიხარი** „მიზითევი; გადასახადი“ (ჰურიტ. **ნილარი**);

ს.-ქართვ. ***ფსუნ-** „საჩუქარი“ (ძვ. ქართ. **ფსუნ-**ი „საჩუქარი“) ~ დად. ***ფონს-** „საქონელი“ (ხუნდ. **ფანზ** ← * **ფანს**, დიდ. **ფოსუ**, ჰინ. **ფოსუ**, ხვარშ. **ფოსუ**, ინხ. **ფოსუ** „საქონელი“) ~ ს.-ნახ. ***ფონს-** „აღაფი, ნადავლი“ (ჩენ. **ჰუნს**, ინგ. **ფოს** „ნადავლი“);

ს.-ქართვ. ***მეც-** „უფროსი“ (ქართ. -, ზან. (ლაზ.) **მზ-**, უ-მზ-ან-ე „უფროსი“, სვან. **მეჩ-**ი „მოხუცი“ ← ეტ. „უფროსი“) ~ ს.-დად. ***მუც-** „მმართველი, უფლისწული“ (ხუნდ. **ნუც-**აღ || **ნუც-**ი-და-ჷ „პრინცი, უფლისწული“, დარგ. **უცმ-**ი „მმართველი; სეფეწული“, წახ. **ცუმა** „სასიძო“) ~ ს.-ნახ. ***ნეცჷ-** „სასიძო“ (ჩენ. **ნუც** || **ნუჷც-**, ინგ. **ნეც** ← ***ნეჷც** „სასიძო“) ~ ს.-სინდ. ***ნცჷ-**ა „ღმერთი“ (აფხ. **ა-ნჩჷა** || **ა-ნცჷა**, აბაზ. **ნჩჷა** „ღმერთი“);

ს.-ქართვ. ***ბეყჷ-** „მორჩილი“ (ზან. (მეგრ.) **ბაყე-**ი „ბედსდამორჩილებული, მონა“) ~ ს.-დად. ***მარყე-** „გლეხი; მიწის მუშა“ (ლაკ. **მარკუ** „გლეხკაცი; მიწის მუშა; დარგ. **მურჯულ** || **მურულ** || **მურგულ** „კაცი“) ~ ს.-ნახ. ***მაყჷ** „თავისუფალი“ (ჩენ. **მუყა**, ინგ. **მუყ**, ბაცბ. **მაყზ** „თავისუფალი“);

ს.-ქართვ. ***ლად-** „გათავისუფლება მონობისაგან“ (ქართ. **ლად-**ი, გა-**ლად-**ებ-ა, ზან. (მეგრ.) **ლოდ-** „თავისუფლება“, ნინაშ **ლოდ-**აფ-ი „სიტყვის თავისუფლად, უპასუხისმგებლოდ თქმა“) ~ ***ლადე** „მონა“ (ხუნდ. **ლად**, ჭამ. **ლად**, ტინდ. **ლადა**, ახვ. **ლადე**, კარ. **ლადე**, ღოდ. **ლადი** „მონა“, ლაკ. **ლად**, დარგ. **ლად** „მონა“, არჩ. **ლახ-** ← ***ლად-**, **ლახ-**თუ „დამონება, დამორჩილება“);

ს.-ქართვ. ***ძალ-** „ძალა, ძლიერება“ (ქართ. **ძალ-**ა, **ძალ-**ოვან-ი, **ძალ-**უმი, ზან. (მეგრ.) **ნჯოლ-** „ძლევა“, მო-**ნჯოლ-**ირ-ი „ძლეული“, სვან. ნა-**ჯარ-**, ხ-ო-ნა-**ჯარ-**ი „უძლეუბს“) ~ ს.-დად. ***ა-ძე-** „ჯარი, არმია“ (დიდ. **ოზ**, ჰინ. **ჟზ**, ხვარშ. **ეზჷ**, ინხ. **ეზ**, ბეჟ. **ჰაზ**, ჰუნზ. **ჰაზ** „ჯარი, არმია“) ~ ს.-ნახ. ***ძორ-** „ძალა“ (ბაცბ. **ზორ-**ა-აშ „ღონივრად, ძლიერად“, **ზორ-**ან „მამაცი, ძლიერი“) ~ ს.-სინდ. ***ძა-** „ჯარი“ (ად. **ძა**, ყაბ. **ძა** „ჯარი“);

ს.-ქართვ. ***ბრაჷ-** „მრევლი, მრავალი“ (ქართ. **მრევლ-**ი, **მრავალ-**ი, ზან. (ლაზ.) **ბრეულ-**ი, მეგრ. **ბრეულ-**ი „მრავალი“, სვან. **მეჷარ** ← ***მრეჷალ** „ბევრი“) ~ ს.-დად. ***ბჷონ-** „ჯარი“ (ხუნდ. **ბო** ← ***ბჷო**, ანდ. **იჷა** ← ***იბჷან**, ახვ. **ინჷა** ← ***იბჷან**, ტინდ. **იჷა** ← ***იბჷან** „ჯარი“) ~ ს.-ნახ. ***ბჷონ-** „ჯარი“ (**ბჷო**, ინგ. **ბჷჷ**, ბაცბ. **ბჷო** „ჯარი“).

ს.-ქართვ. ***ერ-** „ერი; ჯარი“ (ქარ. **ერ-**ი, **ერ-**ის-კაცი-ი, **ერ-**ის-თავ-ი, ზან. (მეგრ.) **ერ-**ებ-ი „დიდი ოჯახი“, სვან. (ლაშხ.) **ფერ** „ერი“, შდრ. **ჰერ-**ი, **ჰერ-**ეთ-ი) ~ ს.-დად. ***არ-** „ჯარი, არმია“, (ლაკ. **არ-**აღ „ჯარები, არმია“, არჩ. **ჲრი** „არმია“) ~ ს.-სინდ. ***არ-**გ „ჯარი“ (აფხ. **არ-**, აბაზ. **რგ**, უბის. **ლა** || **აღა** „ჯარი“);

ს.-ქართვ. ***ალ-**ი „დედოფალი, ტყის მეფე“ (ქართ. **ალ-**ი, **ალ-**მაცერ-ი, ზან. (მეგრ.) **ოლ-**მაცერო „ალმაცერად“) ~ ს.-დად. ***ილა** „დედა“ (ანდ. **ილა**, კარ. **ილა**, ახვ. **ილა**, ტინდ. **ილა**, ღოდ. **ილა** || **ილა** „დედა“) ~ ჰურიტ.-ურარტ. ***ალა-**ე „დედოფალი, პრინცესა“ (ჰურიტ. **ალა-**ე, ურარტ. **ალა-**ჷე „დიდებული“);

ს.-ქართვ. ***ტეჷ-** „ჩხუბი“ (ქართ. **ტეჷ-**ებ-ა, უ-**ტეჷ-**ს, სა-**ტეჷ-**არ-ი, სვან. ლი-**ტეჷ-**ე „ჩხუბი“, ო-ხ-**ტეჷ-**ე „წაეჩხუბა“) ~ ს.-დად. ***ტალ-** „ომი, ჩხუბი“ (ხუნდ. **ტალ**, დიდ. **ლ'ორი**, ჰინ. **ლ'ორე**, ხვარშ. **ლ'ორა**, ინხ. **ლ'ოლო**, ბეჟ. **ლ'ალო**, ჰუნზ. **ლ'გლე** „ომი, ჩხუბი“, ლაკ. **ჩალ** ← ***ჭალ** „შეცილება, შედავება“) ~ ს.-ნახ. ***ტამ-** „ომი“ (ჩენ. **ტომ**, ინგ. **ტომ**, ბაცბ. **ტომ** „ომი“).

შრომითი საქმიანობა, ბრძოლისა და შრომის იარაღები

პროტოკავკასიელი ადამიანის საქმიანობა მეტად მრავალფეროვანი ჩანს, თუ გავითვალისწინებთ იმ ენობრივ მონაცემებს, რომლებიც პრობლემის ისტორიულ-შედარებითი შესწავლისას ვლინდება; რასაც მხარს უჭერს კავკასიის არქეოლოგიური მასალაც. სპეციალური ლიტერატურიდან ცნობილია, რომ კავკასიელი ადამიანი მეზოლითის დროს (ახალი ქვის ხანა) იწყებს პირველად შვილდ-ისრის გამოყენებას. ადრენეოლითის ქვის იარაღის დასამზადებლად უპირატესად ობსიდიანი გამოყენებული.

თოხი და სხვა სამეურნეო იარაღები აღმოჩნდა სოჭი-ადღერის სამარხებში, იგივე ტიპის თოხებსა თუ სხვა ინსტრუმენტებს აფიქსირებენ თეთრამიწასა და მახვილაურის ნამოსახლარზე, მარნეულის ველზე – ხრამის დიდ გორაზე.

ჭოხის ნასახლარზე ასევე მდიდრადაა წარმოდგენილი სამიწათმოქმედო იარაღები, ხოლო შულავერ-შომუთეფეს კულტურას ახასიათებს სხვადასხვა ფორმის ძვლისა და რქის თოხები, ბუდეები ნამგლისათვის, ისრისა და შუბის პირები, კოვხები, დანები, კვერთხის თავები, სადგისები, სახვრეტები, ნემსები და სხვ.

ენობრივი ჯგუფების მიხედვით ხშირად შეესატყვისებიან ერთმანეთს შრომისა და ბრძოლის იარაღთა აღმნიშვნელი ფუძეენური არქეტიპები, მათი გამიჯვნა ერთმანეთისგან ჭირს, ამიტომაც ერთად წარმოვადგენთ:

ს.-ქართვ. ***კემ-ალ-** „ხმალი, დანა“ (ძვ. ქართ. **კმალ-** || **კრმალ-** ი, ზან. **ხამუ** || **ხამი** „დანა“) ~ ს.-დად. ***კაბ-უ** „სახნისი“ (ანდ. **ყებ**, ახვ. **ყობე**, ჭამ. **ყობ**, ტინდ. **ყობა**, კარ. **ყობო**, დიდ. **კუ**, პინ. **კუ**, ხვარშ. **კუ**, ბეჟ. **კრ**, ჰუნზ. **კე**, დარგ. **დაბ** || **ღუბა** „სახნისი“) ~ ს.-ნახ. ***მაკ-უ** „სამართებელი“ (ჩენნ. **მუკა**, ინგ. **მუკ**, ბაცბ. **მაჭკუ** „სამართებელი“) ~ ს.-სინდ. ***კაბ-ა** „სახნისი“ (აბახ. **კაბა** „სახნისი“);

ს.-ქართვ. ***გამურ-** „შუბი“ (ძვ. ქართ. **გმურ-** ი (საბა), ზან. (მეგრ.) **გუმურ-** ი „ხელშუბი“) ~ ს.-ნახ. ***გამ-** „შუბი“ (ჩენნ. **გემა** „სასროლი შუბი“, **გემა-** და „შუბი“, ინგ. **გემ-** და „შუბი“, ინგ. **გემ** „სასროლი შუბი“) ~ ს.-სინდ. ***გუმრ-** „ნემსი“ (აფხ. **ა-გუმრ** || **ა-გურ**, აბახ. **გუმრ** „ნემსი“);

ს.-ქართვ. ***ზიგ-** „საქსოვი დაზგის ნაწილი“ (ზან. (მეგრ.) **ზინგი-** „საქსოვი დაზგის ნაწილი“) ~ ს.-დად. ***ზუგ-** „თითისტარი, ღერძი“ (ლაკ. **ზუკა** „თითისტარი“, უდ. **ჟუქ** „ღერძი, თითისტარი“);

ს.-ქართვ. ***ფხინ-** „საქსოვი იარაღი; თითისტარი“ (ქართ. **ფხინ-** ი „საქსოვი იარაღი“, ზან. (ლაზ.) **ფხენ-** ი „თითისტარი“) ~ ს.-დად. ***ხელ-** „ისარი“ (ლეზგ. **ხელ** „ისარი“, დიალ. **ხილ-**) ~ ს.-ნახ. ***ფხარ-** „ისარი“ (ჩენნ. **ფხა** „ისარი“, ერგ. **ფხარ-** უო, ინგ. **ფხო** „ისარი; ტყვია“) ~ ს.-სინდ. ***წა** „ისარი“ (აფხ. **ა-ხე**, აბახ. **ხე**, ად. **შა**, ყაბ. **შა**, უბიხ. **შა** „ისარი“);

ს.-ქართვ. ***თხორ-** „თხორი, დართული ძაფი“ (ქართ. **თხორ-** ი, ზან. (მეგრ.) **თხვირ-** ი ← ***თხურ-** ი, ლაზ. **თხვერ-** ი „სეფლის ნართი, გორგალი“) ~ ს.-დად. ***დ-უხუარ-** „ქსოვა; საქსოვი დაზგა“ (ლაკ. **რ-უხე**, დარგ. **დ-უმხ-** „ქსოვა“, ად. **რუნ-**, რუთ. **ხე-რხუა**, კრიწ. **რულ-**; ლეზგ. **ახუარ-** არ „საქსოვი დაზგა“);

ს.-ქართვ. ***სოქ-** „ერთგვარი ნაქსოვი“ (**სოქ-** ალ-ი „ნაქსოვია“ (საბა)) ~ ს.-დად. ***საქე-** „ნაქსოვი; ჩანთა, გულა“ (ანდ. **საქურ** „ფეხსაცმლის ჭვინტი“, კარ. **სექუ** „ტიკტორა“, ლოდ. **სექუ** „ტყავის ჩანთა“, დიდ., ბეჟ. **სიქ**, ჰუნზ. **სიგ** „გულა“, რუთ. **სუქა** „მოქსოვილი წინდა“);

ს.-ქართვ. ***ორხ-** „ნაქსოვი ქვეშაფენი“ (ქართ. **ორხა-** ო „ხაოიანი საფენი“, ზან. (მეგრ.) **ორხუ** „ნაქსოვი ქვეშაფენი“) ~ ს.-დად. ***-ურხ-** „კერვა, ქარგვა“ (ხუნდ. **უჰნ-** „ქარგვა“, ანდ. **რ-ახონ-** „კერვა“, ლაკ. **-ურუხ-** „კერვა“, დარგ. **-ურხ-** „კერვა“, თაბ. **-ირხ-** „კერვა“, რუთ. **უხურ** „ძაფი“) ~ ს.-ნახ. ***ურხ-** „ქსოვილი“ (ინგ. **ურხ-ალ** „ქსოვილის ქსელი“);

ს.-ქართვ. *ლას-ა „რბილი, თხელი მატყელი“ (ქართ. ლასა „აბრეშუმის თხელი ქსელი“, სვან. ფნში ← *ლანში „ნაზი, რბილი მატყელი“) ~ ს.-დად. *რას- „ბაწარი, თოკი“ (ხუნდ. რას || რაშ „თმა“, დიდ. რეზი ← *რესი, ხვარშ. ლიზი ← *რისი „ბაწარი, თოკი“) ~ ს.-ნახ. *ჭას-ა ← *ლას-ა „ბოჭკო“ (ჩენნ. ჰასა, ინგ. ჰოასნ „ძაფი; ბოჭკო“) ~ ს.-სინდ. ლას'ტა „მატყელი“ (ავხ. ჰ-ლასა, აბაზ. ლასა, უბიხ. დაშუქ ← *ლაშუქ „მატყელი“);

*ს.-ქართვ. *კამს- „კემსვა, ძაფი; მახათი“ (ქართ. კემსი-ი „მახათი“, კემს-ვა, ნა-კემსი-ი, ძვ. ქართ. კამასი-ი „მსხვილი ძაფი“, ზან. კომოში-ი „მსხვილი შტო; ნაქსოვი“, სვან. კუმაშ ← *კამაშ „საქონელი“) ~ ს.-დად. *ქამს- „ნაქსოვი ხალიჩა, „ფეხსაწმენდი“ (ავხ. ქანსა || ქარსამ ← *ქამსარ „ღები“, კარ. ღუარზა ← *ქუარსა, ბეჟ. ქიზ ← *ქიმს „ხალიჩა“, თაბ. ქუმის || ქუმეს „ფეხსაწმენდი“) ~ ს.-ნახ. *კომს- „ხალიჩა“ (ინგ. კუშს ← *კუმს „ხალიჩა“) ~ ს.-სინდ. *ქამას- „ფარსა, სტავრა“ (ავხ. ა-ქამაშ, აბაზ. ქამაშ „ფარჩა, სტავრა“);

ს.-ქართვ. *თოკ- „თოკი“ (ქართ. თოკი-ი, მო-თოკ-ვა, ზან. (ლაზ.) თუკი || თოკ-ი „თოკი“, სვან. თაკუ || თუეკ „თოკი“ ~ ს.-დად. *თონკუ- „ბაწარის, თოკის მარყუჭი“ (ხუნდ. ჭად.) თიკ „ბაწარის, თოკის მარყუჭი“, ბუდ. ტუნუკ, არჩ. თანკული „თითისტარი; ლიღვის თოკი“, უდ. თირიქალ „საყრდენი ლიღვისათვის“) ~ ს.-ბასკ. *სთოკ-ა „თოკი“ (ბასკ. შოკა „თოკი“);

ს.-ქართვ. *სუთ- „ჩოგანი“ (ქართ. სუთი-ი „ჩოგანი; სველი ქსოვილის დასაჯანდრავი ფიცარი, უთო“) ~ ს.-დად. *სუნთ- „ჩაქუჩი; სატეხი“ (დარგ. სანთ „ჩაქუჩი“, ლეზგ. სუნთ, რუთ. სანთ, წახ. სანთ „სატეხი, სატრისი“, შდრ. სომხ. სანდ (კავკას. სუბსტრ.) ~ ს.-ნახ. *ასთა- „თოხი“ (ჩენნ. ვსთა „თოხი“, ინგ. ოასთ „ხის საფხეკი ინსტრუმენტი“);

ს.-ქართვ. *ღინწ-ა „გუთანის; გუთნის დანა“ (ქართ. ღინწი-ი (საბა), სვან. ღენწუ || ღანწუ-იშ „კავი; გუთანის“) ~ ს.-დად. *ღანწ-ა „კავი“ (ხუნდ. ღანწ „კავი“, თაბ. ღაღაც ← *ღაც-ღაც „კავი“, უდ. ვანცა „რქა“) ~ ს.-სინდ. *ღანც-ა „კავი“ (უბიხ. ღანც „კავი“);

ს.-ქართვ. *ქტას- „ცოცხი“ (ზან. ქოს- „გაცოცხვა“, ო-ქოს-ალ-ე/ი „ცოცხი“, სვან. ქტას-ი || ქტას „ცოცხი“) ~ ს.-დად. *ქტას- „მკა; სატრელი იარაღი“ (ხუნდ. ქაშუ „მოწყობილობა თივის სატრელად“, დიდ. ქოს, ბეჟ. ქუს-უჟ, ჰუნზ. ქოშ „მკა; კრეჭა, მოჭრა“, არჩ. ქის „ჩანგალი, ფიწალი“) ~ ს.-ნახ. *ქტეს- „მოძიკილი ბალახის სვრელი“ (ჩენნ. ქტს, ინგ. ქეს „მოძიკილი ბალახის სვრელი“);

ს.-ქართვ. *ერჭ-ა „ეჩო“ (ძვ. ქართ. ერჭა-ე || ერჭე-ე „ეჩო“ ზან. (ლაზ.) აცქო || აცქუი ← *არქტო/ი „ერთგვარი ინსტრუმენტი“, სვან. ვცქუ || აცქუ „ეჩო“) ~ ს.-დად. *არც-ე „კავი“ (ავხ. შერცე, ჭამ. რეცოი ← *ერცოი, ლოდ. რეცოი ← *ერცოი „ხის გუთანის“, ლაკ. ვა-რას „კავი“ = ვა „ყანა“ + რას „გუთანის“) ~ ს.-ნახ. *ასთ-ენ „ხის საფხეკი იარაღი“ (ჩენნ. ვსთა, ინგ. ვსთა, ბაცბ. ასტინ „ხის საფხეკი ინსტრუმენტი“) ~ ს.-სინდ. *აჯჭ-ა „სახნისი“ (ავხ. აჩ-ეძხა „სახნისი“, აჩ-მ-ა „გუთნის სახელური“ (ა-მ „სახელური“), უბიხ. ცუგ-ნთა „კვადი გუთნის მიერ გავლესული“);

ს.-ქართვ. *ერქუან- „ერქვანი“ (ძვ. ქართ. ერქუანი-ი, ზან. აქონ-ი ← *არქონ-ი „ერქვანი“, შდრ. მეგრ. გვარები: არქან-ია, აქონ-ია ← *არქონ-ია) ~ ს.-დად. *ჭარე ← *არჭე „ფარცხი“ (ხუნდ. ღარი, ანდ. ღარი „ფარცხი“, ხუნდ. ღარ-იზე „ფარცხვა“, ლაკ. ღაჟ უჩინ „ფარცხვა“, ლეზგ. ღარ, თაბ. ღარ „ფარცხი“, არჩ. ჰე-ბოს „ხვნა“) ~ ს.-ბასკ. *არჭე „ფარცხი“ (ბასკ. არჭე „ფარცხი“);

ს.-ქართვ. *მერც-ა „სათლელი იარაღი; ცელი“ (ქართ. {მერც-}, ზან. მარა „ქვის სათლელი იარაღი კალატოხებში“, სვან. მერჩილ „ცელი“) ~ ს.-დად. *მირჩ-ა „ნამგალი, ხანჯალი“

(ჭამ. მირჩა, ბაგე. მიჩა „ხანჯალი“, ჰუნზ. მიშუ „ნაგალი“) ~ ს.-სინდ. *ზჩ-ა „ნამგალი; ძირში ჭრა“ (ად. ღუგ-ფჩ, ყაბ. ღუგ-ზუა „ნამგალი“, უბის. ფჩა- „ძირში ჭრა“);

ს.-ქართვ. *ბერგ- „თოხი; მარგელა“ (ზან. ბარგ- „გამარგელა“, ბერგ-ი „თოხი“, სვან. ბერგ „თოხი“, ლი-ბერგ-ე „თოხნა“) ~ ს.-დად. ბარგუ-ი „ჩაქუჩი“ (ლაკ. ბურგ ← *ბარგუ „დიდი მჭედლის ჩაქუჩი“, დარგ. ბარგუ, რუთ. ბურკ ← *ბარგუ, არჩ. ბურკ ← *ბარგუ „ჩაქუჩი“) ~ ს.-ნახ. *ბარგ „წერაქვი“ (ჩენჩ. ზმუოქ-ბერგ, ითუმყ., ხილდ. ბერგ, ინგუშ. ზმოქ-ბერგ, ბერგ, ბაცბ. ბრაგ || ბარგ „წერაქვი“).

შენობა-ნაგებობები, დასახლების ტიპები

ადრენეოლითის ხანაში კავკასიელი ადამიანი უფრო მყარად მკვიდრდება მიწაზე, ჩნდება სოფლის ტიპის დასახლებული ადგილები, აგრეთვე ადამიანის მიერ ხელოვნურად ნაგები საცხოვრებლები. ჩრდ. კავკასიაში ჭოხი (დადესტანი) ნეოლითისთვის უკვე საკმაოდ დასახლებულ ადგილს წარმოადგენს სტაციონარული საცხოვრებელი სახლებით. აქ ადრენეოლითური ხანის ორი საცხოვრებელი სახლი (შენობა) ვლინდება. ასეთივე შენობები გამოჩნდა ანაკლიაში (საქართველო). ხოლო შულავერ-შომუთეფეს სოფელი კი უკვე ერთიანი გეგმითაა გაშენებული, სადაც თიხისაგან ნაგები წრიული შენობები ბატონობს. წრიული შენობის აგების ტრადიცია ახასიათებდა ჩრდილომესოპოტამიის კულტურას, ასეთივე მოგვიანებით წრიული ნაგებობა მტკვარ-საქრის კულტურის ერთ-ერთი დამახასიათებელი თავისებურება ხდება.

როგორც ეტყობა, პელეოკავკასიური ენობრივ-ეთნიკური ერთობა (სოციუმი) კარგად იცნობს დასახლება-შენობის კულტურას, ამ დროსვე ადამიანი ითვისებს საცხოვრებელ ადგილებს, ქმნის გამაგრებულ სოფლებს, ეუფლება დაგეგმარების ტექნიკას (ქუჩები, გზები...), იყენებს ტრანსპორტს (ცხენი, სახედარი, ურემი/ეტლი, ბორბალი, აღჭურვილობა), რაც კარგად გამოჩნდება ჩვენ მიერ რეკონსტრუირებული საერთოკავკასიური წარმომავლობის არქეტიპებში (დარგობრივ ლექსიკაში):

ს.-ქართვ. *ქართ- „გამაგრებული, შემოღობილი ადგილი, მჭიდროდ დასახლებული ადგილი (სოფელი, ქალაქი)“ (ქართ. ქართ-ა „შემოღობილი ადგილი“, ქართ-ღ-ი, ქართ-ჟ-ელ-ი, ზან. ჭერთ-ა || ქეთ-ა ← *ქორთ-ა „მჭიდროდ დასახლებული ადგილი (დიდი სოფელი, ქალაქი)“, ქუთ-ა-ი-ში || ქუთ-ე-ში „ქუთაისი“, სვან. ქართ „თბილისი“, ჭერთ- „შემოღობვა“, ი-ჭერთ-ე „ღობავს“) ~ ს.-დად. *ქორთ- „შემოზღუდული ადგილი; საფიხვნო“ (ხუნდ. (ჰიდ.) ქორთ „თავშეყრის ადგილი“, ლოდ. ქართი ← ქერთი „შემოზღუდული ადგილი“, ინხ. ქერთი „საფიხვნო, თავშეყრის ადგილი“) ~ ს.-ნახ. *ქართ- „შემოზღუდული ადგილი; ღობე; ეზო“ (ჩენჩ. ქერთ „ღობე, ზღუდე“, ინგ. ქართ || ქერთ „ღობე; ეზო“) ~ ს.-სინდ. *ქეთ-ა „სოფელი; ბაი“ (ავხ. ა-ქეთა, აბაზ. ქეთ „სოფელი“, ად. ჩათ ← *ქათ, ყაბ. ჩათ ← *ქათ „შემოკავებული ადგილი, ბაი“);

ს.-ქართვ. *ხორ- „დასახლებული ადგილი“ (ზან. (მეგრ. ხორ-ა „დასახლება“, სვან. ხორ-, ნა-მ-ხორ „ნასახლარი“) ~ ს.-დად. *ხორ- „სოფელი, დასახლებული კვარტალი“ (ხუნდ. როხენ „სოფლის კვარტალი“, ლოდ. რიხუალ „კარ-მიდამო შენობებითურთ“, ლეზგ. ხურ, ად. ხურ „სოფელი“, წახ. ხდე ← *ხორე, არჩ. ხურ „ქვის კოლონა, სასაზღვრო ძელი“);

ს.-ქართვ. *ქალ-ა „შენობა, კარავი“ (ქართ. ქალა „კარ-ფანჯრის ჩარჩოს ზემოთა ნაწილი“, ზან. (მეგრ.) ქოლო „კასრი“, სვან. ქელ „კარავი“) ~ ს.-დად. *ქოლ-ა „კარ-მიდამო ნაგებობებით“ (ხუნდ. ქოლო || ქული, ანდ. ქული, ახვ. ქილა, ტინდ. ქილა, კარ. ქილე, ბაგე.

ქილა „კარ-მიდამო სამოსახლო ნაგებობებით“) ~ ს.-სინდ. *ქალ-ა „ქოხი“ (ავხ. ა-ქალა, აბაზ. ქალა, ად. ჩალ ← *ქალ, ყაბ. ჩელ ← *ქელ „ქოხი“);

ს.-ქართვ. *ხალ- „სახლი; სახლობა, ცხოვრება“ (ქართ. სა-ხლ-ი, მო-სა-ხლ-ე, ზან. ო-ხორ-ი „სახლი“, ხორ-უ-ა / ო-ხორ-უ „სახლობა, ცხოვრება“, მა-ხორ-უ „მოსახლე“) ~ ს.-დად. *ხალ- „სახლი; ოჯახი“ (ხუნდ. ჰორ „ფარდული“, ჭამ. ხალ, ლეზგ. ხალ, თაბ. ხალ „სახლი“, ად. ხალ, რუთ. ხალ, წახ. წაჲ ← *ხალ, კრიწ. ხალ, ბუდ. ხალ „სხვენი, სახურავი“, არჩ. ხალი „ოჯახი“) ~ ს.-ნახ. *ლხ- „სახლობა“ (ჩენჩ. ვა-ლხ-, ინგ. ვა-ლხ- „გადასახლება“);

ს.-ქართვ. *აგარ-ა „შემოღობილი ადგილი, სახლი, ბაკი“ (აგარა „საზაფხულო სახლი“, აგარ-აკი „სახლი მთაში“, ხან. (მეგრ.) ანგვარა || ანგორა „საქონლის ჩასამწყვდევი, შემოღობილი ალაგი“, სვან. ჰაგამ ← *აგარ „გომური“) ~ ს.-დად. *გორ- „შემოკავებული ადგილი“ (ხუნდ. გორ-ენ „შემოკავებული ადგილი საქონლისათვის“, თაბ. გურ, წახ. გორ, ბუდ. გირ-იჯ „ღობე, შემოკავებული ადგილი წინაეზოში“) ~ ს.-ნახ. *ოგან- „ტიხარი; გადატიხერა“ (ჩენჩ. რგა (მრ. რგან-აშ) „ტიხარი“, რგა დან „გადატიხერა“, ინგ. ოგა, ოგა დე) ~ ს.-სინდ. *გუარ- „შემოკავებული ადგილი“ (ყაბ. გუარან „შემოკავებული ადგილი“);

ს.-ქართვ. *ს-ღუდ-ე „ზღუდე“ (ქართ. ზღუდე ← *ს-ღუდ-ე, ზან. (მეგრ.) ზღვინდ-ი ← *ს-ღუნდ-ი „ზღუდე“) ~ ს.-დად. *ყუ(ნ)დ-ა „კედელი, ოთახი“ (ხუნდ. ყუდ, ანდ. ყუნ, ახვ. ყუნდა, ჭამ. ყუნნა, ტინდ. ყუნა, კარ. ყინ, ბოთლ. ყინდა, ბაგვ. ყინ, დოდ. ყუნდი, დიდ. კიდო, ხვარშ. კად, ინხ. კოდ „კედელი“, ლაკ. ვაათა „ოთახი“) ~ ს.-ნახ. *ღუნდ- „სკამი“ (ჩენჩ. დანთ, ინგ. დანდ „სკამი“) ~ ს.-სინდ. *მუნდ-ა „ღობე“ (ავხ. მნდა ← *ა-მანდა „ღობე, ზღუდე“, უბიხ. ჴუნდ ← *მუნდა „ღობე“);

ს.-ქართვ. *ხიმ- „ბაკი“ (ქართ. ხიმ-ი „ბაკი (ღერწამ-ჩაღისა)“ საბა) ~ ს.-დად. *ვიტ-ნ- „შემოკავებული ადგილი, ეზო; სასახლე“ (ხუნდ. ჰინ „სასახლე“, ლაკ. ვუ „ეზო“, ნათ. ბრ. ვუნ-ილ, ლეზგ. ხენ „კარი“, არჩ. ხან „ეზო, შემოკავებული ადგილი“) ~ ს.-ნახ. *ვიტ- „ბაკი“ (ჩენჩ. ვიი ← *ვიტ, ინგ. ვიი ← *ვიტ „ბაკი, შემოკავებული ადგილი ცხვრებისათვის“);

ს.-ქართვ. *ქაჲ- „გალავანი; ღობე“ (ქართ. ქაჲ-ი „ციხის ზღუდე, გალავანი“, სვან. ჩაჲ ← || ჩეჲ ← *ქაჲ „დაწნული ღობე“) ~ ს.-დად. *ქაჲ-უ „ჭიშკარი“ (ხუნდ. ქაჲ-უ, ანდ. ქაჲ-უ, ახვ. ქა, ჭამ. ქაჲ(უ), კარ. ქაჲ, დოდ. ქაჲ-უ „ჭიშკარი“) ~ ს.-ნახ. *ქოჲ- „ალაყაფის კარები“ (ჩენჩ. ქოჲ, ინგ. ქოჲ „ეზო; ალაყაფის კარები“) ~ ს.-სინდ. *ქაჲ- „ზღუდე“ (ად. ჩაჲ ← *ქაჲ, ყაბ. ჩოჲ || ჩაჲ ← *ქაჲ „ჭიშკარი“ ~ ჰურიტ.-ურარტ. *ქაჲ- „ჭიშკარი“ (ურარტ. ქა „ჭიშკარი“);

ს.-ქართვ. *შუბ- „კოშკი; მთა, ქვა“ (ქართ. შუბ-ი, ზან. სქიბ-უ „წისქვილი“, სვან. შუტაბ „ურო“) ~ ს.-დად. *სუბ- „კოშკი; მთა, მწვერვალი“ (ხუნდ. შობ „მწვერვალი“, ახვ. სუბა, ბოთლ. შუბა, ბაგვ. შუბ „კოშკი“, ლეზგ. სუჲ „მთა“, თაბ. სიჲ, ად. სუ, რუთ. სჲჲ „ვიწრო გასასვლელი მთაში“, არჩ. სობ „საძოვარი მთაში“, წახ. სჲჲა, უდ. ბურუხ ← *ბუს-რუხ „მთა“) ~ ს.-ნახ. *შუბ- „შემადლებული ადგილი“ (ჩენჩ. შუჲ „გორაკი“, ინგ. შუგ „უფსკრული“);

ს.-ქართვ. *დაღ-ალ- „კბილებიანი საგდულის გასადები“ (ქართ. დაღალ-ი „კარებში გაკეთებული, მოძრავი, კბილებიანი საგდულის გასადები“) ~ ს.-დად. *დაჲ-ალ- „კლიტე; ბოქლომი, საკეტი“ (ანდ. რეკულ, ახვ. რიკა-ლი, ჭამ. დიკულ ← *რიკულ, ტინდ. რიკა, კარ. რეკულ, დოდ. რეკულ „კლიტე, ბოქლომი, საკეტი“, ლაკ. ყუნყულა ← *ნუყულა „ბოქლომი, საკეტი“, ლეზგ. რაყარ „ხაფანგი“, თაბ. რუყარ, ად. რუყარ „საკეტი, ხაფანგი“) ~ ს.-ნახ. *დაღ-უ „კლიტე; ბოქლომი“ (ჩენჩ. დურდა, ჭებ. დღუ, ინგ. დოაღ „კლიტე; ბოქლომი“);

ს.-ქართვ. *ტიჟ- „ტივი“ (ქართ. ტივი-ი, ტივი-ტივი (რედუქტი)) ~ ს.-დად. *ტირ-თ „ხიდი“ (ხვარშ. ტერო, ინხ. ტერო, ბეჟ. ტიო || ტირო, ჰუნზ. ტერჯ „ხიდი, კიბე“) ~ ს.-ნახ. *ტაჟ- „ხიდი“ (ჩეჩნ. ტაჟ ← *ტაჟ, ინგ. ტიჟ ← *ტაჟ, შდრ. ერგ. ბრ. ტაჟ-უო, ბაცბ. ტეჟ || ტიჟ „ხიდი“);

ს.-ქართვ. *მენა- „სენაკი; სადგომი“ (ქართ. მენა „სენაკი; სამყოფი, სადგომი“, ზან. ო-მან-ო || ო-მან-ე „ბუნაგი“) ~ ს.-დად. *ბინა- „შენობა“ (ჰუნზ. ბინა „შენობა“) ~ ს.-ნახ. *ბენ- „სადგომი“ (ჩეჩნ. ბენ, ბაცბ. ბენ „სადგომი“) ~ ს.-სინდ. *ჟენა- „სახლი“ (ავხ. ა-ჟნგ, აბახ. ჟნგ, ად. ჟენა, ყაბ. ჟენა „სახლი“);

ს.-ქართვ. *ბეკ- „ბაკი, შემოსაზღვრული ადგილი“ (ქართ. (ხევს.) მე-ბეკ-ურ-ი, სა-ბეკ-ურ-ი „ადგილი ხატისათვის“, ზან. ბაკ-ი „საქონლის სადგომი“) ~ ს.-დად. *ბერკუ- „შემოღობილი ადგილი“ (ანდ. ბარკუოლ, ჭამ. ბერკუანა, ტინდ. ბერკუანა „საფეხურები, კიბე“, ლაკ. ბურკნა „საფლავის ქვა“, რუთ. ბუკ „შემოღობილი ადგილი ხბორებისათვის“);

ს.-ქართვ. *წალ- „წალო, განჯინა“ (ქართ. წალ-ო „განჯინა“, ზან. (მეგრ.) ჭა, ინ-ჭა „ჭა“, ეტიმ. ქვედა წალო, შდრ. სვან. (← მეგრ.) ჭარ-არ „ჭები“) ~ ს.-დად. *წარ- „სახლი, ოჯახი“ (ხუნდ. წარა-ქი, ახვ. ჭარი-ქო „სახლი; ოჯახი (შინაურები)“, ლაკ. წა, ხინ. წა „სახლი“) ~ ს.-ნახ. *წან- „სახლი, ოთახი“ (ჩეჩნ. წა (წინა-), ინგ. წა (წინეო), ბაცბ. წა (მრ. წინ-ბუე) „სახლი, ოთახი“ ~ ს.-სინდ. *ცუ- „სახლი, ოთახი“ (ავხ. (ბზიფ.) ო-ცუ „სოფელი“, უბის. ცუ-და „სახლი, ოთახი“);

ს.-ქართვ. *წად-ენ- „კედელი, სვეტი“ (ქართ. წადენ-ი „სვეტის გვერდის მთლიანი ქვა“, ზან. (მეგრ.) ჭიდა || ჭედა ← *ჭუდან- „ტიხარი“, სვან. ჭუდ „კედელი“) ~ ს.-დად. *წად-ა „კოშკი; ქვის ფიგურა“ (დიდ. ცილი, ლაკ. ჭუე „კოშკი“, დარგ. წადლა „საფლავის ქვა“, თაბ. ჭურდ-ა, ად. წუდ, რუთ. წუდ, არჩ. წუთ „კოშკი; ქვის ფიგურა, ანძა“);

ს.-ქართვ. *ბელ-ო „ბელელი, საძნე სახლი“ (ქართ. ბელ-ელ-ი, ბელ-ო „საძნე სახლი“ (საბა), ზან. ბადუ- „ბელელი“, სვან. ბდ ← *ბელუ „ხორბლის შესანახი დიდი კიღობანი“) ~ ს.-დად. *ბელ-უა „ფარდული; ნალი“ (ახვ. ბელუა || ბორდო, კარ. ბელუა, ბოთლ. ბელუდ „ფარდული“, ხვარშ. ბელ, ინხ. ბელ „საჯინიბო“ ~ ს.-ნახ. *ბმ-ოჟ „საბრძოლო კოშკი“ (ჩეჩნ. ბმ-ოჟ, ინგ. ვმ-ოჟ ← *ბმ-ოჟ, ბაცბ. ბმ-ოვ „საბრძოლო კოშკი“) ~ ს.-სინდ. *ბამ-ა „ფარდული; ციხესიმაგრე“ (ავხ. ა-ბამ ← *ა-ბამა „ციხე-სიმაგრე“, ყაბ. ბამ „ფარდული“) ~ ჰურიტ-ურარტ. *ბურდ-ა „კოშკი“ (ურარტ. ბურდ-ანა „კოშკი“);

ს.-ქართვ. *ყასრ- „ციხე-სიმაგრე, სამეფო სახლი“ (ქართ. კასრ-ი „სამეფო სახლი, კოშკი; სახლი მცირელი“ (საბა), ზან. ყორში || ყორში „ციხე-სიმაგრე, კოშკი“, სვან. ყარშ (ტოპ.)) ~ ს.-დად. *ყას- „თარო, საწოლი“ (დარგ. ყარი „თარო“, თაბ. ყას „საწოლი“, ად. ყას, წახ. ყას, არჩ. ყას „თარო“) ~ ს.-სინდ. *ყაშ- „ერთგვარი ნაგებობა“ (ად. კაშ, ყაბ. ყაშ „ერთგვარი კარვისებური ნაგებობა“);

ს.-ქართვ. *სუნდ- „საჰაერო ხვრელი შენობაში“ (ქართ. (მესხ.) სუნდ-ო „სახლში კარს ზევით დატოვებული საჰაერო ხვრელი“, ქართლ. სუნდ-ურ-ი „სარწყავი არხი“, „ფურნის სასულე ხვრელი“) ~ ს.-დად. *სინდ-ო „არხი, დარი“ (ბეჟ. სიდო „წიქვილის არხი“, დარგ. შანტ-უ || შინდ-ირ „დარი, არხი“, თაბ. შინთ, ად. შინთ „შიბაქი“) ~ ს.-სინდ. *სუნდ- ერთგვარი ჭურჭელი“ (ყაბ. ჭანდ-გრა ← *შუნდ-გრა, უბის. *სუნდ-გრა „ხელკასრი“);

ს.-ქართვ. *ცურ- „სახურავი“ (ქართ. ცურ-ავ-ს, სა-ცურ-ავ-ი) ~ ს.-დად. *ცური- „ჭერი“ (დარგ. ცარ „ხუფი, ჭერი“, თაბ. ცარ, რუთ. ცარ, წახ. ცურ-ექ || ცურ-ოქ || ცურ-ქ „ჭერი“);

ს.-ქართვ. *ბერა- „ბაკი“ (ქართ. ბერა „მრგვალი ღობით შემოვლებული ადგილი ცხვრის მოსაწველად“) ~ ს.-ნახ. *ბარჷ- „ქვის ღობე“ (ჩენნ. ბარჷულ, ინგ. ბოარჷლ „ქვის ზღუდე, ღობე“) ~ ს.-სინდ. *ბაჷრ- „ბოსელი“ (ავხ. ა-ბოჷრა, აბახ. ბორა, ყაბ. ბოჷ „ბორელი“);

ს.-ქართვ. *არდე „ზედა სახლი, სამყოფი“ (ქართ. ერდო „ზედა ბანი სახლისა“, ზან. (მეგრ.) ორთა ← *ორდა „სამყოფი“, სვან. ლარდა „სახლი, სამყოფი“) ~ ს.-ნახ. *დ-არდი „ადგილი (განსაზღვრული“)“ (ჩენნ. დერდი, ინგ. დერდი „ადგილი“) ~ ჰურიტ.-ურარტ. *არდი „ქალაქი“ (ჰურიტ. არდჷ „ქალაქი“, ურარტ. არდი-ნჷ „განსაზღვრული ქალაქი, ურარტუს დედაქალაქი“);

ს.-ქართვ. *სეფა- „სეფა“ (ქართ. სეფა, ზან. (მეგრ.) შეფა „სეფა“) ~ ს.-დალ. *ფაშ-ე „თავშესაფარი; ქოხი“ (ხუნდ. ფაჷ, ახვ. ჰჷაჷი ← *ფაჷი, კარ. ფაჷე „კარავი, თავშესაფარი“, თბ. ფაჷ, ად. ფაჷ, რუთ. ფაჷ, კრიწ. ფჷჷ, არჩ. ფან „თავშესაფარი, ქოხი“) ~ ს.-ნახ. *ფჷ-ე ← *ფშ-ე „სოფელი“ (ჩენნ. ფჷა, ინგ. ფჷა, ბაცბ. ფჷე „სოფელი“) ~ ს.-სინდ. *ფას-ე „ოთახი“ (ად. ფაშჷ, ყაბ. ფაშ „ოთახი“);

ს.-ქართვ. *ბუძ- „თარო“ (ქართ. (გურ.) ბუძ-უ „თარო“, იმერ. ბუძ-ო || ბუძ-ე „ურდულის გასაყრელი ყურები“, ზან. (ლაზ.) ბუჯ-ეჷ-ი „თარო“, სვან. ბუჯ-ერ „ჭურჭლის დასაწყობი თარო“) ~ ს.-დალ. *ბოჯ-ენ „შემოკავებული ადგილი ცხვრისათვის; ბელელი“ (ხუნდ. ბეჷენ „ბელელი“, ჰინ. ბეჷ, ბეჷ, ბეჷ, ჰუნხ. ბეჷ „შემოკავებული ადგილი ცხვრისათვის“) ~ ს.-ნახ. *ბოჯ-ალ „საჯინიბო, გომი“ (ჩენნ. ბოჷალ „თოვლა, საჯინიბო“, ინგ. ბეჷჷალ „გომი“);

ს.-ქართვ. *კიდ-ე „კიდე; კედელი“ (ქართ. კიდე, ზან. (მეგრ.) კიდა „კიდე, კედელი“) ~ ს.-დალ. *ყად-ო „კიბე; კიბის საფეხური“ (ბეჷ. კადო, ჰუნხ. კადჷ „კიბე“, დარგ. ჳათა „კიბის საფეხური“, ად. ჳად-არარ, რუთ. ყდჷ, წახ. ყდჷ „კიბე“);

ს.-ქართვ. *ბოყჷ- „ბოძი“ (ქართ. ბოყჷ-ი „ხის ჩარჩო; ბოძი“) ~ ს.-დალ. *მოყჷ- „ბოძი“ (ხუნდ. მოყ „ანძა“, თაბ. მარდ, ად. მარდ „ბოძი, ჩხირი“) ~ ს.-ნახ. *ბოყ-ე „ბოძი“ (ინგ. ბეჷ ← *ბოყა „ბოძი“) ~ ს.-სინდ. *ბეჷჷ- „ბოძი“ (ავხ. ა-ბჷჷჷ, ად. ფჷაჷჷ, ყაბ. ფჷაჷჷ „ბოძი“, უბიხ. ბეჷჷ „მსხვილი“);

ს.-ქართვ. *ნაწყ- „უკანა კარი“ (ძვ. ქართ. ნაწყლ-ი „უკანა კარი“ (საბა)) ~ ს.-დალ. *ნაწჷ „უკარი“ (ხუნდ. ნჷწჷა, ანდ. ჰინწჷჷ, ახვ. ინწჷო, ჳამ. ჰინწჷ, ტინდ. ჰინცჷჷ, კარ. ჰინწჷჷ, ბაგვ. ჰჷწჷა „უკარი“, დიდ. აც, ინხ. ანც, ბეჷ. ანც, ჰუნხ. გნცჷ, ლაკ. ნჷზ, დარგ. უნცა || უნძა „უკარი“, თაბ. უნჷცი „ფანჯარა“);

ს.-ქართვ. *ნეკ- „უკარი“ (ზან. (ლაზ.) ნეკნა „უკარი“) ~ ს.-დალ. *ნეტჷ- „უკარი; კარის ანჯამა“ (ხუნდ. ნეტჷ „უკარის ანჯამა“, ლოდ. მიტჷ-ალ „უკარი“, ლაკ. ნიკა „უღლისა და გუთნის შემაერთებული ტყავის ღვედი“, არჩ. დატჷ „უკარი“) ~ ს.-ნახ. *ნეჷ- „უკარი“ (ჩენნ. ნეჷ, ინგ. ნეჷ „უკარი“, ბაცბ. ნჷანჷნ „ლია“);

ს.-ქართვ. *ნოქჷ- „ძნელად სავალი გზა“ (ძვ. ქართ. ნოქჷ-ი „გზა მიხვეულ-მოხვეული“ (საბა), ნოქჷ-ა „გზა მთაში“) ~ ს.-დალ. *ნუჷჷ- „გზა; ვიწრო ხევი“ (ხუნდ. ნუჷ || ნუხ „გზა“, ახვ. ჰინუ „ვიწრო ხევი“, ლოდ. ჰინუ-ლირ „ჩაგარდნილი ადგილი“, დიდ. ჰუნნი, ჰინ. ჰუნე, ბეჷ. ჰინო, ჰუნხ. ჰუნი „გზა“, თაბ. რიხ „ბილიკი“, კრიწ. რიხ, ბუდ. რიხ „გზა“);

ს.-ქართვ. *ნეყ-ო „კალაპოტი“ (ქართ. ნეყო „მდინარის ტოტი“, ზან. (მეგრ.) ნაყუ „მდინარის ყოფილი კალაპოტი“) ~ ს.-დალ. *ნაყ-ი || ღაყ-ი „გზა“ (ანდ. მიყი, ახვ. მიყი, ჳამ. მიყ, კარ. მიყე, ბოთლ. მიყი, ბაგვ. მიყ, ლოდ. მიყი „გზა“, დარგ. ღყ „ბილიკი“, ლეზგ. რეყ, თაბ. რჷჷ, ად. რეჷ, არჩ. დეყ, უდ. ძაჷ, ხინ. კჷარ ← *რაჷჷ „გზა“) ~ ს.-ნახ. *ნაყ-უ „გზა“ (ჩენნ.

ნეყ „გზა“, ნაჟყ-ოსთ „მეგობარი“, ინგ. ნიყ „გზა“, ნოჟყ-ოსთ „მეგობარი“, ბაცბ. ნიყ „გზა“, ნაყბ-ისტ „მეგობარი“ ← ეტ. „თანამეგობარი“) ~ ს.-სინდ. *მაჭაჟა „გზა“ (აფხ. ა-მჭაჟა, აბაზ. მჭაჟა, უბიხ. მგლა ← *მგლჟა „გზა“);

ს.-ქართვ. *სა-ქუმ-ო „ეტლი; კიდობანი, საკაცე“ (ქართ. სა-ქუმ-ელი „საკაცე, ხისაგან სნეულთ მჭრით სატარებლად შემზადებულსა ეწოდების“ (საბა), ზან. ო-ქიმ-ო ← *ო-ქუმ-ო „ეტლი“, სვან. ქუფ (მრ. რ. ქუფ-ჟ-ჰრ) „დაწნული კიდობანი“) ~ ს.-დად. *ა-ნქჟ-ა „ურემი, ეტლი“ (ხუნდ. ჰორქო, ანდ. ინქჟა, ახვ. ჰანქჟ, ჭამ. ანქჟ „ეტლი, ურემი“, შინ. აქნუ „ბორბალი“, ლაკ. ჰარქჟ „ეტლის ბორბალი“, დარგ. ურქურა „ეტლი, კარეტა“, ლეზგ. აქურ „ეტლი“) ~ ს.-სინდ. *ქჟ- „კარეტა“ (ად. ქჟ. ყაბ. გჟ „კარეტა“);

ს.-ქართვ. *ნაჟ- „ნავი, კოდი“ (ქართ. ნაფი, ზან. ნობი || ლობი „ჩადრმავეებული ხის მორი; წყლის კოდი“) ~ ს.-დად. *ნაჟი „ხის სალაფავი; ღარი“ (ხუნდ. ნაჟი „ღარი“, წახ. ნაჟ „ხის ამოდრმავეებული სალაფავი“) ~ ს.-ნახ. ნოჟ- „გეჯა, ვარცლი“ (ჩენნ. ნუომ ← *ნოჟ „გეჯა“, ინგ. ნიი ← *ნოჟ „ვარცლი, გეჯა“);

ს.-ქართვ. *ღობ- „ბუკი, სკა“ (ზან. (ლაზ.) ღურ-ი ← *ღურბი „სკა“, სვან. ღობ || ღუებ „ბუკი, სკა“) ~ ს.-დად. *ჯჟაბ-ა „ქოთანი; ნიჩაბი“ (ხუნდ. ჯაბა, ბაგვ. ჯაფა „ქოთანი“, ინხ. ხუთა „ნიჩაბი“, დარგ. ჯაბა „გზა“, რუთ. ხჟაბ, კრიწ. ხებ „ერთგვარი ჭურჭელი“) ~ ს.-ნახ. *ჯჟაბ-ა „ქოთანი“ (ჩენნ. ჯაბა, ინგ. ჯაბ „თიხის ქოთანი“) ~ ს.-სინდ. *ღებ-ა „ნავი, გემი“ (აფხ. ა-ღბა „გემი, ნავი“, აბაზ. ღბა, უბიხ. ღება, ა-ღბა „გემი, ნავი“);

ს.-ქართვ. *ნის- „ნავი, გობი“ (ქართ. {ნის-ორი} „გობი“, ზან. ნიში „ნავი“) ~ ს.-დად. *რის-ა „გემი, ვარცლი“ (ხუნდ. რასა, ანდ. ირსა, ახვ. იშა ← *რიშა, კარ. ესა ← *რესა „ვარცლი, გემი“, ლაკ. სუ, დარგ. უსი ← *მისი „ნალია“);

ს.-ქართვ. *ბორ- „ბრუნვა“, *ბორ-ბალ- „ბორბალი“ (ქართ. ბრ-უნ-ვა, ბორ-ბალი, ზან. ბურ-ინი „ბრუნვა, ტრიალი“, ბორბოლ-ია „ბორბალი“) ~ ს.-დად. *ბორ-ა „ბორბალი, თვალი“ (ხუნდ. ბერ, ბეჟ. ბორა ← *ბორა, დარგ. მულა ← *ჟულა „ბორბალი“) ~ ს. ნახ. *ბორ-ა „წისქვილის ბორბალი“ (ჩენნ. ბერა ← *ბორა, ინგ. ბერა ← *ბორა „წისქვილის თვალი, ბორბალი“);

ს.-ქართვ. *აღჟირ- „აღვირი“ (ქართ. აღვირი, სვან. ჰაღჟირ „აღვირი“) ~ ს.-დად. *მოდორ- „სადავე“ (ბეჟ. მოჰო || როდო, ჰუნზ. როდო „სადავე“);

ს.-ქართვ. *ღჟედ- „ჭაპანი, ღვედი“ (ქართ. ღვედი „თასმისგან დაწნული გრძელი ჭაპანი, რომელშიც რამდენიმე უღველ ხარ-კამეხს აბამენ“, ზან. (მეგრ.) ღვინდი „ღვედი, ჭაპანი“) ~ ს.-დად. *ღჟად- „უნაგირი ვირისათვის“ (ხუნდ. ღაღდ-იბერ, ახვ. ღჟად-იბა, კარ. დანდ-ულდი, დოდ. დარდ-იბა, დიდ. ღაღო „უნაგირი ვირისათვის“);

ს.-ქართვ. *ჯუნდ- „ხუნდი, ბორკილი, ზონარი“ (ქართ. ჯუნდი „ხუნდი“, ზან. (მეგრ.) ხუნჯ-ი „ხუნდი; მოსაჭერი ზონარი; ბორკილი“) ~ ს.-დად. *ჟორტ- „ზონარი, თასმა“ (კარ. ჟორტულუ „შულო“, შინ. ყატალი „საშულოვე“, დარგ. ჟარტ „კანი“, ლეზგ. ჟებტელ „ზონარი“, კრიწ. ყტილ, ად. ყატულ, ბუდ. ყოლტალ „თასმა“).

შინაური ცხოველები

კავკასიის რეგიონში ნეოლითის ხანაში სრულდება ადრე გაბატონებული მითვისებითი მეურნეობის ვრცელი პერიოდი და საფუძველი ეყრება წარმოებით მეურნეობას – მე-საქონლეობასა და მიწათმოქმედებას. წარმოებით მეურნეობაზე გადასვლას თან ახლდა ვე-

ლური (გარეული) ცხოველებისა და მცენარეების დომესტიკაციის პროცესი. ენდემურ ნიადაგზე აღმოცენდა შინაური ცხოველებისა და კულტურული მცენარეების უამრავი ჯიში, ამით მტკიცდება ის უცილობელი ფაქტი, რომ ყოველივე ამ პროცესებს ადგილი ჰქონდა იბერიულ-კავკასიური ენობრივი და ეთნიკური ერთობის პერიოდში, რასაც პალეოლინგვისტურ მასალასთან ერთად თვალნათლივ ამტკიცებს არქეოლოგიური მონაცემები, კერძოდ, საყურადღებოა, რომ ნეოლითის ხანაში ჭოხის ნამოსახლარზე თავს იჩენს შინაური ცხოველების ძვლები – ცხვრისა და თხის ნაშთები, აქვე აღმოჩნდა კულტურული მცენარეების (ხორბლის, შვრიის, ფეტვის...) მარცვლები.

ყვირილას აუზში, დარკვეთის გამოქვაბულის ადრენეოლითურ ფენაში დადასტურდა მოშინაურებული ცხოველების – ძროხის, ცხვრის, ღორისა და ძაღლის ძვლები.

ამრიგად, ნეოლითის ადრეულ ხანაში უკვე მოშინაურებული უნდა ყოფილიყო მსხვილფეხა (ასევე წვრილფეხა) საქონელი პროტოკავკასიელების მიერ, რომლებმაც ამავე პერიოდში კულტურული მცენარეების ჯიშები შექმნეს და განავითარეს მიწათმოქმედება:

ს.-ქართვ. *ხუარ- „წმინდა, შესაწირავი საქონელი“ (ქართ. (გურ.) ხვარ-ადი „მიცვალებულისათვის შესაწირავი ცხოველი“) ~ ს.-დად. *ხუარ- „ცხენი; ფაშატი“ (ხუნდ. ხუანი, კარ. ხუანე „ცხენების რემა“, ხვარშ. ხარ-ამ „კვიცი“, ლეზგ. ხუარ || ხარ, თაბ. ხუარ, ად., რუთ. ხუარ „ფაშატი“) ~ ს.-სინდ. *ხუარ-ა „წმინდა სისხლის ცხენი“ (ად. ჭარჷ ← *ხუარჷ, ყაბ. ხუარჷ „წმინდა სისხლის ცხენი“, შდრ. აფხ. ჭგრ ← *ხუგრ „გმირი“);

ს.-ქართვ. *ბურჷ- „ბურვაკი“ (ქართ. ბურგ-აკი) ~ ს.-დად. *ბორტ-უ „ღორი, ტახი დაკოდილი“ (ხუნდ. ბორტონ, დიდ. ბელტ, პინ. ბორტი, ბეჟ. ბულტ, ჰუნზ. ბულუ „ღორი, ტახი“, ლაკ. ბურკ „ქოსმენი“, ლეზგ., ად., რუთ. ზუჷ, წახ. ზოჷ, ბუდ. ზუჷ, არხ. ბორტ, უდ. ბორტ „ღორი, ტახი“) ~ ს.-სინდ. *ბლან-ა „ნეზვი“ (ად., ყაბ. ბლანა „ნეზვი“);

ს.-ქართვ. *ბოჷ- „ვაცი“ (ქართ. ბოგ-ერ-ი, სვან. ფიჷ || ფუჷ || ფუჷჷ ← *ბოჷ- „ვაცი“) ~ ს.-ნახ. *ბოჷ- „ვაცი“ (ჩეჩნ. ბოჷ || ბოჷჷ || ← ბოგ, ინგ. ბოგ || ბოგ, ბაცბ. ბოგ ← *ბოგ „კაცი“) ~ ს.-სინდ. *ბოჷ- „ხბო“ (ად. ბოჷჷ- „ხბო“, ბოჷჷ-რ „სახ. ბრ.“, ბოჷჷ-მ „ერგ. ბრ.“);

ს.-ქართვ. *კრაჷ- „კრავი“ (ქართ. კრავ-ი, ზან. (მეგრ.) კერიბ-ი || კირიბ-ი „კრავი“) ~ ს.-დად. *კუარ-ა „ბატკანი; მოზვერი“ (კარ. კუანი-ლჷ „მოზვერი“, დიდ. ყუინუ „ბატკანი ერთ წლამდე“, ხვარშ. ყუინუ „ბატკანი ორ წლამდე“, ინხ. ყუინუ „მოზვერი“, ყერ-ეს, თაბ. კარი, წახ. კურიჷ, კრიჷ. კუარჷ, ბუდ. კორა „შინაურ ცხოველთა ნაშიერი“, სინ. კუზა ← *კურა „მოზვერი“) და ს.-ნახ. *კორნ- „შინაურ ცხოველთა ნაშიერი“ (ჩეჩნ. კორნი, უსლ. კორნად, ინგ. კორ-იგ || კურორ-იგ „ნაშიერი“);

ს.-ქართვ. *ხამ- „ღორი“ (სვან. ხამ || ხამ „ღორი“, ხამ-რა „ღორის ხორცი“) ~ ს.-ნახ. *ჷჷ- „ღორი“ (ჩეჩნ. ჷა-ჷა, ინგ. ჷა-ჷჷ, ბაცბ. ჷა „ღორი“) ~ ს.-სინდ. *ჷჷ- „ღორი“ (აფხ. ა-ჷჷა, აბაზ. ჷჷა, ად. ჷჷა, ყაბ. ჷჷა, უბის. ხუჷ „ღორი“) ~ ჰურიტ.-ურარტ. *უღ „ღორი“ (ჰურიტ. უღ „ღორი“);

ს.-ქართვ. *ნახირ- „ნახირი“ (ქართ. ნახირ-ი) ~ ს.-დად. *დახედ- „საქონელი“ (ხუნდ. რეხედ „ნახირი, საქონელი“) ~ ს.-ნახ. *დახენ „რქოსანი საქონელი“ (ჩეჩნ. დანნი, ინგ. დოხან, ბაცბ. დახენ) ~ ს.-სინდ. *დახჷ- „საქონელი“ (აფხ. ო-რახჷ, აბაზ. რახჷ „პირუტყვი, შინაური საქონელი“);

ს.-ქართვ. *ღოღო „ზაქი ერთ წლამდე“ (ქართ. ღოღო, ზან. ღუღუნ-ი) ~ ს.-დად. *ჷოჷ-ა „ხბო, მოზვერი“ (ხუნდ. ჷაჷჷ ← *ჷჷაჷჷ „ძროხა“, ანდ. ყინჷჷჷ „მოზვერი“, ლაკ. ყუნჷა ← *ყუნჷა „ხბო“, ნათ. ბრ. ყუნჷ-ლუღ, დარგ. ყაჷა „ხბო“, ლეზგ. ჷჷჷ, წახ. ჷჷა „ხბო“);

ს.-ქართვ. ***ვარყა** „ვარყა“ (ქართ. **ვარყა**, ზან. (მეგრ.) **ურა** ← ***ვორყა** „დაუკოდავი ცხენი, ორი-სამი წლის“) ~ ს.-დალ. ***ბაყარ-ე** „ბატკანი, ცხვარი“ (ახვ. **რეყე**, ლოდ. **რებლა**, ტინდ. **რვლბ** „ცხვარი“, დარგ. **მაყარა** „ბატკანი“, ლეზგ. **დიყარ** „ბატკანი“, წახ. **ჟოყყ** „ცხვარი“) ~ ს.-ნახ. ***ბაყ-ო** „კვიცი“ (ჩენნ. **ბეყა**, ინგ. **ბაყილ** ო, ბაცბ. **ბაყრ** „კვიცი“);

ს.-ქართვ. ***მაცა-ლ** „მოზვერი“ (ქართ. (მთიულ.) **მაცა-ლ-ო** „მოზვერი“, ზან. **ბოჩო** || **ბოჩო-ლ-ა** „ხამთარგამოვლილი ხბო“, სვან. **ლჩჩ** „ირემი“) ~ ს.-დალ. ***მაჩ-ორ-** „ხბო; მოზვერი“ (ხუნდ. **ბეჩე** „ხბო“, ანდ. **მილჩა** „მოზვერი“, დიდ., ჰინ. **მეში**, ხვარშ. **მიში**, ინხ. **მიშე**, ბეჟ. **ჰუნხ**. **ბიშე** „ხბო“, შდრ. დიდ. **მეშორო**, ჰინ. **მეშირო** „მოზვერი“, ლაკ. **ბარჩ** „ხბო“, აღ. **ურჩ** ← ***ჟიჩრ**, არჩ. **ბიშ** „ხბო“);

ს.-ქართვ. ***ყუარ-** „ნეზვი“ (ქართ. **ყორ-ი** ← ***ყუარ-ი**, ზან. **ცორ-ი** „ნეზვი“, სვან. **ყერ** ← || **ყუერ** „ნეზვი“) ~ ს.-დალ. ***ყუალ-ა** „ძროხა, ხრდალი“ (ხუნდ. **ჭაღ** ← ***ყუალა** „ჭაკი“, ლაკ. **ულ** ← ***ყულ**, დარგ. **ყალ** || **ყულ** ← || **ყუალ** „ძროხა“);

ს.-ქართვ. ***რეყ-** „გარეკვა საქონლის“ (ქართ. **გარეკ-ვა**, **მარეკ-ი**, **მარეკ-ალ-ი**, ზან. **ო-რყ-უ** / **რყ-უ-ა** „გარეკვა“, **მარყ-ალ-ი** „მარეკი“, სვან. **ლი-რეყ** „გარეკვა“) ~ ს.-დალ. ***რეყ-უ-** „ნახირი“ (ახვ. **რყყ-ა**, ტინდ. **რიყ-ა** || ← **რიყ-უ-ა**, კარ. **რიყ-არ**, დარგ. **ჰენყ** || **ჰაყ** „ნახირი“);

ს.-ქართვ. ***ზუარ-** „ხბო“ (ქართ. **ზუარ-ა**, **ზუარ-აკ-ი**, შდრ. **უ-ზუ-ი** „უშობელი“, სვან. **ზუ-** „შობა (საქონლის)“) ~ ს.-დალ. ***ლუჟ-** || ***ჟუალ-** „ცხვრის ფარა; საქონელი“ (ლეზგ. **ლუჟ**, თაბ. **ლიჟ**, აღ. **ლუჟ** „ფარა; ნახირი, ჯოგი“) ~ ს.-ნახ. ***ჟუარ-** „ცხვრის ფარა; ცხვარი“ (ჩენნ. **ჟა**, ინგ. **ჟ** „ცხვარი, ცხვრის ფარა“, ბაცბ. **ჟე** „ცხვარი“, **ჟეშ-ოლენ** „ცხვართაგანი“);

ს.-ქართვ. ***ტრუკ-** „ვირის ჩოჩორი“ (ქართ. **მუ-ტრუკ-ი** „ვირის კვიცი || კიცივი“ (საბა)) ~ ს.-დალ. ***ღუგ-** „ვირი; ვირის ჩოჩორი“ (ლაკ. **თუჟუ** „ვირი“, დარგ. **დაგა** „ჩოჩორი“, თაბ. **დაჯი** ← ***დაგი**, აღ. **დეგი**, არჩ. **დოგი** „ვირი“);

ს.-ქართვ. ***თელ-** „დაუკოდავი მამალი ცხვარი“ (ქართ. **თელი-ი**, ზან. (მეგრ.) **თილი-ი** „დაუკოდავი მამალი ცხვარი“) ~ ს.-დალ. ***თეშ-ე** „მამალი თხა“ (ხუნდ. **დეშ-ენ** ← ***თეშ-ენ** „მამალი თხა“, ჰინ. **ტიყ-ი**, ხვარშ. **ტიყ-ა**, ბეჟ. **ტყ-ა**, ჰუნხ. **ტოჭ-ჩი** „თიკანი“) ~ ჰურიტ-ურარტ. ***თაღუ-** „მამრი (საქონელი)“ (ჰურიტ. **თაღ** „მამრი“);

ს.-ქართვ. ***ვარ-** „ხარი“ (ქართ. **ვარ-ი** „ხარი“, ზან. **ხოჯ-ი** „ხარი“, სვან. **კან** ← ***ვარ-ი** „ხარი“) ~ ს.-დალ. ***შუარ** „ძროხა“ (დიდ. **ღურო** „ძროხა“, ჰინ. **ღურო** „ძროხები (კრებიითი)“, ხვარშ. **ღუალო**, ინხ. **ღოლო** „ძროხა“, ბეჟ. **ჟარა** ← ***შუარა**, ჰუნხ. **ჰერგ** „ძროხები“) ~ ს.-ნახ. ***ჰალ-** „ძროხა“ (ჩენნ. **ჰელ-ჰ**, ინგ. **ჰალ-ი** „ძროხები“);

ს.-ქართვ. ***ბუწ-** „თოხლი; ნეზვი“ (ქართ. **ბუწ-ი** „თოხლი, წლის კრავსა და მცირედ ნაკლებსა ეწოდების“ (საბა), სვან. **ბეწ-ე** ← ***ბუწ** „ნეზვი“) ~ ს.-დალ. ***ბუწ-ირ** „ცხვარი“ (ხუნდ. **ბოწი**, ანდ. **ბუწირ**, ახვ. **ბოწირი**, ჭამ. **ბოწი**, ტინდ. **ბოცარ** ← ***ბოწარ**, კარ. **ბეწურ**, ბოთლ. **ბუწი** „მსხვილფეხა რქოსანი საქონელი“, ბეჟ. **ბოწი** „ცხვარი“, ლეზგ. **ბარწ-აქ** ← ***ბორწ-აქ** „ზაქი“);

ს.-ქართვ. ***ცხუარ-** „ცხვარი“ (ქართ. **ცხუარ-ი**, ზან. (ლაზ.) **ჩხურ-ი**, მეგრ. **შხურ-ი** ← ***ჩხურ-ი** „ცხვარი“) ~ ს.-დალ. ***ჩაგუ-** „ცხვარი“ (ხუნდ. **ჩაგუ** „ორი წლის ცხვარი“, დარგ. **ჩაგა** „ცხვარი“) ~ ს.-ნახ. ***ჩუხ-ი** „ბატკანი“ (ჩენნ. **ჩუხა**, ინგ. **ჩუხ**, ბაცბ. **ჩუხ** ← ***ჩუხი** „ბატკანი“);

ს.-ქართვ. ***წალ-** „ვაცი“ (ქართ. **წალი-ი** „უშობელი თხა; ვაცი“, სვან. **წელ** „ვირი“) ~ ს.-დალ. ***წან-** „თხა“ (ხუნდ. **წაე**, ანდ. **წაი**, ახვ. **წონო-ლი**, კარ. **წენა-ლი**, ბოთლ. **წინა-ლი** „უ-

დიდ. ჩან, პინ., ხვარშ., ბეჟ., ინხ. ცან „თხა“, ლაკ. წუ-რ-თუ „თხები“, ხინ. წოლ „თხა“) ~ ს.-ნახ. *წინ- „შიშაქი“ (ჩენნ. წინ, ინგ. წინ, ბაცბ. წინრ „შიშაქი“) ~ ს.-სინდ. *ძა- „თიკანი“ (აფხ. ძ-ძე-ს, ბზიფ. ძ-ძე-ს (მრ. რ. ა-ძა-რა), აბაზ. ძე-სე „ბატკანი, თიკანი“);

ს.-ქართვ. *გუას- „ვირის ნაშიერი“ (ზან. (მეგრ.) გოშ-ი „ნონორი“, გოშ-უა (ანთროპ.)) ~ ს.-დად. *შაგუ-ე „ფაშატი“ (პინ. შეგუ-ე, ბეჟ. შუგო, ჰუნზ. შუგუ „ჭაკი; ფაშატი“) ~ ს.-სინდ. *გუას- „ჯორი“ (აფხ. ა-გუ-ე, ბზიფ. ა-გუ-ე „ჯორი“);

ს.-ქართვ. *ჩუ-, აჩუ „ცხენი“ (ქართ. ჩუ, აჩუა „ცხენი“, ზან. (მეგრ.) ჩუ „შეძახილი ცხენისთვის“; სვან. ჩუ „იგივე“) ~ ს.-დად. *ჩუი „ცხენი“ (ხუნდ. ჩუ, ანდ. იჩა, ახვ. იჩუა, ტინდ. იჩუა, კარ. იჩუა, ბავგ. იჩუ „ცხენი, მერანი“, ლაკ. ჩუუ, დარგ. ურჩი || ურჩე, ლეზგ. შიუ, არჩ. ნლშ, ხინ. ფში ← *ჩუი „ცხენი“) ~ ს.-ნახ. *თოლ ← *ჩო „ცხენი“ (ჩენნ. ლგ, ინგ. ლგ, ბაცბ. დონ „ცხენი“) ~ ს.-სინდ. *ჩგ „ცხენი“ (აფხ. ა-ჩგ, აბაზ. ჩგ, ად. ყაბ. შგ ← *ჩგ, უბიხ. ჩგ „ცხენი“).

ს.-ქართვ. *ბატ- „ბატი“ (ქართ. ბატ-ი, ზან. (ლაზ.) ბოტი „ბატი“, ბოტი-ლ (ანთროპ.)) ~ ს.-დად. ბატი „ბატი; იხვი“ (დიდ. მატი, პინ. მატი „ბატი“, ლაკ. ბატ „მამალი იხვი“, დარგ. ბატ „იხვი“) ~ ს.-ნახ. *ბჰატ- „იხვი“ (ჩენნ. ბად || ბად, შარ., ხილდ. ბჰად „იხვი“, ბაცბ. ბატ „ბატი“);

ს.-ქართვ. *ქათამ- „ქათამი“ (ქართ. ქათამ-ი, ზან. ქოთომ-ი || ქოთუმ-ე „ქათამი“, სვან. ქათალ ← *ქათამ „ქათამი“) ~ ს.-დად. *ქატ-ლ „ქათამი“ (ბეჟ. გუდ, ჰუნზ. გუდო, რუთ. კატ, წახ. კატე „ქათამი“) ~ ს.-ნახ. *ქოთ-ამ (ჩენნ. ქუოთამ, ინგ. ქუოთამ || ქოთამ, ბაცბ. ქოთამ „ქათამი“) ~ ს.-სინდ. *ქატ-გ „ქათამი“ (აფხ. ა-ქატ-გ ← ა-ქატ-გ, აბაზ. ქატ-უ, ად. ჩათუ ← *ქათუ, ყაბ. ჯად ← *ჯად „ქათამი“);

ს.-ქართვ. *დაყ- „ვარი“ (ზან. (მეგრ.) დოყ-ია „ვარი“) ~ ს.-დად. *ნაყუ- „ქათამი“ (ხუნდ. მანკუ ← *ნაყუ, ახვ. მინკუ ← *ნდკუ, ლაკ. ანაკი ← *ანაკი, დარგ. არყუა ← *ნაყუა „ქათამი“)...

კულტურული მცენარეები

როგორც ითქვა, კავკასიაში წარმოებითი მეურნეობის დამოუკიდებელი კერა არსებობდა, სადაც პურეულის ჯიშების დომესტიკაცია ენდემური სახეობების საფუძველზე ხორციელდებოდა. რეგიონის სხვადასხვა ადამიანთა უძველეს სადგომებში აღმოჩენილი პალეობოტანიკური მონაცემები ადგილობრივ მეურნეობაში მიმდინარე კარდინალურ ცვლილებებზე, ვინაიდან მოპოვებულ არქეოლოგიურ მასალაში უხვად გამოჩნდება ხორბლის, ქერის, შერის, ფეტვისა და ყურძენ/ხილის ნაშთები, რასაც მხარს უჭერს პროტოკავკასიური ერთობიდან მომდინარე ენობრივი იზოგლოსები იბერიულ-კავკასიურ ენათა ოჯახის სხვადასხვა ფეხულებში:

ს.-ქართვ. *პას-ალ- „პური; ნამკალის ზვინი“ (ქართ. პასალ-ი „ზვინი“, ზან. (მეგრ.) პოშოლ-ი/ა „პურის ჯიში“, სვან. პარშან || პაშან „ძნებად შეკრული ნამკალის ზვინი“) ~ ს.-დად. *ფშალ- „პურის, ფეტვის ბზე“ (ხუნდ. შუაად←*ფშად „პატარა ბზე/ჩალა“, ლაკ. ში ←*ფში „ფეტვი“, ხინ. ფშა „პური“) ~ ს.-ნახ. *ფსა „ქერი“ (ბაცბ. ფსა „ქერი“) ~ ს.-სინდ. *ფსგ „ფეტვი, მარცვლეული“ (აფხ. ძ-ფშ „სიმინდი, მაცვლეული“, უბიხ. ფშე „ფეტვი“);

ს.-ქართვ. *ბან-ა „ფეტვი; ცერცივი“ (ქართ. მაშა ← *მანა, ზან. ფანქა „ფეტვი“) ~ ს.-დად. *ბოც-ა „ფეტვი; ფქვილი“ (ხუნდ. მურ, ანდ. ბენა, ახვ. მიჩა, ჭამ. ბოშუ-ლ, ტინდ., კარ. ბონა, ბოთლ. ბუნა „ფეტვი“, ჰუნზ. მუს ← *მუც „ფქვილი საგველა“) ~ ს.-ნახ. *ბორც- „ფეტვი“ (ჩენნ.

ბუორც, ინგ. **ბორც**, ბაცბ. **ბორც** „ფეტივი“ ~ ს.-სინდ. ***მაჩ-ა** „ფეტივი; პური“ (ავხ. აჩა ← *ა-ჩა „პური“, აბახ. ჩა-რა ← *ჩა-რა „პურობა“, აღ. მაჭე, ყაბ. მაშ „ფეტივი“);

ს.-ქართვ. ***ლიკა** „ხორბალი“ (ძვ. ქართ. **ლიკა**-მ „ხორბლის ჯიში“, ზან. (ლაზ.) **ლიკა**-მ-ქირ-ი „პურის ფქვილი“) ~ ს.-დად. ***ლიკჷ** „ფეტივი“ (დიდ., ჰინ. **ტუგო**, ხვარშ. **ტუშე**, ბეჟ., ჰუნხ. **ტუგო**, ლეზგ. **ცჷკ** ← ***თჷკ**, თაბ., აღ. **ღუკ**, რუთ. **ღჷკ**, წახ. **დიკე** „ფეტივი“) ~ ს.-ნახ. ***ლიკჷა** „ბრინჯი“ (ჩენნ. **ღუგა**, ინგ. **ღუგ**, ბაცბ. **ღუკ** „ბრინჯი; ფაფა“);

ს.-ქართვ. ***ჭარბ-ალ-** „ხორბალი“ (ძვ. ქართ. **ჭარბალ-ი** || **ჭორბალ-ი**, ზან. **ქობალი** || **ქოვალ-ი** „პური“) ~ ს.-დად. ***ჯებ-ო** „პური, ხორბალი“ (ბეჟ. **კიბო**, ჰუნხ. **ჯებ** „პური, ხორბალი“) ~ ს.-ნახ. ***ჯაბ-** „დაპურება, გამოკვება“ (ჩენნ. **ჯაბ-ან**, ინგ. **ჯაბჷ**, ბაცბ. **ჯაბ-ან** „გამოკვება, შენახვა, რჩენა“);

ს.-ქართვ. ***ფატი** „ფეტივი“ (ქართ. **ფატი**-ი || **ფატი**, ზან. **ფატი**-ი ← ***ფატი**-ი „ფეტივი“, სვან. **ფატი** ← || **ფატი** „ფეტივი“) ~ ს.-დად. ***ფატი** „ფქვილი; ცომი“ (ხუნდ. **ფატი** ← ***ბატი**, ანდ. **ჰატი** ← ***ფატი**, ჭამ., ბაგვ. **ჰატი** ← ***ფატი**, ტინდ. **ჰატი** ← ***ფატი**, ლოდ. **ჰატი** ← ***ფატი**, ბეჟ. **ჰატი** ← ***ფატი**, ჰუნხ. **ჰატი** ← ***ფატი** „ფქვილი“, ლაკ. **ჰიტი** „მარცვლის სახეობა“, დარგ. **ბეტი** || **ბიტი** „ცომი, ფქვილი“) ~ ს.-ნახ. ***ბატი** „ცომი“ (ჩენნ. **ბუოდ**, ინგ. **ბოდ** „ცომი“, შდრ. **ბოდ-იგ** ერთგვარი ბალახი“, ბაცბ. **ბოტი** „ცომი“, მრ. რ. **ბატი**-აშ);

ს.-ქართვ. ***ქობ-** „ჭვავი“ (ქართ. **ქობ**-ი „ჩვეულებრივი ჭვავი“, ზან. **ქობე** „ხორბლის ფხიანი ჯიში; ჭვავი“, სვან. **ქობ** „ერთგვარი ბუჩქოვანი მცენარე“) ~ ს.-დად. ***ოგობ-** „ჭვავი“ (ხუნდ. **ოგობ** || **უგობ**, ახვ. **ჰაგი** ← ***ჰაგი**, ტინდ. **ჰაგი** „ჭვავი“) ~ ს.-სინდ. ***ბაჯ-** „შვრია“ (აღ. **ბაჯ-ნა**, უბიხ. **ბაჯ-ნა** „შვრია“);

ს.-ქართვ. ***სომ-** „პურის შეჭამალი“ (ქართ. **სომ**-ინ-ი „დიდი პური“) (საბა), სვან. **შამ** ← ***შემე** ← ***შემე** „ლომის შეჭამალი; თავთავიანი პურეული“) ~ ს.-დად. ***შეა-** „პური; მომკილი მოსავალი“ (ლაკ. **შეა** ← ***შეა** „მომკილი მოსავალი“, რუთ. **ხიტი**, კრიწ., ბუდ., ლეზგ. **ჰე** ← ***ჩეა** „პური“) ~ ს.-სინდ. ***ჩეა** „პური“) ~ ს.-სინდ. ***სუბა** „პური“ (ავხ. ა-შე ← ა-შე, აბახ. **შე-რ-და** ← ***შე-რ-და** „ფეტივი“, უბიხ. **სუბე** „პური“);

ს.-ქართვ. ***ვალ-** „ქუმელი“ (ქართ. **ვალ-ი** „ქუმელი“) ~ ს.-დად. ***ვარ-უ** „მუხუდო“ (ლაკ. **ვურუ** ← ***ვარუ**, დარგ. **ვარა**, ლეზგ., თაბ., რუთ. **ხარ**, აღ. **ხურ**, წახ. **ხარა**, კრიწ. **ხარ-ხარ** (რედუბლ.) „მუხუდო“) ~ ს.-ნახ. ***ვოტი** „ლობიო“ (ჩენნ. **ვტი**, ინგ. **ვე** ← **ვტი**, ბაცბ. **ვოე** „ლობიო“);

ს.-ქართვ. ***მახა** „ხორბლის ჯიში“ (ქართ. **მახა**, ზან. (ლაზ.) **მოხა** „მახა“) ~ ს.-დად. ***მაჯა** „ქერი“ (დარგ. **მევე**, ლეზგ. **მეხ**, თაბ., აღ., ბუდ. **მეხ**, კრიშ. **მეხ**, არჩ. **მახა**, ხინ. **მაჯა** „ქერი“) ~ ს.-ნახ. ***მაჯე** „პური“ (ინგ. **მაჯე** ← **მაჯე**, ბაცბ. **მაჯე** ← **მაჯე** „გამომცხვარი პური“);

ს.-ქართვ. ***ჭარკჷ** „მარცვლებიანი ერბო“ (ქართ. (ქიზ.) **ხვარხვარი**-ი ← ***ჭარკვარი**-ი „მარცვლებიანი ერბო“) ~ ს.-დად. ***ჭანკჷ** „მარცვალი; ხორბლის ბურღული“ (ჭამ. **ხოხა** ← ***ჭანკჷ**, ტინდ. **ხუნხა** ← ***ჭანკჷ** „ჰოტი“, ლაკ. **ჭანკჷ** „ფეტივი“ // **ჭანკჷ** „ხორბლის ბურღული“ ← ***ჭანკჷ**, დარგ. (წუდ.) **ჭანკა** ← ***ჭანკჷ** „მარცვალი“) ~ ს.-ნახ. ***ჭანკჷ** „სიმინდის მოხარშული მარცვლები“ (ჩენნ. **ჭუნკჷ**, ინგ. **ჭუნკ** „სიმინდის მოხარშული მარცვლები“);

ს.-ქართვ. ***სანე**-ა „წიწმატი; ნიახური“ (ქართ. (თუშ., იმერხ.) **სანე** „წიწმატურა“, ზან. (მეგრ.) **სონა** ← ***სონა** „ნიახური“) ~ ს.-დად. ***სარბა** „პიტნა“ (ლაკ. **სურა** ← ***სურბა**, ლეზგ. **სურ** ← ***სურბ**, აღ. **სურ**, რუთ. **სურ-ქაშ**, წახ. **სური** ← ***სურტი**, არჩ. **სარბა** „პიტნა“) ~

ს.-ნახ. *სუარამ- „ერთგვარი მცენარე“ (ჩენნ. სურამ ← *სუარამ „ერთგვარი მცენარე, იზრდება ნოტიო ადგილებში“);

ს.-ქართვ. *ქატ-ო „ქატო“ (მცენ.) (ქართ. ქატო, ზან. (მეგრ.) ქუტ-ია „მცენარე, თხები ძლიერ ეტანებიან“, სვან. გატ || გატ ← *ქატო „ქატო“) ~ ს.-დად. *ქუელ-ო „შვრია“ (ანდ. გუნ, ჭამ. გუნი, კარ. გონი, ლოდ. გუნი, დიდ. ქული, ხვარშ. ქუდე, ინხ. ქუელო, ბეჟ. გულო „შვრია“) ~ ს.-ნახ. *ქად-ე „ქერი“ ~ ჰურიტ.-ურარტ. *ქად-ე „ქერი“ (ჰურიტ. ქადე, ურარტ. ქაუ „მარცვალი, ქერი“) ~ ხათ. ქათი ← *ქათი „ქერი“;

ს.-ქართვ. *ღერდ-ილ- „ღერდილი“ (ქართ. ღერდ-ილ-ი „არს მარცვალნი ცერცვთა და მისთანანი, საფეკელზედ ხოშრად დაღეწილი“, ზან. ღარდ-ილ-ი „ღერდილი“) ~ ს.-დად. *ღერდ-არ „შვრია“ (ხუნდ. როლ ← *შუექ „ხორბალი“, ლეზგ. გერგ, თაბ. ღარღარ, აღ. მერგ ← *გერგ, რუთ. ღარღალ, წახ. ღარღარ, ხინ. გერგარ „შვრია“);

ბადი, ბადჩეული, ხილი

ს.-ქართვ. *ავ- „ბადი“ (ქართ. ვენ-ავ-ი, ახ-ო ← *ავ-ო, ზან. {ოხ-ი, ბინ-ეხ-ი ← *ბინ-ოხ-ი „ვენახი“, შდრ. ნა-ბინ-ოხ-ი (ტოპ. სამეგრ.) „ნავენახევი“, სვან. უენ-ჰჰ „ვენახი“) ~ ს.-დად. *ავ-ი „ბადი, ვენახი“ (ხუნდ. ახ, ანდ. ოხი, ახვ. ავი, ჭამ. ახ, ტინდ. ახი, კარ. ახე, ბოთლ. ახი, ბაგვ. აჰ „ბადი; ყურძენი“, ხვარშ. ოჰ, ინხ. ოჰ „ყურძენი“, ლაკ. ავ „ბადი“, დარგ. ანვ || ავ „ბადი; ხილები“);

ს.-ქართვ. *კუან- „კვანი; მკვანე“ (ქართ. კუან-ი, მ-კვან-ე, ზან. კუნ-ი, კონ-ა || მ-კონ-ა „კვანე“, სვან. კუან „სამარხეო საჭმელი“ ← ეტ. „მკვანე“, კუან-ნესგ „გოგრა“) ~ ს. დად. *ყუაჰ-ე „ბოლოკი, თაღგამი; პირშუშხა“ (ინხ. ყიდა ← *ყიჰა, ბეჟ. ყი ← *ყიჰ, ლაკ. ყადა ← *ყაჰა „პირშუშხა“, დარგ. ყეჰე // ყაჰა „ბოლოკი, თაღგამი“, თაბ. ყაჰ „თაღგამი“, რუთ. ყაჰ, კრიწ. ყოჰ ← ყაჰე „პირშუშხა“) ~ ს.-ნახ. *ყაჰ-ენ „ცხარე, მწარე“, ყაჰ- „გამწარება“ (ჩენნ. ყაჰ-ან, ყაჰ-დან, ინგ. ყაჰ-ჰ, ყაჰ-დეჟ, ბაცბ. ყაჰ-ენ, ყაჰ-დან) ~ ს.-სინდ. *ყაჰ-ა „ტკბილი“ (ავხ. ა-ხა ← ა-ჰაჰა, აბახ. ვაჰა, უბიხ. ყაჰჰ ← *ყაჰჰ „ტკბილი“);

ს.-ქართვ. *ფხალ- „ფხალი“ (ქართ. ფხალ-ი, ზან. ფხულ-ი || მხულ-ი || სულ-ი „ფხალი“, სვან. ბეხჰ ← *ფხაჰე „სტაფილო“) ~ ს.-დად. *მარჰე „ძირი, ფესვი“ (ბეჟ. ხემუხ, ჰუნზ. ხუმუხ, ლაკ. მარხა, დარგ. მარჰუჰა, აღ. მარჰე, უდ. მაჰ „ძირი, ფესვი“) ~ ს.-სინდ. *ფხა- „სტაფილო“ (ავხ. ა-ფჰ „სიმინდის ღერო“, აღ. ფხე, ყაბ. ფხე „სტაფილო“, უბიხ. მხჰ „სიმინდის ღერო“);

ს.-ქართვ. *ს-ხალ- „მსხალი“ (ძვ. ქართ. სხალ-ი, სხალ-თა (ტოპ.), ზან. სხულ-ი || მცხულ-ი „მსხალი“ სვან. იცხ || უიცხ ← *ცხიჰე „მსხალი“) ~ ს.-დად. *შ-ჰუარ- „მსხალი“ (ლაკ. ჰურ-თ, დარგ. ჰუარ || ჰარ, ლეზგ. ჩუხჰერ, თაბ. უიხირ, აღ. ჩიხარ, რუთ. ხერ, წახ. ჯჰხჰ ← *ჯჰხჰე, კრიწ. ჯჰჰერ, ბუდ. ჩჰჰერ, არჩ. ხერ-თ, უდ. არ ← *ჰარ „მსხალი“) ~ ს.-ნახ. *ჰუარ- „მსხალი“ (ჩენნ. ჰურ, ინგ. ჰურ „მსხალი“, ბაცბ. ჰორ „ვაშლი“) ~ ს.-სინდ. *ჰუა- „მსხალი“ (ავხ. ა-ჰა || ა-ჰა, აბახ. ჰა, აღ. ჰუჰ-ზ, ყაბ. ჰუჰ-ზ, უბიხ. ჰა ← *ჰა „მსხალი“);

ს.-ქართვ. *თხილ- „თხილი“ (ქართ. თხილ-ი, ზან. თხირ-ი || მთხირ-ი „თხილი“, სვან. შდის || შტის ← *შთხიჰე „თხილი“) ~ ს.-დად. *ვილ- „თხილი; კაკალი“ (ხუნდ. ჭად.) ვილუ „თხილი“, ბეჟ. ხილი, ჰუნზ. ხილი, დარგ. (ურახ.) კიჰე „თხილი“, აღ. ხჰე, უდ. უჰ ← *ვიჰე „თხილი, კაკალი“);

ს.-ქართვ. *ბერყუ-ენ „მსხალი; ქლიავი“ (ქართ. ბერყენ-ა „ტყის მსხალი“, სვან. ბარყუენ „ტყის ქლიავი“) ~ ს.-დად. *ბირჰ-ე „ხილი, გარგარი“ (ხუნდ. ფიჰ „ხილი“, კარ. ბიჰე „გარგარი“, ლოდ. ფერჰი „ხილი“, ლაკ. ფიჰ „ცუდი ხილი“) ~ ს.-ნახ. *ბაჰარ-ა „თხილი, კაკალი“ (ჩენნ. ბჰარა || ბაჰარა, ინგ. ბჰარჰ „თხილი; კაკალი“) ~ ს. სინდ. *ბჰჰა- „ქლიავი; ხილი“ (ავხ.

ა-ფჭუა „ქლიავი“, ად. ფხა-, ყაბ. ფხა- „ქლიავი“, ფხა-გუჟლ „გარეული ქლიავი“, შაფს. ფხუ-სჭთა „ქლიავი“, ფხუ-ცა „ატამი“, უბის. ფჳე „დიდი ქლიავის სახეობა; ხილი“;

ს.-ქართვ. *კაკალ- „კაკალი“ (ქართ. კაკალ-ი, სვან. გაკ || კაკ „ნიგოზი, კაკალი“) ~ ს.-დად. *კანკ- „თხილი, ყურძენი“ (ანდ. ჭიჭილ ← *ჭიჭილ „ყურძენი“, ჭამ. ჭინკუტ ← *ჭინკუ „თხილი“, დოდ. კიკი „ყურძენი“, ბეჟ. კაკ, ჰუნხ. კეკი „თხილის წკა“) ~ ს.-ნახ. *კიკელ „თხილი“ (ბაცბ. კიკელ „თხილი“);

ს.-ქართვ. *ნი-გოზ- „ნიგოზი“ (ქართ. ნიგოზ-ი, სვან. გუიჯ ← *გუუ „წაბლის ნაყოფი“, შდრ. ქართ. გოზ-ი-ნაყი) ~ ს.-დად. *გუზ-იმ „კომში, ატამი“ (ხუნდ. გერმეზ „კომში“, დიდ. ქუშუ-ჰი, ჰინ. ქუშო-ჰი „ატამი“, დარგ. ჩიმისი ← *გიმიზი, თაბ. ქუჩიმ ← *ქუჯიმ, ად. ქურჟამ „კომში“, ხინ. კინახ ← *გიზ-ან „ყურძენი“) ~ ს.-ნახ. *ქოზ-ინ „ყურძენი“ (ჩენნ. ქემს, ინგ. ქომს, ბაცბ. ქანიზ „ყურძენი“) ~ ს.-სინდ. *მე-რგუზ- ხილის ჯიში“ (აფხ. (ბზიფ.) კომპოზიტები: ა-მერგუზ-ფჭუა „ქლიავის ჯიში“, ა-მერგუზ-ტამა „ატამის ჯიში“);

ს.-ქართვ. *წიპ- „წიპწა; ყურძნის კურკა“ (ქართ. წიპ-წა (რედუპლ.), ზან. ჭიმ-ჭა || ჭინ-ჭა (რედუპლ.) „ყურძნის კურკა“) ~ ს.-დად. *წიპ-ილ „ყურძენი“ (ხუნდ. წიპილ || წიპილ „ყურძენი“, ლეზგ. წიპახ ← *წიპარ „მაყვალი“, რუთ. წიპჳე „ღვია“, წახ. წიპ „მაყვალი“) ~ ს.-ნახ. *ჭიმ-ჭყიმი“ (ჩენნ. ჭიმ, ინგ. ჭიმ, ბაცბ. ჭიმ „ჭყიმი“);

ს.-ქართვ. *ხიხუ- „თეთრი ყურძნის სახეობა“ (ქართ. (ლენხ., ქიხ.) ხიხე-ი, ზან. (მეგრ.) ხემსუ ← *ხეხე-ი „სამურზაყანოში გავრცელებული თეთრი ყურძნის ჯიში“) ~ ს.-დად. *ჯიხუ- „თხილი“ (ხუნდ. ხილ-ალო „მუხუდო“ = ხილ „თხილი“ + ჰოლო „მუხუდო“, ლაკ. ჰიუხ ← *ჰიხუ „თხილი“, დარგ. ჯიხუ || ჯიხუ „თხილი, კაკალი“, რუთ. ხიქ, წახ. ხექ „თხილი, კაკალი“);

ს.-ქართვ. *კინც- „ყურძნის, ხილის ასხმული მტევნები“ (ქართ. (გურ.) ხინც-ელა, იმერ. ხინც-ოლ-ია) ~ ს.-დად. *ყუინ-ე „გარგარი“ (ანდ. ყურჩი „გარგარი“, ახვ. ყურე || ყორჩო „ატამი“, ჭამ. ჭურჩი, ტინდ. ურჩა ← *ჭურჩა, დოდ. ყურჩი „გარგარი“, დარგ. ყურჩი „ატამი“) ~ ს.-სინდ. *კეც-ა „ატამი“ (ად. კეცა, ყაბ. კეცა „ატამი“);

ს.-ქართვ. *ხანდ-არ-ო „კულტურული მარწყვი“ (ქართ. ხანდ-ო „მსხვილნაყოფა, სურნელოვანი, კულტურული მარწყვი“, ზან. (ლახ.) ხუნდურ-ი (ტოპ.)) ~ ს.-დად. *ხუად- „ქლიავი“ (ლეზგ. ხუად, თაბ. ხუთ, ად. ხუთ || ხუდ || ხურ, რუთ. ხუდ ← *ხუად, კრიწ. ხედ, უდ. ხედ ← *ხუედ „ქლიავი“);

ს.-ქართვ. *ატოლ- „ქლიავის ჯიში“ (ქართ. ატოლ-ი „ლიმი“, ზან. ოტურ-ი || ორტოლ-ე „ერთგვარი ქლიავია, მსხვილი და მკვრივი ნაყოფი აქვს“, შდრ. სვან. ანთრ-ოლ „მსხვილი ვაშლი“) ~ ს.-დად. *ტომ-ულ „ქლიავი, ყურძენი“ (რუთ. ტემელ, წახ. ტუმელ, არჩ. ტუმულ „ყურძენი“, ბუდ. ტომულ „ქლიავი“, ხინ. ტუმბოლ „დამასკოს ქლიავი“);

ს.-ქართვ. *ნესუ- „ნესვი“ (ქართ. ნესე-ი || ნესუ „ნესვი“, სვან. ნესგ ← *ნესკუ „ნესვი“, შდრ. კომპოზიტი სვან. კუახ-ნესგ „გოგრა“) ~ ს.-დად. *ნისუ- „კიტრი“ (ანდ. უნსოზინჳე „კიტრი“, ლაკ. ნისუ-ართი „კიტრი“) ~ ს.-ნახ. *ნარს- „კიტრი“ (ჩენნ. ნარს, ინგ. ნარს, ბაცბ. ნარს „კიტრი“) ~ ს.-სინდ. *ნანს-ა „ნესვი; კიტრი“ (აფხ. ა-ნაშა „კიტრი“, აბახ. ნაშა, ად. ნაშ „ნესვი“, ყაბ. ნანს, უბის. ნანს „კიტრი“);

ს.-ქართვ. *ლარკ- „თესლი“ (ქართ. ლარკ-ი, ორ-ლარკ-ი „ორი თესლი სხვადასხვა“ (საბა)) ~ ს.-დად. *ლაკ-ა „ხილის კურკა“ (ლაკ. ლაჭა „ხორბალი“, მრ. რ. ლაკ-რი, წახ. ტი-ლიკ „თხილის კურკა“, ხინ. ლიკე-ბირ „მარცვლები“) ~ ს.-ნახ. *ლაკ- „ხილის გული“ (ჩენნ. ლაგ, ჭებ. ლაკ, ინგ. ლაგ, ბაცბ. ლაკ „კურკა, წკა“) ~ ს.-ბასკ. *ლექა „ლობიო, მისი ქერქი“ (ბასკ. leka).

სამზარეულო / რძის ნაწარმი

მდიდარი კულტურული მცენარეების არსებობა და ასევე მათ ველურ სახეობათა მუდმივი დომესტიკაცია ხელს უწყობდა კულინარიის ჩასახვა -განვითარებას. პრეისტორიული პერიოდის საერთოკავკასიური სამზარეულოს ტიპის შესახებ წარმოდგენას გვიქმნის უკვე გვიანნეოლითის ხანიდან ფიქსირებული არქეოლოგიური მასალა. კერძოდ, ამ პერიოდიდან კავკასიურ ნამოსახლარებზე გათხრების შედეგად მოპოვებულია სამზარეულო ნარჩენები, ნასუფრალი, ძეგლისა და მცენარეული ნარჩენები.

არქეოლოგიურ მონაპოვრებს მხარს უმაგრებს პალეოკავკასიური ენობრივ-ეთნიკური ერთიანობიდან მომდინარე ლინგვისტური მონაცემები, არქეტიპების სიმრავლე, რომლებიც საერთოკავკასიური სამზარეულო/კულინარიის რეკონსტრუქციას შესაძლებელს ხდის:

ს.-ქართვ. *მახ-ე „მჟავე“ (ქართ. მხე „რომელსა მჟავისა და ტკბილის საშუალო გემო ჰქონდეს, ეწოდება მხე“ (საბა), ზან. მოხა, მოხა-სქურ-ი „მჟავე წყალი“ (ტოპ.), სვან. მგხ-იმ „მწარე; მჟავე“) ~ ს.-დად. *მახ-ა „შრატი“ (ბეუ. ნიშა, ჰუნზ. ნგშა „შრატი“, დარგ. მეჭ „სველი“, ლეზგ. მეჭ, თაბ. მეჭ, აღ. მაჭ, რუთ. მეჭი-დ, კრიწ. მეჭ, ბუდ. მეჭ || მეჭ, არჩ. მე ← *მეჭ „შრატი; სველი“) ~ ს.-ნახ. *ფხ-ე „დეღამო“ (ბაცბ. ფხე „დეღამო“);

ს.-ქართვ. *წაქა „წათხი; შრატი“ (ქართ. წაქა „წათხი“, წაქი „შრატი“, ზან. წუქი „სველიდან ნადულის მოხდის შემდეგ დარჩენილი სითხე“, სვან. წაქუ ← *წაქა „წვეთი“) ~ ს.-დად. *წაქა-ა „შრატი; სახლში მოხარშული ლუდი“ (ხუნდ. ჭაჭა, ანდ. ჭაჭა, ტინდ. ჭა ← *ჭაჭა „სახლში მოხარშული (ოჯახური) ლუდი“, ლაკ. ჭუუი ← *ჭუუი „ხსენი“, ლეზგ. წუუი, თაბ. ჭუუი, აღ. ჭუაჭ, რუთ. ჭუუი „შრატი“, არჩ. ნო-ჭლ ← *ნო-ჭუუი „ხსენისგან დამზადებული საკვები“);

ს.-ქართვ. *შაბ- „შაბი“ (ქართ. შაბ-ი, ზან. (ლაზ.) შქემბ-ე „ფაშვი“) ~ ს.-დად. *შოჭ-რ „ხაჭო“ (ლეზგ. შურ, თაბ. შურ, ხინ. შორ „ხაჭო“) ~ ს.-ნახ. *შობ- „მარილწყალი; მაჭიკი“ (ჩეჩნ. შოჭ-რ, ინგ. შოჭ-რ „მარილწყალი“, ჩეჩნ. შურ „მაჭიკი“, ინგ. შოლ „მაჭიკი“, ბაცბ. შაბ-აშ „დვრიტა“);

ს.-ქართვ. *შრა- „სველი, შრატი“ (ქართ. შრა-ტი) ~ ს.-დად. *სურ-ა „აღაო; შაბი“ (ხუნდ. სურა „აფუებული ცომი; აღაო“, დიდ. ზერო, ჰინ. ზერე, ხვარშ. ზილა, ინხ. ზელო, ბეუ. სურო, ჰუნზ. სურუ „აღკოპოლური სასმელი; ლუდი“) ~ ს.-ნახ. *შურ-ა „რძე“ (ჩეჩნ. შურა, ინგ. შურა, ბაცბ. შურა „რძე“, შურა-ღ-ენ „რძიანი“);

ს.-ქართვ. *ნუშ- „ყველი“ (ძვ. ქართ. ნუში „ყველი; გაწურული მაწონი“) ~ ს.-დად. *ნუს-ი „ყველი; ხაჭო“ (ხუნდ. ნისუ || ნიშუ, ანდ. ისო, ახვ. ჭამ. ინსა, კარ. ესა, ბოგვ. მესა „ხაჭო, ყველი“, დიდ. იზუ, ჰინ. იჟუ, ხვარშ. ინზუ, ინხ. ენზუ, ბეუ. ონზო, ჰუნზ. გნზუ „ყველი“, ლაკ. ნის, დარგ. ნუსი, ლეზგ. ნისო, თაბ., აღ. ნის, რუთ. ნისა, წახ. ნისე, ბუდ. ნუსუ „ყველი“) ~ ს.-ნახ. *შონ- „დვრიტა“ (ჩეჩნ. შურ, მრ. შურნ-აშ, ინგ. შოლ, მრ. შონ-აშ „დვრიტა“) ~ ს.-სინდ. *ნაშუ- „ყველი“ (აფხ. აშ, აბაზ. აშუე „ყველი“);

ს.-ქართვ. *გარ-ო „ნახარში ცხიმი; რძის ნახარში“ (ქართ. გარო „ხარჩოხე ან ღომზე მოყენებული ქონი, ცხიმი“, ზან. (მეგრ.) გირ-ი || ← გგრ-ი „რძის ნახარში; შრატი“) ~ ს.-დად. *ნაგ- „ღო; ყველი; რძე“ (ლაკ. ნაკ, დარგ. ნიგ, ლეზგ. ნექ, თბ. ნიქ, რუთ. ნაქ, წახ. ნაქ, არჩ. ნაგო „რძე“, უდ. ნაგო „ღო“, ხინ. ენგ „ყველი“) ~ ს.-ნახ. *ინგან- „ერთგვარი ხაჭო“ (ნახური სახეობა დაცულია ოსურში ინგან „ხაჭო“ ნასესხობის სახით);

ს.-ქართვ. *ნარგ- „ხაჭოიანი შრატი“ (ქართ. (ხევს.) ნარგ-ი „შრატის და მისთანათა ნარჩენი, ხაჭოიანი შრატი“) ~ ს.-დად. *ნარხ- „კარაქი; ცხიმიანი“ (ხუნდ. ნახ || ნაპ „კარაქი,

ზეთი“, ლაკ. ნაჰ „კარაქი“, დარგ. ნერხ „გამდნარი კარაქი“, აღ. მახ „ცხიმოანი“, წახ. ფენ „ნახ-არში, დამდნარი ქონი“, კრიწ. ძუხ „რძე“, არჩ. ინხ „კარაქი“) ~ ს.-ნახ. *ნალხ- „კარაქი“ (ჩენ. ნალხ-ა, ინგ. ნალხ-ჰ, ბაცბ. ნათხ-ურ „კარაქი“) ~ ს.-სინდ. *დღხჷ- „დამდნარი ქონი; კარაქი“ (აღ. თხჷ, ყაბ. თხჷ „დამდნარი კარაქი“, უბიხ. თხჷ „ქონი“);

ს.-ქართვ. *კჳეთ- „დვრიტა, კვეთი“ (ქართ. კვეთ-ი, ზან. (ლაზ.) მა-კათ-ი ← *მა-კვათ-ი „მაჭიკი“) ~ ს.-დად. *კჳიდ „აღაო“ (ხუნდ. ტი, ანდ. ტინნი, ახვ. ტინი, კარ. ტინ, ლოდ. ნიჟი „აღაო“, დიდ., შინ. ტე, ხვარშ. ტი, ინხ. ტენ, ლაკ. კუთ, დარგ. კიჟა, ლეზგ. ყუთ „აღაო“, არჩ. კუნ, ხინ. კუნ „ფქვილი“) ~ ს.-ნახ. *კოდ- „ერთგვარი ფაფა“ (ინგ. კო ← *კოდ „დანაყილი მარცვლებისაგან დამზადებული ფაფა“);

ს.-ქართვ. *ზალ-ა „მარილიანი წყალი“ (ქართ. (ფშ.) ზალ-ა „მარილიანი წყალი“, ზან. (მეგრ.) ჟვერ-ი „სველი“, ჟვარ-უ-ა წყლით გაჯერება“, სვან. ჟერ „წყალობა“) ~ ს.-დად. *ჟან-ა „წვენი; ღვინო; საფუარი“ (ხუნდ. ჟა „ღვინო“, ანდ. ჟონო „ყურძნის წვენი, სიროფი“, ტინდ. ჟანა „ღვინო“, ბოთლ., ბაკვ., ლოდ. ჟანა „ყურძნის წვენი, ღვინო“, დიდ. შაჲ, ხვარშ. შა „ღვინო“, ლაკ. ჟინი „საფუარი; კვეთი“) ~ ს.-ნახ. *ზან-ა „ღვინო“ (ნახური ეკვივალენტები სჰნ || სჰნ „ღვინო“ ნასესხობის სახით შემორჩენილია ოსურში);

ს.-ქართვ. *დუღ- „ნადუღი“ (ქართ. დუღ-ილ-ი, ნა-დუღ-ი, ზან. (ლაზ.) გენდუღ-ერი „ერთგვარი საჭმელი“) ~ ს.-დად. *დოჟჷ- „სუპი; წვენი“ (ხუნდ. ჰაჰჷ, დიდ., ხვარშ., ინხ. დოჟჷ, ბეჟ. მაჟო, ჰუნზ. ძეჟუ „სუპი“, ლაკ. ნაჟ, დარგ. ნირღ, თაბ., აღ. რიჟ, რუთ. რეჟ, არჩ. დიჟ, ხინ. ზედ ← *დედ „სუპი, წვენი“) ~ ს.-ნახ. *დიღ- „ბულიონი“ (ჩენ. დიღა, ინგ. დიღა „ბულიონი“);

ს.-ქართვ. *თაბ- „აფუება“, *თაბ-ე „საფუარი“ (ქართ. თბ-ე, სვან. ლი-შდებ აფუება“, ნა-შდებ „ხარშისას მონამატები“) ~ ს.-დად. *ბეთ- „შედელება, შესქელება“ (ხუნდ. ბეთ-, ანდ. ბეთით-, კარ. ბეთით- „შედელება, შესქელება“, ხუნდ. ბეთ-ჰ „დაწმასებული რძე“, ლაკ. ჳით ← *ბითჷ „შრატი“, შდრ. მრ. რ. ჳითჷ-ლ, დარგ. ბ-ერთ- „შედელება, შესქელება“, ბერთ-ა „უქელი“) ~ ს.-ნახ. *ბ-ათ- „შესქელება, შედელება“ (ჩენ. ბ-ათ-ან, ინგ. ბ-ათ-ჰ „შედელება, შესქელება“);

ს.-ქართვ. *ღათ- „ფოთლის წვენი, ძმარი“ (ქართ. თათ-აბა || თათ-ამა, ზან. თუთ-უბო „მცენარე, რომლის წვენსაც ძმრად იყენებენ“) ~ ს.-დად. *ღათ- „მჟავე ნაღები; ძმარი“ (შინ. თეთჷ, ბეჟ. თოთო, ჰუნზ. თღღჷ „მჟავე ნაღები, კრემი“, შდრ. ბეჟ. რთოჷ, ჰუნზ. როლო, შინ. როთო ← *დოთო „ცომი“, ლაკ. თართ-ალა „მჟავეა, აჭრილი რძე“, თუთ-ულ ← *თათ-ულ „ძმარი“, თათ-ა „შედელება“) ~ ს.-ნახ. *ღათ-ენ „ზეთი, ერბო“ (ჩენ. დათან „ზეთი, ერბო“, ინგ. დთან „ზეთი, ერბო“, ბაცბ. დათ-ენ „ერბო“);

ს.-ქართვ. *სჳელ- „შრატი“ (ქართ. სუელი-ი || სველი-ი „შრატი“, სვან. შჳელ „შრატი, სველი“) ~ ს.-დად. *შ(ჳ)არ-ე „შრატი; დო; აჭრილი რძე“ (ხუნდ. შარ „შრატი“, ჳამ. სარა, ახვ. შარი „აჭრილი რძე“, ტინდ. შარი „შრატი“, კარ. შარე, ბოთლ. შარა, ლოდ. შარი „დო“, ლაკ. შაჲ ← *შარ „შრატი“) ~ ს.-ნახ. *შარ- „დო; შრატი“ (ჩენ. შარ, ინგ. შარ, ბაცბ. შარ „დო“) ~ ს.-სინდ. *სერ-ა „დო, შრატი“ (ავხაზურ-ადიღურ ენათა ეკვივალენტი ნასესხობის სახით სჰრ || სერჰ „საჭმელი დოთი შეზავებული“ შემორჩენილია ოსურ ენაში);

ს.-ქართვ. *ღალ-ა „რძის ცხიმი, ნაღები“ (ქართ. დალა „ნაღები“, ქიზ. დალ-იანი „ცხი-მიანი“, დალა-ნაყარი-ი „ნაღებმოუხდელი რძე/ყველი“) ~ ს.-დად. *ჭან-ე „ყველი; შრატი“ (ხუნდ. ჰან ← *ჭან „ყველი“, დიდ. ღჲჲ, შინ. ღრ, ხვარშ. ღინ, ინხ. ღენ, ბეჟ. შინ, ჰუნზ. შინ „რძე“, რუთ. ხუნდა-ხულ, წახ. არ-ხუნე „შრატი“);

ს.-ქართვ. *ცხამ- „ცხიმი“ (ქართ. ცხიმი-ი, ზან. ჩხომი-ი „ცხიმი“, ჩხომ-ჭაბუ „ცხიმი-წებო“, სვან. მგ-ჩხიმ „ცხიმი“) ~ ს.-ნახ. *ნაჩხ- „ყველი“ (ჩეჩნ. ნეხჩ || ნეჩხ, ინგ. ნეხჩა || ნახჩ, ბაცბ. ნაჩხ „ყველი“) ~ ს.-სინდ. *ჩხუ- „ნაღები“ (ად. შხუ, ყაბ. შხუ „ნაღები“);

ს.-ქართვ. *გირც- „ხინკლის სახეობა“ (ქართ. გირც-ი „ჭინჭრის ხინკლის სახეობა“, ზან. გირჩი-ი „ნაყოფი“) ~ ს.-დად. *გუირც- „ქუფთის ცომი“ (დარგ. ქურცა „ქუფთის ცომი“, რუთ. გერც, წახ. გერც „ნამცხვარი, ქუფთის ცომი“) ~ ს.-ნახ. *ქეირძ- „პელმენის სახეობა“ (ჩეჩნ. ქურზა „პელმენის სახეობა“);

ს.-ქართვ. *ძამ- „ძმარი, ძარილი“ (ქართ. ძმ-არი-ი, ზან. ჯუმ-ორ-ი || ჯიმ-ორ-ი „ძმარი“, ჯიმ-უ || ჯიმ-უ || ჯუმ-უ „ძმარილი“, სვან. ჯიმ „ძმარილი“) ~ ს.-დად. *ძან- „ძმარილი“ (ხუნდ. წამ, ანდ. წონ, ახვ. წანი, კარ. ზანი, დიდ. ციო, ჰინ. ჩიო, ხვარშ. ცინო, ინხ. ცინო, ბეჟ. ცან, ხუნხ. ცენ „ძმარილი“, ლაკ. წუ, დარგ. ძი ← *ძინ „ძმარილი“);

ს.-ქართვ. *ცუს- „ფიჭის დაწურვის შემდეგ დარჩენილი სითხე/წვენი“ (ქართ. მ-ცუს-ი, ზან. ცუს-ი „ცვილის ნარჩენი გადადნობის შემდეგ“) ~ ს.-ნახ. *ჩუბ-ი „ყველის ნაწური“ (ჩეჩნ. ჩუბა, ინგ. ჩუბი, ბაცბ. ჩუბი „ყველის ნაწური, შრატ“) ~ ს.-სინდ. *ტუახ- „თაფლიანი ფიჭა“ (ავხ. ა-ცუხ, ად. შაფე ← *შახუ, ყაბ. შახუ, უბიხ. ტუამლა ← *ტუახ-ა „ცვილი, თაფლიანი ფიჭა“);

ს.-ქართვ. *ბოკელ- „ნამცხვარი“ (ძვ. ქართ. ბოკელ-ი „ნაზუქი“) ~ ს.-დად. *ბოგ-ალ „ნამცხვარი; პური“ (ხუნდ. მაქარი „ნოყიერი ნამცხვარი“, დიდ. მაგალუ, ჰინ. მაგალუ, ბეჟ. ბოგოლ „პური; შეჭამანდი“, ლაკ. ბურქი „ნამცხვარი“, რუთ. მაგალ „შემწვარი მარცვლები“) ~ ს.-ნახ. *მოკ- „რიტუალური პური“ (ინგ. მოვილ ოგ ← *მოგ-ილ ოგ „რიტუალური პური“) ~ ს.-სინდ. *მგ-ალ „მჭადი; პური“ (ავხ. ა-მგალ „მჭადი“, აბაზ. მგალ „პურის სახეობა“);

ს.-ქართვ. *ცუილ- „ცვილი“ (ქართ. ცუილ-ი || ცვილ-ი || ცვინ-ი, ზან. ჩირ-ი ← *ჩეირ-ი „ცვილი“, სვან. ჯუიდ ← *ჩეილ „თაფლის სანთელი“) ~ ს.-დად. *ჩეილ- ცვილი; თაფლის ფიჭა“ (ხუნდ. სირუ, ახვ. სირო, ტინდ. შირუ, ჭამ. სირუ, კარ. შირუ „ცვალი“, ლაკ. შუალ, დარგ. შალი „თაფლის ფიჭა“) ~ ს. ნახ. *ჩურ-იგ „ხელოვნური ფიჭა“ (ჩეჩნ. ჟურ-გ || ჯურ-გ, ინგ. ჯურ-გ || ჟურ-გ „ხელოვნური ფიჭა“) ~ ს.-სინდ. *ცუნ- „თაფლი; თაფლის სანთელი“ (ავხ. ა-ცა „თაფლის სანთელი“, ადიდ. შუნ-უ, ყაბ. ტუნ-უ ← *შუნ-უ, უბიხ. შუნგ „თაფლი“);

ს.-ქართვ. *წანდილ- „კორკოტი“ (ქართ. წანდილ-ი „კორკოტი; მგბარი ხვარბალი“ (საბა), სვან. ჭანტი || ჭანტი „კორკოტი“) ~ ს.-დად. *ჭად- „პური; ნამცხვარი“ (ხუნდ. ჩედ ← *ჭედ, ბეჟ. შოთი, ლაკ. ჩატ „პური“, დარგ. ჩუთუ „ნამცხვარი“, ლეზგ. ჭატ, რუთ. ჭად, კრიწ. ჭეტ, ბუდ. ჭატ „პური“) ~ ს.-ნახ. *ჭანდ-ო „პურის, ხორბლის სახეობა“ (ჩეჩნ. ჭანუო || ჭონუა, ინგ. ჭანუო „ჩეჩნეთ-ინგუშეთის ბარში გავრცელებული პურის სახეობა“);

ს.-ქართვ. *კუეკუერ- „პატარა, მრგვალი პური“ (ქართ. კეკეკერ-ა „პატარა მრგვალი, შუაზე გახვრეტილი პური“, ზან. (მეგრ.) კვარკვალ-ია „მრგვალი პურის სახეობა“) ~ ს.-დად. *კუერკუ- „სადღესასწაულო პური; ნამცხვარი“ (ად. კაკუ-წად, კრიწ. კუა, ბუდ. კუა უდ. კოქოლი „კექსი, ნამცხვარი“, არჩ. კურკუნი „სადღესასწაულო პურის სახეობა“, ხინ. კუკუ „ნამცხვარი“) ~ ს.-სინდ. *კუაკუარ- „ნამცხვარი“ (ავხ. ა-კუაკუარ „ცომეულისგან დამზადებული ნამცხვარი“) ~ პურიტ-ურარტ. *კაკუარი „შაქარყინულის სახეობა“ (პურიტ. ქაქქარი → აქად. ქაქქარუ „შაქარყინულის სახეობა“, პურიტულში კ-ს ნაცვლად ქ-ს ფიქსირება ანბანიდან გამომდინარე სირთულე უნდა იყოს).

რელიგია

წინარეკავკასიური ენობრივ-ეთნიკური ერთიანობის პერიოდის სოციუმს, ალბათ, სამეურნეო საქმიანობასთან ერთად, სისხლით ნათესაობა და პრიმიტიული რწმენა-წარმოდგენებიც აერთიანებდა. ცნობილია, რომ ჯერ კიდევ მუსტერიული ხანის კავკასიელ ადამიანს უჩნდება გარკვეული რელიგიური ინტერესები. ასე მაგალითად, აზიხის გამოქვაბულში აღმოჩენილია საგანგებო სამალავი, სადაც ინახებოდა რიტუალური დათვის ოთხი თავის ქალა. საქართველოში, ცუცხვათის გამოქვაბულის კედლების გასწვრივ ასევე ჩაღებულნი იყო დათვის თავის ქალა და კიდურის ძვლები, აქვე აღმოჩნდა რიტუალურ წეს-ჩვეულებებთან დაკავშირებული ქვის რამდენიმე იარაღი. ცხადია, ყოველივე ეს ენობრივად უნდა ასახულიყო ფუძე-ენაში, პროტობერიულ-კავკასიურ ენაში, რაზეც ნათლად მიუთითებენ ქვემოთ წარმოდგენილი არქეტიპები. საყურადღებოა, რომ საერთო წარმომავლობის მასალაში თავჩენილია: ლოცვის, ღმერთის (თანაც რამდენიმე), საკულტო ნაგებობის აღმნიშვნელი და სხვა ტერმინები:

ს.-ქართვ. *ბირც-ელ- „ვრცელი; დიდი“ (ქართ. ვრცელ-ი, სი-ვრც-ე, ზან. (ლაზ.) ფირჩ-ე „დიდი“, მეგრ. ფი(რ)ჩ-ალ-ი „ვრცელი, დიდი“, სვან. ფიშირ ← *ფიჩირ „მრავალი, ბევრი“) ~ ს. დად. *ბირ-ე „ღმერთი, მდიდარი“ (ხუნდ. ბერჲ-დ „ღმერთი“, ბერჲ-და- „მდიდარი“, ახვ. მაჩა-ლ-, ლოდ. ბერჲ-ლ- „გამდიდრება“, კარ. ბერჲ-დო- „მდიდარი“, ბეჲ. ბ-იჩილო „მდიდარი“) ~ ს.-ნახ. *ბარჩ- „საპატიო ადგილი სახელში“ (ჩენნ. ბარჩ, ინგ. ბჰრჩ-ეჲ, ბაცბ. ბარჩ, შდრ. ბაცბ. ბარჩ-ოლ „შესაძლებლობა“);

ს.-ქართვ. *ქაბ- „სიტყვის აქცევა; ალგორია“ (ქართ. ქაბ-ნ-ა „სიტყვის გარდაცქაფნა, გარდასხვაება“ (საბა), სვან. ლი-ქაბ-ნიელ „გვერდის აქცევა, თავის არიდება“, მჲ-ქაბ-ი „გვერდის ამქცევი“) ~ ს.-დად. *ქობ- „ლოცვა, სიტყვა“ (ანდ. ქუბა, ჭამ. ქობა, ლოდ. ქუბა-დირ „მლოცველი“), დარგ. ქუბ „სიტყვა“, ლეზგ. ქაპ ← *ქაბ, რუთ. ქუბ, წახ. ქუბ, ხინ. ქობ „მლოცველი“) ~ ს.-ნახ. *ქობ- „ლოცვა“ (ოსურში შემორჩენილი ქუჲჲნ „ლოცვა“ ვაინახური ქუჲჲნ უნდა იყოს, რომელიც ამ ენებში დაიკარგა);

ს.-ქართვ. *ბოძ- „საჩუქარი; ბოძება“ (ძვ. ქართ. ბოძ-ი „საჩუქარი“, ბოძ-ებ-ა-ფ, სა-ბოძ-ფ-არ-ი, სვან. ბოჯ „ლუკმა“) ~ ს.-დად. *ბიჯ-ი „ღმერთი; ღვთის შიში“ (ხუნდ. ბიშჩ „ღმერთი“, ლაკ. ბიჩი „ღვთის შიში“) ~ ჰურიტ.-ურარტ. *ბიძ- „ამაღლებული განწყობა, მხიარულება“ (ჰურიტ. ფიძ-, ურარტ. ფიწ- ← *ბიძ- „გახარება, გამხიარულება“);

ს.-ქართვ. *წიფ- „წრფელი; წმინდა“ (ქართ. წრფ-ელ-ი, სი-წრფ-ო, სი-წრფ-ელ-ე, გულ-წრფ-ელ-ი, ზან. (ლაზ.) მ-ჭიფ-ა „წმინდა, სუფთა“) ~ ს.-დად. *წიბ-ი „ღმერთი, მოწყალე“ (ხუნდ. წაობ „გრაცია; მოწყალე“, ანდ. წაობ „ღმერთი“, ლაკ. წიმი „გრაცია, მოწყალე, სიბრალული“, დარგ. წუმ ← *წიმჲ „სიბრალული, თანაგრძნობა“) ~ ს.-ნახ. *წიბ-ი „კერპი, ღმერთი; ქურუმი“ (ჩენნ. წჲ, ინგ. წჲჲ „მოძღვარი, ქურუმი“, ბაცბ. წიბ „კერპი, ღმერთი“) ~ ჰურიტ.-ურარტ. *ა-წამ-ი „კერპი“ (ჰურიტ. აძამმი „კერპი, ფიგურა“);

ს.-ქართვ. *ქოქჲ- „ლოცვა; შებრალება“ (ქართ. (რაჭ.) ქოქჲ-აბ-ი „სალოცავი შენობა“, ქიხ. ქოქჲ-ილ-ი „შესაბრალისი ადამიანი“) ~ ს.-დად. *ქაქჲ- „თხოვნა, ლოცვა“ (ხუნდ. ქაქ. ტინდ. ქაქ-ჲა, პუნხ. ქაქ, ლაკ. ჩაქ ← *ქაქ „მლოცველი“);

ს.-ქართვ. *ღუთ-ა „ღვთაება; ნატერისთვალის; ჯადოქარი“ (ქართ. ღვთ-ის, ღვთა-ება, ზან. (მეგრ.) ხეითო „ნატერისთვალის, ნა-ხუთ-ა „ავგაროხი“) ~ ს.-დად. *ჯუირთ- „ჯადოქარი, ფუძის ანგელოზი“ (ხუნდ. კართ „ჯადოქარი“, ახვ. კჲათი „ჯადოქარი; ფუძის ანგელოზი“, დიდ. კუდი „გოლიათი; ზღაპრული არსება“, ჰინ. კუბლი „ღემონი“, ლაკ. ხურთა-მა „ჯადოქარი“) ~ ს.-სინდ. *ღჲღჲ „ჯადოქარი“ (ად. ჲღღჲ, ყაბ. ჲღღ, უბიხ. ჲღღჲ ← *ღჲღჲ „ჯადოქარი“);

ს.-ქართვ. ***ხუც-** „ხატის მსახური; მოძღვარი“ (ქართ. **ხუც-ი**, **ხუც-ობ-ა**, **ხუც-ი-შვილ-ი**, ზან. (მეგრ.) **ხურც-ი**, **ხურც-ია** (ანთროპ.)) ~ ს.-დაღ. ***ჭუარც-** „ღმერთი; ფუძის ანგელოზი“ (ლეზგ. **ჭუარც**, თაბ. **ჭუარც**, რუთ. **ჭუარც-აღღ** „ფუძის ანგელოზი“).

ლიტერატურა:

ჯავახიშვილი 1992: ივ. ჯავახიშვილი, ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა, თხზულებანი 12 ტომად, ტ. X, თბ.,

ჯაფარიძე 1970: ო. ჯაფარიძე, ქართველი ერის ეთნოგენეზის სათავეებთან, თბ., 2006 არნ. ჩიქობავა, თბილისის უნივერსიტეტი და იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, იკე, ტ. XII, თბ.

Чикобава 1970: Арн. Чикобава, К вопросу об отношении картвельских языков к индоевропейским и северо-кавказским, Вопросы языкознания, 2, М.,

ფოგტი 1972: ჰ. ფოგტი, ბასკური და კავკასიური ენები, კრ. „მიმომხილველი“, ტ. 6-9, თბ.

ბასკური ენა და ბასკურ-კავკასიური ჰიპოთეზა, თბ., 1976

Nikolayev, Starostin 1994: S. L. Nikolayev, S.A. Starostin, A North Caucasian Etimological Dictionary, Moscow,

ქურდიანი 2007: მ. ქურდიანი, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების საფუძვლები, თბ.,

ჩუხუა 2008: მ. ჩუხუა, იბერიულ-ინქერიულ ენათა შედარებითი გრამატიკა, თბ.,

M. Chukhua (Tbilisi)

Common Caucasian culture according to language data

The problem of origin of the Georgian nation – ethno-genesis can be considered to be completely studied only then when the “**Etymological dictionary of the Ibero-Caucasian languages**” is compiled reflecting the Caucasian material genetically common to Georgian-Kartvelian roots.

According to relevant methodology the reconstructed proto-types reflect knowledge, culture, perception of the universe created by the Proto-Caucasians (peoples of the Iberian-Caucasian race) millennia ago and in general, a picture of lifetime of that period when Proto-Iberian language (ethnos) has not been yet completely broken up into separate entries. It will clearly show the contributions of the ancient Georgian and Caucasian ancestors to the creation and development of mankind civilization.

Many foreign linguistic (anthropologic) centers are greatly interested in scholarly studying of the ancient past of the Georgian-Caucasian languages and culture. Unfortunately, today abroad (and partly in Georgia) **common origin of Georgians and Circassians-Abkhazians, Georgians and Ichkerians (Chechenians-Ingushians) and Dagestanians is doubtful**. Genetic unity of Georgians and other autochthonous Caucasians is natural and real that is approved by modern scientific methods. A decisive word in the final estimation of the problem belongs to linguistic caucasiology (compiling of the etymological dictionary of the Ibero-Caucasian languages).

The present paper has been specially created in order to show the availability of Common Caucasian language unity bringing archeological and especially language material.

It is clear that the mentioned Proto-Caucasian unity was formed and developed on the local ground. Its existence continued till the developing of metallurgy. In particular, in the first half of the 6th millennium BC the epoch of “neolithic revolution” was over that was successfully crowned at the threshold of the eneolithic age transitive to the metal era.

Relevant archeological and linguistic data clearly show that in the previous period of disintegration of the Common Caucasian language and ethnic unity metallurgy had been developing in the aboriginal bosom of Caucasians. The former settlements of Rioni-Qvirila, of river Jruchula gorge seem to be of eneolithic epoch where transition processes have been laid foundations. In many Caucasian dwellings different metal things, clay, crucibles calibers were discovered that indeed are connected with developing of metal. In this respect Okumi’s cave (Georgia), caves of Voronctsov and Akhshtir (Sochi-Adleri) are noteworthy. In Shulaveri-Shometefe culture there was discovered former settlement of Nakhchevani’s Kiul-Tefe and Tughuti of Ararat’s valley where several metal things were listed. Metal things discovered in the former settlement of Dagestan Ginch (Sioni’s culture) are similar with of Tughuti.

Just due to it the metal terminology (names of metal) occur in the Ibero-Caucasian issogloses.

Metallurgy

1. C.Kartv. ***sat-** ‘gagate’ (Georg. **sat-i** ‘gagate’, ma-**sat-i** ‘wetstone’, Zan {**šot**}-i ‘a kind of eatherware bread-baking dish’, Svan **šatu** // **šwat** ‘wetstone’) ~ C.Dag. ***sed-** ‘gold’ (Avar me-**sed** // me-**šed**, And. mi-**sidi**, Akhv. mi-**šidi**, Kar. me-**sed**, Botl., Ghod. mi-**sidi**) ~ C.Nakh. ***daš-** ‘gold’ (Chech. **deš-i**, Ing. **doš-u-w** // **daš-u**, Bats {**dašeb**}) ~ C.Sind ***das’w-** ‘gold, silver’ (Adyg. **dəs**, Kab. **dəs’a** ‘gold’, Ubikh **dašw-anə** ‘silver’);

2. C.Kartv. ***lenz-** ‘copper’ (Georg. pi-**lenz-i**, Zan (Megr.) **linž-i** ‘copper’) ~ C.Dag. ***laž-** ‘red copper’ (Avar **rez** // **rež**, Akhv. **lezi**, Botl. **rezi**, Bagv. **rez** ‘red copper’, Arch. **lac-u-t** ‘iron’ ~ C.Nakh ***jež-** (< ***lež-**) ‘yellow copper’ (Chech. **jež** // **jež**, Ing. **jež**, Bats {**jež**}) ~ C. Sind. ***daž-ən** ‘silver’ (Abkh. a-**ražnə**, Abaz **rəžna**, Adyg. **təžənə**, Kab. **dəžən**);

3. C.Kartv. ***taxw-** ‘lead’ (Old Georg. **tgw-iv**, Zan **tgw-ia**, Svan **tgw-iv**) ~ C.Dag. ***tax’w-** ‘lead’ (Avar **tixi**, And. **tuši**, Cham. **toha** // **tuša**, Akh.**tošo**, Lak **ti** < ***tih**) ~ C.Nakh ***daš-** ‘lead’ (Chech. **daš**, Ing. **daš**, Bats. {**daš**}) ~ C.Sind ***taş-a** (Abkh. a-**taşá**, Abaz. **taş**);

4. C.Kartv. ***wecx-il-** ‘silver’ (Georg. **vecxl-i** // **vercxl-i**, Zan (Megr. **varčxil-i** ‘silver, money’) ~ C.Dag. ***ωarc-** ‘silver’ (Avar **ωarac**, And. **orci** // **orsi**, Akhv. **arči**, Bagv. **arc**, God. **ωarsi**, Darg. **arc**, Tab. **ars**, Ag. **ars**, Arch. **arsi** ‘silver’) ~ Hurrit-Urart. ***očx-on-** ‘silver’ (Hurrit. **ošxo-ne** // **ušxu-ne**);

5. C. Kartv. ***rķ-in-** ‘iron’ (Georg. **rķin-a**, Zan **ķin-a** // **erķin-a**, Svan **ķir-aw** ‘a piece of iron’) ~ C. Dag. ***riķ-** ‘iron’ (Lezg. **raķ**, Tab. **ruķ**, Rut. **roķ** ‘iron’; cf.: Georg. **rķin-a** ‘ax’: Lak **riķ**, Darg. **riķw** Lezg. **jeķw**, Tab. **jeķw**, Bud. **joķ** ‘ax’: C.Nakh. ***diķ** ‘ax’);

6. C.Kartv. ***čid-a** ‘substance resulted from tempering/hammering of metals’ (Georg. **čida**, Zan (Megr.) **činda**) ~ C.Dag. ***čit-u** ‘lead; flint’ (Akhv. **četu**, Lak **čuti**, Darg. **čit** // **čať**, Arch. **teču** < ***četu**);

7. C.Kartv. ***tetw-r-** ‘white; money’ (Georg. **tetr-i**, Zan o-**tant-al-aia** ‘dazzling white’, Svan **tetwn-e** // **twetn-e** // **tetn-e** ‘white’, cf. **Tetn-uld**) ~ C.Nakh ***datew-** ‘silver’ (Chech. **deti** // **detiu**, Ing. **dotuw** // **dotuo**, Bats. **ťateb**) ~ C.Sind. ***tatw-a** ‘silver, gold’ (Ubikh **twatwa**);

8. C.Kartv. ***brp-en-** ‘lead’ (Old Georg. **brpen-i** // **prpen-i**) ~ C.Sind. ***mp-a** ‘lead’ (Ubikh **mpa** ‘lead’);

9. C.Kartv. ***max-** ‘metal, metal weapon’ (Georg. **max-v-il-i**, **max-e**, Zan (Megr.) **moy-e** < ***mox-e** ‘thing, weapon’, Svan **nax-e** ‘weapon’) ~ C.Dag. ***max-** ‘iron/pearl’ (Avar **max**, Lak **max**, Darg. **mex** // **meh** // **mirh** ‘iron’, Arch. **xan** (< ***nax**) ‘pearl’ ~ C.Nakh ***max-a** ‘nail’ (Chech. **măxa**, Ing. **maxă** ‘nail’) ~ C.Sind. ***maxw-** ‘metal hoe’ (Ubikh **maxw-ta** ‘hoe’);

10. C.Kartv. ***bek-** ‘copper’ (Georg. **bek-ir-i**, Zan (Laz) **bak-ir-i**) ~ C.Dag. ***keb-o** ‘lead’ (And. **kub**, Cham **koba**, Tind. **kuba**, Bagv. **kəbu**, Bezh. **kobo**, Hunz **kobo** ‘lead’);

11. C.Kartv. ***žarxw-** ‘metal produce’ (Old Georg. **žarxw-ed-i**) ~ C.Nakh ***stah-w** ‘metal chain’ (Bats. **stah-ə** ‘chain’) ~ C.Sind. ***caxw-** ‘tin’ (Ad. **caf** < ***caxw**, Kab. **žaxw** ‘tin, zinc’);

12. C.Kartv. **okro** < pr.Kartv. ***rok-o** ‘gold’ (Georg. **okro**, Zan **orko**, Svan **wokwr** ‘gold’) ~ C.Dag. ***duk-** ‘brass’ (Lak **dukni** ‘brass’, Arch. **duk** ‘copper’);

13. C.Kartv. ***paš-a** ‘manganese’ (Georg. (Rach.) **paša** ‘manganese’) ~ C.Dag. ***pax’e** ‘red copper’ (Avar **pax’**, Botl. **pax’i**, Bagv. **paš**, Tind. **paxi**, Kar. **pax’e** // **pax’u** // **pax’-i** ‘red copper’) ~ C.Sind. ***pšə** ‘copper color, red’ (Abkh. **pšə**, Abaz **pšə** ‘red’);

14. C.Kartv. ***čak-** ‘copper’ (Svan **čak** ‘a kind of copper dish’) ~ C. Dag. ***čah-a** ‘arrow; bow’ (Bezh. **čawa**, Hunz. **čah-a** ‘bow’, Darg. **čih-a**, Lak **čah-a**, Tab. **če** ‘errow’).

Social relations

Apparently, in Common Caucasian society an obvious differentiation has already been formed, certain groups seem to exist. In all probability, there were large tribal groups that owned territories and lands. Tribal relations are confirmed in the south, central and north Caucasus - i.e. in the whole Caucasian region.

Trade relations, battle attributes have been developed to what below given parent language archetypes indicate:

15. C.Kartv. *c- 'giving, selling' (Georg. mi-c-em-a, aḡeb-mi-c-em-a, Zan me-č-am-a 'giving', gu-mo-č-am-u 'seller; selling', ga-ma-č-on-i 'smth for sale') ~ C.Dag. *irc- 'giving, selling' (Avar r-ič-, Cham. ič-, Kar. r-ič-, Did. r-is- < *r-ic-, Hun. r-i^{ns}- < *r-i^{nc}, Darg. d-irc-, Khin. če-kwi- 'selling; giving') ~ C.Nakh *ec- 'taking, giving' (Chech. jec-, Ing. jec-, Batsb ec- 'taking, buying');

16. C.Kartv. *pas- 'price' (Georg. pas-i, sa-pas-ur-i, pas-ob-s, Svan na-pās 'price, fee') ~ C.Dag. *mas-a 'price, trading, selling' (Lak. maša 'trading', Darg. mas 'goods', Lezg. mas, Tab. tawus, Ag. masa jis, Ruth. masə wəs, Tsakh. masa heles 'selling', Arch. mas 'price') ~ C.Nakh. *max- 'price' (Chech. max, Ing. max, Batsb max 'price') ~ C.Sind. *šwa- 'price; payment' (Abkh. a-šwa-ra, Abaz. šwa-ra 'paying', Ubikh šwa 'price') ~ Hurit.-Urart. *meš- 'fees' (Urart. meš 'tributes collecting', mešo 'tribute, fees');

17. C.Kartv. *nix-ar- 'fee, tariff' (Georg. nixr-i) ~ C.Dag. *nix-u 'fees' (Avar mux, And. miši < *mixⁱ, Kar. nixu 'fees') ~ C.Nakh. *max-a 'fee for one killed' (Chech. maxa, Ing. max- 'one killing fee') ~ C.Sind. *xwə- 'price, buying' (Abkh. á-xw, Abaz. xwə 'price', Kab. s'a-xwə-n, Ad. ša-fə-n < *ša-x^{wə}-n 'buying', Ubikh fa < *x^wa 'profit', fa < *x^wa 'paying') ~ Hurit.-Urart. *nixari 'dowry, payment' (Hurit. niyari);

18. C.Kartv. *psun- 'gift' (Old Georg. psun-i 'gift') ~ Dag. *pons- 'goods' (Avar panz < *pans, Did. posu, Hin. posu, Khvarsh. posu, Inkh. posu 'goods') ~ C.Nakh. *vons- 'booty, loot', (Chech. huons, Ing. fos 'loot');

19. C.Kartv. *mec-- 'elder' (Georg.--, Zan (Laz) mč-, u-mč-an-e 'elder', Svan meč-i 'old man' < et. 'elder') ~ C.Dag. *muc- 'ruler, prince' (Avar. nuc-al // nuc-i-ja-w-u 'prince', Darg. ucij 'ruler; prince's/lord's child', Tsax. cuma 'future son/brother-in-law') ~ C.Nakh. *necw- 'future son/brother-in-law' (Chech. nuc // nuwc-, Ing. nejc < *newc- 'future son/brother-in-law') ~ C.Sind. *nčw-a 'God' (Abkh. a-nčwa // a-ncwa, Abaz. nčwa 'God');

20. C.Kartv. *begw- 'novices' (Zan (Megr.) baqv-i 'fate submitted, slave' ~ C.Dag. *marqw- 'peasant; land-worker' (Lak marqu 'peasant; land-worker', Darg. mur'ul // murul // murgul 'man') ~ C.Nakh. *maqw 'free' (Chech. muqa, Ing. muq, Bats. maqō 'free');

21. C.Kartv. *lay- 'release from slavery' (Georg. lay-i, ga-lay-eb-a, Zan (Megr.) loy- 'freedom', ninaš loy-ap-i 'to say smth freely, irresponsibly') ~ C.Dag. *laye 'slave' (Avar lay, Cham. lay, Tind. laya, Akhv. laye, Kar. laye, God. layi 'slave', Lak lay, Darg. lay 'slave', Arch. lax < *lay-, lax-tau 'slaving');

22. C.Kartv. *zal- 'force, strength' (Georg. zal-a, zal-ovan-i, zal-um-i, Zan (Megr.) nžol- 'overcoming', mo-nžol-ir-i 'defeated', Svan na-žar-, x-o-nžar-i 'endures') ~ C.Dag. *a-žw- 'troops, army' (Did. oz, Hin. üz, Khvarsh. ezw, Inkh. ez, Bezh. haz, Hunz haz 'troops, army') ~ C.Nakh. *žor- 'force' (Batsb. zor-a-jši 'strongly', zor-a^a 'brave, strong') ~ C.Sind. *ža- 'army' (Ad. ža, Kab. ža 'army');

23. C.Kartv. *braw- 'parish, numerous' (Georg. mrevl-i, mraval-i, Zan (Laz) breul-i, Megr. breli 'many', Svan mewar < *mrewa 'many') ~ C.Dag. *bōon- 'army' (Avar bo < *bōo, And. iha < *ibōan, Akh. i^{ha} < *ibōa^a Tind. iha - *ibōan 'army') ~ C.Nakh. *bōon- 'army' (Chech. bōo, Ing. bōu, Bats. bōo 'army');

24. C.Kartv. *er- 'nation; army' (Georg. er-i, er-is-kac-i, er-is-tav-i, Zan (Megr.) er-eb-i 'large family')

Svan (Lashkh. **jer** ‘nation’, cf. **her-i**, **her-et-i**) ~ C.Dag. ***ar-** ‘troops, army’, (Lak **ar-al** ‘troops, army’, Arch. **ari** ‘army’) ~ C.Sind. ***ar-ə** ‘army’ (Abkh. **á-r**, Abaz. **rə**, Ubikh **ĭa // a-ĭa** ‘army’);

25. C.Kartv. ***al-** ‘queen, king of forest’ (Georg. **al-i**, **al-macer-i**, Zan (Megr.) **ol-macuro** ‘lop-sidedly’ ~ C.Dag. ***ila** ‘mother’ (And. **ila**, Kar. **ilja**, Akhv. **ila**, Tind. **ila**, God. **ila // ilja** ‘mother’) ~ Hurrit.-Urart. ***ala-e** ‘queen; princes’ (Hurrit. **ala-e**, Urart. **alawe** ‘noble(woman)’);

26. C.Kartv. ***tew-** ‘quarreling’ (Georg. **tev-eb-a**, u-**tev-s**, sa-**tev-ar-i**, Svan li-**tew-e** ‘quarreling’, o-x-**tew-e** ‘smb quarreled with smb’) ~ C.Dag. ***tal-** ‘war, quarrel’ (Avar **tal**, Did. **l’ori**, Hin. **l’ore**, Khvarsh **l’ora**, Inkh. **l’olo**, Bezh. **l’alo**, Hunz. **l’ole** ‘war, quarrel’, Lak **čal** < ***kəal** ‘rivalry, objection’) ~ C.Nakh. ***tam** ‘war’ (Chech. **tom**, Ing. **tom**, Bats. **tom** ‘war’).

L a b o r a c t i v i t i e s , w a r a n d l a b o r w e a p o n s

Human activities seem to be verity if we consider those language data that appeared during historical and comparative studying of the problem and that is supported by archeological material of the Caucasus. It is well known in the special literature that a Caucasian man for the first time began to use bows and arrow since the mezolite age (New Stone Age). Obsidian was mostly used for making stone tools of early Neolithic Age.

An hoe and other tools were discovered in the Sochi-Adler burials. The hoes and other tools of the same type are fixed on the former settlements of Tetramitsa and Makhvilauri, on the Marneuli valley – on the Khrami big hill.

A great number of agricultural tools are discovered on the Chokhi’s former settlement. Shulaver-Shomutefe culture is characterized by various form of bone and horn hoes, sockets of sickle, blades of arrow and bow, spoons, knives, head of sceptre, awls, perforators, needles and others.

According to language groups the parent language arch-types denoting labor and war weapons often correspond to each other. It is difficult to demarcate them. So they are represented together:

27. C.Kartv. ***qem-al** ‘sword, knife’ (Old Georg. **qmal-i // qrmal-i**, Zan **xamu // xami** ‘knife’) ~ C.Dag. ***qab-u** ‘ploughshare’ (And. **qəb**, Akhv. **qəobe**, Cham **qəob**, Tind. **qəoba**, Kar. **qəobo**, Did **qu**, Hin. **qu**, Khvarsh **qu**, Bezh. **qö**, Hunz. **qe**, Darg. **γab // γwab** ‘ploughshare’) ~ C.Nakh. ***maq-u** ‘razor’ (Chech. **muqa**, Ing. **muq**, Batsb **mañqū** ‘razor’) ~ C.Sind. ***qab-a** ‘ploughshare’ (Abaz **qaba** ‘ploughshare’);

28. C.Kartv. ***gamur-** ‘spear’ (Old Georg. **gmur-i** (Saba), Zan (Megr.) **gumur-i** ‘javelin’) ~ C.Nakh. ***gam-** (Chech. **gjema** ‘firing spear’, **gjema-γa** ‘spear’, Ing. **gjem-γa** ‘firing spear’, Ing. **gjem** ‘spear’) ~ C.Sind. ***gwər-** ‘needle’ (Abkh. **a-gwər // a-gur**, Abaz. **gwər** ‘needle’);

29. C.Kartv. ***zig-** ‘a part of a knitting machine’ (Zan (Megr.) **zing-i** ‘a part of a knitting machine’) ~ C.Dag. ***zug-** ‘spindle, axis’ (Lak **zukəa** ‘spindle’, Ud. **žuk** ‘axis, spindle’);

30. C.Kartv. ***pxin-** ‘a knitting tool, spindle’ (Georg. **pxin-i** ‘a knitting tool’, Zan (Laz) **pxen-i** ‘spindle’) ~ C.Dag. ***xel-** ‘arrow’ (Lezg. **xel** ‘arrow’, Dial. **xil-**) ~ C.Nakh. ***pxar-** ‘arrow’ (Chech. **pxa** ‘arrow’, Erg. **pxar-uo**, Ing. **pxo** ‘arrow, lead’) ~ C.Sind. ***x’a** ‘arrow’ (Abkh. **a-xə**, Abaz. **xə**, Ad. **š’a**, Kab. **ša**, Ubikh **š’a** ‘arrow’);

31. C.Kartv. ***txor-** ‘ball of yarn, spun thread’ (Georg. **txor-i**, Zan (Megr.) **txvir-i** < ***txur-i**, Laz **txver-i** ‘flax yarn’) ~ C.Dag. ***d-uxwar-** ‘knitting; knitting machine’ (Lak **r-uxəi-**, Darg. **d-umx-** ‘knitting’, Ag. **rux-**, Rut. **xə-rxwa**, Krits. **ruy-**, Lezg. **axwar-ar** ‘knitting machine’);

32. C.Kartv. ***sok-** ‘a kind of woven’ (**sok-al-i** ‘is woven’ (Saba)) ~ C.Dag. ***sakw-** ‘woven; bag, shoulder-bag made of sheep/calf/goat skin’ (And. **sakur** ‘curling tip/toe of shoe’, Kar. **seku** ‘small wineskin’, God. **səku** ‘leather bag’, Did., Bezh. **sik**, Hunz. **sig** ‘shoulder-bag made of sheep/calf/goat skin’, Ruth **sukaj** ‘knitted longstock’);

33. C.Kartv. ***orx-** ‘knitted bedding’ (Georg. **orxa-o** ‘thick-pile rug, carpet, Zan (Megr.) **orxu** ‘knitted bedding’) ~ C.Dag. ***-urx-** ‘sewing, embroidering’ (Avar. **uhn-** ‘embroidering’, And. **r-axon-** ‘sewing’, Lak -**urux-** ‘sewing’, Darg. **-urx-** ‘sewing’, Tab. **-irx-** ‘sewing’, Rut. **uxur** ‘thread’) ~ C.Nakh ***urx-** ‘textile’ (Ing. **urx-al** ‘tissue thread’);

34. C.Kartv. ***las-a** ‘soft, thin wool’ (Georg. **lasa** ‘silk thin fabric’, Svan **jənši** < ***lanši** ‘soft wool’) ~ C.Dag. ***ras-** ‘woolen thread, rope’ (Avar **ras** // **raš** ‘hair’, Did **rezi** < ***resi**, Kvarsh. **lizi** < ***risi** ‘woolen thread, rope’) ~ C.Nakh ***h₁ as-a** < **las-a** ‘fiber’ (Chech. **h₁sa**, Ing. **h₁oasā** ‘thread; fiber’) ~ C.Sind. ***las^hw-a** ‘wool’ (Abkh. **á-lasa**, Abaz. **lasa**, Ubikh. **dašwə** < ***lašwə** ‘wool’);

35. C.Kartv. ***ķams-** ‘darning, thread; sack-sewing needle’ (Georg. **ķems-i** ‘sack-sewing needle’, **ķems-v-a**, na-**ķems-i**, Old Georg. **ķamas-i** ‘thick thread’, Zan **ķomoš-i** ‘thick branch; knitted’, Svan **ķumaš** < **ķamaš** ‘goods’) ~ C.Dag. ***ķams-** ‘knitted carpet’, ‘rug for cleaning feet’ (Akhv. **ka^hsa** // **karsaam** < ***ķamsar** ‘mattress’ Kar. **γwarza** < ***kwarsa**, Bezh. **kiz** < ***kims** ‘carpet’, Tab **kumis** // **kumes** ‘rug for cleaning feet’) ~ C.Nakh. ***ķoms-** ‘carpet’ (Ing. **ķuws** < ***ķums** ‘carpet’) ~ C. Sind ***kwamas-** ‘silk brocade (fabric)’ (Abkh. **a-ķwamaš**, Abaz. **kwamaš** ‘silk brocade (fabric)’);

36. C.Kartv. ***toķ-** ‘rope’ (Georg. **toķ-i**, mo-**toķ-v-a**, Zan(laz) **tuķ-i** // **toč-i** ‘rope’, Svan **taķ-w** // < **twēķ** ‘rope’) ~ C.Dag. ***tonķu-** ‘knitted thread, rope loop’ (Khunb.(Chad.) **tiķ-** ‘hoop of knitted thread, rope’, Bud. **ṭunuķ** Arch. **tanķuli** ‘spindle; shaft rope’, Ud. **ṭirik^hal** ‘bearing for shaft’) ~ C.Basq. ***stok-a** ‘rope’ (Basq. **šoka** ‘rope’);

37. C.Kartv. ***sut-** ‘wooden mixing stick’ (Georg. **sut-i** ‘wooden mixing stick; wooden last for stretching of wet fabric, iron’) ~ C.Dag. ***sunt-** ‘hammer; chisel’ (Darg. **saant** ‘hammer’, Lezg. **sunt**, Rut. **sant**, Tsakh. **sant** ‘chisel, cutter, cf. Armen. **sand** (Caucas. subst.) ~ C.Nakh ***asta-** ‘hoe’ (Chech. **āsta** ‘hoe’, Ing. **oastā** ‘end-scraper tool for wood’);

38. C.Kartv. **γinč-a** ‘plough; plough knife’ (Georg. **γinč-i** (Saba), Svan **γenčw** // **γenčw-iš** ‘hook; plough’) ~ C.Dag. ***γanč-a** ‘hook’ (Avar **γančá** ‘hook’, Tab. **γayac** < ***γac-γac** ‘hook’, Ud. **q^hanc^h** ‘horn’) ~ C.Sind. ***γanc-ā** ‘hook’ (Ubikh **γánca** □ ‘hook’);

39. C.Kartv. ***kwas-** ‘broom’ (Zan **kos-** ‘brooming’, o-**kos-al-e/i** ‘broom’, Svan **kwas-i** // **kwas** ‘broom’) ~ C.Dag. ***kwas-** ‘reaping; cutting tool’, (Avar **kašu** ‘hay cutting device’, Did. **kos**, Bezh. **kus-u^h**, Hunz **koš** ‘reaping; cutting’, Arch **kis** ‘fork, hay-fork’) ~ C.Nakh. ***kwes-** ‘line of cut grass’ (Chech. **kēs**, Ing. **kes** ‘line of cut grass’);

40. C.Kartv. ***ečw-a** ‘adze’ (Old.Georg. **ečwa-j** // **ečwe-^h** ‘adze’, Zan(Laz) **acko** // **ackwi** < ***ačkw^h/i** ‘a kind of instrument’, Svan. **āčkw** // **ackw** ‘adze’) ~ C.Dag. ***arc^h-e** ‘hook’ (Akhv. **oerce**, Cham. **reči** < ***erc^hi**, Ghod. **reči** < ***erc^hi** ‘wooden plough’, Lak. **qa-ras** ‘hook’ = **qa** ‘cornfield’ + **ras** ‘plough’) ~ C.Nakh. ***ast-en** ‘endscraper wooden tool’ (Chech. **āāsta**, Ing. **āstā**, Batsb. **asti^h** ‘edscraper wooden tool’) ~ C.Sind. ***ac^hw-a** ‘ploughshare’ (Abkh. **a-č^h-ejxa** ‘ploughshare’, **ač^h-m-a** ‘handle of plough’ (**a-m^h** ‘handle’) Ubikh **cwə-ntá** ‘trace made by plough’);

41. C.Kartv. ***erkw-an-** ‘plough (handle)’ (Old Georg. **erkuan-i**, Zan **akon-i** < ***arkon-i** ‘plough’, cf. Megr. surnames **Arkan-ia**, **Akon-ia** < ***Arkon-ia**) ~ C.Dag. ***h₁are** < ***arh^he** ‘harrow’ (Avar. **γari**, And. **γari** ‘harrow’, Avar **γarize** ‘harrow’, Lak **γaj** uč^hin ‘harrow’, Lezg. **γar**, Tab. **γar** ‘harrow’, Arch. **hej-bos** ‘plowing’) ~ C.Basq. ***arh^h-e** ‘harrow’ (Basq. **arhe** ‘harrow’);

42. C.Kartv. ***merc-a** ‘sharpener tool; scythe’ (Georg. {**merc-**}, Zan **mača** ‘bricklayer’s sharpener tool for stone’, Svan **merčil** ‘scythe’) ~ C.Dag. ***mirč-a** ‘sickle, sword’ (Cham. **mirča**, Bagv. **miča** ‘sword’, Hunz **mišu** ‘sickle’) ~ C.Sind. ***bč-a** ‘sickle; cutting at the foot’ (Ad. **γwə-pč**, Kab. **γwə-bža** ‘sickle’, Ubikh **pča-** ‘cutting to the foot’);

43. C.Kartv. ***berg-** ‘hoe; weeding’ (Zan **barg-** ‘hoeing’, **berg-i** ‘hoe’, Svan **bērg** ‘hoe, **li-bērg-e** ‘hoe-ing’) ~ C.Dag. ***bargw-i** ‘hammer’ (Lak **burg** < ***bargw** ‘big blacksmith’s hammer’, Darg. **bargu**, Rut. **burk** < ***bargw**, Arch. **burk** < ***bargw** ‘hammer’) ~ C.Nakh ***barg** ‘pickaxe’ (Chech. **zook-berg**, itumq, Khild. **berg**, Ingush. **zook-berg**, **berg**, Bats. **brag** // **barg** ‘pickaxe’).

Buildings, types of settlements

In the early Neolithic Age a Caucasian man settled on the ground. There appeared populated areas of rural-type as well as man-built residences. By the Neolithic period in the north Caucasus Chokhi (Daghestan) has always been quite an inhabited place with fixed-site houses. Here two residential houses (buildings) of early Neolithic period were discovered. Similar buildings were discovered in Anaklia (Georgia). The village Shulaver-Shomutefe has been built according to a common plan where clay circle buildings dominate. Circle building tradition was characteristic of North Mesopotamia, later similar circle building became one of the characteristics of Kura-Araxes culture.

As it seems the culture of settling and building is familiar for Paleo-Caucasian language-ethnic unity. In this period a man built fortified villages, skilled in a planning technology (streets, roads...), used transportation (horse, donkey, two-wheeled ox-cart/carriage, wheel...). All these are well reflected in the reconstructed Common Caucasian arch-types (in specialist vocabulary):

44. C.Kartv. ***kart-** ‘fortified, fenced, densely populated place (village, town)’ (Georg. **kart-a** ‘fenced place’ **kart-I-i**, **kart-w-el-i**, Zan **kərt-a** // **kət-a** < ***kort-a** ‘densely populated place (large village, town)’, **kut-a-iš-i** // **kut-eš-i** ‘kutaisi’, Svan **kərt** ‘Tbilisi’, **kərt-** ‘fencing of smth’, **i-kərt-e** ‘smb is fencing’) ~ C.Dag. ***kort-** ‘fenced place;.....’ (Avar (Hid.) **kort** ‘gathering place’, God. **k’arti** < **kwerti** ‘fenced place’, Inkh. **kwerti** ‘gathering place’) ~ C. Nakh ***kart-** ‘fenced place; fence, yard’ (Chech. **kjert** ‘fence, wall’, Ing. **kart** // **kert** ‘fence; yard’) ~ C.Sind. ***kət-a** ‘village; paddock (for sheep, etc.)’ (Abkh. **a-k’at**, Abaz. **kət** ‘village’, Ad. **čat** < ***k’at**, Kab. **čat** < ***k’at** ‘fenced place, fenced place for cattle without roof’);

45. C.Kartv. ***xor-** ‘populated place’ (Zan (Megr.) **xor-a** ‘settlement’, Svan **xor-**, na-m-**xor** ‘former settlement’) ~ C.Dag. ***xor-** ‘village’, populated district (Avar **roxæn** ‘village district’, God. **rixwal** ‘house with outbuildings’, Lez. **xär**, Agh. **xur** ‘village’, Tsakh **xəje** < ***xore**, Arch. **xo□r** ‘stone column, frontier bar’);

46. C.Kartv. ***kal-a** ‘building, camp’ (Georg. **kala** ‘frame’s upper part of a window and door’, Zan (Megr.) **kolo** ‘cask’, Svan **kel** ‘camp’) ~ C.Dag. ***kol-a** ‘house with outbuildings’ (Avar **kolo** // **kuli**, And. **kuli**, Akhv. **kila**, Tind. **k’ila**, Kar. **kile**, Bagv. **k’ila** ‘house with outbuildings’) ~ C.Sind. ***k’al-a** ‘hut’ (Abkh. a- **k’la**, Abaz. **k’ala**, Ad. **čäl** < ***k’äl**, Kab. **čäl** < ***k’äl** ‘hut’);

47. C.Kartv. ***xal-** ‘house; family/household members’ (Georg. sa-**xl-i**, mo-**saxl-e**, Zan o-**xor-i** ‘house’, **xor-u-a** // o-**xor-u** ‘settle, live’, ma-**xor-u** ‘inhabitant’) ~ C. Dag. ***xal-** ‘house; family’ (Avar **hor** ‘shed’, Cham **xal**, Lezg. **xal**, Tab. **xal** ‘house’, Ag. **xal**, Rut. **xal**, Tsax. **xaw** < ***xal**, Krits. **xal**, Bud. **xal** ‘attic, roof’, Arch. **xali** ‘family’) ~ C.Nakh ***lx** ‘settling’ (Chech. **qa-lx-**, Ing. **qa-lx-** ‘resettle’);

48. C.Kartv. ***agar-a** ‘fenced place, house, fenced place for stock without roof’ (Georg. **agara** ‘summer residence’, **agar-ak-i** ‘house in the mountain’, Zan (Megr.) **angvara** // **angora** ‘fenced place for cattle’, Svan **hagam** < ***hagar** ‘stall for overwintering cattle’) ~ C.Dag. ***gor-** ‘fenced place (Avar **gor-en** ‘fenced place for stock’, Tab. **gur**, Tsakh **gor**, Bud. **cir-ij** ‘fence, fenced place in a front yard’) ~ C. Nakh ***ogan-** ‘partition; partitioning’ (Chech. **ōga** (pl. **ōgan-aš**) ‘partition’, **ōga** dan ‘partitioning’, Ing. **ogă**, **oga** dje) ~ C.Sind. ***gwar-** ‘fenced place’ (Kab. **gwar-an** ‘fenced place’);

49. C.Kartv. ***s-γud** – ‘wall, fence’ (Georg. **zyude** < ***s-γud-e**, Zan (Megr.) **zyvind-i** < ***s-γund-i** ‘wall, fence’) ~ C.Dag. ***qwi(n)d-a** ‘wall, room (Avar. **qæd**, Ind. **qæen**, Akhv. **qæⁿda**, Cham **qæunna**, Tind. **qæna**, Kar.

qai^a, Botl **qai^ada**, Bagv. **qain**, God. **qau^aji**, Did. **qido**, Khvarsh **qad**, Inkh. **qod** ‘wall’, Lak **qataa** ‘room’) ~ C.Nakh. ***ɣwand-** ‘chair’ (Chech. **ɣant**, Ing. **ɣand**, ‘chair’) ~ C. Sind. ***owənd-a** ‘fence’ (Abkh. **ánda** < ***a-owanda** ‘fence, wall’, Ubikh. **wədwá** < ***owənda** ‘fence’);

50. C.Kartv. ***xim-** ‘fenced place for stock without roof’ (Georg. **xim-i** ‘fenced place for stock (of cane and straw)’ (Saba) ~ C.Dag. ***qiw-n-** ‘fenced place, yard; palace’ (Avar **hin** ‘palace’, Lak **qu** ‘yard’, Gen. case. **qu** **n-li**, Lezg. **xen** ‘door’, Arch. **xan** ‘yard, fenced place’) ~ C.Nakh. ***qiw-** ‘fenced place for stock’ (Chech. **qij** < ***qiw**, Ing. **qij** < ***qiw** ‘paddock, fenced place for sheep’);

51. C.Kartv. ***kaw-** ‘wall; fence’ (Georg. **kav-i** ‘fortrees’ wall’, Svan **čāw** < // **čew** < ***k^hew** ‘wattled fence’) ~ C.Dag. ***kaw-u** ‘gate’ (Avar. **kawu**, Ind. **kawu**, Akhv. **kō**, Cham. **kaw(u)**, Kar. **kaw**, God. **k^hawu** ‘gate’) ~ C.Nakh. ***kow** ‘main gate’ (Chech. **kow**, Ing. **kow** ‘yard; main gate’) ~ C.Sind. ***k^haw-** ‘wall’ (Ad. **čaw** < ***k^haw**, Kab. **čow** < **čaw** < ***k^haw** ‘gate’ ~ Hurrit.-Urat. ***kaw-** ‘gate’ (Urat. **ka** ‘gate’);

52. C.Kartv. ***šwib-** ‘tower; mountain, stone’ (Georg. **šib-i**, Zan **skib-u** ‘mill’, Svan **šgwab** ‘big hammer’) ~ C.Dag. ***sub-** ‘towe; mountain, peak’ (Avar. **šob** ‘peak’, Akhv. **səba**, Botl. **šeba**, Bagv. **šeb** ‘tower’, Lezg. **suw** ‘mountain’, Tab. **siw**, Ag. **su**, Rut. **səw** ‘narrow passage in mountain’, Arch. **sob** ‘pasture in mountain’, Tsakh. **səwa**, Ud. **burux** < ***bus-rux** ‘mountain’) ~ C.Nakh. **šub-** ‘elevated place’ (Chech. **šuw** ‘hill’, Ing. **šuw** ‘chasm’);

53. C.Kartv. ***day-al-** ‘key of a lock with teeth’ (Georg. **dayal-i** ‘moving key of a lock in a door’) ~ C. Dag. ***daqw-al-** ‘lock; padlock, bolt’ (And. **rekul**, Akhv. **rika-l^hi**, Cham. **jikul** < ***rikul**, Tand. **rik^ha**, Kar. **rekul**, God. **rekul** ‘bolt, padlock, lock’, Lak. **qunqula** < ***nuqula** ‘padlock, lock’, Lezg. **raqar** ‘trap, Tab. **ruqar**, Ag. **ruqwar** ‘lock, trap’) ~ C.Nakh. ***day-u** ‘lock; padlock’ (Chech. **duōya**, Chab. **dayu**, Ing. **doayā** ‘lock; padlock’);

54. C.Kartv. ***tju-** ‘raft’ (Georg. **tiv-i**, **tiv-tiv-i** (redupl.)) ~ C. Dag. ***tir-o** ‘bridge’ (Khvarsh **tero**, Inkh. **tero**, Bezh. **tijo** // **tiro**, Hunz. **terə** ‘bridge, stairs’) ~ C.Nakh. ***taw-** ‘bridge’ (Chech. **taj** < ***taw**, Ing. **tij** < ***taw-**, cf. Erg. case **taw-uo**, Batsb. **tev** // **tiv** ‘bridge’);

55. C.Kartv. ***men-a** ‘cell; dwelling place’ (Georg. **mena** ‘cell; habiting, dwelling place’, Zan, o-**man-o** // o-**man-e** ‘den’) ~ C.Dag. ***bin-a** ‘building’ (Hunz. **bina** ‘building’) ~ C.Nakh. ***ben-** ‘living place’ (Chech. **ben**, Batsb. **beⁿ** ‘living place’) ~ C.Sind. ***wən-a** ‘house’ (Abkh. a-**wnə**, Abaz **wnə**, Ad. **wəna**, Kab. **wəna** ‘house’);

56. C.Kartv. ***beḳ-** ‘paddock, fencedwalled place for livestock’ (Georg. (Khevs.) me-**beḳ-ur-i**, sa-**beḳ-ur-i** ‘place for icon’, Zan **baḳ-i** ‘paddock for cattle’) ~ C.Dag. ***berḳw-** ‘fenced place’ (And. **barḳwol**, Cham. **berḳwana**, Tind. **berḳwana** ‘steps, stair’, Lak. **burḳna** ‘gravestone’, Rut. **buḳ** ‘fenced place for calves’);

57. C.Kartv. ***çal-** ‘niche in wall for bedding, built-in cupboard’ (Georg. **çal-o** ‘built-in cupboard’, Zan (megr) **ča**, in-**ča** ‘well’, etym. lower niche in wall for bedding’, Svan (< Megr.) **čar-ar** ‘wells’) ~ C.Dag. ***čar-** ‘house, family’ (Avar. **čara-ki**, Akh. **čari-ko** ‘house, family (members)’, Lak **ča**, Khin. **čwa** ‘house’) ~ C. Nakh. ***čan-** ‘house, room’ (Chech. **ča** (**čana-**) Ing. **čā** (**čenuo**), Batsb. **ča** (pl. **čen-buyj**) ‘house, room’) ~ C. Sind. ***cwə-** ‘house, room’ (Abkh. (Bzip) **á-c^hu** ‘village’, Ubikh. **cwə-a** ‘house, room’);

58. C.Kartv. ***čwad-en-** ‘wall, column’ (Georg. **čvden-i** ‘a whole stone of a column’s side’, Zan (Megr.) **čida** // **čəda** < ***čudan-** ‘partition’, Svan **čwəd** ‘wall’) ~ C.Dag. ***čwerd-a** ‘tower; stone figure’ (Did. **cili**, Lak **čuj** ‘tower’, Darg. **čelda** ‘gravestone’, Tab. **čurd-**, Ag. **čud**, Rut. **čud**, Arch. **čut** ‘tower; stone figure, mast’);

59. C.Kartv. ***bey-o** ‘granary, shed for sheaves’ (Georg. **bey-el-i**, **bey-o** ‘shed for sheaves’ (Saba), Zan **bayu-** ‘granary’, Svan **bəy** < ***beyw** ‘big wooden chest on legs for storing wheat’) ~ C.Dag. ***bey-wa** ‘shed; storage hut for millet’ (Akhv. **beywa** // **boryo**, Kar. **beywa**, Botl. **beyuj** ‘shed’, Khvarsh. **bey**, Inkh. **bey** ‘horse sta-

ble') ~ C. Nakh. ***bō-ow** 'battle tower' (Chech. **bōow**, Ing. **vōow** < ***bōow**, Batsb. **b>ōow** 'battle tower') ~ C.Sind. ***baō-a** 'shed'; castle' (Abkh. **a-bá** < ***a-baōa** 'castle', Kab. **baq** 'shed' ~ Huritt.-Urat. ***bury-a** 'tower' (Urat. **bury-ana** 'tower');

60. C.Kartv. ***qasr-** 'castle, royal palace' (Georg. **kasr-i** 'royal house, tower; a small house' (Saba), Zan **gorš-i** // ***orš-i** 'castle, tower, Svan **qarš** (top.) ~ C.Dag. ***qas-** 'shelf, bed' (Darg. **qasi** 'shelf', Tab. **qas** 'bed', Ag. **gas**, Tsakh **gas**, Arch **gas** 'shelf') ~ C.Sind ***qwaš-** 'a kind of building' (Ad. **qwaš**, Kab **qwaš** 'a camp-like building');

61. C.Kartv. ***sund-** 'air hole in a building' (Georg. (Meskh.) **sund-o** 'air hole above a door in a house', Kartl. **sund-ut-i** 'irrigation canal', 'bakery oven's air hole') ~ C.Dag ***sind-o** 'channal, outfall' (Bezh. **sido** 'well canal', Darg. **šanṭ-u** // **šind-ir** 'spout, channal', Tab. **šint**, Ag. **šint** ' wooden urine drainpipe on cradle') ~ C.Sind. ***s'wand-** 'a kind of dish' (Kab. **fand-əra** < ***s'wand-əra**, Ubikh ***s'wan-əra** 'hand cask');

62. C.Kartv. ***qur-** 'roof' (Georg. **qur-av-s**, **sa-qur-av-i**) ~ C.Dag. ***qwir-** 'ceiling' (Darg. **qar** '(chimney) cowl, ceiling', Tab. **qar**, Rut. **qar**, Tsakh. **qur-ek** // **qor-ok** // **qur-k** 'ceiling');

63. C.Kartv. ***ber-a** 'paddock for sheep, etc.' (Georg. **bera** 'place fenced with round fence for milking a sheep') ~ C.Nakh. ***barw-** 'stone fence' (Chech. **baruol**, Ing. **boarāl**, 'stone wall, fence') ~ C.Sind. ***bawr-** 'barn' (Abkh. **a-bowra**, Abaz. **bora**, Kab. **bow** 'barn');

64. C.Kartv. ***arde** 'upper house, dwelling place' (Georg. **erdo** 'upper flat earth roof of a house', Zan (Megr.) **orta** < ***orda** 'living place', Svan **larda** 'house, dwelling place') ~ C.Nakh ***j-ardi** '(determined)place' (Chech. **jerdi**, Ing. **jerdi** 'place') ~ Huritt.-Urat. ***ardi** 'town' (Huritt. **ardə** 'town', Urart. **ardi-nə** 'determined town, capital of Urartu');

65. C.Kartv. ***sep-a** 'arbour of branches' (Georg. **sepa**, Zan (Megr.) **šepa** 'arbour of branches') ~ C.Dag. ***paš-e** 'shelter; hut' (Avar. **paž**, Akh. **hwaži** < ***paži**, Kar **paže** 'camp, shelter', Tab. **paj**, Ag. **paž**, Rut. **paj**, Krits. **pāj**, Arch. **pač** 'shelter, hut') ~ C.Nakh. ***ph-e** < ***pš-e** 'village' (Chech. **ph-a**, Ing. **ph-a**, Batsb. **ph-e** 'village') ~ C.Sind. ***pas'-e** 'room' (Ad. **pašə**, Kab. **paš** 'room');

66. C.Kartv. ***buž-** 'shelf' (Georg. (Gur.) **buž-u** 'shelf', Imer. **buž-o** // **buž-e** 'lacing lugs of bolt', Zan (Laz) **buj-er-I** 'shelf', Svan **buj-er** 'shelf for dishes' ~ C.Dag. ***boj-en** 'fenced place for sheep; granary' (Avar **bežen** 'barn', Hin. **bež**, Bezh. **bež**, Hunz **bež** 'fenced place for sheep') ~ C.Nakh ***boj-al** 'horse stable, stall (for overwintering cattle)' (Chech. **božal** 'stable', Ing. **bježal** 'winter residence for stock');

67. C.Kartv. ***kid-e** 'edge; wall' (Georg. **kilde**, Zan (Megr.) **kida** 'edge, wall' ~ C.Dag. ***qad-o** 'stairs; stair-step' (Bezh. **qado**, Hunz **qədə** 'stairs', Dargv. **qataa** 'stair-step', Agh. **qad-arar**, Rut. **qəṭ**, Tsakh **qəṭ** 'stairs');

68. C.Kartv. ***boqw-** 'column' (Georg. **boqv-i** 'wooden frame; column') ~ C.Dag. ***moqw-** 'column' (Avar. **moqə** 'mast', Tab. **mary**, Ag. **mary** 'column, stick') ~ C.Nakh **boq-e** 'column' (Ing. **beqă** < ***bōqa** 'column') ~ C.Sind. ***bəqw** 'column' (Abkh. **a-bəqw**, Ad. **pəqaw**, Kab. **pqəow** 'column', Ubikh **bəqw** 'thick');

69. C.Kartv. ***naçq-** 'back door' (Old Georg. **naçql-i** 'back door' (Saba), ~ C.Dag. ***naçəu** 'door' (Avar. **nuçəá**, And. **hinçəu**, Akhv. **i"çəo**, Cham. **hi"w**, Tind. **hincəu**, Kar **hinçəu**, Bagv. **hu"çəa** 'door', Did.ac, Inkh. **a"ç**, Bezh. **a"ç**, Hunz **ə"cu**, Lak **nuz**, Darg. **uncəa** // **unza** 'door', Tab. **unçə** 'window');

70. C.Kartv. ***neḱ-** 'door' (Zan (Laz) **neḱna** 'door') ~ C.Dag. ***neṭ-** 'door; door latch catch' (Avar. **neṭə** 'metal ribbons for door and window', God. **miṭ-al** 'door', Lak **niḱa** 'joining leather belt of yoke and plough', Arch. **daṭə** 'door') ~ C.Nakh ***neṯ** 'door' (Chech. **neṯ**, Ing. **neṯ**, 'door', Batsb. **nəajni** 'open');

71. C.Kartv. ***nokw-** 'a road to be walked on with difficulty' (Old Georg. **nokv-i** 'meandering

road'(Saba), **nokv**-a 'road in the mountain' ~ C.Dag. ***nuh**- 'road; narrow gorge' (Avar. **nuh**, // **nux** 'road', Akhv. **hinu** 'narrow gorge', God. **hinu-l'ir** 'low-lying place', Did. **huni**, Hin. **hune**, Bezh **hino**, Hunz. **huni** 'road', Tab. **rix** 'foot-path', Kritc. **rix**, Bud. **rix** 'road');

72. C.Kartv. ***nego**- 'river-bed/channel' (Georg. **noqo**, 'river brach', Zan (Megr.) **na'u** 'former river-bed') ~ C.Dag. ***naq-i** // **daq-i** 'road' (And. **miqsi**, Akhv. **miqsi**, Kar **miqse**, Botl. **miqsi**, Bagv. **miqse**, God. **miqsi** 'road', Dargv. **diq** 'foot-path', Lezg. **req**, Tab. **raqse**, Ag. **reqse**, Arch. **deq**, Ud. **jaqse**, Khin **kwar** < ***rakw** 'road') ~ C.Nakh. ***naq-u** 'road' (Chech. **neq** 'road', **nawq-ost** 'friend', Ing. **niq** 'road', **nowq-ost** 'friend', Batsb. **niq** 'road', **naqb-ist** 'friend' < et. 'companion') ~ C.Sind. ***maowa** 'road' (Abkh. **á-mowa**, Abaz **mowa**, Ubikh. **məya** < ***məywa** 'road');

73. C.Kartv. ***sa-kum-o** 'carriage; ark, stretcher' (Georg. **sa-kum-el-i** 'wooden shoulder-carrting stretcher for sick' (Saba), Zan **o-kim-o** < ***o-kum-o** 'carrige', Svan **kup** (pl. **kup-w-är**) 'plaited ark') ~ C.Dag. ***a-nkw-a** 'ox-cart, carriage' (Avar. **horko**, And. **inkwa**, Akh. **haⁿku**, Cham. **ankw** 'ox-cart, carriage', Hin. **aknu** 'wheel', Lak **harkw** 'wheel of carriage', Darg. **urkura** 'horse-drawn carriage', Lezg. **akur** 'carriage') ~ C.Sind. ***kwə**- 'horse-drawn carriage (Ad. **kwə**, Kab. **gwə** 'horse-drawn carriage');

74. C.Kartv. ***naw**- 'boat; a big wooden cask for putting in water' (Georg. **nav-i**, Zan **nob-i** // **lob-i** 'deepened log; wooden cask for putting in water') ~ C.Dag. ***naw-i** 'wooden trough; spout' (Avar **nawi** 'spout, Tsakh. **naw** 'wooden deepened trough') ~ C.Nakh ***now** 'wooden trough/tub; wooden kneading trough' (Chech. **nuoj** < ***now** 'wooden trough/tub', Ing. **nij** < ***nāw** 'wooden trough/tub; wooden kneading trough');

75. C.Kartv. ***yob**- 'large tree-stamp, beehive' (Zan (Laz) **yur-i** < **yurb-i** 'beehive', Svan **yob** // **yweb** 'large tree-stamp, beehive') ~ C.Dag. ***qwab-a** 'pot; spade' (Avar **qəaba**, Bagv. **qəapa** 'pot', Inkh. **xuta** 'spade', Darg. **qaba** 'vase', Rut. **xwab**, Kritc. **xeb** 'a kind of dish') ~ C.Nakh ***qwab-a** 'pot' (Chech. **qaba**, Ing. **qabā** 'clay pot') ~ C. Sind. ***yəb-a** 'boat, ship' (Abkh. **á-yba** 'ship, boat', Abaz. **yba**, Ubikh **yəba**, **á-yba** 'ship, boat');

76. C.Kartv. ***nis**- 'boat, wooden bowl' (Georg. {**nis-or-i**} 'wooden bowl', Zan **niš-i** 'boat') ~ C.Dag. ***ris-a** 'ship; wooden kneading trough' (Avar **rasa**, And. **irsa**, Akhv. **iša** < ***riša**, Kar. **esa** < ***resa** 'wooden kneading trough; ship', Lak **su**, Darg. **usai** < ***jisi** 'storage hut for millet');

77. C.Kartv. ***bor**- 'rotation', ***bor-bal**- 'wheel' (Georg. **br-un-v-a**, **bor-bal-i**, Zan **bur-in-i** 'rotation, spinning', **bor-bol-ia** 'wheel') ~ C.Dag. ***bor-a** 'wheel' (Avar **ber**, Bezh. **əbra** < ***bəra**, Darg. **əula** < ***wula** 'wheel') ~ C.Nakh ***bor-a** 'mill's wheel' (Chech. **bera** < ***bəra**, Ing. **berā** < ***börā** 'mill's wheel');

78. C.Kartv. ***aywir**- 'bridle' (Georg. **ayvir-i**, Svan **haywir** 'bridle') ~ C.Dag. ***joyor**- 'rein' (Bezh. **joho** // **royo**, Hunz **royo** 'rein');

79. C.Kartv. ***ywed**- 'rope, leather strap' (Georg. **yved-i** 'long rope plaited with thin strips for yoking several pairs of oxen and buffalos', Zan(Megr.) **yvind-i** 'leather rope, leather strap') ~ C.Dag. ***ywad**- 'saddle for donkey' (Avar **yald-iber**, Akh. **ywad-iba**, Kar. **yand-uldi**, God. **yard-iba**, Did. **yalo** 'saddle for donkey');

80. C.Kartv. ***qund**- 'stocks, fetters, lace' (Georg. **qund-i** 'stocks', Zan (Megr.) **xunž-i** 'stocks; tightened lace; handcuffs') ~ C.Dag. ***qort**- 'lace, strip' (Kar. **qəotulu** 'skein (of yarn)', Hin. **qaṭali** 'spool for skein of yarn', Darg. **qa'art** 'skin', Lezg. **qwetel** 'lace', Krits. **qətil**, Ag. **qaṭul**, Bud. **qolṭal** 'strip').

Domestic animals and cultivated plants

In the Neolithic period in the Caucasus region a long period of dominated conferring farming and the foundation was laid for productive agriculture – cattle breeding. Farming transition was accompanied by the domestication process of wild animals and plants. A number of domestic animals and cultivated plants species has been arisen on the endemic ground. This proves the indisputable fact that all these processes have taken place in the period of Ibero-Caucasian language and ethnic unity that is clearly confirmed by archeological data along with paleo-linguistic material, in particular it is noteworthy on the Chokhi former settlement there were discovered the bones of domestic animals – of sheep and goats and grains of cultivated plants (wheat, oat, millet...) of the Neolithic period.

In the Qvirila basin in the pre-Neolithic level of the Darkveti cave were confirmed the bones of domesticated animals – of cow, sheep, pig and dog.

Thus, in the early period of the Neolithy the large cattle (as well as small livestock) should have been domesticated by proto-Caucasians who in the same period developed varieties of cultivated plants and agriculture:

81. C.Kartv. ***xwar-** ‘holy, sacrifice cattle’ (Georg. (Gur.) **xvar-**ad-i ‘sacrificing cattle for the deceased’) ~ C.Dag. ***xwar-** ‘horse; mare’ (Avar **xwáni**, Kar. **xwane** ‘herd of horses’, Khvarsh **xar-am** ‘foal’, Lezg. **xwar** // **xar**, Tab. **xwar**, Ag., Rut. **xwar** ‘mare’) ~ C.Sind. ***xwar-a** ‘horse thoroughbred’ (Ad. **fară** < ***x̣wară**, Kab. **xwară** ‘horse thoroughbred’, cf. Abkh **fər** < ***x̣wər** ‘hero’);

82. C.Kartv. ***burw-** ‘gilt (female pig 3-12 months old)’ (Georg. **burv-aḳ-i**) ~ C.Dag. ***bṭ-u** ‘pig, castrated boar’ (Avar **bol'on**, Did. **bel'o**, Hin. **bol'i**, Bezh. **bälö**, Hunz **bul'u** ‘pig, boar’, Lak **burḳ** ‘fattened sheep/pig’, Lezg., Ag., Rut. **wak**, Tsaxkh **wok**, Bud. **wək**, Arch. **boṭ**, Ud. **boq** ‘pig, boar’) ~ C.Sind ***bġan-a** ‘sow/ewe/nanny goat’ (Ad., Kab. **blana** ‘sow/ewe/nanny goat’);

83. C.Kartv. ***bokw-** ‘billy- goat’ (Georg. **boḳv-er-i**, Svan **piḳw** // **puḳw** < ***buḳw-** ‘male goat’) ~ C.Dag. ***boḳ-** ‘male goat’ (Chech. **buoḟ** // **buoḟ** // < **bog**, Ing. **buog** // **bog**, Batsb **booḳ** < ***boḳ** ‘billy-goat’) ~ C.Sind. ***bəḳw-** ‘calf’ (Ad. **bəḳwə-** ‘calf’, **bəḳwə-r** - Nom. case, **bəḳwə-m** (Erg. case);

84. C.Kartv. ***ḳraw-** ‘lamb’ (Georg. **ḳrav-i**, Zan(Megr.) **ḳərib-i** // **ḳirib-i** ‘lamb’) ~ C.Dag. ***ḳwar-a** ‘lamb; bullock’ (Kar. **ḳwani-l'əo** ‘bullock’, Did. **ḳwinu** ‘lamb up to one year old’, Khvarsh. **ḳwenu** ‘lamb up to two years old’, Inkh. **ḳwenu** ‘bullock’, ger-ex, Tab. **ḳari**, Tsakh **ḳurij**, Krits **ḳwară**, Bud. **ḳora** ‘posterity of domestic animals’, Khin. **ḳuza** < ***ḳura** ‘bullock’) ~ C.Nakh. ***ḳorn-** ‘posterity of domestic animals’ (Chech. **ḳuorni**, Usl. **ḳornaj**, Ing. **ḳor-ig** // **ḳuor-ig** ‘animal’s child’);

85. C.Kartv. ***xam-** ‘pig’ (Svan **xām** // **xam** ‘pig’, **xam-ra** ‘pork’) ~ C.Nakh ***qwa-** ‘pig’ (Chech. **h-a-qa**, Ing. **h-a-qā**, Bats **qa** ‘pig’) ~ C.Sind. ***qwa-** ‘pig’ (Abkh. **a-h-wa**, Abaz. **h-wa**, Ad. **qwa**, Kab. **qwa**, Ubikh **xwa** ‘pig’) ~ Huritt.-Urat. ***uḡə** ‘pig’ (Hurutt. **uḡə** ‘pig’);

86. C.Kartv. ***naxir-** ‘herd (of cattle)’ (Georg. **naxir-i**) ~ C.Dag. ***daxed-** ‘cattle’ (Avar **rexed** ‘herd (of cattle, livestock)’) ~ C.Nakh ***daxen** ‘horned cattle’ (Chech. **dāxni**, Ing. **doaxān**, Bats. **daxne**) ~ C.Sind ***daxw-** ‘cattle’ (Abkh. **á-raxw**, Abaz. **raxw** ‘cattle, domestic animal’);

87. C.Kartv. ***ḡoyo** ‘young buffalo (up to 1 year old)’ (Georg. **ḡoyo**, Zan **ḡuyun-i**) ~ C.Dag. ***woq-a** ‘calf; young buffalo’ (Avar **waká** < ***owaka** ‘cow’, And. **ḡinkom** ‘young bulffalo’, Lak **ḡunča** < ***ḡunk** ‘a calf’, Gen. case **ḡunk-lul**, Darg. **ḡaka**, ‘calf’, Lezg. **ḡəq**, Tsakh **ḡəka** ‘calf’);

88. C.Kartv. ***warq-a** ‘milk mushroom’ (Georg. **varq-a**, Zan (Megr.) **ura** < ***vor'a** ‘ungelded horse up to two or three years old’) ~ C.Dag. ***baqar-e** ‘lamb, sheep’ (Akhv. **reqe**, God. **rebla**, Tind. **rel'ab** ‘sheep’, Darg. **maqara** ‘lamb’, Lezg. **ḡiqar** ‘lamb’, Tsakh **woqa** ‘sheep’) ~ C.Nakh ***baq-o** ‘colt’, (Chech. **beqa**, Ing. **baq-il'g**, Batsb. **baqō** ‘foal’);

89. C.Kartv. ***mac-al-** ‘young buffalo’ (Georg. (Mtiul.) **macal-o** ‘young buffalo’, Zan **bočo** // **bočol-a** ‘overwintered calf’, Svan **läčw** ‘deer’) ~ C.Dag. ***mač-or-** ‘calf; young buffalo’ (Avar **beče** ‘calf’, And. **milča** ‘young buffalo’, Did., Hin. **meši**, Khvarsh. **miši**, Inkh. **miše**, Bezh., Hunz **biše**, cf. Did. **mešori**, Hin **meširo** ‘young buffalo’, Lak **barč** ‘calf’, Ag. **urč** < ***wirč**, Arch **biš** ‘calf’);

90. C.Kartv. ***qwar-** ‘(breeding) sow/ewe/nanny goat’ (Georg. **qor-i** < **qwar-i**, Zan **’or-i** ‘(breeding) sow/ewe/nanny goat’, Svan **qer** < // **qwer** ‘(breeding) sow/ewe/nanny goat’) ~ C.Dag. ***qwal-a** ‘cow, mare, (donkey) jenny’ (Avar **oalá**, < ***q’wala** ‘mare’, Lak **ul** < ***qul**, Darg. **qal** // **qul** < // **qwal** ‘cow’);

91. C.Kartv. ***req-** ‘driving of cattle’ (Georg. **ga-rek-va**, **ma-rek-i**, **m-rek-al-i**, Zan **o-ra’-u** // **ra’-u-a//** **ma-ra’-al-i** ‘cattle drover’, Svan. **li-req** ‘driving of cattle’) ~ C.Dag. ***reqw-** ‘herd of cattle’ (Akhv. **raqw-a**, Tind. **riw-a** // < **riq’wa**, Kar. **ri’w-ar**, Darg. **h-enq** // **h-aq** ‘herd of cattle’);

92. C.Kartv. ***zwar-** ‘calf’ (Georg. **zwar-a**, **zwar-aḱ-i**, cf. **u-zw-i** ‘heifer (2-3 year-old)’, Svan **zw-** ‘borning (of cattle)’ ~ C.Dag. ***luž-** // ***žwal-** ‘flock of sheep; livestock’ (Lezg. **luž**, Tab. **liž**, Ag. **luž** ‘flock of sheep; herd of cattle, herd of horses, flock of deer, etc.’) ~ C.Nakh ***žawr-** ‘flock of sheep; sheep’ (Chech. **ža**, Ing. **žă** ‘sheep, flock of sheep’, Batsb. **že** ‘sheep’, **žewr-ole**ⁿ ‘one of sheep’);

93. C.Kartv. ***truḱ-** ‘donkey foal’ (Georg. **mu-truḱ-i** ‘donkey foal // foal’ (Saba) ~ C.Dag. ***dug-** ‘donkey; donkey foal’ (Lak **taukau** ‘donkey’, Darg. **daga** ‘donkey foal’, Tab **daji** < ***dagi**, Ag. **degi**, Arch **dogi** ‘donkey’);

94. C.Kartv. ***tey-** ‘uncastrated male sheep’ (Georg. **tey-i**, Zan (Megr.) **tiy-i** ‘ungelded male sheep’) ~ C.Dag. ***teow-** ‘male sheep’ (Avar **deow-en** < ***teow-en** ‘male goat’, Hin **teqw-i**, Khvarsh. **tiqw-a**, Bezh. **teḡ-a**, Hunz **toq-či** ‘goat kid’) ~ Hurrit-Urart. ***tayu-** ‘male (cattle)’ (Hurrit. **tayə** male’);

95. C.Kartv. ***qar-** ‘bull’ (Georg. **qar-i** ‘bull’, Zan **xoḟ-i** ‘bull’, Svan **qän** < ***qar-i** ‘bull’) ~ C.Dag. ***owar** ‘cow’ (Did. **yuro** ‘cow’, Hin. **ywero** ‘cows (pl.)’, Khvar. **ywalo**, Inkh. **yolo** ‘cow’, Bezh. **wara** < ***owara**, Hunz **həra** ‘cows’) ~ C.Nakh ***h-al-** ‘cow’ (Chech. **h-əl-i**, Ing. **h-l-ij** ‘cows’);

96. C.Kartv. ***buḱ-** ‘shearling lamb (6-12 months old; female pig, goat and sheep’ (Georg. **buḱ-i** ‘shearling lamb is called a lamb up to one and less year-old’ (Saba), Svan **beḱw** < ***băḱ** ‘female pig, goat and sheep’) ~ C.Dag. ***buḱ-ir** ‘sheep’ (Avar. **boḱai**, And. **buḱair**, Akhv. **boḱairi**, Cham. **boḱa**, Tind. **boc̣ar** < ***boḱar**, Kar. **beḱur**, Botl. **buḱai** ‘large horned cattle.’, Bezh. **boḱi** ‘sheep’, Lezg. **barḱ-ak** < **borḱ-ak** ‘young buffalo’);

97. C.Kartv. ***cxw-ar-** ‘sheep’ (Georg. **cxwar-i**, Zan (Laz) **čxur-i**, Megr. **šxur-i** < ***čxuar-i** ‘sheep’) C.Dag. ***čaqu-** ‘sheep’ (Avar **čaqu** ‘two-year old sheep’, Darg. **čaqa** ‘sheep’) ~ C.Nakh ***čux-i** ‘lamb’ (Chech. **čuxa**, Ing. **čuxă**, Batsb. **čujxi** < ***čuxi** ‘lamb’);

98. C.Kartv. ***čal-** ‘billy-goat’ (Georg. **čal-i** ‘heifer goat (2-3 year-old); billy-goat’, Svan **čel** ‘donkey’) ~ C.Dag. ***čan-** ‘goat’ (Avar **čæ**, And. **čajja**, Akhv. **čono-l’əi**, Kar. **čəna-l’əo**, Botl **čina-l’u**, Did. **can**, Hin., Khvar., Bezh., Inkh. **can** ‘goat, Lak **ču-r-təu** ‘goats’, Khin. **čol** ‘goat’) ~ C.Nakh ***čin-** ‘ram for slaughter’ (Chech. **čin**, Ing. **čin**, Batsb. **činö**, ‘ram for slaughter’) ~ C.Sind. ***ḡa-** ‘kid goat’ (Abkh. **á-ḡə-s**, Bzip **á-ḡ’ə-s**’ (pl. **a-ḡ’a-ra**), Abaz. **ḡə-sə** ‘lamb, kid goat’);

99. C.Kartv. ***gwas-** ‘donkey’s cild’ (Zan (Megr.) **goš-i** ‘donkey goal’, **goš-ua** (anthrop.) ~ C.Dag. ***šagw-e** ‘mare’ (Hin. **šegwe**, Bez. **šugo**, Hunz **šugu** ‘mare; donkey jenny’) ~ C.Sind. ***gwəs-** ‘mule’ (Abkh. **a-gwəž**, Bzip **a-gwəž** ‘mule’);

100. C.Kartv. ***ču-**, ***a-ču** ‘horse’ (Georg. **ču**, **ačua** ‘horse’, Zan (Megr.) **ču** ‘shouting to a horse’, Svan **či** ‘id.’) ~ C.Dag. ***a-čwi** ‘horse’ (Avar. **ču**, And. **iča**, Akhv. **ič wa**, Tind. **ičwa**, Kar. **ičwa**, Bagv. **iču** ‘horse, steed/courser (horse)’, Lak **čwu**, Darg. **urči** // **urče**, Lezg. **šiw**, Arch. **noš**, Khin. **pši** < ***čwi** ‘horse’) ~ C.Nakh ***təo** < ***čəo** ‘horse’ (Chech. **dəo**, Ing. **dəo**, Batsb **don** ‘horse’) ~ C.Sind. ***čəo** ‘horse’ (Abkh. **a-čəo**, Abaz. **čəo**, Ad., Kab. **šəo** < ***čəo**, Ubikh **čəo** ‘horse’);

101. C.Kartv. *baṭ- ‘goose’ (Georg. baṭ-i, Zan (Laz) boṭ-i ‘goose’, boṭ-o (anthrop.) ~ C.Dag. baṭ-i ‘goose; duck’ (Did. maṭi, Hin. maṭi ‘goose’, Lak baṭ ‘male duck’, Darg. baṭ ‘duck’) ~ C.Nakh *bwaṭ- ‘duck’ (Chech. bad // bād, Shar., Khil. bwaḍ ‘duck’, Batsb baṭ ‘goose’);

102. C.Kartv. *kat-am- ‘hen’ (Georg. katam-i, Zan kotom-i // kotum-e ‘hen’, Svan katal < *katam ‘hen’) ~ C.Dag. *kaṭ-o ‘hen’ (Bezh. gādā, Hunz gwdo, Rut. ḵaṭ, Tsakh. ḵaṭe ‘hen’) ~ C.Nakh *kot-am (Chech. kuotām, Ing. kuotām // kotam, Batsb kotam ‘hen’) ~ C.Sind. *kwaṭ-ə ‘hen’ (Abkh. a-ḵwṭə < a-kwṭə, Abaz kwṭu, Ad. čatə < *k’atə, Kab. žad < *g’ad ‘hen’);

103. C.Kartv. *daq- ‘hen not yet in lay’ (Zan (Megr.) do’-ia ‘hen not yet in lay’) ~ C.Dag. *naḡw- ‘hen’ (Avar. wanḡu < *naḡw, Akhv. wiṁḡu < *niku, Lak anaḡi < *anaḡi, Darg. arḡwa < *naḡwa ‘hen’).

Cultivated plants

As it was said in the Caucasus there was independent cradle of productive farming where the domestication of cereals varieties took place on the endemic species. Paleo-botanic data discovered in the ancient settlements of different peoples of the region point to cardinal changes in the local farming for in the obtained material there are numerous remains of wheat, barley, oat, millet, grapes and fruit that is supported by proto-Caucasian language isoglosses in different groups of the Iberian-Caucasian languages’ family:

104. C.Kartv. *pas-al ‘bread; reaped hay stack’ (Georg. pasal-i ‘hay stack’, Zan (Megr.) pošol-i/a ‘species of wheat’, Svan paršan // pašan ‘reaped hay stack bundled into sheaf’) ~ C.Dag. *pšal ‘bran of bread, millet’ (Avar. šwají < *pšají ‘small chaff/straw’, Lak ši < *pši ‘millet’, Khin. pša ‘bread’) ~ C.Nakh *psa ‘barley’ (Batsb psa ‘barley’) ~ C.Sind. *ps’ə ‘millet, cereal’ (Abkh. á-pša ‘corn, cereal’, Ubikh pšə ‘millet’);

105. C.Kartv. bač-a ‘millet; broad bean’ (Georg. maša < *mača, Zan pačka ‘mille’) ~ C.Dag. boc-a ‘millet; flour’ (Avar. muč, Ind. beča, Akhv. miča, Cham. bošu-l’, Tind., Kar. boča, Botl buča ‘millet’, Hunz mus < *muc ‘flour silky apera’) ~ C.Nakh. *borc- ‘millet’ (Chech. buorc, Ing. borc, Bacb borc ‘millet’) ~ C.Sind. *mač-a ‘millet; bread’ (Abkh. a-č’a < *a-mč’a ‘bread’, Abaz č’a-ra < *mč’a-ra ‘feasting’, Ad. maš’, Kab. maš ‘millet’);

106. C.Kartv. diḡ-a ‘wheat’ (Old Georg. dia-j ‘variety of wheat’, Zan (Laz) diḡa-š-mkir-i ‘wheat flour’) ~ C.Dag. *diḡw-e ‘millet’ (Did., Hin. ṭugo, Khvarsh ṭugwe, Bezh, Hunz ṭugo, Lezg. cəüḡ < *təüḡ, Tab., Ag. duḡ, Rut. duḡ, Tsakh diḡe ‘millet’) ~ C.Nakh *diḡwa ‘rice’ (Chech. duga, Ing. dug, Batsb duḡā ‘rice; porridge’);

107. C.Kartv. *qwarb-al- ‘wheat’ (Old Georg. qarbal-i // qorbal-i, Zan kobal-i // koval-i ‘bread’) ~ C.Dag. *qāb-o ‘bread’ (Bezh. qubo, Hunz qəbə ‘bread, wheat’) ~ C.Nakh *qāb- ‘feeding’ (Chech. qā-b-aⁿ, Ing. qab-ā, Batsb qab-aⁿ ‘feeding, feeding, sustaining’);

108. C.Kartv. *peṭw ‘millet’ (Georg. peṭv-i // peṭ-u, Zan paṭ-i < *paṭv-i ‘millet’, Svan pəṭw < peṭw ‘millet’) ~ C.Dag. *paṭu ‘flour; dough’ (Avar. waṭ < *baṭ, Ahd. haṭi < *paṭi, Cham, Bagv. haṭ < *paṭ, Tind haṭa < paṭa, God. haṭi < *paṭi, Bezh. haṭo < *paṭo, Hunz haṭu < *paṭu ‘flour’, Lak wiṭ ‘grain species’, Darg. beṭu < biṭu ‘dough, flour’) ~ C.Nakh *baṭw- ‘flour’ (Chech. buod, Ing. bod ‘dough’, cf. bod-ig ‘a kind of grass’, Batsb boṭ ‘dough’, pl. baṭ-aš);

109. C.Kartv. *kob- ‘rye’ (Georg. kub-i ‘ordinary rye’, Zan kub-e ‘wheat stringly species; rye’, Svan kōb ‘a kind of bushy plant’) ~ C.Dag. *o-gob- ‘rye’ (Avar. oḡob // ugub, Akhv. hagi < *hagib, Tind hag’ib ‘rye’) ~ C.Sind. *bag’ə- ‘oats’ (Ad. bag’ə-na, Ubikh bag’ə-na ‘oats’);

110. C.Kartv. *som- ‘bread cooked food’ (Georg. som-in-i ‘big bread’ (Saba), Svan šām < *šəmw < šwem ‘millet cooked food; cereals with ripe grain’) ~ C.Dag. *šwaw- ‘bread; scythed harvest’ (Lak šwa <

*šwaw ‘reaped harvest’, Rut. **xiw**, Krits., Bud., Lezg. **fu** < *x^wwaw ‘bread’) ~ C.Sind. *swəb-a ‘bread’ (Abkh. a-šə < a-šəb, Abaz šə-r-za < *šəb-r-za ‘millet’, Ubikh swəba ‘bread’);

111. C.Kartv. *qal- ‘roasted wheat flour’ (Georg. **qal**-i ‘roasted wheat flour’) ~ C.Dag. *qar-u ‘chick-pea’ (Lak **quru** < *qaru, Darg **qara**, Lezg., Tab., Rut. **xar**, Ag. **xur**, Tsakh. **xara**, Krits. **xar-xar** (redupl.) ‘chick-pea’) ~ C.Nakh *qow- ‘beans’ (Chech. **qō**, Ing. **qje** < **qō**, Batsb **qov** ‘beans’);

112. C.Kartv. *max-a ‘variety of wheat’ (Georg. **maxa**, Zan(Laz) **moxa** ‘variety of wheat’) ~ C.Dag. *maq-a ‘barley’ (Darg. **muqe**, Lezg. **məx**, Tab., Ag., Bud. **mux**, Krish. **məx**, Arch. **maxa**, Khin. **maqa** ‘barley’) ~ C.Nakh *maq-e ‘bread’ (Ing. **mäqä** < **maqe**, Batsb **maiqi** < **maqi** ‘baked bread’);

113. C.Kartv. *qwarqw- ‘grainy melted butter’ (Georg. (Kiz.) **xvarxvar**-i < *qvarqvar-i ‘grainy melted butter’) ~ C.Dag. *qwanqu- ‘grain; wheat cereal’ (Cham **xoxa** < **qwanqu**, Tind **xunxa** < **qwanqu** ‘pod’, Lak **qaqu** ‘millet’ // **ququwu** ‘wheat cereal’ < *qwanqu, Darg. (Tsud.) **qaqa** < *qwanqu ‘grain’) ~ C.Nakh *qwanqu ‘boiled maize grains’ (Chech. **qunqä**, Ing. **qunq** ‘boiled maize grain’);

114. C.Kartv. *saneb-a ‘cress; celery’ (Georg. (Tush., Imerkh.) **saneba** ‘shepher’s purse’, Zan (Megr.) **sona** < *sonaba ‘celery’) ~ C.Dag. *swarb-a ‘mint’ (Lak **sūra** < *surba, Lezg. **sur** < *surb, Ag. **sur**, Rut. **sur-käš**, Tsakh. **suwi** < *surwi, Arch. **sarba** ‘mint’) ~ C.Nakh. *swaram- ‘a kind of plant’ (Chech. **suōram** < *swaram ‘a king of plant grows in wet places’);

115. C.Kartv. *kaŋ-o ‘bran’ (plant) (Georg. **kaŋo**, Zan (Negr.) **kuŋ**-ia ‘plant, goats like it’, Svan **gät** // **gaŋ** < *kaŋo ‘.....’) ~ C.Dag. *kwed-o ‘oats’ (And. **gun**, Cham **guni**, Kar **goni**, God **guni**, Did. **kudi**, Khvarsh. **kude**, Inkh. **kwedo**, Bezh. **gudo** ‘oats’) ~ Nakh *kad-e ‘barley’ ~ Huritt.-Urat. *kad-e ‘barley’ (Huritt. **kade**, Urat. **kau** ‘grain, barley’) ~ Khat. **kait** < **kati** ‘barley’);

116. C.Kartv. *yery-il- ‘kibbled maize’ (Georg. **yery**-il-i ‘grains of broad beans and others ground in a crop-sprayer into middle-sized pieces’, Zan **yary**-il-i ‘kibbled maize’) ~ C.Dag. *yery-ar ‘oats’ (Avar. **rol’a** < *owekə ‘wheat’, Lezg. **gerg**, Tab. **yaryar**, Ag. **jerg** < **gerg**, Rut. **yaryal**, Tsakh. **yaryar**, Khin. **gərgar** ‘oats’).

Cottage garden, orchant, fruit

117. C.Kartv. *aq ‘orchant’ (Georg. ven-**aq**-i, **ax**-o < *aq-o, Zan {**ox**-i}, bin-**ex**-i < *bin-**ox**-i ‘vineyard’, cf. na-bin-**ox**-i (top. In Samegr.) ‘former vineyard’, Svan **wen-äq** ‘vine-yard’) ~ C.Dag. *aq-i ‘orchant, vineyard’ (Avar. **ax**, And. **oxi**, Akhv. **aqi**, Cham. **ax**, Tind **axi**, Kar. **axe**, Botl **axi**, Bagv. **ah** ‘orchant; grapes’, Kvarsh. **oh**, Inkh. **oh** ‘grapes’, Lak **aq** ‘orchant’, Darg. **anq** // **aq** ‘orchant; fruits’);

118. C.Kartv. *kwax- ‘pumpkin; unripe’ (Georg. **kwax**-i, m-**kwax**-e, Zan **kux**-i, **kox**-a // m-**kox**-a ‘unripe’, Svan **kwax** ‘fasting food’ < et. ‘unripe’, **kwax**-nesg ‘pupkin’) ~ C.Dag. *qwah-e ‘radish, turnip; horse-radish’ (Inkh. **qija** < **qih**-a, Bezh. **qi** < ***qih**, Lak **qaja** < ***qaha** ‘horse-radish’, Darg. **qeh**-e < **qah**-a ‘radish, turnip’, Tab. **qa** ‘turnip’, Rut. **qa**’, Krits. **qōw** < **qahw** ‘horse-radish’) ~ C.Nakh. *qah-en ‘bitter’, **qah**- ‘turning bitter’ (Chech. **qäh**-aⁿ, **qah**-dan, Ing. **qah**-ä, **qah**-dje, Batsb. **qah**-eⁿ, **qah**-daⁿ) ~ C.Sind. *qah>-a ‘sweet’ (Abkh. **á-xā**, Abaz. **qaōa**, Ubikh. **qaqə** < ***qah**> ‘sweet’);

119. C.Kartv. *pxal- ‘edible greens’ (Georg. **pxal**-i, Zan **pxul**-i // **mxul**-i // **xul**-i ‘edible greens’, Svan **bəxə** < **pxaw** ‘carrot’) ~ C.Dag. *marh>-w ‘bottom, root’ (Bezh. **xemux**, Hunz. **xumux**, Lak **marxəa**, Darg. **marqəwa**, Ag. **marqw**, Ud. **maq** ‘bottom, root’) ~ C.Sind. *pxa- ‘carrot’ (Abkh. **á-ph**- ‘stalk of maize’, Ad. **pxə**, Kab. **pxə** ‘carrot’, Ubikh. **məxə** ‘stalk of maize’);

120. C.Kartv. *s-xal- ‘pear’ (Old Georg. **sxal**-i, **sxal**-ta (top.), Zan **sxul**-i // **mcxul**-i ‘pear’, Svan **icx** // **wicx** < ***cxix** ‘pear’) ~ C.Dag. *š-qwar- ‘pear’ (Lak **qur**-t, Darg. **qwar** // **qar**, Lezg. **čäxwer**, Tab. **žixir**, Ag. **čixa** □ r, Rut. **xər**, Tsakh. **žəxā** < ***žəxaw**, Krits. **žəh**-ür, Bud. **čöh**-ürr, Arch. **xer**-t, Ud. **ar** < **har** ‘pear’) ~ C.Nakh. *qwar- ‘pear’ (Chech. **quōr**, Ing. **quor** ‘pear’, Batsb. **qor** ‘apple’) ~ C.Sind. *qwa- ‘pear’ (Abkh. **a-h**-á // **a-ha**, Abaz. **həa**, Ad. **qwə**-z, Kab. **qwə**-z’, Ubikh. **x’a** < ***xwa** ‘pear’);

121. C.Kartv. ***txil-** ‘hazelnut’ (Georg. **txil-i**, Zan **txir-i** // **mtxir-i** ‘hazelnut’, Svan **šdix** // **štix** < ***štxiw**) ~ C.Dag. ***qil-** ‘hazelnut; walnut’ (Avar (Chad) **qilu** ‘hazelnut’, Bezh **xili**, Hunz **xili**, Darg (Urakh) **qiw** ‘hazelnut’, Ag. **xaw**, Ud. **uq** < ***qiw** ‘hazelnut, walnut’);

122. C.Kartv. ***berq̄w-en** ‘pear; plum’ (Georg. **bergen-a** ‘wild pear’, Svan. **barq̄wen** ‘wild plum’) ~ C.Dag. ***birq̄-e** ‘fruit; apricot’ (Avar **piq̄a** ‘fruit’, Kar **biq̄e** ‘apricot’, God. **perq̄i** ‘fruit’, Lak **piq̄** ‘bad fruit’) ~ C.Nakh ***b̄ar-a** ‘hazelnut; walnut’ (Chech. **boāra** // **b̄ara**, Ing. **boarā** ‘hazelnut; walnut’) ~ C.Sind. ***bəq̄w-a** ‘plum; fruit’ (Abkh. a-**ph-wa** ‘plum’, Ad. **pxa-**, Kab. **pxa-** ‘plum’, **pxa-gwəl** ‘wild ‘plum’, Shaps. **pxwə-s’wta** ‘plum’, **pxwə-ca** ‘peach’, Ubikh. **pq̄e** ‘species of a big plum; fruit’);

123. C.Kartv. ***kaḳ-al-** ‘walnut’ (Georg. **kaḳal-i**, Svan **gaḳ** // **kaḳ** ‘shelled walnut, walnut’) ~ C.Dag. ***kaḳ-** ‘hazelnut, grapes’ (And. **čičil-** < ***ḳ̄iḳ̄-il** ‘grapes’, Cham **činkw** < ***ḳ̄inḳu-** ‘hazelnut’, God. **ḳiki** ‘grapes’, Bezh. **kaḳā**, Hunz **kaḳi** ‘unthreshed rice’) ~ C.Nakh ***ḳiḳ-el** ‘hazelnut (Batsb **ḳiḳel** ‘hazelnut’);

124. C.Kartv. ***ni-goz-** ‘shelled walnut’ (Georg. **nigoz-i**, Svan **gwiḟ** < ***guḟ** ‘fruit of chestnut’, cf. Georg. **goz-i-naq-i**) ~ C.Dag. ***guz-im** ‘quince, peach’ (Avar **germez** ‘quince’, Did. **kuš-h-i**, Hin. **kušo-h-i** ‘peach’, Darg. **čimisi** < ***gimizi**, Tab. **kučim** < ***kuḟim**, Ag. **kuržam** ‘quince’, Khin. **ḳinaz** < ***giz-an** ‘grape’) ~ C.Nakh. ***koz-in** ‘grapes’ (Chech. **kems**, Ing. **koms**, Batsb **kaniz** ‘grapes’) ~ C.Sind. ***mə-rgwəz-** ‘variety of fruit’ (Abkh.(Bzip.) composites: a- **mərgwəz-ph-a** ‘variety of plum’, a-**mərgwəz-tama** ‘kind of peach’);

125. C.Kartv. ***čip-** ‘grape pip, grape stone’ (Georg. **čip-ča** (redupl.), Zan **čim-ča** // **čim-ča** (redupl.) ‘grape stones’) ~ C.Dag. ***čib-il** ‘grape’ (Avar **čabil** // **čibil** ‘grapes’, Lezg. **čpaz** < ***čibar** ‘blackberry’, Rut. **čəbə** ‘juniper’, Tsakh **čib** ‘blackberry’) ~ C.Nakh ***čim-** ‘cow parsley’ (Chech. **čim**, Ing. **čim**, Batsb **čim** ‘cow parsley’);

126. C.Kartv. ***xixw-** ‘species of white grapes’ (Georg. (Lechkh., Kiz.) **xixw-i**, Zan (Megr.) **xemxu** < ***xexv-i** ‘species of white grapes spread in Samurzaqano’) ~ C.Dag. ***qixw** ‘hazelnut’ (Avar. **xil’alo** ‘chick-pea’ = **xil** ‘hazelnut’ = **holo** ‘chick-pea’, Lak **hiwx** < **hixw** ‘hazelnut’, Darg. **qixw** // **qixw** ‘hazelnut; walnut’, Rut. **xik**, Tsakh **xek**, ‘hazelnut; walnut’);

127. C.Kartv. ***qinc-** ‘grapes, bunches of stringed fruit’ (Georg. (Gur.) **xinc-ela**, Imer. **xinc-ol-ia**) ~ C.Dag. ***qwič-e** ‘apricot’ (And. **qurči** ‘apricot’, Akhv. **quče** // **qorčo** ‘peach’, Cham. ***ourči**, Tind **urča** < ***ourča**, God. **qaurči** ‘apricot’, Darg. **qurči** ‘peach’) ~ C.Sind. ***qəc-a** ‘peach’ (Ad. **qəca**, Kab. **qəca** ‘peach’);

128. C.Kartv. ***xand-ar-o** ‘cultivated strawberry’ (Georg. **xendr-o** ‘cultivated fragrant strawberry with large thick fruit’, Zan (Laz) **xundur-i** (top.) ~ C.Dag. ***xwad-** ‘plum’ (Lezg. **xwad**, Tab. **xut**, Ag. **xut** // **xud** // **xur**, Rut. **xād** < **xwād**, Krits. **xed**, Ud. **xed** < ***xwed** ‘plum’);

129. C.Kartv. ***a-tol-** ‘variety of plum’ (Georg. **aḫol-i** ‘turniproot chervil’, Zan **oḫur-i** // **orḫol-e** ‘a kind of plum with large and hard fruit’, cf. Svan **antr-ol** ‘big apple’) ~ C.Dag. ***tom-ul** ‘plum; grapes’ (Rut. **ḫəməl**, Tsakh **ḫuməl**, Arch **ḫummul** ‘grapes’, Bud. **ḫombul** ‘plum’, Khin. **ḫumbol** ‘Damask plum’);

130. C.Kartv. ***nesw-** ‘mellon’ (Georg. **nesv-i** // **nesu** ‘mellon’, Svan **nesg** < ***neskw** ‘mellon’, cf. composite Svan **ḳwax-nesg** ‘pumpkin’) ~ C.Dag. ***nisw** ‘cucumber’ (And. **unsozi^w** ‘cucumber’, Lak **nisw-arti** ‘cucumber’) ~ C.Nakh ***nars-** ‘cucumber’ (Chech. **nārs**, Ing. **nars**, Batsb **nars** ‘cucumber’) ~ C.Sind. ***naś-a** ‘mellon; cucumber’ (Abkh. a-**nāša** ‘cucumber’, Abaz. **naša**, Ad. **naš** ‘melon’, Kab. **naśā**, Ubikh **nāśā** ‘cucumber’);

131. C.Kartv. ***larḳ-** ‘seed’ (Georg. **larḳ-i**, or-**larḳ-i** ‘two different seeds’ (Saba) ~ C.Dag. ***laḳ-a** (Lak **lača** ‘wheat’, pl. **laḳ-ri**, Tsakh **ḫi-liḳ** ‘stones of hazelnut’, Khin. ***liḳe**-bir ‘grains’) ~ C.Nakh ***laḳ** ‘fruit kernel’ (Chech. **lag**, Cheb. **laḳ**, Ing. **lag**, Batsb **laḳ**, ‘stones of smth’) ~ C.Basq. ***lek-a** ‘bean, its bark’ (Basq. **leka**).

Cuisine, dairy products

Existing of rich varieties of wild plants and also their domestication contributed to cuisine development. Archaeological material of the late Neolithic period gives us picture about the type of Common Caucasian cuisine of the pre-historical period. In particular, on the former settlements of this period as a result of excavations there were discovered cuisine remains, leftovers, wastes of bones and plants.

Archeological discoveries are supported by linguistic data of the paleo-Caucasian language and ethnic unity and abundance of archetypes which make possible to reconstruct the Common Caucasian cuisine:

132. C.Kartv. ***max-e** ‘sour’ (Georg. **mxe** ‘smth that has taste of sour and sweet is called *mxe*’ (Saba), Zan **moxa**, **moxa**-skur-i ‘sour water’ (Top.), Svan **məx**-im ‘bitter; sour’) ~ C.Dag. ***max-a** ‘whey’ (Bezh. **niwa**, Hunz **nəwa** ‘whey’, Darg. **meh** > ‘wet’, Lezg. **meh**, Tab. **meh**, Ag. **mah** >, Rut. **mehi**-d, Krits **mew**, Bud **meh** // **mew**, Arch. **me** < ***mew** ‘whey; wet’) ~ C.Nakh ***px-e** ‘cardled milk’ (Batsb **pxə** ‘cardled milk’);

133. C.Kartv. **çak-a** ‘salted whey (for keeping cheese); whey’ (Georg. **çak-a** ‘salted whey’, **çak-i** ‘whey’, Zan **çuk-i** ‘liquid after skimming off of cottage cheese’, Svan **çak-w** < ***çak-a** ‘drop’) ~ C.Dag. ***çwah-**a ‘whey; home-made beer’ (Avar **çawá**, And. **çawa**, Tind **çā** < **çawa** ‘home-made beer’, Lak **çuw** < ***çweh**, Lezg. **çweh**, Tab. **çweh**, Ag. **çwah** >, Rut **çweh** ‘whey’, Arch. **no-ço** < ***no-çweh** > ‘food made of colostrum’);

134. C.Kartv. ***šab-** ‘alum’ (Georg. **šab-i**, Zan (Laz) **škemb-e** ‘(cow, etc’s) first stomach’) ~ C.Dag. ***šow-r** ‘curds’ (Lezg. **šur**, Tab. **šur**, Khin. **šor** ‘curds’) ~ C.Nakh ***šob-** ‘salted water; rennet’ (Chech. **šow-r**, Ing. **šow-r** ‘salted water’, Chech. **šuo** ‘curds’, Ing. **šuo** ‘rennet’, Batsb. **šab-aš** ‘rennet’);

135. C.Kartv. ***šra-** ‘wet; whey’ (Georg. **šra-ṭ-i**) ~ C.Dag. ***sur-a** ‘barley malt; alum’, (Avar **surá** ‘raisin dough; barley malt’, Did. **zero**, Hin. **zere**, Khvarsh. **zila**, Inkh. **zəlo**, Bezh. **suro**, Hunz. **suru** ‘alcoholic drink; beer’) ~ C.Nakh. ***šur-a** ‘milk’ (Chech. **šura**, Ing. **šurā**, Batsb **šura** ‘milk’, **šura-l-eⁿ** ‘milky’);

136. C.Kartv. ***nuš-** ‘cheese’ (Old Georg. **nuši** ‘cheese; filtered matsoni (yogurt)’ ~ C.Dag. ***nus-i** ‘cheese; curds’ (Avar **nisu** // **nišu**, And. **iso**, Akhv., Cham **iⁿsa**, Kar. **esa**, Bogv. **wesa** ‘cards, cheese’, Did. **izu**, Hin **ižu**, Khvarsh. **iⁿzu**, inkh. **eⁿnzu**, Bezh. **oⁿzo**, Hunz **ənzū** ‘cheese’, Lak **nis**, Darg. **nusi**, Lezg. **niso**, Tab., Ag. **nis**, Rut. **nisä**, Tsakh. **nisə**, Bud. **nusu** ‘cheese’) ~ C.Nakh. ***šon-** ‘rennet’ (Chech. **šuo**, pl. **šuoⁿ-aš**, Ing. **šuo**, pl. **šon-aš** ‘rennet’) ~ C.Sind. ***našw-** ‘cheese’ (Abkh. **ašo**, Abaz. **ašwə** ‘cheese’);

137. C.Kartv. ***gar-o** ‘stewed fat; stew of milk’ (Georg. **garo** ‘fat skimmed over kharcho (stew of meat boiled with cherry-plums, rice & salad herbs) and millet-hominy’, Zan (Megr.) **gir-i** // **gər-i** ‘stew of milk; whey’) ~ C.Dag. ***nag-** ‘buttermilk; cheese; milk’ (Lak **nağ**, Darg. **nig**, Lezg. **nek**, Tab. **nik**, Rut. **nağ**, Tsakh **n’ak**, Arch. **n’ṭə** ‘milk’, Ud. **naqə** ‘buttermilk’, Khin. **eng** ‘cheese’) ~ C.Nakh ***ingan-** ‘a kind of curds’ (Nakh variant is preserved in Ossetian **ing’əⁿ** ‘curds’ as a loan word);

138. C.Kartv. ***narq-** ‘whey with curds’ (Georg.(Khevs.) **narqi** ‘remains of whey and others, whey with curds’) ~ C. Dag. ***narx-** ‘butter; fatty’ (Avar **nax** // **nah** > ‘butter, oil’, Lak **nah** ‘butter’, Darg. **nerx** ‘melted butter’, Ag. **jax** ‘fatted’, Tsakh. **jəⁿ** ‘stewed, melted butter’, Krits **jux** ‘milk’, Arch **inx** ‘butter’) ~ C.Nakh ***nalx-** ‘butter’ (Chech. **nalx-a**, Ing. **nalx-ä**, Batsb **natx-ur** ‘butter’) ~ C.Sind. ***dəxw** ‘meltedfat; butter’ (Ad. **txww**, Kab. **txwə** ‘melted butter’, Ubikh **txwə** ‘fat’);

139. C.Kartv. ***kwet-** ‘rennet’ (Georg. **kwet-i**, Zan (Laz) **ma-ḳat-i** < ***ma-ḳvat-i** ‘rennet’) ~ C.Dag. ***kwid** ‘barley malt’ (Avar **ṭ’i**, And. **ṭ’inni**, Akhv. **ṭ’ini**, Kar. **ṭ’iⁿ**, God. **ni’i** ‘barley malt’, Did., Hin. **ṭ’e**, Khvarsh. **ṭ’i**, Inkh. **ṭ’eⁿ**, Lak **ḳut**, Darg. **ḳi’a**, Lezg. **gut** ‘barley malt’, Arch **ḳun**, Khin. **ḳun** ‘flour’) ~ C.Nakh ***ḳod-** ‘a kind of porridge’ (Ing. **ḳo** < ***ḳod** ‘porridge made of pounded grain’);

140. C.Kartv. ***zal-a** ‘salted water’ (Georg. (Psh.) **zal-a** ‘salted water’) Zan (Megr.) **zver-i** ‘wet’, **zvar-u-**

a ‘sating with water’, Svan **žər** ‘grace/favour’) ~ C.Dag. ***žan**-a ‘juice; wine; yeast’ (Avar **ža** ‘wine’, And **žono** ‘grape juice, fruit syrup’, Tind **žana** ‘wine’, Botl., Bagv., God. **žana** ‘grape juice, wine’, Did **šaj**, Khvarsh **ša** ‘wine’, Lak **žini** ‘yeast; rennet’) ~ C.Nakh ***zan**-a ‘wine’ (Nakh equivalents **sän** // **sänä** ‘wine’ are preserved in Ossetian as loan words);

141. C.Kartv. ***duy**- ‘cottage cheese (from boiling whey, buttermilk, full milk)’ (Georg. **duy**-il-i, na-**duy**-i, Zan (Laz) ge-n-**duy**-er-i ‘a kind of food’) ~ C.Dag. ***doqw** ‘soup; juice’ (Avar. **haou**, Did., Khvarsh., Inkh. **joqu**, Bezh **jaqo** ‘soup’, Hunz **jəqu**, Lak **naq**, Darg. **niry**, Tab., Ag. **riq**, Rut. **rəq**, Arch. **diq**, Khin. **zey** < ***dey** ‘soup; juice’) ~ C.Nakh ***dil**- ‘bouillon’ (Chech. **dil**, Ing. **dil** ‘bouillon’);

142. C.Kartv. ***tab**- ‘raising (of dough)’, ***tab**-e ‘(baker’s) yeast’ (Georg. **tb**-e, Svan li-**šdeb** ‘raising (of dough)’, na-**šdäb** ‘addition during boiling’) ~ C.Dag. ***bet**- ‘curdling; thickening’ (Avar **b-et**-, And. **b-etit**-, Kar. **b-etit**- ‘curdling; thickening’, Avar **bet-á** ‘gone-sour milk’, Lak **wit** < **bitu** ‘whey’, cf. pl. **witu**-l, Darg. **b-ert**- ‘curdling, thickening’, **bert**-a ‘gelatin’) ~ C.Nakh. ***b-at**- ‘thickening; curdling’ (Chech. **b-at-a**“, Ing. **b-at-ä** ‘curdling; thickening’);

143. C.Kartv. ***dat**- ‘leaf’s juice, vinegar’ (Georg. **tat**-aba // **tat**-ama, Zan **tut**-ub-o ‘plant the juice of which is used as vinegar’) ~ C.Dag. ***dat**- ‘sour cream; vinegar’ (Hin. **tetu**, Bezh. **toto**, Hunz **tədu** ‘sour cream, cream’, cf. Bezh **röte**, Hunz **rodo**, Hin. **roto** < ***doto** ‘dough’, Lak **tart-ala** ‘sour, soured milk’, **tut-ul** < ***tat-ul** ‘vinegar’, **tat-a** ‘curdling’) ~ C.Nakh ***dat-en** ‘oil, melted butter’ (Chech. **datə**“ ‘oil, melted butter’, Ing. **dätə**‘ ‘oil, melted butter’, Batsb **datə-e**“ ‘melted butter’);

144. C.Kartv. ***swel**- ‘whey’ (Georg. **suel**- // **svel**-i ‘whey’, Svan **šwel** ‘whey, wet’) ~ C. Dag. ***š(w)ar-e** ‘whey; buttermilk; soured milk’ (Avar. **šar** ‘whey’, Cham. **səara**, Akhv. **šari** ‘soured milk’, Tind **šari** ‘whey’, Kar. **šare**, Botl **šara**, God. **šari** ‘buttermilk’, Lak **šaj** < ***šar** ‘whey’) ~ C.Nakh. ***šar**- ‘buttermilk, whey’ (Chech. **šar**, Ing. **šär**, Batsb. **šar** ‘buttermilk’) ~ C.Sind. ***ser**-a ‘buttermilk; whey’ (Abkhazian-Adyge equivalent is preserved in Ossetian **šir** // **serä** ‘food seasoned with buttermilk’ as a loan word);

145. C.Kartv. ***yal**-a ‘milk fat, cream’ (Georg. **jala** ‘cream’, Kiz. **yal**-ian-i ‘fatty’, **jala**-naqar-i ‘un-skimmed milk’) ~ C.Dag. ***wan-e** ‘cheese; whely’) (Avar **h-an** < ***wan** ‘cheese’, Did. **yaj**, Hiv. **yi**, Khvarsh. **yi**“, Inkh. **ye**“, Bezh. **hi**“, Hunz. **hi**“ ‘milk’, Rut. **xada-xul**, Tsakh. **ar-xane** ‘whey’);

146. C.Kartv. ***cxam**- ‘fat’ (Georg. **cxim**-i, Zan **čxom**-i ‘fat’, **čxom**-čabu ‘fat’, Svan **mə-čxim** ‘fat’) ~ C.Nakh ***načx**- ‘cheese’ (Chech. **nexč** // **nečx**, Ing. **nexčä** // **naxč**, Batsb. **načx** ‘cheese’) ~ C.Sind. ***čxəw** ‘cream’ (Ad. **šxəwə**, Kab. **šxwə** ‘cream’);

147. C.Kartv. ***girc**- ‘a kind of khinkali (ravioli)’ (Georg. **girc**-i ‘a kind of nettle khinkali’, Zan **girc**-i ‘fruit’) ~ C.Dag. ***gwirc** ‘dough of kufta (meat balls)’, Darg. **kəurcə** ‘dough of kufta’, Rut **gərc**, Tsakh. **gərc** ‘cake; dough of kufta’) ~ C.Nakh ***kwirz**-a ‘a kind of pelmeni (Russian ravioli)’ (Chech. **kürza** ‘a kind of pelmeni’);

148. C.Kartv. ***žam**- ‘vinegar; salt’ (Georg. **žm**-ar-i, Zan **žum**-or-i // **žim**-or-i ‘vinegar’, **žəm**-u // **žim**-u // **žum**-u ‘salt’, Svan **žim** ‘salt’) ~ C.Dag. ***žan**- ‘salt’ (Avar **çam**, And. **çon**, Akhv. **çani**, Kar. **zəa**“, Did. **ci**“, Hin. **či**“, Khvarsh **ci**“, Inkh. **ci**“, Bezh. **ca**“, Khunz. **cən** ‘salt’, Lak **çwu**, Darg. **ži** < ***žin** ‘salt’);

149. C.Kartv. ***cux**- ‘liquid/juice left after pressing honeycomb’ (Georg. m-**cux**-i, Zan **cux**-i, ‘remains after melting wax’) ~ C.Nakh. ***čuh**-i ‘squeeze of cheese’ (Chech. **čäh**-a, Ing. **čuh**-i, Batsb **čujh**-i ‘squeeze of cheese, whey’) ~ C.Sind. ***cwax**- ‘honeycomb full of honey’ (Abkh. a-**cəx**, Ad. **šafə** < ***šax**“, w, Kab. **šaxw**, Ubikh **cwamy**-a < ***cwax**-a ‘wax, honeycomb full of honey’);

150. C.Kartv. ***boq-el**- ‘cake’ (Old Georg. **boqel**-i ‘nazhuki (pastry soaked in milk & topped with egg)’) ~ C.Dag. ***boq**- ‘cake’ (Avar. **boq**, Did. **boq**, Hunz. **boq**, Lak. **boq**, Darg. **boq**, Rut. **boq**, Arch. **boq**, Khin. **boq**);

~ C.Dag. ***bog-al** ‘cake; bread’ (Avar **makari** ‘fertile cake’, Did. **magalu**, Hin. **magalu**, Bezh. **bogol** ‘bread; cooked food’, Lak **burki** ‘cake’, Rut. **magal** ‘roasted grains’) ~ C.Nakh ***moq-** ‘ritual bread’ (Ing. **možil’g** < ***mog-il’g** ‘ritual bread’) ~ C.Sind. ***mg-al** ‘maize/ millet- bread; bread’ (Abkh. a-**mg’al** ‘maize bread’, Abaz. **mgál** ‘kind of bread’);

151. C.Kartv. ***cwil-** ‘wax’ (Georg. **cwil-i** // **cvil-i** // **cvin-i**, Zan **čir-i** < ***čwir-i** ‘wax’, Svan **žwid** < ***čwil** ‘beeswax (candle)’) ~ C.Dag. ***čwil-** ‘wax; honeycomb’ (Avar. **sairu**, Akhv. **sairo**, **šairu**, Cham. **sairu**, Kar. **šairu** ‘wax’, Lak **šwal**, Darg. **šali** ‘honeycomb’) ~ C.Nakh ***čur-ig** ‘man-made honeycomb’ (Chech. **žür-g** // **žür-g**, Ing. **žur-g** // **žur-g** ‘man-made honeycomb’) ~ C.Sind. ***čwen-** ‘honey; beeswax’ (Abkh. a-**coa** ‘beeswax’, Adyg. **šwe-w**, Kab. **fe-w** < ***šwe-w**, Ubikh **šweno** ‘honey’);

152. C.Kartv. ***čand-il-** ‘wheat boiled with walnuts’ (Georg. **čandil-i** ‘wheat boiled with walnuts; boiled wheat’ (Saba), Svan **čānči** // **čānči** ‘wheat boiled with walnuts’) ~ C.Dag. ***čad-** ‘bread; cake’ (Avar **čed** < ***čed**, Bezh **šōti**, Lak. **čat** ‘bread’, Darg. **čutau** ‘cake’, Lezg. **čač**, Rut. **čad**, Kritis. **čeč**, Bud. **čač** ‘bread’) ~ C.Nakh ***čand-o** ‘a kind of bread, wheat’ (Chech. **čānuo** // **čōnuo**, Ing. **čanuo** ‘a kind of bread spread in Chechnya and Ingusheti’);

153. C.Kartv. ***kveķwer-** ‘small, round bread’ (Georg. **kveķver-a** ‘small, round, middle-holed bread’, Zan (Megr.) **kvarķval-ia** ‘a kind of round bread’) ~ C.Dag. ***kwerķu-** ‘festive bread; cake’ (Ag. **kaķu-čaj**, Kritis. **kaķ**, Bud. **kaķ**, Ud. **kokoli** ‘cake’, Arch. **kurķuri** ‘a kind of festive bread’, Khin. **kaķu** ‘cake’) ~ C.Sind ***kwaķwar-** ‘cake’ (Abkh. a-**kwaķwar** ‘cake made of dough’) ~ Huritt.-Urat. ***kaķwari** ‘a kind of boiled sweet’ (Huritt. **kakkari** > Akad. **kakkaru** ‘a kind of boiled sweet’. In Hurittan **k** instead of **ķ** should be an alphabetic factor);

Religion

154. C.Kartv. ***birc-el-** ‘wide; big’ (Georg. **vrc-el-i**, si-**vrc-e**, Zan(Laz) **pirč-e** ‘big’, Megr. **pi(r)č-al-i** ‘wide, big’ Svan **pišir** < ***pičir** ‘numerous, lots’) ~ C.Dag. ***bič-e** ‘god, rich’ (Avar **bečé-d** ‘God’, **beče-da** ‘rich’, Akhv. **Mača-l’-**, God. **beče-l’-** ‘enriching’, Kar. **beče-do-** ‘rich’, Bezh.**b-ičilo** ‘rich’) ~ C.Nakh ***barč-** ‘pride place in the house’ (Chech. **barč**, Ing. **bārc-je**, Batsb **barč**, cf. Batsb **barč-ol** ‘capacity’);

155. C.Kartv. ***kab-** ‘allegory’ (Georg. **kab-n-a** ‘saying a word differently’ (Saba), Svan li-**kab-n-iel** ‘losing one’s bearings, avoiding’, mə-**kāb-i** ‘smb who loses its bearings’) ~ C.Dag. ***kwab-** ‘praying, word’ (And. **kuba**, Cham **koba**, God. **kuba-dir** ‘prayer, worshipper’, Darg. **kub** ‘word’, Lezg. **kap** < ***kab**, Rut. **kub**, Tsakh **kub**, Khin. **kob** ‘worshipper’) ~ C.Nakh ***kub-** ‘praying’ (**kūwən** ‘praying’ preserved in Ossetian should be Vainakh **kūw-an** that was lost in these languages);

156. C.Kartv. ***boz-** ‘present; presenting (gift)’ (Georg. **boz-i** ‘present’, **boz-eb-a-j**, sa-**boz-v-ar-i**, Svan **bož** ‘mouthful, snack’) ~ C.Dag. ***biž-i** ‘God; fear of god’ (Avar **bišif** ‘God’, Lak **biči** ‘fear of God’) ~ Hurrit.-Urat. ***biž-** ‘exalted mood, joyfulness, good mood’ (Hurrit. **piž-** Urart. **pič-** < ***biž**, ‘feeling/giving joy, turning cheerful’);

157. C.Kartv. ***čip-** ‘sincere, honest, pure’ (Georg. **črp-el-i**, si-**črp-o**, si-**črp-el-e**, gul-**črp-el-i**, Zan(Laz) m-**čip-a** ‘pure, clear’) ~ C.Dag. ***čib-i** ‘God, mercy, grace’ (Avar **čob** ‘grace; mercy’, And. **čob** ‘God’, Lak **čimi** ‘grace, mercy, compassion’, Darg. **čum-** < ***čimu** ‘compassion, sympathy’) ~ C.Nakh ***čib-i** ‘idol, god; (pagan) priest’ (Chech. **čū**, Ing. **čuw** ‘confessor (priest), (pagan) priest’, Batsb **čijb** ‘idol, god’) ~ Hurrit.-Urat. ***a-čam-i** ‘idol’ (Hurrit. **ažammi** ‘idol, figure’);

158. C.Kartv. ***kokw**- ‘praying; to pity sb’ (Georg. (Rach.) **kokv**-ab-i ‘building of prayer’, Kiziq. **kokwe**-il-i ‘pitiabable man’) ~ C.Dag. ***kakw**- ‘asking, praying’ (Avar **kak**, Tind **k`ak`**-wa, Hunz **kak**, Lak **čak** < ***k`ak** ‘worshipper, praying’);

159. C.Kartv. ***γut-a** ‘deity; majic jewel/stone’ (Georg. **γwta**-eb-a, **γvt**-is, Zan (Megr.). **xuto** // **xvito** < ***γuto** ‘magic jewel/stone, amulet’) ~ C.Dag. ***qwirt**- ‘witch; house protective spirit’ (Avar **qart** ‘witch’, Akhv. **qwati** ‘witch; house protective spirit’, Did. **qudi** ‘goliath; fabulous creature’, Hin. **qubl’i** ‘demon’, Lak **xurtā**-ma ‘witch’) ~ C.Sind ***γwədw** ‘magician’ (Ad. **wədə**, Kab. **wəd**, Ubikh **wədə** < ***γwədə** ‘magician’);

160. C.Kartv. ***xuc**- ‘priest performing prayer rituals at shrine; confessor’ (Georg. **xuc**-i, **xuc**-ob-a, **xuc**-i-švil-i, Zan (Megr.) **xurc**-i **xurc**-ia (anthrop.) ~ C.Dag. ***qwarc**- ‘God; house protective spirit’ (Lezg. **qwarc**, Tab **qwarc**, Rut. **qwarc**-aləj ‘house protective spirit’).

References:

Javakhishvili 1992: Iv. Javakhishvili, “Initial nature and kinship of the Georgian and Caucasian languages”, Tbilisi (in Georg.).

Japaridze 2006: O. Japaridze, “At the genesis sources of the Georgian nation”, Tbilisi (in Georg.).

Chikobava 1970: Arn. Chikobava, “Tbilisi University and Iberian-Caucasian linguistics”, CL, v.XII, Tbilisi (in Georg.).

Chikobava 1970: Arn. Chikobava, “Towards the issue of relation of the Kartvelian languages with Indo-European and North Caucasian languages”, Linguistic issues, 2, M., (in Russ.).

Vogt 1972: H.Vogt, “Basque and the Caucasian languages”, coll. “Reviewer”, v. 6-9, Tbilisi. “Basque and Basque-Caucasian hypothesis”, Tb., 1976;

Nikolayev, Starostin 1994: S.L. Nikolayev, S.A. Starostin, “A North Caucasian etymological dictionary”, Moscow (in Russ.).

Kurdiani 2007: M. Kurdiani, “Foundations of the Iberian-Caucasian linguistics”, Tbilisi (in Georg.).

Chukhua 2008: M. Chukhua, “Comparative grammar of the Iberian-Ichkerian languages”, Tbilisi (in Georg.).

М. Чухуа (Тбилиси)

Отражение общекавказской культуры в языковых данных

Резюме

Проблема происхождения – этногенеза грузинского народа может считаться окончательно решенной только тогда, когда будет составлен «Этимологический словарь иберийско-кавказских языков», в котором найдет свое отражение кавказский материал генетически общий с грузинско-картвельскими корнями.

Соответствующая методология позволит отразить в реконструированных прототипах знания, накопленные на протяжении тысячелетий протокавказцами (иберийско-кавказскими народами), их культуру, особенности мировосприятия и, вообще, картину жизни того периода, когда протоиберийский язык (этнос) еще не распался на отдельные единицы. В таком словаре со всей очевидностью отразится вклад древнейших предков грузин и других кавказцев в создании и развитии общечеловеческой цивилизации.

В научном изучении древнейшего прошлого кавказских языков и культуры этих народов заинтересовано довольно много зарубежных языковедческих (антропологических) центров. Сегодня, к сожалению, за рубежом (в известной степени и у нас) ставится под вопрос общность происхождения грузинского и черкесско-абхазского, грузинского и ичкерийского (чеченско-ингушского) и дагестанского народов, то есть генетическое родство этих народов. Генетическая общность грузин и других автохтонов Кавказа является реальностью, которая может быть доказана современными научными методами. Наиболее важную роль в окончательном решении проблемы сыграет лингвистическое кавказоведение (создание этимологического словаря иберийско-кавказских языков).

В настоящей работе показана важная роль соответствующих археологических и, особенно, языковых материалов для доказательства общекавказского языкового и этнического единства.

Как выясняется, протокавказское единство зародилось и получило свое развитие на местной почве. Оно существовало еще до зарождения металлургии. В частности, в первой половине VI тысячелетия до нашей эры заканчивается эпоха так называемой «неолитовой революции», которая завершилась на рубеже энеолитной эпохи, переходящей в новую железную эру.

Соответствующие археологические и лингвистические данные показывают, что в период, предшествующий распаду общекавказского языкового и этнического единства, металлургия уже была развита среди кавказских аборигенов. К энеолитной эпохе принадлежат пещерные поселения в ущелье реки Джрочула в бассейн рек Риони-Квирила, где закладываются основы процесса перехода к железной эре. На территории многих древних стоянок Кавказа обнаружены различные железные предметы и глиняные тигли, что также связано с развитием металлургии. В этом отношении обращает на себя внимание Окумская пещера (Грузия), Воронцовская и Ахштырская пещеры в Сочи. В культуре Шулавери-Шому, или шулавери-шомутепинской культуре, найдено поселение Кюлтпе около Нахчывана и поселение Тагути в Араратской долине, где было обнаружено несколько железных предметов. Такие же железные предметы, как и в поселении Тагути, найдены в Дагестане в Гинчинском поселении (Сионская культура).

Именно поэтому терминология, связанная с металлургией, представлена иберийско-кавказскими изоглоссами.

ისტორია

History

История

ჯ. კვიციანი (თბილისი)

**აფხაზეთის ინტეგრაციის პრობლემა საბჭოთა საქართველოში 1921-1991 წწ.
(სოციალურ-კულტურული ასპექტები)**

საქართველოს დემოკრატიული აღმშენებლობის პროცესში აფხაზეთის პრობლემის მოუგვარებლობა მნიშვნელოვანი ხელისშემშლელი ფაქტორია როგორც ქვეყნის უსაფრთხოებისათვის, ასევე მისი ხელახალი სოციალურ-კულტურულ ინტეგრაციისათვის. ამასთან დაკავშირებით აფხაზეთის კონფლიქტთან მიმართებით საბჭოთა მოდერნიზაციის პირობებში შექმნილი დეზინტეგრაციული ფაქტორების გამომწვევი მიზეზების წარმოჩენა აქტუალურ ამოცანად გვესახება.

სიტუაცია ამ საკითხთან დაკავშირებით უფრო მეტად დაიძაბა აფხაზეთის, როგორც საქართველოს ბუნებრივ-გეოგრაფიული და ისტორიული ნაწილის, რუსეთის მიერ დამოუკიდებელ სახელმწიფოდ აღიარების გამო, რაც 2008 წლის საქართველო-რუსეთის ომის შემდეგ განხორციელდა. ამგვარი ვითარება ბევრ პრობლემებს უქმნის თვით აფხაზებსა და რუსებსაც, როგორც ქვეყნებს შიგნით, ასევე გარეთაც.

ხომ არ არის შექმნილი სიტუაცია საქართველო-რუსეთის ურთიერთობებში საბჭოთა მოდერნიზაციის შედეგებით განპირობებული? საბჭოთა კავშირში წარმოქმნილმა სოციალურ-კულტურული ხასიათის რომელმა ფაქტორებმა გამოიწვია, სავარაუდოდ, არამარტო საქართველოს დეზინტეგრაცია, არამედ თვით სსრკ დაშლაც? ხომ არ გახდნენ საქართველო და რუსეთიც საბჭოთა მოდერნიზაციული პოლიტიკის მსხვერპლნი?

საბჭოური მოდერნიზაცია აფხაზეთში

პირველი მსოფლიო ომის დამთავრების შემდგომ, 1918 წლიდან საქართველო აქტიურად ებმება მოდერნიზაციის პროცესში. უკანასკნელი უკვე ამ დროისათვის ბევრ ევროპულ ქვეყანასთან ერთად შემდგომი განვითარების (საბაზრო ეკონომიკის, სამოქალაქო საზოგადოების, სამართლებრივი სახელმწიფოს) გზაზე იდგა.

მოდერნიზაციის ბოლშევიკური მოდელის განხორციელების გზაზე, რომელიც კავკასიაში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებისთანავე დაიწყო, საბჭოთა რუსეთი იწყებს პირველი ნაბიჯების გადადგმას. ახალმა კულტურულ-ცივილიზაციურმა ფაქტორებმა (მოსახლეობის სოციალური და გეოგრაფიული მობილობა, ურთიერთობების ინტენსივობა და მრავალფეროვნება, განათლების მასობრიობა, ეროვნული ინტელიგენციის წარმოქმნა) გააჩინა ეთნონაციონალური კონსოლიდაციის ახალი სოციალურ-კულტურული სინთეზირების შესაძლებლობები. მაგრამ თუ როგორ ცდილობდა ბოლშევიზმი ამ ფაქტორების თავის სამსახურში ჩაყენებას და ახალი, საბჭოთა ადამიანის ჩამოყალიბებას, კარგად ჩანს ქართულ-აფხაზური „სოციალისტური მშენებლობის“ მაგალითზე.

მოდერნიზაციის, როგორც საზოგადოების გარდაქმნის კულტურულ-ცივილიზაციურ პროცესს, თავისი ნიადაგი აქვს და ის შესაბამისად ვითარდება. ილია ჭავჭავაძემ ამ ახალი პროცესის საფუძველი „ენა, მამული, სარწმუნოება“-ში დაინახა. ასეთი მიდგომა ნიშნავდა ქვეყნის კულტურისა და ეკონომიკის ადგილობრივ ნიადაგზე დაყრდნობით და სწავლა-

განათლების განვითარებით ახალი თანამედროვე, ინდუსტრიულ-ცივილიზაციურ სისტემის ფორმირებას.

განსხვავებულად უყურებდნენ ამ პროცესს ბოლშევიკები, რომლებიც პირიქით მოქმედებდნენ: ადმინისტრაციულ ომს უცხადებდნენ ტრადიციულ კულტურას, ზნე-ჩვეულებებს, ადათ-წესებს და რელიგიას. კომუნისტებს კარგად ესმოდათ, რომ მათ მიერ დასახულ „გლობალისტურ-სოციალისტურ“ პროექტის განხორციელებას სულაც არ ესაჭიროებოდა ახალი, მოდერნიზაციული ფაქტორების ადგილობრივი საზოგადოების სოციალური ინტეგრაციის სამსახურში ჩაყენება.

ამიტომ საბჭოურ მოდერნიზაციის – ინდუსტრიალიზაციის, კოლექტივიზაციის და კულტურული რევოლუციის პოლიტიკის გატარების პროცესში ისინი პრიორიტეტს ანიჭებდნენ ზეეთნიკური შესაბამისი სისტემის ჩამოყალიბებას (საბჭოთა ხალხი), რაც ადგილობრივი ინტეგრაციული პროცესების იგნორირებით ხდებოდა. ამ გეგმის განხორციელება კი ბევრად იყო დაკავშირებული ადგილებზე ეროვნულ-კულტურული ავტონომიის იდეის განხორციელებასთან, რასაც რუსეთში ჯერ კიდევ სოციალ-დემოკრატები (მენშევიკები) ერთა თვით-გამორკვევის ძირითად პრინციპად მიიჩნევდნენ. ბოლშევიკები ხელისუფლებაში მოსვლამდე (1917 წლის ოქტომბერი) ამ იდეას იყენებდნენ, შემდეგ კი მისი ფორმალური ლეგალიზაცია მოახდინეს. ეს ეხებოდა განათლებას, თეატრის, კინოს, ბიბლიოთეკების ფუნქციონირებას. ამოცანა იმაში მდგომარეობდა, რომ ადგილობრივ, არარუსულ მოსახლეობას „ცენტრის“ იდეები მათთვის გასაგებ ენაზე შეეთვისებინა, მაგრამ, აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ბოლშევიკებმა იდეის არსი დაამახინჯეს.

ცნობილია, რომ კულტურული ავტონომია პოლიეთნიკურ სახელმწიფოში წარმოადგენს სამოქალაქო საზოგადოების განვითარების კარგ ბაზას, რომელიც ხელს უწყობს საზოგადოებაში ჩამოყალიბდეს შეთანხმების დემოკრატიული პროცედურები, ეროვნული და სახელმწიფო ხელისუფლების ინტერესების შეჯერების მიზნით. სამოქალაქო საზოგადოება საბოლოო ჯამში ხელისუფლების ინტერესებს კონტროლის ქვეშ აქცევს. ყაბარდო-ბალყარეთში მოღვაწე მეცნიერი ხ.მამსიროვი, რომელიც ახალიზებს XX საუკუნის 20-იან წლების ჩრდილოკავკასიელი ხალხების კულტურულ მოდერნიზაციას, თვლის, რომ ევროპული გაგებით, ასეთი გზით ყალიბდება ერი, როგორც სახელმწიფოს სინონიმი და ხელისუფლების პარტნიორი მოდერნიზაციის პროცესში. ბოლშევიკებმა კი, მამსიროვის აზრით, ხალხთა კულტურული თვითშემოქმედება თავიდანვე დააყენეს ხელისუფლების კონტროლის ქვეშ და ამით ეროვნულ-კულტურული ავტონომიის არსი დაამახინჯეს (ხ. მამსიროვი, 2004, 64).

ბოლშევიკების მიერ თავდაყირა დაყენებულმა ურთიერთქმედების მექანიზმმა ბევრად განაპირობა არა საზოგადოებას ხელისუფლებისათვის ეკარნახა თავისი ინტერესები, არამედ პირიქით, კულტურის სტრუქტურებს იყენებდა იმისათვის, რომ თავისი ნება საზოგადოებაზე გაეტარებინა.

ისტორიამ გვიჩვენა, რომ საქართველოს დამოუკიდებელი რესპუბლიკის ხელისუფლებას, როგორც ამაზე ზემოთ გვქონდა მინიშნება, აფხაზეთში აქცენტი ზუსტად ეროვნულ-ტერიტორიული ავტონომიის მოწოდებისაკენ და არა ქართულ სახელმწიფოში კიდევ ერთი სახელმწიფოს ჩამოყალიბებაზე იყო მიმართული. ეს ბოლშევიკებმა აფხაზეთში 1921 წლის 31 მარტს განახორციელეს. იუხედავად იმისა, რომ არამარტო აფხაზეთი, არამედ თვით საქართველოც სსრკ პირობებში რეალურად არ ყოფილან ნამდვილი სახელმწიფოები და მით უფრო, დამოუკიდებლები.

აფხაზეთი ამ დროისათვის სხვადასხვა ეთნიკური წარმომავლობის ხალხებითაა დასახლებული. ბოლშევიკები იმის მაგიერ, რომ აქ სამოქალაქო იდენტურობის ცნობიერებისა და თვითმმართველობის ჰორიზონტალური სტრუქტურების ჩამოყალიბებაზე ეზრუნათ, ფსონს დებენ აფხაზეთში ეთნოკრატიული რეჟიმის შექმნაზე. ასეთი მიდგომა საქართველოში და არა

მარტო აქ, ეწინააღმდეგებოდა სახელმწიფოებრივი ფედერალიზმის პრინციპებს, აღვივებდა ხალხთა შორის უნდობლობასა და სეპარატიზმს. აფხაზეთში ერთი ეთნოსისათვის პრივილეგიების მინიჭება ყოველად ეწინააღმდეგებოდა დემოკრატიის პრინციპებს. მით უმეტეს, რომ აფხაზები აფხაზეთში ეთნიკურ უმცირესობაში იყვნენ.

აფხაზეთის მოსახლეობის ეროვნული შემადგენლობა XX საუკუნეში*

	1926 წ.		1939 წ.		1959 წ.		1970 წ.		1979 წ.		1989 წ.	
	აბს.	%										
ქართველი	71954	35,8	91967	29,5	158221	39,1	199595	41,0	213322	43,9	239872	45,7
აფხაზი	51458	25,6	56197	18,0	61195	15,1	77276	15,9	83097	17,1	93267	17,8
სომეხი	25677	1,6	49705	15,9	64425	15,9	74860	15,4	73350	15,1	76541	14,6
რუსი	12553	1,8	60201	19,3	86715	21,4	92889	19,1	79730	15,4	74914	14,3
ბერძენი	14045	3,1	34621	11,1	92014	2,2	13114	2,7	13642	2,8	14664	2,8
სულ მოსახლეობა	201016	100,0	311885	100,0	404738	100,0	486959	100,0	486082	100,0	525061	100,0

*ა. თოთაძე, 1995, 105.

ცხრილში ჩანს, რომ ძირითადი ცვლილებები აფხაზეთის მოსახლეობაში მოხდა 1926-1939 წლებში. შემცირდა ქართველებისა და აფხაზების წილი და გაიზარდა რუსებისა და სომეხების წილი მოსახლეობაში. ძირითადად ეს გამოწვეული იყო ქვეყნის მოდერნიზაციით. ამ დროს მოსკოვი ყურადღების ცენტრში აყენებს ორ ძირითად ამოცანას: „პერიფერია“ სოციალურ-ეკონომიკური თვალსაზრისით გაუთანაბროს ცენტრალურ რეგიონებს და ადგილებზე სოციალურ-საგანმანათლებლო სისტემაში გაატაროს ე. წ. „კორენიზაციის“ პოლიტიკა, რაც ნიშნავს მართვისა და განათლების სისტემაში ადგილობრივი აფხაზების მომზადებას. ამ ეგიდით კომუნისტური პარტია და ხელისუფლება ცენტრალიზებულად, ადმინისტრაციულ-მბრძანებლურ რეჟიმში განსაზღვრავდა მოსახლეობის სოციალურ და გეოგრაფიულ მობილობას. ათასობით და ათიათასობით ადამიანს გზავნიდა სსრკ-ის ნებისმიერ წერტილში „დამკვერთელ მშენებლობაზე“, რაც, როგორც ამას მაშინ ხალხში ლაპარაკობდნენ, მეტწილად „ნებაყოფლობით-იმულებითი“ ხასიათი ჰქონდა. აფხაზეთშიც აღნიშნული პოლიტიკა ხორციელდებოდა. მაგალითად, 1959 წელს, რუსების წილმა მთელ მოსახლეობაში, 1939 წელთან შედარებით, 21 პროცენტი შეადგინა, ანუ ზრდა აღინიშნა. ეს ძირითადად გამოწვეული იყო ზოგადად ქვეყანაში, მათ შორის აფხაზეთშიც მომხდარი სოციალურ-ეკონომიკური ცვლილებებით. მაგალითად, „ცენტრს“ 1950-იანი წლების დასაწყისამდე ძირითადი ყურადღება გადატანილი ჰქონდა ადგილებზე მომზადებინა საბჭოთა თაობის მმართველები, სამეცნიერო-პედაგოგიური კადრები. ამის შემდეგ სსრკ-ში იქმნება ახალი რეალობა, რომელიც საჭიროებდა ქვეყნის პერიფერიების ერთიან ეკონომიკურ სისტემაში სრულფასოვან გაერთიანებას.

პარტია და ხელისუფლება აფხაზეთში ეკონომიკური დარგების განვითარების საბაბით აგრძელებს სათანადო კადრების მივლინებას. მაგალითად, აფხაზეთში 1921 წელს და-რეგისტრირებული 30 საწარმოდან რეალურად მარტო 15 მუშაობდა. მათ შორის იყო ისეთი ტრადიციული დარგები, როგორცაა ხის წარმოება, თამბაქოს, კვების, ქიმიურ-ფარმაცევტული საწარმოები, ტყავის დამუშავება. 1950-1960-იან წლებიდან ამას მიემატა ახალი დარგები – ელექტროენერგეტიკული, სათბობ-საწვავი, ქიმიური, სამანქანო და ლითონდამუშავება, რაც ბევრ მუშახელს მოითხოვდა (აფხაზეთის ასსრ სახალხო მეურნეობა, 1981, 41-44).

ზემოთ მოცემულ ცხრილში ჩანს მოსახლეობის აფხაზეთიდან 1960-70-იან წლებში დაწყებული გადინების პროცესი. მაგალითად, 1959 წელს რუსების წილი აქ შეადგენდა

მთლიანი მოსახლეობის 21,4 პროცენტს, ხოლო 1989 წელს დაიკლო და შესაბამისად 14,3 პროცენტი შეადგინა. ამის ერთ-ერთი ძირითადი მიზეზი გახდა აფხაზეთში სოციალურ-ინტელექტუალური ელიტის არა სამოქალაქო, არამედ ეთნიკური ნიშნით კონსოლიდაციის – ფორმირების ხელშეწყობა. რესპუბლიკაში XX საუკუნის მეორე ნახევარში მოსკოვის ძალისხმევით, ფაქტობრივად ეთნოკრატიული რეჟიმის დამყარებამ არა მარტო რუსი მოსახლეობის რესპუბლიკიდან გადინება უზრუნველყო, არამედ ბევრი ეთნიკური ქართველის “გააფხაზებაც”, რაც გამოწვეული იყო პრესტიჟული თანამდებობების და სხვა „თბილი ადგილების“ (ვაჭრობაში, მართვაში და ა. შ.) დაკავების მცდელობებით. რაც შეეხება რუს მოსახლეობას, რომელიც ძირითადად წარმოებაში, ფაბრიკა-ქარხნებში მუშაობდა, ამჯობინებდა რესპუბლიკის დატოვებას და ცხოვრებისათვის უფრო უკეთესი მომავლის სხვაგან მოძებნას.

აფხაზეთიდან დევნილი მეცნიერი დაზმირ ჯოჯუა აღნიშნავს, რომ კრემლის მიერ შექმნილი აფხაზეთი ეთნოკრატია, რომელმაც მოახერხა ჯერ ერთი ის, რომ აფხაზი ეთნოსი ორ სუბეთნოსად (გუდაუთის, იგივე ჩრდილო-დასავლეთის და ოჩამჩირის, ანუ სამხრეთ-აღმოსავლეთის) არის დაყოფილი, რაც მისი აზრით, „ბზიფელი აფხაზების“ და „ბაჟუა აფხაზების“ ისტორიული დუალიზმის გაგრძელების უზრუნველყოფას წარმოადგენს. მეორე კი ის, რომ მან სამი იმპერიული ფუნქცია უზრუნველყო: პირველი – ეთნოკრატია, რომელიც უზრუნველყოფდა უმცირესობაში მყოფ მცირე ეთნოსს ებატონა რესპუბლიკაში; მეორე – მოახდინა ერთგვარი დისტანცირება ქართული ელიტისაგან და საერთოქართული პრობლემებისაგან, რაც სტიმულს აძლევდა ეთნოკრატის პოლიტიკურ ავტარკიას და მესამე ფუნქცია – სეპარატიზმი. ავტორი სამართლიანია, როდესაც ეთნოკრატის სეპარატიზმის მთავარ ძალად მიიჩნევს და მას აფასებს როგორც შიდა კოლონიალიზმს (დ. ჯოჯუა, 2007, 86).

აქვე შევეხეთ 1930-50-იან წლებში აფხაზთა უკმაყოფილებას, რომელიც გამოწვეული იყო ვითომცდა მათი ასიმილაციის მიზნით ქართველების მასობრივი ჩასახლებით. სინამდვილეში ამ დროს მოსკოვის მითითებით ხდებოდა აფხაზეთში საქართველოს მცირემიწიანი მთიანი და სხვა რეგიონებიდან ორგანიზებულად ჩასახლება. მიზანი გახლდათ მუშახელის საჭიროება მეურნეობის ისეთი შრომატევადი დარგების განვითარებისათვის, როგორც იყო მეჩაიეობა, მეთამბაქოეობა, მეციტრუსეობა, მევენახეობა და სხვ. გადასახლებულთა ეს რიცხვი 10 ათას ადამიანს არ აღემატებოდა (ე. ხოშტარია-ბროსე, 1996, 117).

აფხაზების ეთნოკრატის თავისი მდგომარეობის გასამყარებლად ახალ-ახალი ბრალდებები ესაჭიროებოდა საქართველოდან საბოლოოდ მოსაწვევტად. ატარებდა ისეთ ადგილობრივ ვოლუნტარისტულ პოლიტიკას, რასაც იმ დროისათვის კრემლი შესაძლოა არც გეგმავდა.

ეთნოკრატის განსაკუთრებული ყურადღების ცენტრში ექცევა განათლების საკითხი. ის ეკონომიკის განვითარებასთან ერთად დიდ როლს ასრულებდა მოსახლეობის სოციალურ მობილობაში და პარალელურად, სამოქალაქო ცნობიერების ჩამოყალიბებაში. ახალი ინდუსტრიულურ-ეკონომიკურ, ურბანულ, საგანმანათლებლო სტრუქტურებში მოსახლეობის სხვადასხვა ეთნიკური წარმომადგენლების ჩართვით, შერეული ოჯახების შექმნა და სხვა ამ საზოგადოების სოციალური ინტეგრაციის კარგ ნიადაგს წარმოადგენდა.

მაგალითად, ურბანიზაციული პროცესების შედეგად მკვეთრად იზრდება მოსახლეობის მობილობა. თუ 1926 წელს აფხაზეთში ქალაქის მოსახლეობა საერთო მოსახლეობის 15,2 პროცენტს შეადგენდა, 1959 წელს 37,0, 1979 წელს 42,2 და 1989 წელს კი შესაბამისად – 47,9 (აფხაზეთის ავტონომიური რესპუბლიკის სოციალურ-ეკონომიკური მდგომარეობა, 1996, 13).

განვითარდა კომუნისტური – 1956 წელს მთლიანად იქნა ელექტრიფიცირებული სარკინიგზო ტრანსპორტი, რომელსაც თუ 1957 წელს გადაჰყავდა 1,1 მლნ. ადამიანი, 1975 წელს შესაბამისად გადაიყვანა 4,2 მილიონი. იზრდება საზღვაო, საავტომობილო, საჰაერო ტრანსპორტის როლი და მნიშვნელობაც. ასე, მაგალითად, მნიშვნელოვნად იმატა

ავტობუსებით მგზავრების გადაყვანის ტემპმა: 1950 წელს – 7 მლნ ადამიანი, 1960 წელს - 38,5 მლნ ადამიანი, 1965 წელს კი 65,3 მლნ ადამიანი. გაიზარდა საჰაერო ტრანსპორტით მგზავრების გადაყვანის მაჩვენებლებიც: თუ 1934 წელს გადაყვანილ იქნა 0,1 ათასი ადამიანი, 1965 წელს – 204,0 ათასი ადამიანი, 1979 წელს კი ეს მაჩვენებლები 490,4 ათასი ადამიანით გაიზარდა. განვითარდა საფოსტო, სატელეფონო კავშირების როლი და მნიშვნელობა (აფხაზეთის ასსრ სახალხო მეურნეობა, 1981, 97-104).

აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ცენტრი აცნობიერებდა მოდერნიზაციის პროცესებით გამოწვეულ სოციალური ინტეგრაციის შედეგს, მაგრამ ის ვერ ელემენტარულ, ვერტიკალური მართვის რეჟიმს, რაც მის დასაყრდენს წარმოადგენდა. არადა, საზოგადოებას, თანამედროვე კულტურულ-ცივილიზაციური განვითარების გათვალისწინებით, მართვის ასეთი „ჩამორჩენილი“ რეჟიმი აღარ აკმაყოფილებდა. მართალია, 1956 წელს სსრკ კომუნისტური პარტიის XX ყრილობაზე პიროვნების კულტი მკაცრად გააკრიტიკეს, მაგრამ, სამწუხაროდ, ქვეყანაში არსებულ მართვის სისტემაში რაიმე მნიშვნელოვანი პოზიტიური ცვლილება არ მომხდარა, პირიქით – იმატა სუბიექტივიზმმა და ვოლუნტარიზმმა.

დავუბრუნდეთ აფხაზეთის ავტოკრატიული რეჟიმის და მისი მომხრეების ე. წ. პოლიტიკას. აღსანიშნავია, რომ ურბანიზაციული პროცესების მიუხედავად, აფხაზეთში მთლიანად, საქართველოსთან და რუსეთის ფედერაციის თითქმის ყველა რესპუბლიკისაგან განსხვავებით, ქალაქის მოსახლეობა სოფელთან შედარებით დომინანტური არ გამხდარა. მაგალითად, ქალაქის მოსახლეობა 1991 წელს საქართველოში შეადგენდა 56,2 პროცენტს მოსახლეობის საერთო რაოდენობიდან, აფხაზეთში კი ეს მაჩვენებელი შესაბამისად 47,8 პროცენტს უდრიდა. რუსეთის ფედერაციის ჩრდილო კავკასიის ავტონომიურ რესპუბლიკებში იგივე მაჩვენებელი შესაბამისად ასეთი იყო: ყაბარდო-ბალყარეთში – 61,5; ჩრდილო-ოსეთში – 68,9 პროცენტი, დაღესტანში და ჩეჩნეთ-ინგუშეთში კი უფრო ნაკლები – 44,0 და 45,8 პროცენტი, რაც აფხაზეთის ქალაქის მოსახლეობასთან შედარებით ცოტათი დაბალია („ნაროდნოე ხოზიაისტო“. 1991, 67-68). ასეთი გარემოება ანუ სოფლის დომინირება ძირითადად განაპირობებდა აფხაზეთის ეთნოკრატიული რეჟიმის დასაყრდენს, მის „აღწარმოებას“. შემთხვევითი არ არის, რომ აფხაზი სეპარატისტების თითქმის ყველა სეპარატისტულ აქციას „სოფელი“ ედგა სათავეში. რესპუბლიკის მკვეთრად გამოხატულ სახეს აგრარული სექტორი წარმოადგენდა. მისი მოსახლეობის დასაქმებულთა საერთო რაოდენობიდან კი 20% სოფლის მეურნეობით იყო დაკავებული (აფხაზეთის ავტონომიური რესპუბლიკის სოციალურ-ეკონომიკური მდგომარეობა 1985-1990, 4).

ენა, განათლება

აფხაზეთში, ენის დისკრიმინაციის თვალსაზრისით, განსაკუთრებულ კრიტიკულ სიტუაციაში აღმოჩნდნენ როგორც აფხაზები, ისე ქართველები. ბევრი ნაშრომი დაწერილი აფხაზთა დამწერლობის შექმნის ისტორიასთან დაკავშირებით (იხ. თ. მიბჩუანი, ზ. პაპასკირი, ბ. კვარაცხელია, დ. დოღბაიძე და სხვ.).

აფხაზები, რომელთაც არ გააჩნდათ თავისი დამწერლობა, ხშირად არჩევანის წინაშე დგებოდნენ. ჯერ იყო და რუსი მეცნიერი პეტრე უსლარი 1862 წელს რუსული გრაფიკის საფუძველზე ქმნის აფხაზურ ანბანს. ანბანი რთული აღმოჩნდა. ამ გრაფიკით ჭირდა აფხაზური ბგერების გადმოცემა. შემდგომ 1892 წელს პედაგოგმა კ. მაჭავარიანმა და მისმა მოწაფემ დიმიტრი გულიამ შეადგინეს ახალი აფხაზური ანბანი ქართული გრაფიკის საფუძველზე. შემდგომ XX ს. 20-იან წწ. ნიკო მარმა შექმნა აფხაზური ანბანი ლათინური გრაფიკის საფუძველზე. სამწუხაროდ, ეს მცდელობაც ამაო გამოდგა. 1930-იანი წლების ბოლოს, 1938 წელს დიმიტრი გულიას, ა. შანიძის და სიმონ ჯანაშიას მცდელობით შეიქმნა ახალი აფხაზური ანბანი ქართული გრაფიკის საფუძველზე. ეს ისტორია მთავრდება იმით,

რომ 1954 წელს აფხაზური ანბანი ხელახლა შემუშავდა ისევ რუსული გრაფიკის საფუძველზე. აფხაზების ასეთი ხშირი „არჩევანის“ წინაშე დაყენების შედეგად შეიქმნა ასეთი სიტუაცია: როგორც ცნობილი აფხაზი მეცნიერი და საზოგადო მოღვაწე ლორიკ მარშანია წერდა, 1980 წლისათვის „83 ათასი აფხაზიდან მხოლოდ რამდენიმე ათეულმა იცის სრულფასოვნად აფხაზური, ხოლო სხვა დანარჩენებმა მშობლიური ენა მხოლოდ საყოფაცხოვრებო, საურთიერთობო დონეზე იციან“ (საქართველოს პრეზიდენტის არქივი, ფ. 14, ა. 119, ს. 475, ფ. 6). კიდევ ერთი ფაქტი: 1989 წლის სსრკ მოსახლეობის აღწერის მიხედვით, საქართველოში მცხოვრები აფხაზების მარტო 2,4 პროცენტი ფლობდა ქართულ ენას, რუსულს კი – 80,5%, აფხაზეთში მცხოვრები აფხაზებიდან კი ქართულს ფლობდა – 1,6%, რუსულს – 81,5% (ე. ხოშტარია-ბროსე, 1996, 116).

ამრიგად, ენის ცოდნასთან დაკავშირებული არცთუ სახარბიელო ფაქტები საბჭოთა აფხაზეთში კრემლის შესაბამისი პოლიტიკის ნაყოფი გახლდათ. აქ სულაც არ არის ლაპარაკი საქართველოში სამოქალაქო ერის, სოციალურ-კულტურული ინტეგრაციის ფორმირებაზე. პირიქით, გაკვირვებას იწვევს, თუ როგორ აპირებდნენ ახალი სოციალური ერთობის - „საბჭოთა ხალხის“ ჩამოყალიბებას მაშინ, როდესაც, როგორც ამას თუნდაც საქართველოს მაგალითზე ვხედავთ, ეთნოკრატიული რეჟიმების ფორმირება ხდებოდა. ეთნოსებს შორის ენის, განათლებისა და კულტურის სფეროების გამოყენებით რესპუბლიკაში ხელოვნურად ხდებოდა დეზინტეგრაციული და სეპარატისტული პროცესების ინიცირება.

აღნიშნული სურათი კარგად გამოჩნდა განათლების სფეროში. 1925 წლის აპრილში აფხაზეთში რუსული ენა გამოცხადდა სახელმწიფო ენად. ცნობილია, რომ აფხაზეთში 20-იანი წლების პირველ ნახევარში, აფხაზური და ქართული სკოლების გარდა, დაიწყო რუსული, ბერძნული, გერმანული, სომხური, ესტონური სკოლების გახსნა. მაგრამ, სამწუხაროდ, ამ სკოლებში „1937 წლამდე ქართული ენა არ ისწავლებოდა“, – ნათქვამია ბოლშევიკური პარტიის ცენტრალური კომიტეტის სასკოლო განყოფილების 1938 წლის ანგარიშში (საქართველოს პრეზიდენტის არქივი, ფ. 14, ა. 12, ს. 242, ფ. 27).

1938 წლის მარტში კრემლში აღმასრულებელი ხელისუფლების მიერ მიღებული იქნა სპეციალური დადგენილება ეროვნული რესპუბლიკების სკოლებში რუსული ენის აუცილებელი სწავლების შესახებ. საქართველოში, ამ საკითხის განხილვის შემდეგ, რუსული ენის სწავლება შეფასდა არადაამაკმაყოფილებლად. ამის მიზეზად საქართველოს განათლების კომისარიატის კოლეგიის სხდომის დადგენილებაში დასახელდა ნაციონალისტურად განწყობილი ინტელიგენცია, რომელიც „ცდილობდა ქართველი ახალგაზრდობა მოეწყვიტა რუსულ კულტურას“. ამავე ორგანოს ცნობაში, კერძოდ აფხაზეთში, ამ საკითხთან დაკავშირებით, ვკითხულობთ: „აფხაზეთის სკოლებში, შესაბამისი ეროვნული პედაგოგიური კადრების და სახელმძღვანელოების აფხაზურ ენაზე არქონის გამო მე-5 კლასიდან ყველა საგანი ისწავლება რუსულ ენაზე. რუსული ენის როგორც საგნის სწავლა კი მე-2 კლასიდან იწყება (საქართველოს პრეზიდენტის არქივი, ფ. 14, ა. 13, ს. 26, ფ. 116).

რა თქმა უნდა, საქართველოს ინტელიგენციას აფხაზურ სკოლაში შექმნილ ვითარებასთან დაკავშირებით საკუთარი პოზიცია ექნებოდა, რომელიც, უეჭველია, მიმართული იყო ქვეყნის სამოქალაქო ერის ფორმირებაზე და შესაბამისად რესპუბლიკაში ქართული ენის პრიორიტეტზე. მისი ასეთი მისწრაფება კარგად გამოჩნდა ჯერ კიდევ 1918-1921 წლებში. ქართული ინტელიგენციის ასეთი პოზიცია, როგორც უკვე ზემოთ იქნა აღნიშნული, ბოლშევიკების გეგმაში არ შედიოდა. ამიტომ 1925 წელს საქართველოს კომპარტიის ცეკას მიერ მომზადებულ დოკუმენტში „საქართველოს ინტელიგენციის შესახებ“ ნათქვამია: „საქართველოში გასაბჭოების ოთხი წლის შემდეგ ინტელიგენციას ჯერ კიდევ არ განუხაზვდრავს ხელისუფლებასთან კავშირი“. იქვე ხაზგასმულია, რომ ქართველმა ბოლშევიკებმა უნდა გაითვალისწინონ თავიანთი ბელადის – ლენინის მითითება, რომლის თანახმად, „საჭიროა განსაკუთრებული პოლიტიკა დათმობებისა ქართული ინტელიგენციის მიმართ“ (საქარ-

თველოს პრეზიდენტის არქივი, ფ. 14, ა. 2, ს. 657, გვ. 85-88). სამწუხაროდ, აფხაზეთის საკითხთან დაკავშირებით, რომელიც ქართულ ინტელიგენციას გააჩნდა, არავითარ დათმობაზე ლაპარაკიც არ ყოფილა. პირიქით, ზუსტად 20-30-იან წლებში ინტენსიურად მიმდინარეობდა „ახალი აფხაზეთის“ საბჭოური თაობის ინტელიგენციის ფორმირება რუსული ენის გაძლიერებული სწავლებით. ამის საფუძველზე ხდებოდა მართვადი ეთნოკრატიის ჩამოყალიბება. მათი ხელმძღვანელობით აფხაზეთი ნაციონალიზმის გაღვივებამ უკვე 1929 წლისთვის აშკარად გამოიწვევი ხასიათი მიიღო.

კრემლის ხელისუფლების მიერ 1929 წლის მაისში აფხაზეთში გამოიგზავნა ეროვნული საკითხების შემსწავლელი კომისია სეიდ კადიროვის ხელმძღვანელობით. კომისიის ანგარიშში ნათქვამია, რომ აფხაზეთიდან სხვადასხვა ეროვნების მქონე მოსახლეობის ემიგრირების განწყობა მასობრივ ხასიათს იღებს... ასეთი განწყობების გაღვივებას ხელს უწყობენ აქაური საბჭოთა აპარატის ნაციონალისტური ელემენტები...“. ამავ დოკუმენტში ნათქვამია აფხაზი ნაციონალისტების უახლოეს ამოცანებზე: აფხაზეთის გაწმენდა უცხო ელემენტებისაგან, მუჰაჯირების დაბრუნება, სხვა ეროვნებების მოთხოვნების და საჭიროებების მიმართ ზერელე დამოკიდებულება (საქართველოს პრეზიდენტის არქივი, ფ. 13, ა. 7, ს. 63, ფ. 212).

როგორც წესი, კრემლის ხელისუფლება ამგვარ ვითარებაში ადგილობრივ, საქართველოს პარტიულ-სახელმწიფო ხელისუფლებას ადანაშაულებდა... დღესაც, როდესაც სსრკ განათლების პრობლემებზეა ლაპარაკი და კერძოდ ისეთ გადაწყვეტილებებზე, როგორცაა ქართული ანბანის შემოღება 30-იანი წლების ბოლოს, ბევრი რუსი და აფხაზი მეცნიერი ან სტალინს და ბერიას, ან ქართულ ხელისუფლებას ადანაშაულებს...

მაგალითად, რუსი მკვლევარი ვ. შნირელმანი აღნიშნავს, რომ 1937-1938 წლებში საქართველოს ხელისუფლებამ დაიწყო ეთნოციდის პოლიტიკა: პირველ რიგში შეიქმნა ახალი დამწერლობა ქართული გრაფიკის საფუძველზე, შემდგომ კი უქმდებოდა აფხაზეთის სკოლები, ყველგან ინერგებოდა ქართულ ენაზე სწავლება (ვ. შნირელმანი, 2003, 268).

რა თქმა უნდა, აღნიშნული ბრალდება სსრკ-ის მკაცრად ვერტიკალური, ადმინისტრაციულ-მბრძანებლურ სისტემის პირობებში აბსურდულად გამოიყურება. შექმნილ ვითარებას ანალიზებს პროფესორი ზურაბ პაპასკირი. ის წერს, რომ რუსულ „კირილიცაზე“ დამწერლობის გადაყვანა ხდებოდა ფაქტობრივად მთელი სსრკ-ის მასშტაბით. ამ მხრივ, განაგრძობს ავტორი, ერთადერთი გამონაკლისი იყო საქართველოს სსრ და არა იმიტომ, რომ საბჭოთა კავშირის ხელმძღვანელი ი. სტალინი ქართველი იყო, არამედ ამის მიზეზი, მისივე თქმით, სრულიად ბანალურია: იმ მოკავშირე რესპუბლიკებს (რსფსრ, საქართველოს სსრ, აზერბაიჯანის სსრ, უზბეკეთის სსრ) შორის, რომელთა შემადგენლობაში ავტონომიური ერთეულები ფიგურირებდნენ, მხოლოდ საქართველოს სსრ-ის სახელმწიფო ენას – ქართულს ჰქონდა თავისი ორიგინალური ანბანი (ცნობილია ასევე, რომ თვით უზბეკური და აზერბაიჯანული დამწერლობებიც გადაიყვანეს „კირილიცაზე“) (ზ. პაპასკირი, 2007, 134).

აფხაზეთის სკოლებში ენის რეორგანიზაცია ამით არ შემოიფარგლა. ფაქტობრივად განმეორდა 30-იანი წლების სიტუაცია – 1954 წელს აფხაზეთში ანბანი ხელახლა შემუშავდა რუსული გრაფიკის საფუძველზე. აფხაზეთში სკოლა კვლავ უბრუნდება მდგომარეობას, სადაც საშუალო სკოლებში, დაწყებით კლასების მშობლიურ ენაზე სწავლის გარდა, რუსულ ენაზე აგრძელებს ფუნქციონირებას.

1940-50-იან წლებში სსრკ-ში მომხდარი ცვლილებების მიუხედავად (აღიარებულ იქნა სოციალიზმის საბოლოოდ გამარჯვება, წარმატებები განათლებაში, მეცნიერებაში, ხალხთა ეროვნული თვითშეგნების ზრდა და ა. შ.), მართვის პოლიტიკა, განსაკუთრებით ეროვნულ საკითხში არ იცვლება. აფხაზეთში, კერძოდ ამ დროისათვის ჩამოყალიბდა ახალი საბჭოთა თაობის პარტოკრატია ეთნოკრატიული მისწრაფებებით. მთავარი იყო არა ეროვნული

ინტერესების დაცვა, არამედ უფრო მეტად კარიერისტული მიზანდასახულობისა და თვითგამორჩენისაკენ სწრაფვა.

საქართველოს ადგილობრივი პარტოკრატია, რომელიც ბევრად არ განსხვავდებოდა აფხაზურისაგან, კრემლის მითითებებს პირნათლად ასრულებდა. 1954 წელს თებერვალში საქართველოს კომუნისტური პარტიის ლიდერი ვ. მჭავანაძე მე-16 ყრილობაზე გაკეთებულ ანგარიშში სასტიკად აკრიტიკებდა თსუ ხელმძღვანელობას ივ. ჯავახიშვილის წიგნის „ქართველი ხალხის ისტორიის“ (5 ტ.) გამოცემის გამო. თავის მოხსენებაში მან დიდ ქართველ მეცნიერს ბრალი დასდო „ნაციონალისტური ხასიათის შეცდომებში“ და კერძოდ, „საქართველო-რუსეთის ურთიერთობების ფაქტების დამახინჯებულად გაშუქებაში“... აქვე ანალოგიურად გაკრიტიკებულია პროფესორი ი. ცინცაძე იმ აზრის გამო, რომ საქართველოს დაახლოება რუსეთთან მან შეცდომად მიიჩნია, რაც, მისივე აზრით, უარყოფითად აისახა საქართველოს ბედზე.

ამავე ყრილობაზე აღნიშნეს, თუ როგორ ოპერატიულად უნდა იქნას გატარებული ღონისძიებები აფხაზეთში არსებული ქართული ანბანის რუსულ გრაფიკულ საფუძველზე გადასაყვანად (საქართველოს პრეზიდენტის არქივი, ფ. 14, ა. 28, ს. 1, ფ. 78-157). უკანასკნელი ფაქტი კიდევ ერთხელ გვანგებებს საქართველოს კომპარტიის ხელმძღვანელობის „ყოვლისშემძლეობას“, რაშიც მათ ხშირად აფხაზი სეპარატისტები ბრალს დებენ.

აღსანიშნავია, რომ ცოტა უფრო ადრე, 1952 წელს, საქართველოს კომპარტიის ყრილობაზე გამანადგურებლად გააკრიტიკეს ქართული მწერლობის კლასიკოსი კონსტანტინე გამსახურდია. მას ბრალი ედებოდა იმაში, რომ „ის ვერ ხედავს განსხვავებას პროგრესულ და რეაქციულ წარსულს შორის“. ყრილობაზე კლასიკოსის სალიტერატურო ენა ხასიათდებოდა როგორც „Воинствующий национализм, с явно выраженной фашистской окраской“ (საქართველოს პრეზიდენტის არქივი, ფ. 14, ა. 26, ს. 1, ფ. 132).

ომის შემდგომ, 1950-იან წლებში სსრკ-ში იმატა ხალხთა შორის სოციალურ-კულტურული ურთიერთმიმართების ინტენსიობამ, რეალობად იქცა მასობრივი განათლება (1958 წლიდან სსრკ-ში შემოღებულ იქნა კანონი საყოველთაო საშუალო განათლების შესახებ), გაფართოვდა ეროვნული ინტელიგენციის ფენა. ყოველივე ეს ეროვნული კონსოლიდაციის ახალი პოზიტიური პროცესები გახლდათ, თუმცა ამ პერიოდში ჩამოყალიბებული ყოველივე დადებითი საბჭოთა ხელისუფლებამ ეროვნული ურთიერთობების სფეროში ნეგატიურ და დესტრუქციულ ფაქტორებად აქცია.

აქედან გამომდინარე, არამარტო 50-იანი წლების, არამედ მთელი საბჭოთა პერიოდის განმავლობაში საბჭოთა საქართველოში აფხაზეთის სოციალურ-კულტურული ინტეგრაცია დიდწილად გამოირიცხა, საზოგადოებაში განვითარდა დეზინტეგრაციული პროცესები. ყოველივე ეს ხელს უწყობდა ერთაშორისო ურთიერთობებში პრობლემების გაჩენას. ეს განსაკუთრებით საბჭოთა ეროვნულ-სახელმწიფოებრივ პოლიტიკას ეხება, რამაც ვითარება ლოგიკურ დასასრულამდე მიიყვანა. ყოველივე ამის მაგალითია 1992-1993 წლებში აფხაზეთის კონფლიქტი, შემდგომ კი 2008 წლის აგვისტოს საქართველო-რუსეთის ომი. მთელი უბედურება ის იყო, რომ საბჭოთა კავშირი, საზოგადოების სახელმწიფოებრივ-პოლიტიკური სისტემიდან გამომდინარე, ერთიანი სახელმწიფოების მოქალაქეებს ნაცოდ განიხილავდა და განვითარების ვექტორს ხედავდა სქემაში „ერიდან სახელმწიფოსაკენ“, ვეროპისაგან განსხვავებით, რომელიც გულისხმობდა „სახელმწიფოდან ნაციისაკენ“.

სამწუხაროდ, ასეთი მიდგომა პოსტსაბჭოურ დროშიც გრძელდება. როგორც აფხაზი მკვლევარი ბ. კვიციანი აღნიშნავს, „სამოქალაქო საზოგადოების ფორმირება რთული და ხანგრძლივი პროცესია და ამიტომ ის თავის ადრეულ სტადიაზე ეთნონაციონალური კომპონენტის პრევალირებას არ გამოირიცხავს“ (მ. ზ. კვიციანი, 2011, 173).

*****

ამრიგად, კრემლის კარნახით საბჭოთა საქართველოში ეროვნული პოლიტიკის არასწორად განხორციელებამ, ავტონომიის არასწორმა სტატუსმა და შესაბამისად ეთნონაციონალიზმის გაღვივებამ სოციალურ-კულტურული დეზინტეგრაცია გამოიწვია. ასეთმა სიტუაციამ ძალზე უარყოფითი გავლენა მოახდინა 1980-იანი წლების ქართულ-აფხაზურ ურთიერთობებზე, რომელიც სიხლისმდგრად კონფლიქტში გადაიზარდა. არადა, ისტორიულად ქართველებსა და აფხაზებს უფრო მეტი გვაკავშირებს, ვიდრე გვაშორებს. სიტუაციის გამოსწორება შესაძლებელია გარეშე ნეგატიური ფაქტორის განეიტრალებით, დემოკრატიზაციის გაღრმავებით და შესაბამისი სოციალურ-კულტურული ფაქტორების გაძლიერებით, რომელიც, თავის მხრივ, ქართველებსა და აფხაზებს შორის ინტეგრაციული პროცესების განვითარებას გამოიწვევს.

ლიტერატურა:

- აფხაზეთის ასსრ სახალხო მეურნეობა, 1981:** Народное хозяйство Абхазской АССР за 60 лет. Юбилейный стат. сборник. Юбилейный статистический сборник. Сухуми.
- აფხაზეთის ავტონომიური რესპუბლიკის სოციალურ-ეკონომიკური მდგომარეობა, 1985-1990:** სტატისტიკური კრებული თბილისი.
- თოთაძე 1996:** Леван Тоидзе, К вопросу о политическом статусе Абхазии, страницы о политической статусе Абхазии, страницы истории 1921-1931 гг. Тбилиси.
- თოთაძე 1995:** ა. თოთაძე, აფხაზეთის მოსახლეობა, ისტორია და თანამედროვეობა. თბილისი.
- კვარაცხელია 2009:** ბ. კვარაცხელია, ნიკო ჯანაშიას კულტურულ-საგანმანათლებლო და საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მოღვაწეობა. თბილისი.
- კვიციანი 2011:** ბ. კვიციანი, Глобализация и этнонациональный компонент. ж. «Вопросы философии», №9, Москва.
- მამსიროვი 2004:** Мамсиров Х. Б. Модернизация культур народов северного Кавказа в 20-е годы XX века. Нальчик.
- Народное хозяйство СССР в 1990 г.** Москва.
- პაპასკირი 2007:** ზ. პაპასკირი, // ნარკვევები თანამედროვე აფხაზეთის ისტორიული წარსულიდან. II, 1917-1993. თბილისი.
- საქართველოს პრეზიდენტის არქივი. 1921-1991 წწ.**
- შნირელმანი 2003:** ვ. შნირელმანი, Шнирельман В. А. Войны памяти. ИФИ, идентичность и политика в Закавказье. Москва.
- ხოშტარია-ბროსე 1996:** Хоштария-Броссе Э. В. История и современность. Тбилиси.
- ჯოჯუა 2007:** დ. ჯოჯუა, აფხაზეთი 1938-2006 წლებში: რეგიონალურ-ისტორიული პროცესების ასპექტები, თბილისი.

Дж. Квициани (Тбилиси)

Проблема интеграции Абхазии в Советской Грузии 1921-1991 гг.

(социально-культурные аспекты)

Неупорядоченность проблемы Абхазии является препятствующим фактором в процессе демократического строительства Грузии как с точки зрения безопасности страны, так и социально-культурной реинтеграции Абхазии. В связи с этим актуальной представляется задача выявления причин дезинтегрирующих факторов, возникших еще в условиях советской модернизации, с учетом конфликтной ситуации.

Положение особенно усугубилось после русско-грузинской войны 2008 г., когда Россия признала естественно-географическую и историческую часть Грузии - Абхазию - независимым государством. Это обстоятельство создает много проблем самим абхазами, а также русским как в стране, так и за ее пределами.

Не обусловлена ли создававшаяся между Грузией и Россией ситуации результатами советской модернизации? Какие социально-культурные факторы, возникшие в СССР, вызвали, предположительно, не столько дезинтеграцию Грузии, но и развал самого Союза? Не стали ли Грузия и Россия жертвой советской модернизационной политики?

Советская модернизация в Абхазии

По окончании первой мировой войны, с 1918 г. Грузия активно включается в модернизационные процессы, став вместе с другими европейскими странами на путь дальнейшего развития (рыночной экономики, гражданского общества, правового государства).

Однако названный процесс был вытеснен большевистской моделью модернизации, которую Советская Россия начала осуществлять сразу же по установлении на Кавказе советской власти. Новые культурно-цивилизационные факторы (социальная и географическая мобильность населения, интенсивность и многообразие взаимоотношений, массовое образование, возникновение национальной интеллигенции) вызвали к жизни новые социально-культурные возможности этнонациональной консолидации. Однако каким образом использовал большевизм эти факторы для формирования нового общества и нового, советского человека, хорошо видно на примере грузино-абхазского «социалистического строительства».

Модернизация как культурно-цивилизационный процесс преобразования общества имеет свою основу. Выдающийся грузинский мыслитель и общественный деятель Илья Чавчавадзе считал такой основой «язык, отечество, веру». Она подразумевала формирование современной индустриально-цивилизационной системы путем развития культуры и экономики на местной почве и углубления образования.

Иначе видели этот процесс большевики, объявляя «административную» войну традиционной культуре, нравам и обычаям, религии. Коммунисты хорошо понимали, что для осуществления намеченного ими «глобально-социалистического» проекта вовсе не требуется использовать новые, модернизационные факторы для социальной интеграции местного общества. Поэтому в процессе проведения советской модернизации - индустриализации, коллективизации и культурной революции - они считали приоритетным формирование соответствующей системы (советский народ), что

происходило за счет игнорирования местных интеграционных процессов. Осуществление же этого плана во многом зависело от создания на местах национально-культурных автономий. Эту идею в России считали основным принципом самоопределения наций еще социал-демократы (меньшевики). Большевики разделяли эту идею до прихода к власти, потом же осуществили ее формальную легализацию. Это касалось образования, функционирования театров, библиотек и т. д. Задача заключалась в том, чтобы подать местному, нерусскому населению идеи «центра» на понятном ему языке. Однако следует заметить, что большевики исказили суть идеи.

Известно, что культурная автономия в политическом государстве представляет собой хорошую базу для развития гражданского общества, которое способствует формированию в обществе демократических процедур соглашения с целью согласования интересов национальной и государственной властей. В конечном счете гражданское общество берет под контроль интересы власти. Кабардино-Балкарский ученый Х. Мамсиров, который анализирует культурную модернизацию северокавказских народов в 20-ых годах XX в., считает, что таким путем, по европейскому понятию, формируется нация как синоним государства и партнер власти в процессе модернизации. Большевики же, по мнению Х. Мамсирова, культурную самодеятельность народов изначально же поставили под контроль власти, исказив тем самым суть культурной автономии (Мамсиров, 2004, 64).

Поставленный большевиками «с ног на голову» механизм взаимодействия во многом обусловил то, что не общество диктовало власти свои интересы, а, наоборот, власть использовала культурные структуры для навязывания обществу своей воли.

История подтвердила, что власть Грузинской независимой республики концентрировала внимание именно на создании в Абхазии национально-территориальной автономии, а не формировании в Грузинском государстве еще одного государства, что, впрочем, осуществили большевики 31 марта 1921 г. Правда, не только Абхазия но и сама Грузия в условиях СССР реально не были подлинными государствами, тем более независимыми.

К настоящему времени население Абхазии характеризуется этническим многообразием. Большевики, вместо того, чтобы позаботиться о формировании здесь сознания гражданской идентичности и горизонтальных структур самоуправления, отдали приоритет созданию этнократического режима. Подобный подход в Грузии, да и не только здесь, противоречил принципам государственного федерализма, разжигал недоверие между народами и сепаратистские настроения. Предоставление привилегий лишь одному этносу в Абхазии в корне противоречило принципам демократии, тем более, что сами абхазы в Абхазии являли собой этническое меньшинство.

Национальный состав населения Абхазии в XX в. *

	1926 г.		1939 г.		1959 г.		1970 г.		1979 г.		1989 г.	
	абс.	%										
грузины	71954	35,8	91967	29,5	158221	39,1	199595	41,0	213322	43,9	239872	45,7
абхазы	51458	25,6	56197	18,0	61195	15,1	77276	15,9	83097	17,1	93267	17,8
армяне	25677	1,6	49705	15,9	64425	15,9	74860	15,4	73350	15,1	76541	14,6
русские	12553	1,8	60201	19,3	86715	21,4	92889	19,1	79730	15,4	74914	14,3
греки	14045	3,1	34621	11,1	92014	2,2	13114	2,7	13642	2,8	14664	2,8
всего населения	201016	100,0	311885	100,0	404738	100,0	486959	100,0	486082	100,0	525061	100,0

*А. Тотадзе, 1995, 105.

Как видно из таблицы, основные изменения в населении Абхазии произошли в 1926-1939 годах. Число грузин и абхазов уменьшилось, а число русского и армянского населения увеличилось. В

основном это было обусловлено модернизацией страны. В этот период Москва в центр внимания ставит две основные задачи: уравнивать «периферию» с социально-экономической точки зрения с центральными регионами и на местах в социально-образовательной системе провести политику «коренизации», что означало подготовку абхазов для работы в местной управленческой и образовательной системе. Под этим лозунгом Коммунистическая партия и власть централизованно, в административно-приказном режиме определяли социальную и географическую мобильность населения. Десятки тысяч людей «добровольно» направлялись в любую точку СССР на «ударные стройки». Такая же политика осуществлялась и в Абхазии. Так, в 1959 г. по сравнению с 1939 г. русское население составляло 21%, т. е. увеличилось. Это в основном было вызвано изменениями, произошедшими в целом по стране и, в частности, - в Абхазии. Так, «центр» до начала 1950-ых годов основное внимание уделял подготовке на местах кадров советского поколения - управленцев, научных работников, педагогов и т. д. После этого в СССР создалась новая реальность, которая востребовала полноценного объединения периферии в единую экономическую систему.

С целью развития экономических отраслей Компартия и советская власть продолжали направлять в окраинные регионы соответствующие кадры. Так, например, в 1921 г. в Абхазии из 30 зарегистрированных предприятий работали только 15. Среди них были предприятия по производству дерева, табака, продовольственных товаров, химико-фармацевтические, обработки кожи. В 1950-1960 годах здесь появились новые отрасли - электроэнергетическая, химическая, металлообрабатывающая и т. д., что требовало увеличения числа рабочих (Народное хозяйство Абхазской АССР, 1981, 41-44).

Из приведенной таблицы видна также динамика оттока населения из Абхазии в 1960-1970 годах. Например, если в 1959 году русские составляли 21,4% общего населения, в 1989 г. их число уменьшилось, составив 14,3%. Одной из основных причин этого было формирование абхазской социально-интеллектуальной элиты по этническому признаку. Во второй половине XX века фактически этнократический режим, установленный в республике при содействии Москвы, вызвал не только отток русских, но и многие грузины вынуждены были «стать абхазами», что обеспечивало им «теплое местечко» в управленческом аппарате, торговле и т. д. Что касается русского населения, которое в основном было занято на фабриках и заводах, то оно предпочло покинуть Абхазию в поисках лучшего будущего.

Историк Дазмир Джоджуа отмечает, что созданная Кремлем абхазская этнократия сумела, во-первых, поделить абхазский этнос на два субэтноса (гудаутский или северо-западный и очамчирский или юго-восточный), что, по его мнению, является продолжением исторического дуализма «бзыбских абхазов» и «абжуа абхазов». А, во-вторых, Кремль содействовал осуществлению трех имперских функций: 1) этнократия, которая обеспечивала господство в республике находящегося в меньшинстве этноса; 2) некоторое дистанцирование от грузинской элиты и общегрузинских проблем, что стимулировало политическую автаркию и 3) сепаратизм. Автор справедлив, признавая этнократию главной силой сепаратизма и оценивая ее как внутренний колониализм (Джоджуа, 2007, 86).

Здесь же следует коснуться недовольства абхазов в 1930-1950 гг., вызванного массовым заселением грузин якобы с целью их ассимиляции. В действительности же в этот период по указанию Москвы имело место организованное заселение Абхазии жителями малоземельных горных и других регионов Грузии. Причиной этого явилась нехватка рабочей силы для развития таких трудоемких отраслей, как чаеводство, табаководство, цитрусоводство, виноградарство и др. Число переселенцев не превышало 10 тысяч (Хоштария-Броссе, 1996, 117).

Для упрочения своего положения абхазской этнократии требовались все новые и новые обвинения в адрес Грузии с целью окончательного отрыва от нее. Она проводила такую волюнтаристскую политику, которую в то время Кремль возможно и не планировал.

Особое внимание этнократия уделяла вопросу образования, которое вкупе с развитием экономики играло большую роль в социальной мобильности населения и, параллельно, в формировании гражданского сознания. Включение представителей различного этноса в индустриально-экономические, урбанистические, образовательные, структуры, создание смешанных семей и т. д. создавали благодатную почву для социальной интеграции общества.

Например, в результате урбанизационных процессов резко возросла мобильность населения. Если в 1926 г. городское население Абхазии составляло 15,1% общего населения, в 1952 г. оно составило 37%, в 1979 г. - 42,2%, а в 1989 г. - 47,9% (Социально-экономическое положение Абхазской автономной республики, 1996, 13).

Дальнейшее развитие получили коммуникации - в 1956 г. железнодорожный транспорт был полностью электрифицирован. Если в 1957 г. им было перевезено 1,1 млн. чел., в 1975 г. число пассажиров составило 4,2 млн. Возросла роль морского, автомобильного, воздушного транспорта. Так, в 1950 г. автобусы перевезли 7 млн. чел., в 1960 г. - 38,5 млн. чел., а в 1965 г. - 65,3 млн. чел. Возросли показатели перевозок воздушного транспорта: если в 1934 г. им воспользовались 0,7 тыс. чел., в 1965 г. - 204 тыс. чел., в 1979 г. этот показатель составил 490,4 тыс. чел.

Следует отметить, что центр осознавал результаты социальной интеграции, обусловленной процессом модернизации, но не мог поступиться режимом автократического, вертикального управления, являющегося его опорой. Общество же, учитывая современное культурно-цивилизационное развитие, подобный «отсталый» режим управления уже не удовлетворяло. Правда на XX съезде Компартии СССР «культ личности» был подвергнут строгой критике, но, к сожалению, в существующей системе управления страной не произошло значительных позитивных изменений, скорее наоборот - субъективизм и волюнтаризм получили еще большее распространение.

Но, вернемся к автократическому режиму Абхазии и т. н. политике его сторонников. Следует отметить, что, несмотря на урбанизационные процессы, в целом в Абхазии, в отличие от Грузии и почти всех республик Российской Федерации, городское население, по сравнению с сельским, не стало доминантным. Например, городское население в Грузии в 1991 г. составляло 52,6% всего населения, в Абхазии же этот показатель равнялся 47,8%. В автономных республиках Северного Кавказа Российской федерации этот показатель соответственно был: в Кабардино-Балкарии - 61,5%, Северной Осетии - 68,9%, в Дагестане же и Чечено-Ингушетии - 44% и 45,8% соответственно, что немного ниже по сравнению с показателем городского населения Абхазии (Народное хозяйство Абхазской АССР, 1991, 67-68). Такое положение вещей, т. е. доминирование сельского населения являлось основной опорой этнократического режима Абхазии, основой его «воспроизводства». Неслучайно, что во главе почти всех сепаратистских акций в Абхазии стояли сельские жители. Аграрный сектор был ведущим в республике - в сельском хозяйстве было занято 20% от общего количества занятого населения (Социально-экономическое положение Абхазской автономной республики, 1985-1990, 4).

Язык, образование

В Абхазии с точки зрения дискриминации языка в критической ситуации оказались как сами абхазы, так и грузины. Истории создания абхазского письма посвящено немало трудов (см. З. Папаскири, Б. Кварацхелия и др.).

Не имея собственного письма, абхазы зачастую стояли перед выбором. Сначала русский ученый Петр Услар в 1862 г. на основе русской графики создал абхазскую азбуку, которая оказалась сложной, поскольку на ее основе трудно было передать звуки абхазской речи. Затем в 1892 г. педагог К. Мачавариани и его ученик Дмитрий Гулиа составили новую азбуку на основе грузинской графики. После этого в 20-ых годах XX в. Нико Марр создал абхазскую азбуку уже на основе латинской графики.

К сожалению, и эта попытка оказалась тщетной. В 1938 г. стараниями Дмитрия Гулия, Акакия Шанидзе и Симона Джанашиа была создана абхазская азбука опять же на основе грузинской графики, но эта история закончилась тем, что в 1951 г. азбука была вновь разработана на основе русской графики. Подобное обстоятельство и стало причиной того, что, как отмечает абхазский ученый Лорик Маршания, к 1980 году из 83 тысяч абхазов лишь несколько десятков полноценно владели абхазским языком, остальные же родной язык знали лишь на бытовом уровне, используя его для общения (Архив Президента Грузии, ф. 14, о.119, д. 475, л.6). И еще один факт - по переписи 1989 г. населения СССР из живущих в Грузии абхазов только 2,4% владели грузинским, русским - 80,5%, а из проживающих в Абхазии абхазов грузинским владели 1,6%, русским - 81,5% (Хоштария-Броссе, 1996, 116).

Таким образом, подобное незавидное положение с точки зрения знания родного языка было следствием политики Кремля в Абхазии. Здесь речь идет не о формировании в Грузии гражданской нации, социально-культурной интеграции, отнюдь. Удивительно то, каким образом мыслили в Кремле создание нового социального единства - «советского народа» - в то время как, и это видно хотя бы на примере Грузии, шел процесс формирования этнократического общества. Язык, образование, культура - эти сферы использовались для искусственного инициирования в республике межэтнических и сепаратистских процессов.

Особенно наглядно такое положение дел отразилось в области образования. В феврале 1925 г. русский язык был объявлен в Абхазии государственным. Известно, что в первой половине 20-ых годов, помимо грузинских и абхазских школ, в Абхазии открывались русские, греческие, немецкие, армянские, эстонские школы. Но, к сожалению, в этих школах «до 1937 г. грузинский язык не изучался» (Архив Президента Грузии, ф. 14, о. 12, д. 212, л. 27).

В марте 1938 г. кремлевская власть приняла специальное постановление об обязательном обучении русскому языку в школах национальных республик. По рассмотрении этого вопроса сочли, что в Грузии процесс обучения русскому языку не отвечает предъявленным требованиям. Причина этого, как отмечалось в постановлении заседания коллегии Народного комиссариата просвещения Грузии, заключалась в том, что националистически настроенная интеллигенция «старалась оторвать грузинскую молодежь от русской культуры». В этом же документе касательно Абхазии было сказано, что «в абхазских школах, ввиду отсутствия соответствующих национальных педагогических кадров и учебников на абхазском языке, с 5-го класса все предметы изучаются на русском языке. Изучение же русского языка как предмета начинается со 2-го класса» (Архив Президента Грузии, ф. 14, о. 13, д. 26, л. 116).

Безусловно, грузинская интеллигенция имела собственное мнение по поводу сложившегося в абхазских школах положения. Она (интеллигенция - Дж. К.) считала своим долгом оказывать содействие формированию в Абхазии гражданской нации, делая при этом акцент на приоритете грузинского языка. Однако позиция грузинской интеллигенции не устраивала большевиков. В документе, подготовленном ЦК Компартии Грузии в 1925 г., который назывался «О грузинской интеллигенции», сказано, что в Грузии спустя четыре года после советизации интеллигенция еще не определилась в своем отношении к власти. Там же подчеркнута, что грузинские большевики должны учитывать указание своего вождя - Ленина, согласно которому «необходима исключительная политика уступок по отношению к грузинской интеллигенции» (Архив Президента Грузии, ф. 14, о. 2, д. 657, л. 85-88).

К сожалению, в действительности никаких уступок не существовало. Наоборот, именно в 20-30 годах шел интенсивный процесс формирования новых абхазов советского поколения с усиленным обучением русскому языку, что, в свою очередь, являлось предпосылкой создания управляемой этнократии, которая сыграла решающую роль в разжигании абхазского национализма, который уже к 1929 г. принял явно вызывающий характер.

В мае 1929 г. Кремль направил в Абхазию комиссию по изучению национальных вопросов во главе с Сеидом Кадыровым. В отчете комиссии отмечалось, что стремление эмигрировать из Абхазии принимает массовый характер в кругах этнических меньшинств и что разжиганию подобных настроений способствуют националистические элементы местного советского аппарата. В том же документе сказано о ближайших задачах абхазских националистов: очистить Абхазию от чуждых элементов, возвратить мухаджиров, поверхностно относиться к требованиям и нуждам представителей других наций (Архив Президента Грузии, ф. 13, о. 7, д. 63, л. 212).

Как правило, в создавшемся положении Кремль обвинял местную грузинскую партийную власть. Даже сегодня, когда речь идет о проблемах образования в СССР, в частности о таких решениях, как создание абхазского алфавита на основе грузинской графики, вернее, введение его в образовательную систему Абхазии, многие русские и абхазские ученые винят в этом либо Сталина, либо Берия, либо грузинскую власть.

Например, русский исследователь В.Шнирельман отмечает, что в 1937-1938 гг. грузинская власть проводила политику этноцида: был создан новый алфавит на основе грузинской графики, затем началось упразднение абхазских школ и повсеместное внедрение обучения на грузинском языке (Шнирельман, 2003, 268).

Подобное обвинение в условиях строго вертикальной, административно-командной системы СССР, безусловно, абсурдно. Анализируя создавшуюся ситуацию, проф. З. Папаскири пишет, что перевод письма на «кириллицу» происходил в масштабе всего Союза. В этом плане, продолжает автор, Грузия была единственным исключением, и не потому, что руководитель СССР И. Сталин был грузином, а по причине совершенно банальной: из всех союзных республик (РСФСР, Грузинская ССР, Азербайджанская ССР, Узбекская ССР), в составе которых фигурировали автономные единицы, только государственный язык Грузинской ССР – грузинский - имел свой оригинальный алфавит (известно, что узбекский и азербайджанский письма тоже были переведены на «кириллицу») (Папаскири, 2007, 134).

В школах Абхазии реорганизация языка не ограничилась этим. Фактически повторилась ситуация 30-ых годов - в 1957 г. абхазская азбука была заново разработана на основе русской графики. Таким образом, абхазская школа вновь вернулась в прежнее положение, при котором лишь учащиеся начальных классов обучались на абхазском языке, в целом же школы продолжали функционировать на русском.

В 1940-1950 гг., несмотря на изменения, происшедшие в СССР (была признана окончательная победа социализма, успехи в области образования, науки, рост национального самосознания народов и т. д.), управленческая политика, особенно в национальном вопросе, осталась прежней. К этому времени в Абхазии уже была сформирована партократия советской генерации с этнократическими устремлениями, для которой главным было не защита национальных интересов, а карьера и выгода.

Грузинская партократия, которая мало чем отличалась от абхазской, честно исполняла все указания Кремля. В феврале 1954 г. лидер Компартии Грузии В. Мжаванадзе на XVI съезде партии подверг жесткой критике руководство Тбилисского университета за издание книги И. Джавахишвили «История грузинского народа» (т.5). В своем докладе он обвинил выдающегося ученого в «ошибках националистического характера», в частности в «искаженном освещении фактов грузино-русских взаимоотношений». На этом же съезде был раскритикован и проф. И. Цинцадзе за высказанное им соображение по поводу того, что сближение Грузии с Россией было ошибкой, которая отрицательно сказалась на судьбе Грузии.

На этом же съезде были намечены мероприятия по оперативному переводу абхазского алфавита с грузинской графики на русскую (Архив Президента Грузии, ф. 14, о. 28, д. 1, л. 78-157). Последний факт лишний раз свидетельствует о «всемогуществе» руководства Компартии Грузии, в чем его часто обвиняли абхазские сепаратисты.

Следует отметить, что немногим раньше, в 1952 г. на съезде Компартии Грузии, разрушительной критике подвергли классика грузинской литературы Константина Гамсахурдиа, обвинив его в том, что «он не видит разницы между прогрессивным и реакционным в прошлом». Литературный язык писателя был охарактеризован как «воинствующий национализм с явно выраженной фашистской окраской» (Архив Президента Грузии, ф. 14, о. 26, д. 1, л. 132).

В послевоенные годы, особенно с 1950 г. в СССР социально-культурные взаимоотношения между народами стали интенсивнее, претворялось в реальность массовое образование (в 1958 г. в СССР был принят закон «О всеобщем среднем образовании»), увеличились ряды национальной интеллигенции. Все это знаменовало собой новые, позитивные процессы национальной консолидации, хотя советская власть умудрилась превратить все положительные достижения в межнациональных отношениях в негативные и деструктивные факторы.

С учетом вышесказанного, можно констатировать, что не только с 50-ых годов XX в., но и на протяжении всего советского периода социально-культурная интеграция Абхазии с Грузией, по большей части из-за отсутствия в СССР политической демократии и развитого гражданского общества, была исключена. Формирование в республике «многоязычия» и плюрализма образовательного пространства усилило в обществе дезинтеграционные процессы, возникли проблемы в межнациональных отношениях. Большая доля вины в этом лежит на советской национально-государственной политике, приведшей ситуацию к логическому концу. Подтверждением сказанного служат конфликт в Абхазии в 1992-1993 гг., русско-грузинская война в августе 2008 г. Беда в том, что СССР, исходя из государственно-политической системы общества, граждан единого государства осознавал как нацию, видя вектор развития по схеме «от нации к государству», в отличие от Европы, где развитие шло по схеме «от государства к нации».

К сожалению, такой подход продолжается и в постсоветское время. Как отмечает абхазский ученый М. Квициния, «формирование гражданского общества - процесс сложный и длительный, и поэтому не исключает на ранней его стадии превалирования этнонационального компонента» (Квициния, 2001, 173). Хочется надеяться, что автор имеет ввиду неполитическое «превалирование», а «этнонацию», суверенитет которой определяется ее лингвистической и культурной автономией.

* * *

Таким образом, проведение в Советской Грузии противоречивой, недальновидной национальной политики по указке Кремля, не соответствующий действительному положению статус Абхазии и, как следствие этого, разжигание этнонационализма способствовали социально-культурной дезинтеграции, губительно повлиявшей на грузинско-абхазские взаимоотношения в 1980-ых годах, что, в конечном счете, привело к кровавому конфликту. А, между тем, исторически грузин и абхазов гораздо больше связывает, нежели отчуждает. Ситуация может быть урегулирована нейтрализацией внешних негативных факторов, развитием процессов политической демократии, институтов гражданского общества, рыночной экономики и стандартизацией образования. Все это, со своей стороны, обусловит развитие интеграционных процессов между грузинами и абхазами.

Литература:

Народное хозяйство Абхазской АССР за 60 лет. Юбилейный статистический сборник. Сухуми, 1981

Социально-экономическое положение Абхазской автономной республики, 1985-1990.

Джоджуа 2007: Д. Джоджуа Абхазия в 1938-2006 гг.: аспекты регионально-исторических процессов. Тбилиси (на груз. яз.).

Тоидзе 1996: Л. Тоидзе К вопросу о политическом статусе Абхазии. Страницы истории 1921-1931 гг. Тбилиси.

Тотадзе 1995: А. Тотадзе Население Абхазии, история и современность. Тбилиси (на груз. яз.).

Кварацхелия 2009: Б. Кварацхелия Культурно-просветительская и общественно-политическая деятельность Нико Джанашиа. Тбилиси (на груз. яз.).

Квициния 2001: М. Квициния Глобализация и этнонациональный компонент, журн. «Вопросы философии», №9, Москва.

Мамсиров 2004: Х. Б. Мамсиров Модернизация культур народов Северного Кавказа в 20-е годы XX века. Нальчик.

Народное хозяйство СССР в 1990 г. Москва, 1991.

Папаскири 2007: З. Папаскири Очерки исторического прошлого современной Абхазии, II, 1917-1993. Тбилиси (на груз. яз.).

Архив Президента Грузии. 1921-1991 гг.

Шнирельман, 2003 // В. А.Шнирельман Войны памяти. Мифы, идентичность и политика в Закавказье. Москва.

Хоштария-Броссе, 1996 // Э. В.Хоштария-Броссе История и современность. Тбилиси.

J. Kvitsiani (Tbilisi)

The problem of Integration of Abkhazia in the Soviet Georgia in 1921-1991 (Social and Cultural aspects)

Summary

The paper analyses the soviet national policy aimed to form a particular system (Soviet people), meanwhile leading to disintegration of local communities in the Unions Republics. It demonstrates how the national-territorial autonomy of Abkhazia formed in Georgia by the Kremlin's orders (actually creating a state within a state) and the autocracy thus created, have made up the main factors of ethnoconflicts in Georgia as well as throughout the whole Caucasus.

ი. სულაბერიძე (თბილისი)

ევგენი გუსტავის ძე ვეიდენბაუმი – კავკასიოლოგი

ევგენი გუსტავის ძე ვეიდენბაუმი (1845-1918) დატოვა შესანიშნავი კვალი ქართული ისტორიული ძეგლების შეგროვებასა და გამოკვლევაში. იგი იყო კავკასიის, კერძოს საქართველოს გეოგრაფიული და ეთნოგრაფიული აღწერის ერთ-ერთი ფუძემდებელი.

ე.გ. ვეიდენბაუმის მეცნიერული შემოქმედების შესწავლა ნათელს ხდის კავკასიის ათვისების დასაწყისს, კავკასიის აღქმის თავისებურებებზე უმაღლესი ადმინისტრაციის დამოკიდებულების.

ამ სტატიის მიზანია, აჩვენოს მკითხველს ე. გ. ვეიდენბაუმის წვლილი კავკასიისმცოდნეობის განვითარებაში, ქართული სიძველეების შეგროვებაში, მათ ისტორიულ კვლევაში, საქართველოს ისტორიაში.

ე. გ. ვეიდენბაუმის მოღვაწეობა წარმოადგენს დიდ ინტერესს არა მარტო როგორც უმაღლესი ჩინოვნიკის, რომელმაც ძალიან ბევრი რამ გააკეთა საქართველოს საზოგადოებრივი ცხოვრების გარდაქმნისთვის, არამედ როგორც პიროვნების, რომელიც გამოირჩეოდა თავისი პატიოსნებით და კულტურით.

ე. გ. ვეიდენბაუმის შემოქმედება ემთხვევა ძალიან რთულ ეტაპს, რომელიც მოიცავს სამეცნიერო და საზოგადოებრივი მოღვაწეობის 40 წელიწადს. მან თავის თავზე გადაიტანა რეფორმები და კონტრეფორმები, რევოლუციები. შეიძლება ითქვას, რომ რეფორმაციის სრული გამმა, რომელიც გადაიტანა საზოგადოებამ აირეკლა მასზე და გამოისახა ჩინოვნიკის პირად ბედზეც.

ე. გ. ვეიდენბაუმი გამოგზავნილი იქნა ჩინოვნიკად საქართველოში 1877 წ., ძალიან რთულ პერიოდში, როდესაც რუსეთში მიმდინარეობდა ბურჟუაზიული რეფორმები და მზადდებოდა კონტრეფორმები. კავკასიაში რეფორმების ჩატარება ფერხდებოდა კავკასიური ომის შედეგად.

ე. გ. ვეიდენბაუმს პრაქტიკულად უნდა გადაეღახა ყველა პრობლემა, რომელიც დაკავშირებული იყო კავკასიის ევროპულ მოდერნიზაციასთან, მის ტრადიციულ კულტურასთან და არქაულ სოციალურ სტრუქტურასთან. ყოველივე ეს წარმოადგენდა წინააღმდეგობების დიდ კვანძს, რომელიც თბილისში მომსახურე ჩინოვნიკებს უნდა გადაეჭრათ. ამ ჩინოვნიკების უმრავლესობა კავკასიაში კარიერისათვის იყვნენ ჩამოსულები, მათ არ აინტერესებდათ ადგილობრივი მოსახლეობის ტრადიციებისა და ადათ-წესების თავისებურება და ამიტომ ბრმად გადმოჰქონდათ მმართველის სისტემა თავისი მეთოდებით “რუსეთის იმპერიის აღმოსავლეთში”.¹

მაგრამ, უმაღლესი ადმინისტრაციის წარმომადგენლებს შორის ისეთი ხალხიც იყო, რომლებმაც კვალი დატოვეს, მაგალითად, გრაფი ვორონცოვი-კავკასიაში მშვიდობიანი მეთოდების მომხრე, ევროპული ცივილიზაციის გამავრცელებელი და ე.გ. ვეიდენბაუმი, რომელიც მკაცრი და სამართლიანი იყო, მაგრამ ითვალისწინებდა კულტურის ეროვნულ თავისებურებებს, ტრადიციებს, რომელსაც შეუწყვარდა ეს მთიანი მხარე, მისი ხალხი, ისტორია და კულტურა.

ე.გ. ვეიდენბაუმი მსოფლმხედველობით იმპერიალისტი იყო, მაგრამ განათლების მომხრე იყო.

ე. გ. ვეიდენბაუმიმ გააგრძელა კავკასიის ხალხთა გეოგრაფიული და ეთნოგრაფიული კვლევები, რომლებიც დაიწყო მე-18 საუკუნეში გერმანელმა მეცნიერებმა რუსეთის აკადემიის ექსპედიციის შემადგენლობაში².

ე. გ. ვეიდენბაუმის მეცნიერული შემოქმედების ისტორიოგრაფია არც თუ ისე ფართოა, როგორც ქართული სიძველეების სიყვარული და შეგროვება.

1919 წელს ე. გ. ვეიდენბაუმის გარდაცვალების მერე მელიქსეთ-ბექმა დაწერა პატარა ესე მასზე, როგორც კავკასიის მცოდნეზე³.

მასში არის მოკლე ბიოგრაფიული მონაცემები, მეცნიერული ინტერესების ჩამონათვალი და კავკასიაში მისი კარიერის განვითარება 1877 წლიდან. ე. გ. ვეიდენბაუმის საარქივო მასალები ინახება საქართველოს ხელნაწერების ეროვნულ ცენტრში. ის საკმაოდ დიდია და შეიცავს 1973 ერთეულს, შედგება 7 ნაწილისაგან: ბიოგრაფია, სამეცნიერო ნაშრომები, უამრავ კორესპონდენტთან მიმოწერა და ისტორიული საბუთები.

ე. გ. ვეიდენბაუმის სამეცნიერო ფონდი წარმოადგენს დიდ ფასეულობას, რადგან შეიძლება სხვადასხვა თემების შესწავლა: კავკასიის ათვისების ისტორია, საქართველოს ისტორია, დეკაბრისტების თემა: ა. ს. პუშკინის და ა. ს. გრიბოედოვის შემოქმედება და სხვა. ვეიდენბაუმის ფონდი მიმოხილულია ე. გ. ბარნაველის მიერ⁴.

ე. გ. ვეიდენბაუმი დაიბადა 1845 წლის 9 სექტემბერს სანქტ-პეტერბურგში რუსი გერმანელების ოჯახში. დაამთავრა საბუნებისმეტყველო ფაკულტეტი სანქტ-პეტერბურგის უნივერსიტეტში. ჯერ კიდევ სტუდენტობის დროს ახალგაზრდამ გამოავლინა კავკასიის მიმართ ინტერესი, როდესაც დაწერა სადიპლომო ნაშრომი “კავკასიის ზოო-გეოგრაფიული მონაცემების კრებული” (სამწუხაროდ, ნაშრომი დარჩა დასაბეჭდი).

აღმოსავლეთის შესწავლის სურვილმა მოიყვანა ე. გ. ვეიდენბაუმი კავკასიაში 1877 წელს. მან გაიარა ყველა იერარქიული საფეხური ნამესტნიკის უმაღლესი მმართველის დაწესებულებების სამოქალაქო ნაწილში. მაგრამ, ამავე დროს მას არასდროს არ დაუკარგავს ინტერესი კავკასიის და საქართველოს გეოგრაფიის, ეთნოგრაფიის, ყოფის და კულტურის შესწავლის მიმართ.

1877 წელს ე. გ. ვეიდენბაუმი დაინიშნა განსაკუთრებული დავალებების ჩინოფნიკად სოხუმის ოლქში. 1877 წლის 31 მაისს იგი გადაიყვანეს მარკშეიდერთა სამმართველოს უფროსად კავკასიაში, თბილისში 1881 წლიდან იგი მსახურობდა კავკასიის სამხედრო-სახალხო სამმართველოში. 1887-1890 წწ. იგი იყო ამ სამმართველოს კანცელარიის უფროსი. 1891 წელს ე. გ. ვეიდენბაუმი დაინიშნა თბილისის გუბერნიის იურიდიული საქმეთა მმართველად. 1897 წელს კავკასიის არქეოლოგიური კომისიის წევრად. 1904 წლიდან გახდა ამ კომისიის თავჯდომარედ. ე. გ. ვეიდენბაუმის ხელმძღვანელობით გამოვიდა კავკასიური არქეოლოგიური კომისიის აქტების XII ტომი. 1906 წელს ე. გ. ვეიდენბაუმი დაინიშნა ვორონცოვ-დაშკოვის საბჭოს წევრად.

ასეთია ე. გ. ვეიდენბაუმის სამსახურეობრივი მონაცემები. მისი ინიციატივით შეიქმნა სამეცნიერო საზოგადოებები კავკასიაში. ქართველ მეცნიერ დ. ბაქრაძესთან ერთად 1881 წელს მან ასევე შექმნა „კავკასიის ისტორიისა და არქეოლოგიის საზოგადოება“, რომელმაც გამოსცა საკუთარი კვლევების 2 ტომი – „მაცნე“. ამ მეცნიერების შუამდგომლობით 1881 წ. თბილისში ჩატარდა რუსეთის არქეოლოგთა ყრილობა.

ე. გ. ვეიდენბაუმიმ დიდი როლი ითამაშია ამ ყრილობის ნაშრომების გამოქვეყნებაში (იხ. ერთეულები 901, 902, 915, 918).

არქივში არის საბუთები, რომელიც ადასტურებს ე. გ. ვეიდენბაუმის რუსეთის იმპერატორის გეოგრაფიული საზოგადოების კავკასიის განყოფილების წევრობას, ასევე იმპერატორის მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოების, კავკასიის ანთროპოლოგიის და ბუნების მოყვარულთა საზოგადოების, თბილისის სტატისტიკის კომიტეტის და სხვა (შენახვის ერთეული 1).

ამ პერიოდში ქართული მეცნიერება, კავკასიისმცოდნეობა ჯერ არ იყო ჩამოყალიბებული და სიძველეების შეგროვება, კავკასიის გეოგრაფიისა და ეთნოგრაფიის აღწერა იყო მეცნიერთა და კავკასიის მოყვარულთა პატარა ჯგუფის მთავარი ამოცანა. ე. გ. ვეიდენბაუმი აქტიურად მუშაობდა ბიბლიოგრაფიაზე. იგი ადგენდა იმ პირთა სიას, რომლებმაც აღწერეს კავკასია, როგორც მე-18-19 საუკუნეების მოგზაურების უშუალო მონაწილეებმა. ეს მასალა აისახა მეცნიერის დღიურებსა და ჩანაწერებში (ბარნაველის თქმით, მელქისედეგმა გამოაქვეყნა კარტოთეკა, რომელიც შეიცავდა 12544 ბარათს). ეს იმდენად დიდი მოცულობაა, რომ დღესაც აოცებს მკვლევრებს ინფორმაციის რაოდენობით, რომელიც წლიდან წლამდე შეჰქონდა ე. გ. ვეიდენბაუმს. ეს ახლაც წარმოადგენს გარკვეულ ფასეულობას კავკასიის მკვლევართათვის. 1900 წლის დღიურში არის ამ ავტორთა სია (შენ. ერთ. 83, 85, 86).

დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა საორგანიზაციო სტრუქტურების შექმნას, რომლის ამოცანა იყო კავკასიის ენციკლოპედიური შესწავლა. ამ კუთხით ძალიან დიდი როლი ითამაშა კავკასიის მართვის უმაღლესმა ორგანოებმა და სამხედრო შტაბმა, სადაც მუშაობდნენ სამხედრო და სამოქალაქო კადრები, რომლებსაც ძალიან კარგად ესმოდათ კავკასიის მეცნიერული აღწერის და გამოკვლევის მნიშვნელობა და კავკასიის ინკორპორაციის რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში და ტრადიციული კავკასიის საზოგადოების გარდაქმნა.

ე. გ. ვეიდენბაუმი იყო ერთ-ერთი განათლებული და პროგრესულად მოაზროვნე რუსი ჩინოვნიკი, რომელიც პატივს სცემდა ქართულ ისტორიას, კულტურას და ტრადიციებს. მან ჩაიფიქრა საინტერესო სერია “კავკასიისმცოდნეობა”. ამ სერიაში 1901 წელს გამოვიდა “კავკასიური ეტიუდები”, რომელშიც შევიდა ე. გ. ვეიდენბაუმის 15 სტატია. იგი ეხებოდა ფართო თემატიკას, არა მარტო ეთნოგრაფიას, გეოგრაფიას, არამედ საქართველოში დეკაბრისტთა მოძრაობას, ა. გრიბოედოვის დაპატიმრებას, ა. პუშკინის მოგზაურობას კავკასიაში (შენ. ერთ. 85, 86, 113).

ე. გ. ვეიდენბაუმს მჭიდრო კავშირი ჰქონდა ცნობილ მკვლევრებთან, რომლებმაც ასევე დიდი წვლილი შეიტანეს კავკასიის გამოკვლევაში: გ. ი. რადდე, კავკასიის მუზეუმის ფუძემდებელი, ვ. პოტო, ა. ბერჟე, ბ. უსლარი.

შენარჩუნებულია მიმოწერა პოტოსთან, ბერჟესთან, რადდესთან, ბერჟესთან. კავშირი გამოიხატა იმაშიც, რომ ვეიდენბაუმმა აქტიური მონაწილეობა მიიღო კავკასიის არქეოლოგიური კომისიის აქტების გამოცემაში (1904 წ.) და XII ტომის რედაქტორი იყო. ჩატარებული იყო უდიდესი სამუშაო, რომელიც მოითხოვდა დიდ ცოდნას და ძალისხმევას.

დიდი მნიშვნელობა აქვს იმ პირთა ბიოგრაფიულ მასალას, რომლებიც დაკავებულები იყვნენ კავკასიაზე მასალების შეგროვებითა და გამოკვლევით (შენ. ერთ. 83-84).

„მოგზაურობა კავკასიაში“

ე. გ. ვეიდენბაუმის მოღვაწეობა საქართველოში, კავკასიის ცენტრში დაიწყო 1877 წლიდან ჩინოვნიკის დაბალი რანგით, 32 წლის ე. გ. ვეიდენბაუმი აღსავსე იყო სურვილითა და ძალით კავკასიის გამოკვლევისა, რაზეც ოცნებობდა სტუდენტობიდან.

კავკასიის პრობლემის გამოკვლევა დაიწყო მე-19 საუკუნის 40 წლებში⁵. ამ გამოკვლევას აგრძელებდა სანქტ-პეტერბურგის მეცნიერებათა აკადემია, მეორე ცენტრი იყო აღმოსავლური ენების ლაზარევის ინსტიტუტი მოსკოვში.

რაც შეეხება ადგილობრივ კადრებს, ისინი წარმოადგენენ რუსეთის ადმინისტრაციის იმ ჩინოვნიკებს და სამხედრო პირებს, რომლებიც როგორც მოყვარულები აგროვებდნენ ქართულ სიძველეებს, სწავლობდნენ ეთნოგრაფიას, ბუნებას და ისტორიას.

ესენი იყვნენ რუსული ინტელექტუალური წარმომადგენლები, რუსული გაზეთების რედაქტორები და ჟურნალისტები, მათთან ქართველი ავტორებიც თანამშრომლობდნენ⁶.

დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა რუსეთის სამეცნიერო საზოგადოების ფილიალების გახსნას საქართველოში.

1876 წელს თბილისში დ. ბაქრაძემ და ა. ბერუემ შექმნეს კავკასიის მოყვარულთა საზოგადოება: ადმინისტრაცია გამოსცემდა “მასალების კრებულს კავკასიის ხალხთა და კუთხეების აღსაწერად” და “მთიელთა მონაცემების კრებული”⁷.

ყოველივე ეს ხელს უწყობდა მეცნიურულ-კულტურულ გარემოს შექმნას, ეროვნული ინტელექტუალური გამოჩენას, მიუხედავად იმისა რა მიზეზებს ისახავდა მეფის ადმინისტრაცია თავის კულტურულ-ეროვნულ პოლიტიკაში და ტრადიციული ადმოსავლური საზოგადოების რეფორმირებაში.

ამ ფონზე უკვე კონტრეფორმების პერიოდში, რომელიც გამოიჩნეოდა აქტიური შოვინიზმის გამოვლენით და ქართული ენის და კულტურის დევნით, დაიწყო მოღვაწეობა ე.გ. ვეიდენბაუმი.

მისი “მოგზაურობა საქართველოს ისტორიასა და კულტურაში” დაიწყო კავკასიის ბუნების თავისებურებების მიმოხილვით. პირველი ნაშრომი იყო მცირე გამოკვლევა “წმინდა ტყე და ხეები კავკასიის სახლში».

თანამედროვე ისტორიოგრაფიაში ეს ნამუშევარი ითვლება ძალიან ძვირფასად, რადგან იგი ასახავს აფხაზების საზოგადო და რელიგიურ ცნობიერებას, კულტების და ტრადიციების ბუნებას. როგორც ამტკიცებს ბ. ს. ხიტკო აფხაზთა თანამედროვე ისტორიაში მიმდინარეობს ახალი წარმართობის აღორძინება, რომელიც არის აფხაზთა ეთნოსის თვითგადარჩენის ელემენტი⁸.

ეს ნაშრომი წინ უძღოდა მთავარ ნაშრომს „კავკასიის მეგზური“, ამ ნაშრომის ფუნდამენტალური გამოკვლევის მნიშვნელობა აღნიშნულია მეცნიერებაში. ასეთი სრული გეოგრაფიული და ეთნოგრაფიული კავკასიის აღწერა, მოკლე ისტორიული მიმოხილვით ჯერ არც ერთ მკვლევარს არ გაუკეთებია. აქ ასევე წარმოდგენილი იყო კავკასიის სამხედრო ტოპოგრაფიული რუკა ყველა გზით და კომუნიკაციით⁹.

ეს გამოცემა გაკეთდა თავად დონდუკოვ-გორონცოვის, გენერალ ადიუტანტის დავალებით. მან გადალახა სამხედრო-პოლიტიკური ჩარჩოები და მიიღო უდიდესი მეცნიერული და კულტურული მნიშვნელობა. კავკასიური ცივილიზაციის ფარგლებში. მან საფუძველი ჩაუყარა ლოკალურ რეგიონალისტიკას, მხარეთმცოდნეობას, განსაზღვრა კავკასიის ადგილი, როგორც ახლად აღმოჩენილი კონტინენტის და დამოუკიდებელი ფენომენის¹⁰. ამ კუთხით „კავკასიის მეგზური“ სამაგიდლო წიგნი გახდა მათთვის, ვინც კავკასიის გამოკვლევას იწყებდა.

ე. გ. ვეიდენბაუმის ამ ნაშრომში გამოყენებული იყო სანქტ-პეტერბურგის მეცნიერებათა აკადემიის მეცნიერების – პილდენშტედლის, გმელინის, კლაპროთისა და ქართველი მეცნიერების – დ. ბაქრაძის და პ. იოსელიანის სამეცნიერო კვლევების შედეგები.

ე. გ. ვეიდენბაუმი ყურდნობოდა თავის მეგობრებს რადდესა და ბერუეს, რომლებმაც დიდი წვლილი შეიტანეს თბილისში კავკასიის მუზეუმის და საჯარო ბიბლიოთეკის შექმნაში.

გ. რადდემ შემოიარა მთელი კავკასია. მის მიერ მოპოვებული მონაცემები სხვადასხვა რეგიონის, ხალხთა ყოფისა და კულტურის შესახებ ძალიან მნიშვნელოვანი იყო ვეიდენბაუმისთვის. მეცნიერმა დატოვა მიმოხილვა, რომელიც მიუძღვნა რადდეს (გაზეთი “თბილისის ფურცელი” 1899 №3). მან თარგმნა რუსულ ენაზე გერმანულიდან რადდეს ნაშრომი “ხევსურეთი და ხევსურები”, რომელიც დაიბეჭდა AKAK-ის მე-12 ტომში ე. გ. ვეიდენბაუმის რედაქციით¹¹.

ე. გ. ვეიდენბაუმი დაინტერესებული იყო მთიელებით. მან „მთიელების მონაცემთა კრებულის” შედგენაში მიიღო მონაწილეობა. მის არქივში შემონახულია ჩანაწერები ხევსურებზე, ფშაველებზე, თუშებზე. მეცნიერი აღნიშნავს სხვადასხვა ეთნიკური ჯგუფის

თავისებურებას. მის მიერ შეგროვილი მონაცემები შეიცავს ადათებს, ყოფისა და სარწმუნოების, ასევე მთიელების ტანსაცმლისა და კერძების აღწერას.

ხევისურებს ე. გ. ვეიდენბაუმი გამოკვლევაში განსაკუთრებული ადგილი უკავიათ. იგი აღნიშნავს, რომ ხევისურები გამოირჩევიან ცხოვრების წესით, ამაყობენ თავისი იარაღით, მამაცობით, ნაკლებად მიისწრაფიან სიმდიდრისაკენ, სტუმარ-მასპინძლობის წესებს მკაცრად იცავენ. მათი რელიგია წარმოადგენს ქრისტიანობისა და წარმართული გადმონაშთების ნაკრებს.

ე. გ. ვეიდენბაუმი აღწერს ხევისურთა საზოგადოებრივ წყობაში დეკანოზებისა და ხევისბერების როლს. მის ნაშრომზე აისახა მისი განათლება, რომელიც მიღებული ჰქონდა სანქტ-პეტერბურგში. მეცნიერს აღწერილი აქვს მთიელთა ანთროპოლოგიური ტიპი. მთიელების მიმართ ინტერესი გამოწვეული იყო მრავალი მიზეზით.

როგორც ჩინოვნიკი ე. გ. ვეიდენბაუმი აპირებდა ცივილიზებული კოლონიზაციის პოლიტიკის გატარებას. ე. გ. ვეიდენბაუმს, როგორც მეცნიერს, უნდოდა კაცობრიობის განვითარების იმ საფეხურების გაცნობა, რომელიც აღმოაჩინა კავკასიამ, როგორც უნიკალურმა ცივილიზაციამ, რომელმაც შეინარჩუნა მე-19 საუკუნეში ბუნებრივი ერთგვაროვნება. ტრადიციები და წესები, რომელიც გაქრა რუსეთის “დასავლეთში”. ამ გაგებით ე. გ. ვეიდენბაუმი იყო კავკასიის ენციკლოპედისტი.

“მოგზაურობა კავკასიაში” გრძელდებოდა და ე. გ. ვეიდენბაუმის წინაშე დგებოდა ახალი ამოცანები, რომელთა გადასაღებად იგი ეზებდა ახალ მიდგომებსა და მეთოდებს.

ე. გ. ვეიდენბაუმს საქართველოს ისტორიაში აინტერესებდა ძირითადად მე-18-19 საუკუნეების მიჯნა, საქართველოს რუსეთთან შეერთების წინა პერიოდი და ქართული მიწების ინკორპორაციის პროცესს რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში. ამ საკითხის ინტერპრეტაციაზე იყო დამოკიდებული რუსეთის ადმინისტრაციის შემდგომი პოლიტიკა საქართველოს მიმართ. ქართულ ისტორიოგრაფიაში ეს საკითხი განიხილეს მ. გაბედავამ და ო. ჟორდანიამ¹².

ჩვენ არ უარყოფთ იმ ფაქტს, რომ მაღალი ჩინის მუნდირი არ აძლევდა საშუალებას ობიექტურად შეეფასებინა რუსეთის მიერ საქართველოს კოლონიზაციის პროცესი, მაგრამ არ შეიძლება არ აღინიშნოს ე. გ. ვეიდენბაუმის მიერ კავკასიის მეცნიერული გამოკვლევების ბუნება. იგი ავლენდა თავს, როგორც საბუთების და მასალების შემგროვებელი, მოვლენებს განიხილავდა არსებული ფაქტებიდან გამომდინარე.

ამ კუთხით საჩვენებელია მისი ნაშრომი “კავკასიის ისტორიიდან”, სადაც ავტორი საუბრობს მთიელების მშვიდობიანი დაპყრობის შესახებ (ისტორიული მიმოხილვა შენ. ერთ. 40).

ნაშრომი დაწერილი იყო AKAK-ის მასალების გამოყენებით (ტომი №1-2), და პ. ბუტკოვის „კავკასიის ახალი ისტორიის მასალებზე“ დაყრდნობით. ნამუშევრის თარიღი უცნობია, იგი დარჩა გამოუქვეყნებელი. არქივში ინახება ამ სტატიის სამი ვარიანტი. მესამე ვარიანტში, რომელშიც ავტორი მოგვითხრობს ნაშრომის ამოცანებზე „კავკასიის დაპყრობის ისტორიაში არ შეიძლება არ აღინიშნოს მთიელების მშვიდობიანი დაპყრობის მცდელობა სავაჭრო და სხვა ურთიერთობით, სამწუხაროდ, ვერ მივიღეთ შესაბამისი შედეგები“ (შენ. ერთ 40, გვ. 14).

ე. გ. ვეიდენბაუმი იკვლევდა თუ როგორ იცვლებოდა ცარიზმის პოლიტიკა კავკასიაში მთიელების მიმართ. იგი აღნიშნავს, რომ იმპერატორ ალექსანდრე I-ის ტახტზე ასვლამდე მთიელების წინააღმდეგ მიმდინარეობდა რეპრესიები, ტყვეების აყვანა და საქონლის წართმევა. კავკასიაში მთიელების მიმართ ახალი პოლიტიკის ფორმირებაში დიდი როლი შეასრულა განათლების ფილოსოფიამ, ჟ. ჟ. რუსოს ფილონტროპიულმა იდეებმა “ბუნებრივ მდგომარეობაზე”.

ასე, კავკასიის მთავარსარდალმა კნორინგმა მიიღო მითითება 1802წ 15 იანვარს: “ყველა შემთხვევაში მოექცეს მთიელებს თბილად და სამართლიანად, რომ მივიღოთ მათგან ნდობა და

პატივისცემა. კნორინგმა ეს მითითება ვერ შეასრულა და მის ადგილას დაინიშნა გარუსებული ქართველი, გენერალი ციციანოვი. მან 1804 წელს 23 მარტს შესთავაზა მთიელების მშვიდობიანი დაპყრობის გეგმა, რომელიც ყაბარდოელებს ეხებოდა (შენ. ტ. 40. გვ. 28).

ეს გეგმა მოიცავდა ყაბარდოელების აღზრდას რუსულ კულტურასთან დაახლოებას, ახალი სამხედრო და პოლიტიკური ელიტის შექმნას, ვაჭრობის განვითარებას, ლოილობას მუსლიმთა მიმართ. ამ გეგმას განხორციელება ხელს შეუწყობდა მთიელთა ევროპიზაციას. ციციანოვის გეგმა დაამტკიცეს 1804 წლის 29 მაისს.

ე. გ. ვეიდენბაუმმა გაანალიზა გეგმის შინაარსი და გამოიტანა დასკვნა, რომ მას ჰქონდა არსებითი უარყოფითი მხარე. ციციანოვის გეგმა იყო აგებული თეორიულ მოსაზრებაზე კულტურული გარემოს განვითარების შესახებ, სინამდვილეში კი “მთიელი ხალხის აღზრდაში ჩადებული იყო მტაცებლობა, ვაჭრობა და ხელოსნობა. თუკი ის ემსახურებოდა სამხედრო საქმეს, ითვლებოდა სამარცხვინოდ.”

მის გარდა ვეიდენბაუმი აღნიშნავს, რომ კავკასიელი მთიელები არ იყვნენ მხოლოდ რუსეთის მმართველობის ქვეშ, ამ პროცესში აქტიურად ჩართულნი იყვნენ თურქები, რადგან მთიელები მათ მონებით ამარაგებდნენ.

მშვიდობიანი მართვის იდეები სულ ჩაიშალა, როდესაც 1810 წ. ყაბარდოელებმა მოაწყეს აჯანყება, რომელიც ჩაახშო რუსულმა ჯარმა (შენ. ერთ. 40 გვ. 25).

ე. გ. ვეიდენბაუმმა დატოვა მსხვილი გამოკვლევა აფხაზეთის ისტორიის და ეთნოგრაფიის შესახებ (შენ. ერთ. 36). არქივში შემონახულია მიმოწერა შერვაშიძესთან, რომელიც აფხაზეთის მმართველი იყო. ეს სტატია გვიჩვენებს, როგორ განსხვავდებოდა ჩინოვნიკის და მეცნიერის აზრი, რომელიც ხელავდა კავკასიის დაპყრობის სირთულეს, რადგან ხდებოდა განსხვავებული ცივილიზაციების შეტაკება. ტრადიციული კავკასიის საზოგადოების კულტურული გარემოს შეცვლა შეუძლებელი იყო მოკლე ხანში. საჭირო იყო ცივილიზებული მოდელის შექმნა, რომელიც მიმდინარეობდა რეპრესიებით და ადგილობრივი მოსახლეობის გადასახლებით. ამ პროცესს მოყვებოდა კონფლიქტები და ტრაგედიები, რასაც ხელავდა ჩინოვნიკი-მეცნიერი.

ე. გ. ვეიდენბაუმმა გამოიყენა საარქივო მასალები, რომელიც შეაგროვა ს. ა. ბელოკუროვმა და მარი ბროსემ რუსეთის საელჩოების შესახებ საქართველოში და გააშუქა საინტერესო თემა დიპლომატიური ურთიერთობის დასაწყისი მოსკოვსა და თბილისს შორის და ჩრდილოეთ კავკასიის კოლონიზაციის დასაწყისი.

ბურჟუაზიული მეცნიერების ფუძემდებლის ს. სოლოვიოვის გამოკვლევებში აღნიშნულია: „ვოლგის ხეობაში მოსკოვის პოზიციების განმტკიცების გამო აღმოჩნდა მთელი სამყარო წვრილ-წვრილი სამფლობელოებისა კავკასიაში, რომლებმაც იგრძნეს რა თავი ძლიერ მეზობელის გვერდით სთხოვდნენ მას კავშირს, თავისუფალ ვაჭრობას ასტრახანში (შენ. ერთ. 37. გვ. 5).

უკვე 1557 წელს ასეთი თხოვნით მიმართა ყაბარდოელმა თავადმა. იგივე სურდა კახეთის მეფეს. მაგრამ ყაბარდოელების მიერ მივლენილი ელჩს უფლებამოსილება არ ჰქონდა აღნიშნული სურვილი გადაეცა მოსკოვის თავადისთვის. მეორე მცდელობა ამ საქმის გაკეთების იყო ცნობილი ინგლისელი მოვაჭრის ანტონ ჯენკისენის მეშვეობით, რომელსაც ივანე მრისხანე პატივს სცემდა. მოსკოვის მფარველობას ასევე ეძებდა ლევან II გიორგის ძე, რომელიც მეფობდა 1520-1574 წწ. მაგრამ ამის შესახებ არაფერია დაწერილი არც ქართულ ქრონიკებში და არც რუსულ დიპლომატიურ აქტებში. ამიტომ ეს ყველაფერი პიპოთეზის დონეზე რჩება. მხოლოს ლევან II-ის ვაჟის ალექსანდრე II-ის მეფობის დროს რეალურად დადგა საკითხი მოსკოვის მფარველობის ქვეშ საქართველოს შესვლისა (შენ. ერთ. 37 გვ. 6).

ს. ბელოკუროვის მიერ გამოქვეყნებულ საბუთებში ჩანს, რომ კახეთის მეფემ ალექსანდრე II 1587 წ. 28 სექტემბერს ფიცი დადო რუსეთის ქვეშევრდომობის შესახებ.

ე. გ. ვეიდენბაუმი დაწერილებით აღწერს რუსეთის იმ საელჩოებს, რომლებიც ზემოაღნიშნული ფაქტის შემდგომ ჩამოდიან კახეთში, როგორ შეისწავლიან კახეთის მეფის ირანის შაჰთან ურთიერთობას, რომლის ვასალიც იმ დროს იყო კახეთი. ეს საელჩოები იყო ზენიგოროდის კნიაზის (1587-1590წწ) ელჩობა, ელჩები ი. ნაშოკინი და შ. ლეონტიევი 1601წ, მ. ტატიშევისა 1904 წ. იყო აღწერილი ის საკვანძო პუნქტები, სადაც ჩერდებოდნენ რუსი ელჩები და ქართული მეფის მმართველობის თავისებურებანი (იგივე გვ. 11-16).

ე. ვეიდენბაუმს არ შეეძლო ელაღატა თავის საყვარელი საქმისთვის – გარემოს ზუსტი გეოგრაფიული და ეთნოგრაფიული აღწერისათვის.

მან შეადგინა კავკასიის ათვისების, დაპყრობის მნიშვნელოვანი ბიბლიოგრაფია, რომელიც ასახულია მის დღიურებსა და ჩანაწერებში. ეს არის გიულდენშტედტის, ლანგენის, ბუკენბაუმის, მეინდორფის, კლაპროთის, უსლარის, ჩანაწერები ბარონ ტორნაუს მოგზაურობებიდან.

ე. ვეიდენბაუმი კმაყოფილი იყო იმით, რომ რუსეთის სამსახურში მყოფ გერმანელებს დიდი წვლილი შეჰქონდათ კავკასიის შესწავლაში.

ცნობილია აგრეთვე გერმანელების თბილისური წრე, რომელიც იკრიბებოდა (ბერჟე, რადე, ვეიდენბაუმი) და მსჯელობდა სხვადასხვა თემაზე, არა მხოლოდ სამსახურებრივზე, არამედ კავკასიის ათვისების მეცნიერულ პრობლემებზე.

ე. ვეიდენბაუმი ასევე აღნიშნავდა კავკასიის მთავარსარდლობის ადმინისტრაციაში მყოფ ჩინოვნიკთა დამსახურებას. ესენი არიან ს. მ. ბრონევესკი, რომელმაც 1823 წ. გამოსცა მოსკოვში “უახლესი გეოგრაფიული და ისტორიული ცნობები კავკასიაში” ორ ნაწილად, რომელსაც დღესაც არ დაუკარგავს თავისი მნიშვნელობა. მე-2 ტომი ეძღვნება კავკასიის გეოგრაფიის აღწერას. ამ ნაშრომით ისარგებლა პ. ბუტკოვმა თავისი “კავკასიის ახალი ისტორიის მასალები 1709-1809წწ” დაწერისას (გამოცემული 1869წ. შენ.ერთ. 83 გვ. 219).

ე. ვეიდენბაუმმა აგრეთვე წერდა ქართველ მეცნიერთა შესახებ, რომლებიც არ იყვნენ ფართოდ ცნობილი სამეცნიერო წრეებში. ე. ვეიდენბაუმის თქმით: „ის იყო ინტელიგენციის გამოჩენილი წარმომადგენელი.” საუბარია მ. ხელთუფლიშვილზე, რომელმაც დაუტოვა შთამომავლობას საინტერესო გამოკვლევა საქართველოს რუსეთის შემადგენლობაში შესვლის შესახებ (შენ.ერთ. 83 გვ. 198).

ევგენი გუსტავის ძე ვეიდენბაუმის მოღვაწეობა იყო მრავალმხრივი და მოცულობითი. ის არ ჯდება რუსი ჩინოვნიკის ვიწრო ჩარჩოებში. მას ისე შეუყვარდა საქართველო, რომ ეს აისახა სერიოზულ მეცნიერულ გამოკვლევაში.

ე. ვეიდენბაუმმა, როგორც საკმაოდ ნიჭიერმა, იმპერიის უმაღლესი ადმინისტრაციის წარმომადგენელმა აქტიური მონაწილეობა მიიღო ისეთი საოგანიზაციო სტრუქტურების შექმნაში, როგორცაა კავკასიის არქეოლოგიური, ეთნოგრაფიული, სტატისტიკური, ისტორიული გამოკვლევები.

იგი აქტიურად თანამშრომლობდა ადგილობრივ კადრებთანაც, საქართველოს კულტურის და ისტორიის მკვლევარებთან.

ამ ადამიანის მოღვაწეობა ობიექტურად ემსახურებოდა სამოქალაქო საზოგადოების შექმნას, ეროვნული თვითშეგნების ჩამოყალიბებას, კავკასიის ჩართვას ევროპულ-რუსულ კალაპოტში.

უცხო კულტურის აღქმის პრობლემა რუსი ჩინოვნიკის მიერ, რომელიც 40 წელი კავკასიაში მოღვაწეობდა, დღესაც დიდ სამეცნიერო ინტერესს იწვევს, როგორც იდენტურობების ურთიერთზემოქმედების თვალსაზრისით, ისე კონფლიქტების აღმოფხვრაში, რომელიც არსებობდა და არსებობს კავკასიაში.¹³

ლიტერატურა:

Дегоев 2009: Дегоев В.В. Введение в политическую историю Северного Кавказа (XVI-1917). Москва.

Каландадзе 1992: Каландадзе Ц. П. Экспедиции Российской Академии наук в Грузию. (Первая половина XIX в.)//Отечественная история, №4.

Меликсет-Беков 1919: Меликсет-Беков Л. М. Е. Г.Вейденбаум как кавказовед. Тбилиси.

Барнавели 1976: Барнавели Э.Г. Документальное наследие Е. Г. Вейденбаума// Археографический ежегодник за год. Москва.

ხანთაძე 1970: შ. ხანთაძე, მ. ბროსე და ვეროპული და რუსული ქართველოლოგია. თბილისი.

არჯევანიძე 1978: არჯევანიძე ე. ქართული ხალხური სიტყვიერების შესწავლის საკითხი რევოლუციამდელი საქართველოს რუსულ პერიოდიკაში. თბილისი.

Берже 1879: Берже А. Этнографическое обозрение Кавказа.СПб.

Хитко: Хитко Б. Современные священные рощи и деревья у кавказских народов, у абхазцев: к вопросу о традициях// <http://www.kkx.ru>.

Вейденбаум 1888: Вейденбаум Е. Путеводитель по Кавказу. Тбилиси.

Литвин 2004: Литвин А. Картографирование и географическое описание Кавказа военным ведомством// Северный Кавказ в истории России XIX века. Москва.

Колесникова 2011: Колесникова Н. Изучение Северного Кавказа во второй половине XVIII – начале XIX века.М. (авт. на соиск. доктор. диссер.)// www.dissirat.com content|izuchenie-severnogo-kavkasa-v-rossii-vo-vtoroi-polovine-XVIII-nachale-XX v

არჯევანიძე 1978: არჯევანიძე ე. ქართული ხალხური სიტყვიერების შესწავლის საკითხი რევოლუციამდელი საქართველოს რუსულ პერიოდიკაში. თბილისი.

გაბედავა 2001: მ. გაბედავა, თ. ჟორდანიას, ვეიდენბაუმი და საქართველოს ისტორიის საკითხები, თბილისი.

Гордин: Гордин А. Я. Кавказ. Земля и кровь. Россия в кавказской войне XIX века. СПб.

Ю. Сулаберидзе (Тбилиси)

Евгений Густавович Вейденбаум – кавказовед

Введение

Евгений Густавович Вейденбаум (1845-1918) оставил заметный след в собирании и исследовании памятников грузинской культуры. Он был одним из основателей географического и этнографического научного описания Кавказа, в частности Грузии.

Исследование научного творчества Е.Г.Вейденбаума проливает свет на многие страницы начала освоения Кавказа, на особенности восприятия Кавказа представителями высшей администрации Кавказского края.

Цель данной статьи раскрытие вклада Евгения Густавовича Вейденбаума в развитие кавказоведения как собирателя грузинских древностей, их научного исследования, истории Грузии.

Деятельность Е.Г.Вейденбаума представляет интерес не только как высшего чиновника кавказской администрации, сделавшего так много для преобразования общественной жизни Грузии, но и как порядочного и культурного человека своего времени.

Деятельность Е.Г. Вейденбаума выпала на сложный период (кавказский период занял 40 лет службы и научной деятельности) - прошла этапы реформ, контрреформ, революции и отразила всю гамму реформации, пережитой обществом и отразившейся на личной судьбе чиновника и ученого.

В 1877 Е. Г. Вейденбаум был направлен году на службу чиновником на Кавказ, к чему действительно очень стремился, в сложный период, когда в России проводились буржуазные реформы и уже намечались контрреформы.

На Кавказе проведение реформ сталкивалось с многочисленными трудностями, обусловленными отсталостью царских окраин и последствиями Кавказской войны.

Е. Г. Вейденбауму предстояло практически столкнуться со всеми проблемами, связанными с европейской модернизацией Кавказа с его традиционной культурой, архаическими социальными структурами. Все это привело к сложному узлу противоречий, разрывать который приходилось на местах чиновникам, служившим в Тифлисе. Среди них большинство чиновников были служителями мундира. Кавказ представлялся им площадкой для продвижения, карьеры по чиновничьей лестнице. Их не интересовали особенности традиций и обычаев коренного населения, и поэтому они слепо переносили систему управления и ее методы на «Восток Российской империи»¹.

Но среди чиновников высшей администрации Кавказа были и другие люди, которые оставили след, как граф Воронцов, сторонник мирного умиротворения Кавказа, приобщения Кавказа к европейской цивилизации.

Е. Г. Вейденбаум был приверженцем мирного умиротворения Кавказа. Жесткий и в то же время справедливый администратор, он не только учитывал в своей работе национальные особенности культуры, традиций, но за долгие годы службы на Кавказе полюбил этот горный край, его людей, историю и культуру.

Е. Г. Вейденбаум остался верен имперскому мышлению, но оно мирно уживалось с идеями Просвещения.

Как и те немецкие ученые, которые в XVIII впервые побывали на Кавказе в составе экспедиций Академии Наук России века и оставили географические, этнографические описания народов Кавказа,

Е.Г.Вейденбаум продолжил эти исследования, в которых он проявил себя как в нем глубокий знаток быта и психологии народов Кавказа.²

Историография научного творчества Е.Г.Вейденбаума не столь обширна, как сама деятельность собирателя и любителя грузинских древностей.

В 1919 году после смерти Е.Г.Вейденбаума Меликсет-Бекковым был написан Небольшой очерк о нем как кавказоведе.³

В нем даны краткие биографические данные, характеристика научных интересов исследователя и чиновника к Кавказу, служебной карьеры на Кавказе с 1877 года.

Архивные материалы о Е. Г. Вейденбауме находятся в фонде ученого в Национальном центре рукописей Грузии. Они довольно объемные и составляет 1973 единиц хранения, состоят из 7 разделов: биографического, трудов ученого, переписки с многочисленными корреспондентами, исторических документов.

Научный фонд Е. Г. Вейденбаума представляет большую ценность, так как позволяет изучать различные темы: историю освоения Кавказа, историю Грузии, тему декабристов на Кавказе, творчество А.С. Пушкина, А.С.Грибоедова и другие темы.

Обзор фонда Е.Г.Вейденбаума дан у Э.Г. Барнавели.⁴

Е.Г.Вейденбаум родился 9 сентября 1845 года в Санкт-Петербурге. Он выходец из российских немцев, закончил естественное отделение физико-математического факультета Санкт-Петербургского университета. Интерес к Кавказу у юноши появился уже в годы студенчества, когда он написал дипломную работу «Свод зоо-географических сведений о Кавказе»(к сожалению, работа так и осталась не напечатанной, хранится НЦР Грузии(ед.хр.29).

Стремление изучать Восток привело Е.Г.Вейденбаума в 1877 году на Кавказ. Он прошел все иерархические ступени на службе в учреждениях высшего управления наместника или главноначальствующего по гражданской части. Но при этом никогда не угасал его интерес к изучению географии, этнографии, быта и культуры Кавказа и Грузии.

В 1877 году Е.Г.Вейденбаум был назначен чиновником особых поручений при начальнике Сухумского округа. 31 мая 1877 года Е.Г.Вейденбаум был переведен начальником управления горного дела на Кавказе, а в Тифлисе с 1881 года служил в Кавказском военно-народном управлении. В 1887-1890 годах был на должности начальника канцелярии председателя этого управления. В 1890 году был председателем сословно-земледельческого комитета в Кавказском военно-народном управлении. В 1891 году Е.Г.Вейденбаум был назначен управляющим по юридическим делам Тифлисской губернии. В 1897 он был назначен членом Кавказской археографической комиссии, а с 1904 года он стал председателем Кавказской археографической комиссии. Под руководством Е.Г.Вейденбаума вышел XII том Актов Кавказской Археографической Комиссии(АКАК). В 1906 году Е. Г. Вейденбаум был назначен членом Совета наместника Воронцова-Дашкова.

Таков послужной список чиновника Е. Г. Вейденбаума.

Е. Г. Вейденбаум был одним из зачинателей создания научных обществ в Грузии, на Кавказе. Вместе с грузинским ученым Д.Бакрадзе, которого в грузинской историографии называют основателем научного изучения истории, в 1881 году они создают «Кавказское общество истории и археологии». Вышли 2 тома исследований этого научного общества-«Известия». Эти ученые также в значительной степени содействовали проведению V Археологического съезда России в Тифлисе в 1881 году.

Е. Г. Вейденбаум сыграл значительную роль в публикации трудов V Археологического съезда (см. ед.хр.901-902, 915, 918).

В архиве имеются документы о том что Е. Г. Вейденбаум был к действительным членам Кавказского Отдела Императорского Русского Географического Общества, Императорского Московского Археологического Общества, Кавказского отдела Общества любителей естествознания и антропологии, Тифлисского статистического комитета и других обществ (ед.хр. 1,5).

В этот период грузинская наука, кавказоведение только формировались и задачи собирания грузинских древностей, географическое и этнографическое описание Кавказа и Грузии были главными задачами небольшой группы ученых и любителей Кавказа. Е.Г. Вейденбаум активно работал над библиографией, библиографическим списком тех деятелей русской науки, культуры, военных, которые оставили описание Кавказа как непосредственные участники событий XVIII-XIX веков. Эти материалы нашли отражение в дневниках, записях ученого (как утверждает Барнавели, картотека из 12 544 карточек была опубликована Меликсет-Бековым). Они настолько объемны, что могут поразить исследователя обилием информации, которую Е.Г.Вейденбаум из года в год заносил сведения обо всех авторах, имевших отношение к Кавказу. Они и сейчас продолжают представлять определенную ценность для исследователей Кавказа. Так, в дневнике за 1900 год приводится список этих авторов (ед.хр. 83, 85,86).

Большое значение имело и создание организационных структур, задачами которых было энциклопедическое изучение Кавказа. В этом отношении роль Верховных органов управления Кавказом, Военного штаба Кавказской армии была, несомненно, высокой. Там работали военные и гражданские кадры, которые прекрасно понимали значение научных задач описания и исследования Кавказа в деле инкорпорации владений Кавказа в состав Российской империи и цивилизованного преобразования традиционного кавказского общества.

Е. Г. Вейденбаум был одним из тех образованных и прогрессивно мыслящих российских чиновников, которые с уважением относились к традициям, культуре и истории народов Кавказа.

Следует отметить, что Е.Г.Вейденбаумом была задумана очень интересная серия «Кавказоведение». Из этой серии вышел I том «Кавказские этюды» (1901 г.). В него вошло 15 статей Е. Г. Вейденбаума, посвященных широкой тематике. Это не только статьи по этнографии, географии, но и истории декабристов в Грузии, ареста А.Грибоедова, путешествия А. Пушкина на Кавказ (ед.хр. 85-86, 113).

Е. Г. Вейденбаум поддерживал тесные связи с видными кавказоведами, сыгравшими значительную роль в исследовании Кавказа. Это всего, Г. И. Радде, основатель Кавказского музея. В. Потто, военный историк, А. П. Берже, П. К. Услар. Сохранилась обширная переписка с Потто, Берже, Радде. Связь с А.П.Берже выразилась в том, что Е. Г. Вейденбаум принял активное участие в издании Актов Кавказской Археографической Комиссии (АКАК) (с 1904), редактировал XII том АКАК. Это была колоссальная работа, требующая огромных усилий и знание материала, остающегося ценным источником для всех тех, кто занимается кавказоведением. Особое значение следует придать биографическим материалам о тех лицах, которые занимались собиранием материалов по кавказоведению и исследованием в этой области научного исследования (ед.хр. 83-84).

«Путешествие по Кавказу»

Деятельность Е.Г.Вейденбаума в Грузии, в центре Кавказа, началась в 1877 году в ранге чиновника невысокой должности. Е.Г.Вейденбауму было 32 года, и он был полон сил и желания посвятить себя делу исследования «Востока России».

Интенсивное исследование проблем кавказоведения началось с 40 годов 19 века, когда были заложены научные основы кавказоведения.⁵

Этим продолжала заниматься Санкт-Петербургская Академия Наук, вторым центром был Лазаревский институт восточных языков в Москве.

Что касается местных кадров, то они были представлены чиновниками российской администрации, военными лицами, которые по долгу службы или как любители грузинской старины занимались собиранием древностей, изучением этнографии, природы и истории Грузии. Это были и представители российской интеллигенции, редакторы и журналисты русских газет. В них сотрудничали и грузинские авторы.⁶

Большое значение имело открытие филиалов российских научных обществ – Кавказского отдела Императорского Русского Географического общества, Кавказского отдела Императорского Московского археологического общества, имевшего свои издания в Тифлисе.

Еще в 1876 году в Тифлисе Д.Бакрадзе и А.Берже создали «Общество любителей Кавказа». Кавказская царская администрация издавала «Сборники материалов для описания местностей и народов Кавказа», «Сборник сведений о горцах».⁷

Все это содействовало созданию культурно-научной среды, росту национального самосознания, появлению национальной интеллигенции, независимо от того, какие цели ставила царская администрация в своей культурно-национальной политике по реформации традиционного восточного общества.

На этом фоне уже в период контрреформ, отличавшихся на Кавказе активным проявлением шовинизма и преследованием грузинского языка и культуры, началась деятельность на Кавказе Евгения Густавовича Вейденбаума, русского чиновника и любителя старины.

Его «путешествие в грузинскую историю и культуру» началось с обозрения особенностей природы Кавказа, что было по душе специалисту, закончившему естественное отделение физико-математического факультета Санкт-Петербургского университета.

Одной из первых работ «собирателя» было небольшое исследование «Священные рощи и деревья у кавказских народов» (ИКОИРГО, 1878, кн.5).

В современной историографии эта работа Е. Г. Вейденбаума признается весьма ценной, так как в ней отражаются общественное и религиозное сознание абхазов, природа культов, традиций. Как утверждает Б. С. Хитко, в современной истории абхазов идет процесс возрождения неоязычества, выступающий как элемент самосохранения абхазского этноса.⁸

Оно предшествовало одной из главных работ чиновника-ученого «Путеводителю по Кавказу». Трудно недооценить эту работу. Столь полного географического и этнографического описания Кавказа с краткими очерками истории живущих в нем народов не дал ни один исследователь до него. Значение этого фундаментального исследования отмечено в науке.⁹

Была представлена и военно-топографическая карта Кавказа, всех дорог и коммуникаций. Понятны цели издания, подготовленного по поручению генерал-адъютанта кн. Дондукова-Корсакова, главноначальствующего гражданской частью на Кавказе. Но оно выходило за рамки чисто военно-политических и имело научно-культурное значение в цивилизации Кавказа и составление плана системного изучения различных сфер жизнедеятельности. Оно закладывало основы локальной регионалистики, краеведения, определяло место Кавказа как самостоятельного феномена, нового открытого континента.¹⁰

В этом отношении «Путеводитель по Кавказу» становился настольной книгой для всех тех, кто принимался за его исследование.

В этом труде Е. Г. Вейденбаума отразились результаты исследований ученых Санкт-Петербургской Академии Наук Гильденштедта, Гмелина, Клапрота, грузинских ученых и любителей Д.Бакрадзе, П. Иоселиани и др.

Е. Г. Вейденбаум опирался на содействие своих друзей и соратников А.Берже, Г.Радде, которые внесли значительный вклад в создание Кавказского музея и Публичной библиотеки в Тифлисе.

Г. Радде объездил весь Кавказ, его сведения о различных регионах, природе, географии, быте и культуре народов имели большое значение для исследований Е. Г. Вейденбаума. Ученый оставил очерк, посвященный Г. И. Радде (газ. «Тифлиссский лист» (1899, №3). Он перевел с немецкого на русский язык работу Г. И. Радде «Хевсурия и хевсуры», которая была напечатана в 12 томе АКАК, она редактировалась Е. Г. Вейденбаумом.¹¹

Сам Е. Г. Вейденбаум живо интересовался горцами Грузии, участвовал в издании «Сборника сведений о горцах». В архивном деле Е. Г. Вейденбаума (ед.хр.42-43) сохранились записи ученого о хевсурах, пшавках, тушинах. Ученый отмечает особенности различных этнических групп. Сведения,

собранные им, отражают обычаи, образ жизни, верования. Довольно подробно он описывает одежду, лишу, особенности нравов горцев.

Особый интерес Е. Вейденбаум проявляет к хевсурам. Отмечая, что, хотя природные условия, горы и климатические условия стирают особенности, хевсуры отличаются от других горских народов образом жизни. Они очень гордятся своим оружием, храбростью, менее стремятся к богатству, стараются быть гостеприимными. Религия хевсур представляет собой смесь христианства, магометанства, язычества.

Е. Вейденбаум анализирует общественное устройство хевсур, роль деканозов, хевис-бери, которым подчиняются свободолюбивые горцы.

В работе Е. Вейденбаума отразилось его образование, полученное в Санкт-Петербургском университете на естественнонаучном факультете. Ученый описывает антропологический тип горцев.

Столь большой интерес к горцам Грузии и в целом жителям Северного Кавказа был вызван многими причинами.

Как чиновник Е. Вейденбаум считал себя обязанным проводить политику цивилизованной колонизации, приобщения к европейско-русской культуре.

Как ученый Е. Вейденбаум пытался постичь те ступени развития человеческого общества, которые обнаруживал Кавказ, как уникальная цивилизация, сохранившая еще в XIX веке природную однородность, традиции и обычаи, которые исчезли на «Западе России». В этом отношении Е. Вейденбаум выступал как «энциклопедист Кавказа», который как губка впитывал достижения, накопленные еще посольствами России, экспедициями Российской Академии Наук. Поражаешься многогранности архивных сведений о Кавказе, отраженных в записных книжках, дневниках ученого. Это библиографический словарь тех лиц, которые собирали сведения о Кавказе, его отдельных регионах.

Эти материалы были использованы и в работе АКАК.

«Путешествие по Кавказу» продолжалось и перед Е. Г. Вейденбаумом ставились все новые задачи, к исследованию которых он искал новые подходы.

Значительный интерес Е. Г. Вейденбаум питал к исследованию истории Грузии, в основном XVIII- начала XIX века, к периоду, предшествовавшему присоединению Грузии к России, и самому процессу инкорпорации грузинских земель в состав Российской империи.

История Грузии, в особенности период XVIII- начала XIX века были в центре внимания ученого и чиновника. От интерпретации истории Грузии этого периода зависела степень обоснования политики царской администрации на Кавказе, в частности Грузии.

Этот вопрос затронут грузинской историографией в исследовании М. Габедава, О. Жордания. Авторы этого исследования, опираясь на архивные материалы, признали заслугу Е. Г. Вейденбаума в изучении процесса инкорпорации Грузии в состав Российской империи, при этом они отмечают, что Е. Г. Вейденбаум является сторонником официальной российской историографии. Взгляды Е. Г. Вейденбаума нашли отражение в подготовленных им в главах при составлении «Исторического очерка Кавказской войны».¹²

Не отрицая того, что мундир высокопоставленного чиновника на Кавказе суживал возможности объективного рассмотрения процесса колонизации Россией территории Северного и Южного Кавказа, тем не менее нельзя игнорировать и природу научного исследования Кавказа. В этом отношении «ученый Е. Г. Вейденбаум» проявлял себя как дотошный собиратель документов, смотревший на события с позиции существовавших фактов, рассматривал их в развитии.

Показательна работа Е. Г. Вейденбаума «Из истории Кавказа. Попытки мирного покорения горцев. Исторический очерк (Из истории установления русской власти на Кавказе)» (ед.хр.40).

Работа была написана на основе материалов АКАК, т. 1, 2, работы П. Буткова. «Материалы для новой истории Кавказа, кн.1». Неизвестна дата написания работы, которая так и осталась неопубликованной.

В архиве ученого имеется 3 варианта статьи. Обратимся к третьему варианту. В ней говорится о задаче написания данной работы: «В истории завоевания Кавказа нельзя пройти молчанием попытку мирного покорения горцев путем торговых и иных отношений. К сожалению, они не привели к каким-то существенным последствиям» (ед.хр.40, л.14).

Е. Вейденбаум прослеживает процесс, как менялась политика царизма на Кавказе по отношению к горцам. Он отмечает, что до воцарения императора Александра I отношение к горцам основывалось на репрессиях, захвате пленников, отгоне скота, распределения его среди тех, кто пострадал от набегов горцев.

На формирование новой политики в отношении горцев повлияла философия Просвещения, в частности, филантропические идеи Ж. Ж. Руссо о «естественном состоянии».

В соответствии с этими идеями, главнокомандующий на Кавказе Кноринг получил предписание 15 января 1802 года «во всех случаях относиться к горцам ласковостью и справедливостью, чтобы приобретать от них доверенность и почтительность».

Попытки Кноринга переломить ситуацию с горцами оказались безрезультатными, и поэтому на его место был назначен генерал Цицианов, обрусевший грузин, который 23 марта 1804 года предложил план мирного покорения горцев. Он касался кабардинцев (ед.хр.40, л. 22).

Этот план включал воспитание кабардинцев, сближение горцев с русской культурой а также формирование новой политической и военной элиты из кабардинцев. В плане также звучали пункты: покровительство мусульманству, развитие торговли, в основной меновой торговли.

Все эти меры должны были содействовать европеизации традиционного кавказского горского общества.

План Цицианова и был одобрен 29 мая 1804 года. Но Е. Г. Вейденбаум, анализируя его содержание и процесс осуществления, пришел к выводу, что он имел существенный недостаток.

План Цицианова, кавказской администрации строился на теоретических соображениях о развитии культурной среды народов, находившихся в естественном состоянии. Действительность же далеко не соответствовала этому представлению. Е. Г. Вейденбаум утверждает, что «хищничество, как проявление удали и молодечества, вкладывалось в программу воспитания горского поколения. Оно считалось не пороком, а добродетелью. Торговля и ремесло, если они не относились к военному делу, считались презренными».

Кроме того, Е. Г. Вейденбаум отмечает, что кавказские горцы не находились исключительно под властью русских. В этот процесс активно вмешивались турки, находя в этом выгоду, так как горцы снабжали турок невольниками и невольницами.

О провале попыток мирного умиротворения кабардинцев говорят события 1810 года, когда горцы подняли восстание, и его пришлось подавлять русским войскам (ед.хр. 40, л. 25).

Е. Г. Вейденбаум оставил крупное исследование, посвященное истории и этнографии абхазов (ед.хр.36). В архиве содержится переписка с Шервашидзе, родкоторого владела Абхазией до покорения ее Россией. Необходимо напомнить, что служба Е. Г. Вейденбаума на Кавказе началась с 1877 года с исполнения им должности чиновника особых поручений при Сухумском Округе, и интерес к исследованию Абхазии никогда у него не иссякал.

Данная статья, подготовленная Е. Г. Вейденбаумом, показывает, как позиция чиновника могла расходиться с мнением ученого, который видел все сложности покорения Кавказа в виду столкновения различных цивилизаций. Изменение культурной среды традиционного горского кавказского общества не могло произойти в короткое время. Требовалась кропотливая цивилизаторская деятельность, которая сопровождалась репрессиями и выселением значительной массы коренного населения.

Конфликты и трагедии сопутствовали на этом пути, что не мог не видеть ученый-чиновник.

О значении мирного присоединения и окончания набегов горцев говорится в черновом наброске «Грузия в 18 веке»(ед.хр.37).

Пользуясь архивными документами о российских посольствах в Грузию, собранными известными учеными С.А.Белокуровым и М.Броссе, и собственными изысканиями в архивах, Е.Г.Вейденбаум затронул интересную тему завязывания дипломатических отношений Москвы с Грузией и начало русской колонизации Северного Кавказа.

Основываясь на исследованиях основоположника буржуазной науки С.М.Соловьева, который отмечал, что «утверждение Москвы в устье Волги открыло целый мир мелких владений в Прикавказье, которые увидели себя в соседстве могущественного государства и бросились к нему с просьбой о союзе, свободной торговли в Астрахани, непосредственного признания подданства» (ед.хр.37, л.5).

Уже в 1557 году с такой просьбой к Москве обратился кабардинский князь. Этого желал и грузинский царь Кахетии. Но посланный кабардинским князем посланник не был уполномочен об этом просить великого князя Московского. Вторая попытка была сделана через известного английского купца Антона Дженкинсона, который пользовался особым расположением великого князя Ивана Грозного. Покровительства Москвы искал Леван II Георгиевич, который царствовал в 1520-1574 годах. Однако об этом ничего не сообщают ни грузинская хроника, ни русские дипломатические акты. Поэтому все это остается в области предположений. Только при его сыне – Александре II Левановиче вопрос о вступлении Кахетии под покровительство Москвы был поставлен на реальную почву (ед.хр.37, л.6).

Документы, опубликованные С.Белокуровым, показывают, что царь Кахетии Александр II дал присягу 28 сентября 1587 года на русское подданство (там же, л.9).

Е. Г. Вейденбаум довольно подробно описывает те российские посольства, которые вслед за этим прибывали в Кахетию, изучая положение в нем, взаимоотношения царя Кахетии с шахским Ираном, вассалом которого он являлся. Это посольства князя Звенигородского(1587-1590г.г), послов И.Нащокина и Ш.Леонтьева в 1601 году, М.Татищева в 1604 году. Были описаны и те узловые пункты, где останавливались российские послы, и особенности правления грузинского царя (там же, л.11-16).

Е. Г. Вейденбаум не мог отказаться от любимого дела подробного географического и этнографического описания местности.

Е. Г. Вейденбаум составил значительную библиографию по освоению, покорению Кавказа. Это весьма подробный список литературы и материалов, отраженный в дневниках и записях ученого и чиновника.

Это выписки из путешествия Гильденштедта, Лангена, Букенбаума, Мейндорфа, Клапрота, Услара, барона Торнау. Е. Г. Вейденбаум был очень доволен тем, что немцы, ученые и военные, которые находились на службе у правительства России, внесли значительный вклад в изучение Кавказа.

Известен кружок немцев Тифлиса, куда входили А. Берже, А. Радде, Е. Вейденбаум. Они часто собирались вместе и обсуждали многие темы, которые касались не только их службы, но и научных проблем освоения Кавказа. Об этом наглядно говорит переписка ученых между собой, сохранившаяся в архиве Е. Вейденбаума.

Е. Г. Вейденбаум отмечал и заслугу многих представителей администрации при главнокомандующих на Кавказе, наместниках. Таких как: С. М. Броневский, который, по утверждению Е.Вейденбаума, «издал в 1823 году в Москве сочинение «Новейшие географические и исторические известия о Кавказе» в 2 частях, не утратившее своего значения. 2 тома были посвящены географическому описанию Кавказа. Ими пользовался П.Бутков для своих «Материалов по новой истории Кавказа с 1722 по 1809 годы», изданных в 1869 году. (ед.хр.83, л.219).

Выделял Е. Г. Вейденбаум и грузинских ученых, малоизвестных в научной среде, но, по словам ученого, «принадлежавших к числу выдающихся представителей интеллигенции. Речь шла о М.Хелтуплишвили, который оставил потомкам интересное исследование о вступлении Грузии в состав России (ед.хр.83, л.198).

Заключение

Деятельность Евгения Густавовича Вейденбаума многогранна и объемна. В небольшой статье ее невозможно охватить. Она не укладывается в узкие рамки чиновника царской администрации на Кавказе. Занимаясь по долгу службы административными делами, Е. Г. Вейденбаум увлекся изучением Кавказа, Грузии как любитель старины, но это деятельность скоро приняла серьезный научный характер.

Е. Г. Вейденбаум как весьма даровитый представитель высшей имперской администрации принял активное участие в создании организационных структур археологического, этнографического, статистического, исторического исследования Кавказа, «Русского Востока».

На этом поприще он активно сотрудничал как с сослуживцами, так и с местными кадрами, исследователями грузинской истории и культуры.

Эта деятельность объективно служила формированию гражданского общества, национального самосознания, включению Кавказа в цивилизационное русло европейско-русской культуры.

Проблема восприятия русским чиновником, прожившим 40 лет на Кавказе, иноязычной культуры, представляет большой научный интерес как в плане взаимоотношения идентичностей, так и в контексте разрешения конфликтов, которые возникали и возникают на Кавказе.¹³

литература:

- Дегоев 2009:** Дегоев В. Введение в политическую историю Северного Кавказа(XVI-1917). М.: Каландадзе **1992:** Каландадзе Ц. Экспедиции Российской Академии наук в Грузию. (Первая половина XIX в.)//Отечественная история, №4 136-145.
- Меликсет 1919:** Меликсет-Беков Л. Е.Г.Вейденбаум как кавказовед. Тфл.: **Барнавели 1976:** Барнавели Барнавели Э. Документальное наследие Е.Г.Вейденбаума// Археографический ежегодник за год. М.
- Биографическая канва деятельности Е.Г.Вейденбаума дана в фонде 3 Национального центра рукописей Грузии(далее-НЦР Грузии), ед.хр.1.
- Хантадзе 1970:** Хантадзе Ш. Акад.М.Броссе и европейское и русское грузиноведение.Тб.: (на груз.яз.).
- Арджеванидзе 1978:** Арджеванидзе Э. Вопрос изучения грузинского фольклора в дореволюционной русской периодике. Тб.: (на груз.яз.).
- Берже 1879:** См.: Берже А. Этнографическое обозрение Кавказа.СПб..
- Хитко:** Хитко Б. Современные священные рощи и деревья у кавказских народов, у абхазцев: к вопросу о традициях// <http://www.kkx.ru>.
- Вейденбаум 1888:** Вейденбаум Е. Путеводитель по Кавказу. Тфл.:. Его значение отмечено в современной науке- см.
- Литвин 2004:** Литвин А. Картографирование и географическое описание Кавказа военным ведомством// Северный Кавказ в истории России XIX века. М.
- О значении изучения локальной регионалистики- см.Колесникова Н. Изучение Северного Кавказа во второй половине XVIII – начале XIX века. М. 2011(авт. на соиск. доктор. диссер.)// [www.dissirat.com](http://www.dissirat.com/content/izuchenie-severnogo-kavkasa-v-rossii-vo-vtoroi-polovine-XVIII-nachale-XX-v/) content|izuchenie-severnogo-kavkasa-v-rossii-vo-vtoroi-polovine-XVIII-nachale-XX v/
- Арджеванидзе 1978:** Арджеванидзе Э. Вопрос изучения грузинского фольклора в дореволюционной русской периодике. Тб.,с. 54 (на груз.яз).
- Габедава 2001:** Габедава М., Жордания О. Ев.Вейденбаум и вопросы истории Грузии. Тб. (на груз. яз.).

Гордин 2000: Эта тема актуальна и неоднократно подчеркивается современными исследователями, которые говорят о необходимости учитывать особенности восприятия кавказского менталитета при исследовании проблем разрешения конфликтов - Гордин А. Кавказ. Земля и кровь. Россия в кавказской войне XIX века. СПб., с.43.

I. Sulaberidze (Tbilisi)

Evgeni G. Veidenbaum – a caucasiologist

Summary

In the present article the author investigates the activity of E.G. Veidenbaum. His researches is a successful combination of work as scientists and an official.

E.G. Veidenbaum played significant role in the sphere of the Caucasus studying and collecting of many material on various subjects. It gives ground to considering him as encyclopaedian of the Caucasus.

ინტერვიუ

Interview

Интервью

И. Л. Бабич (Москва)

**Интервью с Нико Чавчавадзе
(продолжение)**

5 марта 2012, Париж,
Елисейские поля.
Провела И.Л. Бабич*

Интервью

Вопрос: у Вас был документ беженца или французский паспорт?

Я родился во Франции, учился во Франции, моя будущая профессия была связана с Францией, поэтому желание получить французский паспорт - это естественно. Это нисколько не мешало моим чувствам. Я чувствовал себя грузиним. Это не мешало, а бумага – это бумага.

Когда мне было 16 лет, меня спросил чиновник: хотите остаться русским беженцем или стать французом? Я сказал, быть французом. И мне оформили паспорт. Я получил французский паспорт.

Вопрос: когда Вы заполняли анкету для этого паспорта, там была графа «национальность»? Вы что написали?

Вопреки России, когда я заполнял эту анкету, там вообще не было графы «национальность». А когда я был в первый раз в гостинице в Москве¹, я заполнял анкету: там была графы «гражданство», «национальность», и я написал «грузин» по национальности и "француз" по гражданству. Я был очень рад, что мог в первый раз в своей жизни написать, что я – грузин.

Вопрос: во Франции Вы нигде не писали свою национальность?

А во Франции нет разницы между гражданством и национальностью. Поэтому в анкетах спрашивают, какой национальности, а подразумевают гражданство. Национальность и гражданство – французское, один абзац.

Вопрос: До Второй мировой войны грузины не совершали натурализацию во Франции, имели лишь нансеновские паспорта, другие народы Кавказа делали это, а грузины - нет. Почему? Почему многие жили с нансеновскими паспортами? И почему было плохо оставаться с таким паспортом?

При наличии нансеновского паспорта у человека всегда бывают проблемы, когда собираешься за границу. Всегда легче было получить визу при наличии французского паспорта.

Вопрос: У Вашего папы² так и не было французского паспорта?

Он уезжал с нансеновским паспортом, а в СССР получил советский.

Вопрос: Я нашла в архиве департамента полиции Франции документ о натурализации на имя Георгия и Константина Хагондоковых. Они прибыли во Францию вместе с отцом - известным кабардинским деятелем, и дети в своих анкетах для нансеновского паспорта написали национальность «грузин». Это было до 1927 года. Почему?

Они думали, что если написать – кабардинец, то во Франции будет непонятно, а если они используют национальность «грузин», то чиновнику уже будет понятно. Это было понятнее, значит он – «кавказец».

* Приношу огромную благодарность фонду «Дом науки о человеке» (Fondation Maison des sciences de l'homme, Франция) за предоставленную возможность работать в архивах и библиотеках Франции (2009 - 2012 гг.).

¹ См. об этом в интервью с Нико Чавчавадзе // Кавказоведческие изыскания. Тбилиси, 2011, № 3.

² Чавчавадзе Михаил Николаевич, князь, 1898 – 1965 гг., гвардейский офицер, эмигрант, Франция, Париж.

Вопрос: после 1927 года, когда они получали паспорт французский, там тоже была графа «национальность», они писали «русский». Почему?

Графы такой не могло быть. Но в 1924 году Франция признала Советский Союз. Думаю, что это связано с этим.

Вопрос: Вы сталкивались с тем, что кавказцы - не грузины говорили, что они - грузины?

Таких случаев я не знаю. Когда грузины праздновали здесь в Париже день независимости Грузии 26 мая, то устраивали большой бал, на который всегда приходили черкесы: в черкесках, очень «породистые» и красивые черкесы. Это был их долг приходиться и праздновать вместе с грузинами.

Вопрос: В Париже было принято называть кабардинцев черкесами?

Да, мы их называли черкесами.

Вопрос: Не помните кого-то из черкесов?

Мой тесть³ их принимал. И грузины на это собрание приходили в черкесках.

Вопрос: Вы бывали на этих праздниках?

Да, бывал. Либо нанимали салон в большой гостинице, либо занимали салоны в мэриях: например, в 14-м или 16-м округах. Когда проходил бал, была эстрада. На сцене всегда стоял рояль.

Вопрос: Нужно было платить за вход?

Да, нужно было, чтобы давать какие-то субсидии для тех, кто организовывал.

Вопрос: Дорого было?

Я не помню. Все всегда посещали этот праздник. Приходило обычно 200 человек, если не больше.

Вопрос: Как проходило празднество?

Вначале празднества было вступительное слово руководителя, а потом был хор. Хор пел грузинский гимн и потом - Марсельезу. И вот после этих гимнов начинались выступления. Руководил празднеством председатель грузинской колонии, но и приглашались представители из других регионов – из Украины, Польши, Эстонии и др. мест.

Вопрос: Кроме черкесов, кто еще приходил? Например, чеченцы?

Не помню. Приходили иногда азербайджанцы. Осетины приходили. Были осетины с Северной и Южной Осетии.

Вопрос: Какой был грузинский гимн?

Это был гимн 1918 года – это не грузинский гимн эпохи царей, а гимн эпохи независимости. Были сочинены слова и музыка. Называется «Дидеба», что означает по грузински «слава»⁴.

Вопрос: Кто выступал на балу? Танцоры и певцы. Когда устраивали танцы, я иногда аккомпанировал на рояле танцорам, например братьям Кобахидзе⁵ – они были известные танцоры в Париже.

Вопрос: Вы получали деньги?

Я – нет. И братья Кобахидзе тоже не получали. Это было добровольно. Это был знак патриотизма.

Черкесы приходили тоже взрослые без детей и без женщин.

Грузины приходили с женами, детьми, внуками и внучками. Иногда внуки были в грузинских костюмах.

Вопрос: Братья Кобахидзе были профессиональными танцорами?

Они были студентами, и ничего зарабатывали на танцах на грузинских праздниках, но иногда они танцевали в русских кабаре и там зарабатывали. В русских кабаре очень любили «горские» танцы. И их часто приглашали. Они умели танцевать на цыпочках горские танцы.

Вопрос: Во французских ресторанах не танцевали?

---

³ *Хомерики Ноз*, 1888 – 1924 гг., министр земледелия и труда в грузинском правительстве Жордания Ноя, председатель Информационного бюро союза 4-х кавказских республик, эмигрант, Константинополь, 1921 г., *Хомерики Виктор Н.*, сын Н. Т. Хомерики, руководитель грузинской колонии во Франции, 1989 г., тесть Нико Чавчавадзе.

⁴ «Дидеба» (рус. *Слава* < груз. დიდება) — гимн Грузии в 1918 - 1921 гг. Песня служила государственным гимном Грузинской демократической республики с 1918 по 1921 гг. и была вновь принята в качестве государственного гимна Республики Грузия 14 ноября 1990 г. и исполнялась до 23 апреля 2005 г.

⁵ Алексей и Георгий Кобахидзе.

Французские кабаре были, но там не было кавказских танцев.

Вопрос: Какова судьба братьев Кобахидзе?

Братья Кобахидзе до сих пор живы. Один стал архитектором, а второй – финансистом, работал в разных фирмах.

Вопрос: Где в эмиграции доставали грузинские костюмы?

Их шили в Париже. У моей жены мама – француженка, а отец – грузин. Мать очень хорошо умела шить платья. Она шила платья для своих дочерей. Была тоже госпожа Алиханова. Она мне скроила и подарила черкеску. Она ее шила для меня и подарила в день моей свадьбы. Был такой Ахвледяни. Он умел делать гибкие сапоги. Вы же знаете, что грузины танцуют на цыпочках. Значит, сапоги должны быть гибкие.

Вопрос: Расскажите подробнее о шитье грузинской одежды в Париже.

Из Грузии привозили одежду до второй мировой войны. И эта одежда и стала примером, когда после второй войны стали шить в Париже. У нас, например, хранятся платья моей жены, которые шила её мать.

Вопрос: Вы тоже умели танцевать на цыпочках?

Я умел стоять на цыпочках, но танцевать нет, не умел. А вот братья Кобахидзе умели, потому они с детства учились.

Вопрос: они учились с детства танцами еще в Грузии?

Нет, они родились во Франции, и учились уже здесь. Их учил профессор танцев Шота Абашидзе, Абашидзе был известным танцором еще в Грузии, потом попал в Красную армию. Во время второй мировой войны его немцы взяли в плен, и он очутился во Франции.

Вопрос: была ли там еда? Грузинская?

Вся колония, кто мог, готовил лобио, хачапури. И был еще платный буфет. Каждый готовил и приносил. Вкусно готовили.

Были и грузинские песни. Пели те, кто умел петь. В былые времена мой тесть Виктор Хомерики чудно пел – в три голоса – вместе с Валико Тилосани тенор и Бадуром Бадурашвили – бас. Мой тесть был высокий тенор. Бадурашвили был из Кахетии, остальные – из Гурии, а гурийцы замечательно поют. Они трое пели замечательно.

Вопрос: какие песни были самые популярные во Франции в эти годы?

Типично грузинские песни как Сулико и другие, менее известные, но все песни пели по – грузински, но я тогда плохо знал грузинского и не понимал эти песни. Но я сразу улавливал музыку песнопений, не зная слов, я пытался петь со словами, иногда может и не всегда правильно. На этих балах пели очень многие.

Вопрос: приходил ли на эти торжества грузинский священник?

Да, конечно приходил. Был один священник – отец Илья Мелия⁶. Он был замечательным священником, богословом, он родился уже в эмиграции, в Константинополе, учился у иезуитов в Константинополе⁷,

⁶ Священник Илия Мелия родился 7 февраля 1915 г. в Кутаиси (Грузия). Умер 18 марта 1988 г., похоронен на кладбище в Левиль-сюр-Орж. Эмигрировал с семьей через Константинополь в Бельгию. Окончил юридический факультет университета в Намюре (1935) и Богословский институт в Париже (1939). Диакон (1943), священник (1943). Настоятель Воскресенской церкви в Бельфоре и приписанных к ней приходов в Безансоне (деп. Ду) и Нанси (деп. Мёрт и Мозель) (1943–1945). Во время Второй мировой войны в Эльзасе помогал военнопленным, бежавшим из немецких лагерей. Основал в Нанси группу межконфессиональных бесед с католиками и протестантами. Настоятель грузинской церкви Св. Нины в Париже (1950–1988). Активный деятель Русского студенческого христианского движения (РСХД). Участник съездов РСХД и съездов православной молодежи. Принимал деятельное участие в екуменическом движении. Член Международной академии религиозных наук (1965). // *Российское зарубежье во Франции. 1919–2000. Биографический словарь в трех томах*. Отв. ред. Л. Мнухин, М. Аврилль, В. Лосская. Т. I. М.: Наука; Дом-музей. Марины Цветаевой, 2008. 796 с.; Т. II. М.: Наука, 2010. 685 с.; Т. III. М.: Наука, 2010. 757 с.

⁷ Коваленко Юрий. Русская школа иезуитов // *Новые Известия*, 14.05.2002: «В Константинополе отец-иезуит Луи Байль, бывший профессор теологии из Лиона, короткая время, ожидал падения большевиков. Он должен был отправиться в Тифлис, куда он получил назначение. Константинополь наводнили русские, которые покинули свое отечество после разгрома врангелевской армии в Крыму, - около 150 тысяч, пребывавших в крайней нужде. Особенно страдали дети. Тогда иезуит с помощью французской военной миссии основал в 1921 году "Комитет для воспитания русских детей", затем превратившийся в школу-интернат святого Георгия, в которую приняли около 30 мальчиков. Луи Байль заручился поддержкой бывшего депутата Госдумы аббата Александра

потом переехал в Бельгию (так как иезуитская школа переехала из Константинополя в Бельгию), город Намюр. И он потом учился в Париже и продолжил свое обучение в Сергиевском подворье, где есть в Богословском Институте. Стал священником, во время второй мировой войны служил в Восточной Франции, где-то рядом с Эльзасом, в городке рядом с Бельфором. Там был большой автомобильный завод и было много рабочих – и русских, и грузин. И он их там «обслуживал». Потом во время войны он тоже помогал сопротивлению, прятал евреев, затем окончил Богословский институт и стал большим специалистом по истории религии. Служил в грузинской церкви в Париже. И вот он всегда приходил на эти грузинские праздники.

Вопрос: Где тогда находилась грузинская церковь?

Во время войны и сразу после войны в Париже была только одна грузинская церковь, и находилась она в 16-м округе. Потом помещение отняли, чтобы построить новый дом. Русская церковь в Париже помогла им найти другое место, и теперь они в 15-м округе. Два года тому назад была основана вторая грузинская церковь, в 30 - 40 км. от Парижа – это была инициатива Патриарха.

Вопрос: Как Вы оцениваете современное православие в Грузии?

Часто бывает формально. Люди не всегда внутренне религиозны. Патриарх Илья II сделал много, чтобы привлечь молодых в церковь.

Вопрос: Вы ходили в русскую церковь? Почему?

Так как мой отец грузин⁸ и уехал он в 1947 году в Грузию с новой семьей, моя мать русского происхождения осталась с моей старшей сестрой и со мной. Я был воспитан в русской атмосфере. Рядом со мной дядя и тетя со стороны матери. У меня было много русских родственников и я с самого начала ходил в русскую церковь, в собор Александра Невского.

Вопрос: Когда Вы первый раз пришли в грузинскую церковь?

Были либо похороны, либо поминание кого-то события. Но не помню, когда я пришел первый раз. Потом, когда я женился на грузинке парижских кровей, уже стал чаще посещать. Я очень дружил с о. Илией. Он уже умер 25 лет назад. Это грузинская колония особенно отмечала. Его не только помнят, но и чтут. Он похоронен на грузинском кладбище в Левиле.

Вопрос: На грузинском кладбище Левиле нет грузинской церкви?

В Левиле на кладбище нет грузинской церкви, там есть католическая и иногда католический священник позволяет грузинам отслужить либо отпевание, либо панихиду. А обыкновенно отпевают в Париже и везут в Левиль.

Вопрос: Служба в грузинской церкви проводилась на грузинском?

Да, всегда проводилась и проводится. Я тоже обучился церковным песнопениям на грузинском языке.

Вопрос: Когда это было?

Одно время в грузинской церкви не было регента, и я тогда взялся за это и несколько лет был регентом в грузинской церкви в Париже.

Вопрос: Вы помните какое-нибудь грузинское песнопение?

Да, помню. Я часто бывал регентом русской церкви и пел в русских хорах. Мне не трудно, я легко улавливаю тон и гармонию, могу поправлять человека, который фальшивит.

Сипягина, перешедшего в католичество после смерти жены, и пригласил на помощь несколько белых офицеров, которые заведовали школьным хозяйством. Говорят, что иезуиты тогда преследовали не только гуманитарные цели, но и сугубо "идеологический" промысел: после краха большевиков обращенные в католическую веру молодые люди должны были понести ее факел в Россию. Однако по требованию турецкого вояжера и союзника Ленина Ататюрка белой эмиграции пришлось покинуть Константинополь. Интернат перебазировался в 1923 году в бельгийский город Намюр, где оставался до самой войны. Затем он переехал в Париж, в пустовавший дом иезуитов, а после войны, в 1946 году - в Медон. Родители учеников знали, что у иезуитов репутация очень строгих воспитателей, но они боялись, что мы обратим их детей в католическую веру, рассказывал мне 73-летний Рене Маришаль, один из трех иезуитов, управляющих Центром русских исследований. В самом начале у нас была благочестивая мысль: мы, естественно, рассчитывали, что кто-нибудь из детей перейдет в католицизм. Но это ни в коей мере не являлось нашей задачей. В интернате работали начальные классы. Все русское ставилось во главе угла в изучении всех предметов - истории, географии, закона Божьего. Одна из заповедей школы гласила: "Ты русский, говори по-русски!". Школа просуществовала до 1968 г.

⁸ См. об этом в интервью с Нико Чавчавадзе // Кавказоведческие изыскания. Тбилиси, 2011, № 3.

Вопрос: Грузины в основном всегда ходили и ходят в грузинскую церковь, а если ближе расположена русская, ходят?

Да, иногда это бывает.

Вопрос: Примерно, с какого времени Вы посещали праздники грузинской независимости?

Я начал ходить, когда мне было 16-17 лет.

Вопрос: Мне рассказывали адыги - эмигранты, что во Франции есть приметы, например, если гость уходит, то он не должен ничего забыть – это плохая примета. Были ли приметы у грузин?

Если человек уезжает на долго то перед отъездом надо сесть и помолиться. Черная кошка - есть такая примета у всех, даже у французов. Во Франции тоже дарят нечетное число цветов, все зависит от общества. Я должен подарить даме во Франции нечетное количество роз. Если человек дарит четное число цветов, то это говарито его «невоспитанности».

Вопрос: Вы рассказывали о Спиридоне Чавчавадзе⁹?

Он вернулся вместе с моим отцом, он воевал на стороне немцев во время войны, хотел освободить Грузию.

Вопрос: Как же он решил вернуться? Это же было глупо?

Была такая сильная пропаганда – «все забыто, нам нужна элита, вы нам нужны... т. д.». С распростертыми объятьями хотели принять. Они никак не думали, что их посадят в тюрьму! Он сидел вместе с моим отцом в одной тюрьме, но в разных камерах. И в один день они встретились в туалете и успели сказать: «Мне сказали, что ты меня обвиняешь»... «Это неправда ответил он». Он умер в тюрьме.

Вопрос: Многие среди грузин - эмигрантов поверили советской пропаганде?

Статистику я не имею. Среди знакомых много, например, семья Цуладзе, их отговаривали, но им хотелось на родину.

Вопрос: Многие среди грузин тосковали по Грузии?

Все. Обычно собирались вокруг стола – все плакали, пели грузинские песни. Все время тосковали о Грузии.

Вопрос: Они не могли примириться с жизнью во Франции?

Было нелегко жить материально. Лишь некоторые адаптировались к французской жизни, а большинство – нет.

Вопрос: В чем проявлялась «адаптация»?

Нашли работу, преуспели на этой работе. Был такой Леван Зурабишвили. Он работал в автомобильной фирме, а потом стал помощником Генерального директора фирмы. Он был тоже председателем грузинской колонии. А его дочь - Саломея Зурабишвили¹⁰ стала дипломатом во Франции, послом Франции в Грузии и потом стала министром иностранных дел Грузии. А потом ее «вышиб» Саакашвили. Леван Зурабишвили имел очень хорошее положение. Он смог хорошо воспитать детей. Его старший сын стал врачом. И теперь стал председателем грузинской колонии в Париже. А дочь, которая прошла через отличные школы и стала французским дипломатом в Австрии, Африке и других странах, в том числе в Грузии, как я уже говорил.

---

⁹ Чавчавадзе Спиридон Михайлович, князь, 03.03.1878 – 1952 гг., поручик 13-го улан. Владимирского полка. Участник мировой войны в составе того же полка. Полковник (пр. 1916; ст. 26.11.1915), в следствие стал генералом. Награжден орденом Св. Георгия 4-й ст. (ВП 29.08.1916). Командир 13-го улан. Владимирского полка (с 17.04.1917). В эмиграции во Франции. В 1924 году был военным начальником восстания в Грузии. В 1931 возглавлял группу 13-го улан. Владимирского полка. В 1947 г. в числе других эмигрантов вернулся на родину. В 1951 г. осужден на 25 лет ИТЛ. Умер в заключении. Награды: ордена – Георгиевское оружие; Св. Георгия 4-й ст.

¹⁰ Зурабишвили Саломе Левановна родилась 18 марта 1952 г. в Париже, в семье грузинских политических эмигрантов, вынужденных покинуть Грузию в 1921 г. Ее дед, по отцу Ивано Зурабишвили, входил в меньшевистское правительство независимой Грузии в 1918-1921 годах. Дед по материнской линии Нико Николадзе был основателем морского порта в Поти и инициатором строительства грузинской железной дороги. Оба они были соратниками известного писателя и общественного деятеля, "отца грузинской нации" Ильи Чавчавадзе. В 1972 г. Зурабишвили окончила Парижский институт политических наук, в 1973 г. - Колумбийский университет в США.

Вопрос: Эмигранты могли сделать хорошую карьеру во Франции?

Да, могли. Например, князь Константин Андроников (Андроникашвили). Он был ректором Богословского института Сергиевского подворья, а потом стал известным переводчиком. Он прекрасно знал английский, русский и французский языки. Во время встречи президента Франции де Голля с Н.С. Хрущевым, он был переводшком. Во время встречи де Голля с Эйзенхауэром он также был переводчиком.

Вопрос: Значит, никакой дискриминации не было во Франции в те годы?

Нет, конечно. Можно было проявить свои способности и сделать карьеру.

Вопрос: Таких грузин, которые сделали карьеру во Франции, было много?

Скорее единицы. Например, Амилахвари¹¹, который служил в иностранном легионе во Франции и во время войны сражался в Северной Африке, погиб как герой Франции, когда воевал против немцев. И затем сразу после войны известная как пажеский корпус школа «Сен-Сир», где учатся будущие офицеры, оказала ему посмертно особую честь. С 1954 по 1956 гг. выпуск школы назывался «отпуск подполковника князя Амилахвари».

У подполковника Амилахвари были дети: Сын Отар (крестный отец моей старшей дочери) и дочь Тамара, которая вышла замуж за графа Кинского – чеха. И потом после кончины коммунизма чехи отдали землю графу. Ее муж, которого я хорошо знал, скончался, но дети их – два сына, работают в Чехии и Тамара Амилахвари-Кинская проводит лето в Чехии, а зимой здесь в Париже.

Вопрос: Многие грузины и грузинки выходили замуж за грузин или предпочитали за французом?

Не было четкого стремления выходить только за грузин. А современная молодежь еще меньше обращает внимание на национальность супруга (или супруги).

Вопрос: Когда Леван Зурабишвили был председателем грузинской колонии, было ли чувство взаимопомощи?

Да, он очень помогал. Например, когда устраивалась рождественская елка в грузинской колонии, все подарки были подарены фирмой Левана Зурабишвили.

Вопрос: Где устраивалась елка для грузинской колонии?

Снимали всегда зал.

Вопрос: Каждый год проводилась елка?

Да, и до сих пор. В настоящее время елка проводится в здании шведской церкви. Они предоставляют зал. Готовятся грузинские блюда.

Вопрос: Почему не в грузинской церкви?

---

¹¹ Подполковник князь *Дмитрий Георгиевич Амилахвари* родился 31 октября 1906 г., в селе Базоркино (ныне Чермен, Северная Осетия), куда семья временно переехала из Гори в связи с событиями 1905 года. Отец Дмитрия, князь Георгий Амилахвари, и мать, княжна Нино Эристави, имели родовое имение в селе Отаршени близ Гори. Позже семья вернулась в Грузию, и Дмитрий поступил в Тбилисскую гимназию. В годы независимости Грузии отец Дмитрия дослужился до звания полковника, а после вторжения в Грузию Красной армии вместе с семьей покинул страну и нашел убежище во Франции. В 17-летнем возрасте поступил в прославленное военное училище Сен-Сир, которое готовило офицеров для сухопутной и морской пехоты. В 1926 г. Дмитрий окончил училище в звании младшего лейтенанта и был направлен в город Сиди-Бель-Аббес в Алжире. В 1938-м, ради благополучия своей супруги (*Ирины Дадияни*) и детей, он вынужден был принять французское подданство. В 1934 г. Амилахвари был назначен начальником школы профессиональной подготовки в Агадире. После начала Второй мировой войны, в апреле 1940 г., легион, в котором служил Амилахвари, был перебросен в Норвегию и вошел в состав англо-французского экспедиционного корпуса. Летом 1940 г. Амилахвари находился в Англии. После призыва Шарля де Голля Амилахвари вместе со своими соратниками без колебания примкнул к генералу. Позднее профашистское французское правительство в Виши заочно приговорило Амилахвари к смертной казни. В сентябре 1941 г., в порядке исключения, Амилахвари присвоили звание лейтенант-колониеля (подполковника) и доверили командование 13-й бригадой Иностранного легиона в Северной Африке. Вскоре Амилахвари вместе с его частью перебросили в Ливию. Там он разработал и впервые использовал новую противотанковую систему боевых действий. В июне 1942 года в битве при Бир Хакийме была опробована система Амилахвари - за полчаса боя было выведено из строя 20 немецких танков. За героизм генерал Шарль де Голль лично наградил Дмитрия орденом Освобождения. Амилахвари похоронили с почестями в Эль-Аламейне на французском военном кладбище. У него остались супруга Ирина и двое детей – Отар и Тамара. По инициативе Шарля де Голля Амилахвари посмертно был награжден орденом Почетного легиона. Друг и соратник Амилахвари, министр обороны Франции Пьер Кёниг издал указ, согласно которому офицерский выпуск 1956 г. училища Сен-Сир (600 человек) был назван именем Дмитрия Амилахвари. В 2006 г. во Франции широко отметили 100-летие со дня рождения Амилахвари, и одной из улиц Парижа присвоили его имя.

Она слишком маленькая, нет большого зала. А в шведской церкви есть большой зал с роялем. Она находится недалеко от Александро-Невского православного собора. Обыкновенно эта елка устраивается в день празднования Святой Нины, 14 января. Приходят и грузинские дети, и по приглашению – дети французов.

Вопрос: Когда эти елки начались, Ваши дети ходили на эти елки?

Да, конечно ходили. Всегда были елки, сколько я себя помню. Всегда мои дети были в грузинских костюмах. Большинство детей приходят в костюмах. Деда Мороза и Снегурочки давным - давно нет. Раньше были грузинские песнопения. Дети становились на сцену и что-то пели. Речи. Танцы. Священник всех благославлял. Был ведущий. Он вел всё на французском языке, чтобы всем было понятно.

Вопрос: Среди грузин, когда Вы были подростком, многие знали русский язык?

Многие знали, но сейчас это теряется.

Вопрос: А грузинский язык?

Тоже теряется. Зависит от семей. Теперь часто ездят в Грузию, где постепенно дети изучают грузинский язык.

Вопрос: Каковы современные отношения между Грузией и Россией, на Ваш взгляд?

Грузины не всегда хорошо поступали, но русские - еще хуже. Все же грузинские солдаты никогда не переступали границы своей страны, а российские - переступили.

Вопрос: Вы рассказывали про Шота Абашидзе¹², сколько ему было лет, когда он умер?

Не помню, лет 80. Их было двое. Был тоже бывший военный, прошедший немецкий плен, Серго Кохреидзе тоже бывший танцор. Было две школы. Они нанимали студии и там учили танцам. Они брали деньги. Но это была их побочная профессия. Они еще где-то работали. Потом Серго вернулся в Грузию. И когда мы были несколько лет назад в Грузии, мы встретились с ним там.

Вопрос: Когда он вернулся в Грузию?

Он вернулся в Советский Союз при Брежнев. Он тосковал и с точки зрения профессиональной ему было трудно здесь работать. И он знал, что в Грузии он не пропадет. В Грузии большая солидарность.

Вопрос: В грузинской эмиграции была солидарность?

Более или менее. Если серьезные драмы, грузины собирают деньги и помогают.

Вопрос: Шота Абашидзе остался во Франции?

Он занимался антикварными делами. Он плохо говорил по-французски. Я помню, когда мы с ним репетировали, он говорил как будто по французски: «ун.. де» (раз.. два). Он похоронен недалеко от гроба моего сына на кладбище Левиль. Очень многих грузин хоронят на кладбище Левиль. На этом кладбище нужно покупать место. Но муниципалитет Левиль всегда дает возможность похоронить грузина.

Вопрос: Сейчас есть в Париже люди, которые обучают танцам молодых?

В рамках грузинской церкви теперь, из новых эмигрантов, - дамы, которые приехали из Грузии, преподают танцы. Это новые эмигранты.

Вопрос: Прежняя эмиграция – послеоктябрьской революции и послевоенная эмиграция, как они ладили?

Между двумя этими эмигрантами не было таких различий. Я наблюдаю различия между старой эмиграцией и «новыми эмигрантами» - с 1990-х годов. Но мы их не знаем, их увидим, можем поздороваться, но мы с ними регулярно не общаемся.

Вопрос: Они другие?

В церкви большинство из них совершенно не знают службы. Приходят на службу поздно, не знают, когда надо креститься во время службы, все держат свечку зажженной и т.д. Видно, что у них нет такого церковного воспитания.

---

¹² *Абашидзе Шота*, 1915 – 1995 гг., эмигрант, жил в Париже, похоронен на кладбище Левиль-сюр-Орж, танцор, хореограф, педагог, в эмиграции во Франции, руководил в Париже школой танцев, руководил Грузинским танцевальным ансамблем в Париже (1953-1963 гг.)

Вопрос: У старой грузинской эмиграции было церковное воспитание?

Да, было у всех, но не всегда глубокое. Все старая грузинская эмиграция ходила в церковь. Я был воспитан в русской среде. Русское православие было глубже грузинского в эмиграции. Я могу это проверить, так как я знаю об стороны. Русское православие в эмиграции было глубже грузинского.

Вопрос: Вы рассказывали мне, что Ваш папа бывал тамадой. Расскажите, как он вел стол?

Я не очень хорошо помню. Я помню, что мой отец вопреки другим тамадам умел сказать довольно коротко слово, но очень пронизательно. Он поднимал тост, за кого нужно, но часто просто за идею. И всегда очень глубоко, коротко и ясно.

Вопрос: Он тосты произносил по-русски?

Да, по-русски. Он плохо знал грузинский, но он знал какие-то грузинские выражения и вставлял их. Я уже в другом интервью имел случае объяснить, что в кадетском корпусе в Тифлисе, где он учился до революции, запрещали кадетам говорить по грузински...

Вопрос: Он учил Вас этим выражениям?

Нет, он мало меня воспитывал. Я в основном воспитывался моей матерью. Иногда я жил в его квартире в Париже, но в окружении его новой семьи¹³.

Вопрос: Когда собирались грузины, где отец был тамадой?

Я был молод, были родственники, бывал Спиридон Чавчавадзе, Андрей Некрасов¹⁴, был Лев Толстой - Милославский¹⁵.

Вопрос: Шота Абашидзе не приходил в гости?

Нет, не приходил, это были грузины – «самостийники», а мой отец не был самостийником. Он присягал Государю еще в Пажеском корпусе. Он был «очень грузин», но считал, что Грузия нуждается в России.

Они даже не были знакомы: мой отец и Шота Абашидзе. И когда стали праздновать 26 мая вместе с Абашидзе, мой отец уже уехал в Грузию.

Я уверен, что мой отец ранее не ездил туда, так как он был за союз с Россией. Туда не приглашали тех, кто был за Россию. Конечно, они могли приехать. Например, мой дядя Спиридон. Он был российским генералом, участвовал в восстании, которое было в 1924 году. Был большим патриотом. Он создал, туда ему не могли это запретить. Но он очень дружил с русскими офицерами, и с грузинами.

Вопрос: Где в основном работали грузины? Многие из них работали таксистами?

Да, многие. Был такой Джибо Ханчели, чудный человек, с большими усе, веселый, джентльмен, работал таксистом. Бывший офицер, жил в грузинской колонии. Он однажды взял меня за руку и говорил в стороне от других: «Нико, не забывай, что ты Чавчавадзе».

Вопрос: Были бедные грузины?

Вполне возможно, но я таких не знал. Грузинская колония была маленькая. Дело в том, что вотмичие армянам очень мало грузин выехало из Грузии.

Вопрос: У Вас были знакомые армяне, азербайджанцы?

Очень мало, нет, никого не знал. Армяне, азербайджанцы не приходили на грузинские празднества, а черкесы приходили.

---

¹³ Вторая жена М.Н. Чавчавадзе – *Мария Львовна Казем-Бек*, 1910 - ?, дочь племянника известного младоросса Александра Львовича Казем-Бека, командира Уланского полка, имели двоих вдетей - сыновей – *Зураба* (1943 г. рожд.), будущего филолога, и *Михаила* (1945 г. рожд.), будущего артиста.

¹⁴ *Некрасов Андрей Александрович*, 1899 – 21 апреля 1986, Париж, окончил Пажеский корпус в 1917 г. (общие классы). Юнкер. В добровольческой армии и ВСЮР в 3-й конно-артиллерийской батарее в. 1919, 1920 гг. командир взвода в эскадроне л.-гв. Уланского Ее Величества полка в Сводно-гвардейском кавалерийском полку. Корнет (с 22.11.1919). В эмиграции во Франции (жил в Париже и его окрестностях), с 1951 г. - секретарь объединения л.-гв. Уланского Ее Величества полка.

¹⁵ *Толстой-Милославский Лев Михайлович*, 1894, С.-Петербург – 28 сентября 1977, Париж, пох. на клад. Сент-Женевьев-де-Буа. Штабс-ротмистр лейб-гвардии Уланского полка. Сын М.С. Толстого-Милославского. Окончил Императорский Александровский лицей. Участник мировой и Гражданской войн. В эмиграции жил в Париже. Член Объединения бывших воспитанников Императорского Александровского лицея. Член Союза русских дворян, женат с 1949 г., жена – Молоствовова Ольга Борисовна, 1928, Париж // *Российское зарубежье во Франции. 1919–2000. Биографический словарь в трех томах* / Отв. ред. Л. Мнухин, М. Авриль, В. Лосская. Т. I. М.: Наука; Дом-музей. Марины Цветаевой, 2008. 796 с.; Т. II. М.: Наука, 2010. 685 с.; Т. III. М.: Наука, 2010. 757 с.

Вопрос: Расскажите подробно про иезуитскую школу.

Я рассказывал Вам про грузинского священника отца Мелия, он учился у иезуитов восточного обряда. Они служили как православные, но поминали Римского папу.

Им пришлось выехать из Константинополя. Они остановились в Бельгии, в городе Лувена. Почему в Бельгии? Потому что иезуиты были бельгийцы. Отлично говорили по-русски, знали русскую литературу, русскую философию, знали славянский язык. В Лувене находится один из самых известных университетов Бельгии. До начала Второй мировой войны они устроились в Париже, в 16-м округе. Я не знаю, почему они решили устроиться в Париже и выехать из Бельгии. Это был интернат, там жили русские дети, но ходили в школу, куда ходили и французы. Это было недалеко. В школе было нормальное французское обучение. А после войны они замечательно устроились в предместье Парижа, в Медоне с парком и церковью.

После войны моя сестра работала переводчицей в Берлине на межсоюзной конференции (с французской стороны). Она тогда забрала туда маму и меня, но когда Сталин устроил блокаду Берлина в 1948 году, мы эвакуировались в Западную Германию, рядом с Кобленц. И потом вернулись в Париж. Моя сестра не знала, что со мной делать. Она вместе с матерью пошла в иезуитский интернат и попросила взять меня в этот интернат. Мне было 11-12 лет.

Я жил в иезуитском интернате и ходил во французскую школу. Каждое утро до завтрака была православная молитва в церкви в парке, и часто я бывал в этой церкви регентом. Рядом со мной за партой сидел внук адмирала Колчака – Александр¹⁶. Он был на год старше меня. Там было много русских. Моя мать и сестра платили, но когда могли. Иезуиты были отличными людьми и никогда не настаивали на оплате и никогда не пытались перевести нас в католичество.

Вопрос: Вы с внуком Колчака дружите?

Да, дружу с ним. Он венчался, долго жил в Америке, там у него дети, семья. Когда он был молодым, он стал ударником в джазовой группе. Он меня приглашал играть с его оркестром. Я у них играл на пианино. Мы играли в джазовых французских клубах. В русских кабаре была только цыганская музыка, а джаз был во французских клубах в латинском квартале Парижа. Когда я был студентом, я играл в джазовых клубах. Сашка Колчак очень хорошо рисовал карикатуры, иногда их продавал. Он жил в 4-м округе. Потом увлекся французской музыкой и живет теперь в Париже.

Вопрос: Вам нравится цыганская музыка?

Да, очень. Мой отец очень любил цыганские романсы. Здесь были цыгане, которые выехали из России, например, Димитриевичи¹⁷. У Алёши был голос замечательный.

Вопрос: Вы рассказывали о балалаечном оркестре в иезуитской школе. Расскажите о нем подробнее.

Был оркестр из всех видов балалаек: прима, домра и т.д. И участвовал один пианист – это был я. Руководил оркестром Павел Волошин. Он отлично обучал нас русскому фольклору конечно, но тоже иногда пьесам из «Кармен», произведениям Чайковского, отрывкам из его «Пятой» симфонии.

Павел Волошин приходил в школу для репетиций. Он не преподавал в школе. Он был регентом в разных церквях. И благодаря этому балалаечному оркестру мы устраивали гастроли во Франции в разных католических церквях, и были в Бельгии, и в Испании, по разным городам. Мы тогда мы приглашали как звезд братьев Кобахидзе, которые не принадлежали к интернату. И вместе ездили на гастроли. Иногда с нами была Марина Влади, ей тогда было 14 лет. Она танцевала русские танцы, и я с ней танцевал. Она не училась в иезуитской школе, но мы знали, что она была очень хорошенькой и хорошо танцевала. Она с нами танцевала только на концертах в Париже. Она не ездила на гастроли в другие страны. Мы не получали денег на гастролях, но знали, что нас будут кормить. Мы выступали в католических церквях, а в Испании – в местах, где проходила коррида – на арене.

---

¹⁶ Колчак Александр Ростиславович, 1933 г., Алжир, внук адмирала Александра колчана, сын Ростислава Колчака и Развовой Екатерины Александровны, проживает в Париже и США, имеет детей.

¹⁷ Димитриевич Алеша (полное имя Алексей Иванович Димитриевич), 23 марта 1913, Россия, - 21 января 1986 г., Париж, Сент-Женевьев де Буа, известный цыганский артист и музыкант.

Вопрос: Сколько было человек в оркестре?

Человек 25-30. Мы ездили такой группой, мне было 14-16 лет. С нами ездили батюшки – иезуиты.

Вопрос: Что открыли в этом здании после этого?

После иезуистской школы православной церкви там никогда не было. Теперь все принадлежит Медонскому муниципалитету.

Однажды главный иезуит интерната вызвал мою мать и сказал: «Слушайте, Ваш сын слишком занимается балалайечным оркестром и он не получит аттестат зрелости». Мать рассмеялась. Он сказал: «Княгиня, Вы теперь смеетесь, а потом будете плакать». Когда я кончил из этой школы, единственным русским, которой получил аттестат, - был я. Тогда я считал себя русским. Я поступил в «Sciences-po» (Институт политических наук) благодаря тому, что в аттестате зрелости у меня были очень хорошие отметки и меня взяли без экзаменов. Я и на балалайке играл, но главное для меня были рояль и гитара.

Вопрос: В Париже было модно играть на балалайке?

Это был элемент русского фольклора.

Вопрос: Были ли в Париже популярны грузинские инструменты?

Да, пандури был популярен. Я умею играть на грузинском инструменте - пандури. На грузинских празднествах играли на этом инструменте.

Вопрос: Как появлялись грузинские инструменты во Франции?

Вначале их привезли из Грузии, а потом стали делать во Франции.

Вопрос: Были ли грузинские рестораны в Париже?

Был чудный ресторан у двух братьев Антадзе – Одному было 96 лет, а второму – 86. Там чудно принимали, пели. Мой тесть часто был там тамадой. Старший брат, любил принимать гостей, целовать дамам руку, а его бедный младший брат должен был на кухне. Ресторан "Золотое руно" находился в 15-ом округе Парижа. Потом братья, умерли и ресторан закрылся. Там были грузинские блюда. Интерьер: стены были деревянными, было много гравюр, рог, из которого можно было пить.

ი. ბაბიჩი (მოსკოვი)

ინტერვიუ ნ. ჭავჭავაძესთან (1920-1980-იანი წლები)

რეზიუმე

ავტორი წარმოგიდგენს ინტერვიუს ერთ-ერთი დიდი და ცნობილი გვარის, ჭავჭავაძის, წარმომადგენელთან - ნიკოლოზ ჭავჭავაძესთან, რომელიც დაიბადა და ცხოვრობს პარიზში. ინტერვიუ ჩაწერილა ნიკოლოზ ჭავჭავაძის ბინაში, ან როგორც მას საფრანგეთში უწოდებენ, ნიკოს ბინაში, რომელიც არც ისე შორსაა ელისეის მინდვრებიდან. ინტერვიუდან ჩანს, რომ ჭავჭავაძის ცხოვრება სავსე იყო განსაცდელებით, რომელთა გადალახვაც უხდებოდათ კავკასიელი ემიგრანტების უმრავლესობას

I. Babich (Moscow)

Interviews with Nikoloz Chavchavadze (1920-1980s)

Summary

An author represents an interview with a member of one of the great and famous surnames Chavchavadze – Mr Nikoloz Chavchavadze who was born and is residing in Paris. An interview has been recorded in Mr N.Chavchavadze's apartment - ie as he is called in France Niko's apartment that is not far from the Champs-Elysees. It is obvious from the interview that Mr.Chavchavadze's life was full of ordeals like of other immigrants who had to overcome these ordeals.

არქეოლოგია

Archeology

Археология

მ. ფუთურიძე (თბილისი)

**ადრელითონების ხანის ანატოლიურ-სამხრეთკავკასიური კავშირურთიერთობების
კვლევა არქეოლოგიურ მეცნიერებაში და მისი პერსპექტივები**

ადრელითონების ხანის ანატოლიისა და სამხრეთ კავკასიის კავშირურთიერთობების კვლევას საკმაოდ ხნის ისტორია აქვს და მას საფუძველი წინა საუკუნის დასაწყისში ეყრება. შემდგომ ამ მიმართულებით სამეცნიერო მუშაობის განსაკუთრებით აქტიური ეტაპი ემთხვევა იმავე საუკუნის 30-40-იან წლებს. იგი დაკავშირებულია აკად. ბ. კუფტინის მიერ წალკაში წარმოებულ არქეოლოგიურ სამუშაოებთან და ამის შედეგად აღმოჩენილ სენსაციური მნიშვნელობის მასალებთან. ამ მკვლევრის მიერვე იქნა პირველად დიფერენცირებული ადრელითონების განვითარებული ეტაპის – ძვ. წ. II ათასწლეულის პირველი ნახევრის თრიალეთის ბრწყინვალე ყორღანების კულტურა (Куфтин 1941, 78-100), რომელმაც ბრინჯაოს ეპოქის ანატოლიურ-ამიერკავკასიური კულტურული კონტაქტების კვლევის საქმეში სრულიად ახალ ეტაპს დაუდო სათავე.

თრიალეთის კულტურის ძეგლების აღმოჩენისთანავე ცხადი გახდა ზემოაღნიშნული კავშირურთიერთობების თემის განსაკუთრებული პრიორიტეტულობა მთელი ეპოქის და ამავე დროს ამ კულტურის გენეზისის და მისი არნახული დაწინაურების კვლევის საქმეში. ამ თვალსაზრისით საეტაპო იყო ბ. კუფტინის მიერ ჩატარებული კვლევა, რომელსაც დღესაც არ დაუკარგავს განსაკუთრებული მნიშვნელობა. აღნიშნული კულტურის კომპლექსთა ყოველი ახალი აღმოჩენა ამ საკითხს, რასაკვირველია, მეტ სინათლეს და სიღრმეს სძენს.

ქართველმა, ზოგადად კავკასიელმა, და დასავლეთის ცნობილმა მკვლევრებმა თავიანთ ნაშრომებში სათანადო ყურადღება დაუთმეს ანატოლიურ სამყაროსთან თრიალეთის კულტურის კავშირურთიერთობის ცალკეული ასპექტების კვლევას. მიუხედავად ამისა, დღეისათვის ვერ ვიტყვით, რომ ანატოლიურ-ამიერკავკასიური კავშირურთიერთობის პრობლემატიკაში ყველაფერი ნათელი და გადაჭრილია. ის, რომ ამ სამეცნიერო თემატიკას განსაკუთრებული დატვირთვა აქვს, ნათლად ჩანს იქიდანაც, რომ თრიალეთის კულტურაზე მომუშავე ვერც ერთმა სპეციალისტმა მას გვერდი ვერ აუარა. შედეგად კი დაგროვდა სხვადასხვა თვალსაზრისი, რასაც ანატოლიაში ბოლო წლების აღმოჩენათა შუქზე გააზრება და საგანგებო კვლევა სჭირდება. საბედნიეროდ, ეს მუშაობა საქართველოში გრძელდება, მათ შორის ახალგაზრდა არქეოლოგთა მიერაც (ლ. ჭაბაშვილი, ზ. შერაზადიშვილი, დ. ნარიმანიშვილი).

სწორედ ამიტომ, ანატოლიისა და სამხრეთ კავკასიის პრეისტორიული ეპოქის კულტურული კავშირურთიერთობებისა და საკუთრივ თრიალეთის კულტურის გენეზისის საკითხების კვლევა ერთ-ერთ უადრესად მნიშვნელოვან პრობლემატიკად მიგვაჩნია დღევანდელ არქეოლოგიურ მეცნიერებაში. ამ საკითხებზე დასავლეთისა და კავკასიელ მკვლევართა ყურადღების კიდევ უფრო მეტად აქცენტირება და მომავალში მათი კოორდინირებული მუშაობა, ვფიქრობთ, გადაუდებლად აუცილებელია და ის მნიშვნელოვანი შედეგების მომტანიც აღმოჩნდება.

საკვლევ საკითხთან მიმართებით, ალბათ, საჭიროა გამოვყოთ კვლევები, რომელიც ჩატარდა ქართული და, საერთოდ კავკასიური, არქეოლოგიური სკოლების მიერ და, მეორე მხრივ, ის კვლევა, რაც მიმდინარეობს დასავლეთის სამეცნიერო სივრცეში. აქვე გავუსვამთ

ნახს, რომ ანატოლიისა და სამხრეთ კავკასიის კულტურული, პოლიტიკური თუ სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთკავშირების შესწავლა ერთნაირად ყურადღების ცენტრში აღმოჩნდა ორივე სამყაროს (ვგულისხმობ კავკასიურს და დასავლურს) წამყვან არქეოლოგიურ ცენტრებში. ვნახოთ როგორ გამოიყურება მცირეაზიულ სამყაროსთან სამხრეთ კავკასიის დამაკავშირებელი კულტურების კონტაქტის საკითხი პრეისტორიის სპეციალისტთა თვალთახედვით და გადავხედოთ მათი კვლევის დინამიკას.

განსაკუთრებულ პერიოდს ანატოლიურ-სამხრეთკავკასიური კავშირურთიერთობების კვლევაში სათავე ედება მაშინ, როცა ბ. კუფტინი წალკის პლატოზე იწყებს ინტენსიურ არქეოლოგიურ სამუშაოებს, დაკავშირებულს წალკის ხელოვნური წყალსაცავის მშენებლობასთან. ამ თარიღთან არის დაკავშირებული ძირეული გარდატეხა ქართულ არქეოლოგიაში, რის საილუსტრაციოდაც იკმარებდა იქ აღმოჩენილი უმნიშვნელოვანესი ძეგლების საფუძველზე ბ. კუფტინის მიერ ადრეელითონების ხანის სამი არქეოლოგიური კულტურის გამოყოფა და მისთვის მართებული ადგილის მიკუთვნება ბრინჯაოს ეპოქის პერიოდიზაციის სისტემაში. ეს გახლდათ ისეთი ფუნდამენტური საფუძვლის შექმნა კავკასიის არქეოლოგიურ მეცნიერებაში, რომელსაც შემდეგ დაეფუძნა მთელი შემდგომი პერიოდის მიღწევები.

სამივე ეს კულტურა – მტკვარ-არაქსის, თრიალეთის ადრეული ჯგუფის ყორღანებისა და თრიალეთის ბრწყინვალე ყორღანების – ერთნაირად მკაფიოდ და დამაჯერებლად იძლევა საშუალებას, მივუთითოთ ანატოლიურ-სამხრეთკავკასიური კულტურული კავშირურთიერთობებისა და ზოგჯერ ამ ორი სამყაროს გარკვეული რეგიონების კულტურული ერთგვაროვნების შესახებაც კი პრეისტორიის ამა თუ იმ კონკრეტულ მონაკვეთში.

სამხრეთ კავკასიის ზემოაღნიშნული კულტურების, კერძოდ, მტკვარ-არაქსის და თრიალეთის ბრწყინვალე ყორღანების კულტურების, კავშირი ანატოლიურ სამყაროსთან პირველმა მისმა აღმოჩენმა - ბ. კუფტინმა შენიშნა და ამით მანვე დაუდო სათავე კვლევის ამ მიმართულებას. ის შემდგომ ქართული არქეოლოგიური სკოლის სხვადასხვა თაობის მიერ გაგრძელდა. ფაქტობრივად, მისი მეტ-ნაკლებად თანამედროვე წარმომადგენლები არიან დასავლეთის არქეოლოგიურ სკოლებშიც, მაგალითად, ე. მინსი (Minns 1942) და ჩ. ბარნეი (Burney 1989, 45-52).

ვნახოთ, რა ფაქტობრივ არქეოლოგიურ მონაცემებს ეყრდნობა ჩვენ მიერ შერჩეული ანატოლიურ-სამხრეთკავკასიური კავშირურთიერთობების თემატიკა და როგორ აისახა იგი სხვადასხვა მკვლევრის თვალსაზრისების ჩამოყალიბებისას. ვფიქრობ, ამ პრინციპით წარმოდგენისას უფრო თვალნათელი გახდება, თუ რატომ რჩება ეს საკითხი ასე აქტუალური და ყურადღების ცენტრში დღესაც.

მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელების საკითხთან დაკავშირებით, რომელიც არა მხოლოდ სამხრეთ და ჩრდილო კავკასიას, არამედ მახლობელი აღმოსავლეთის საკმაოდ ვრცელ ნაწილსაც (კერძოდ – სირია-პალესტინას, ჩრდილო ირანს და აღმოსავლეთ ანატოლიას) ფარავს, საკვლევი თემატიკა განსაკუთრებულ ღირებულებას იძენს.

მტკვარ-არაქსის კულტურაში ლოკალური ვარიანტების დიფერენცირების საკითხი ამჟამადაც ძალიან აქტუალურია და ამ მხრივ, მახლობელი აღმოსავლეთის სხვა რეგიონებთან ერთად, სწორედ აღმოსავლეთ ანატოლია იძლევა საგულისხმო მასალებს. დღევანდელი მონაცემებით შეიძლება ითქვას, რომ აღმოსავლეთ ანატოლია და თვით მისი უკიდურესად დასავლეთი ნაწილი – მაღათია – წარმოადგენს ადრე ბრინჯაოს ხანის ამ კულტურის გავრცელების ერთ-ერთ არეალს. ფაქტობრივად, დღეს მისი საზღვარი დასავლეთით მუშის ქედის გეოგრაფიულ ბარიერამდე მიდის.

რაც შეეხება აღმოსავლეთ ანატოლიას, წინა საუკუნის 50-60-იან წლებში ვარაუდის დონეზე გამოითქვა აზრი იმის შესახებ, რომ ეს ტერიტორიაც უნდა დაეფარა მტკვარ-არაქსულ კულტურას. ეს მოსაზრება მხოლოდ შემთხვევით მონაცემებს ეყრდნობოდა ძალიან

დიდხანს, რადგან აღმოსავლეთ ანატოლია არქეოლოგიურად ყველაზე ნაკლებად შესწავლილ მონაკვეთს წარმოადგენდა მცირე აზიის ნახევარკუნძულისა. უნდა აღვნიშნოთ, რომ ანატოლიის სხვა ოლქებთან შედარებით ეს დღესაც ასეა. მიუხედავად ამისა, ზოგიერთი წინსვლა სავლეთ კვლევასთან დაკავშირებით, ცხადია, მაინც არის. ვანის ტბის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში არსებული ყარაგუნდუზ ჰუიუკის მრავალფენიანი ნამოსახლარის და მისი სინქრონული სამაროვნის გათხრებმა (პროფ. ველი სევინის გათხრები, სტამბულის სახელმწიფო უნივერსიტეტი) ცხადყო, რომ აღმოსავლეთ ანატოლია სრულიად გარკვევით ჰქონდათ ათვისებული მტკვარ-არაქსელ ტომებს. ამ ნამოსახლარის ქვედა ფენა, რამდენიმე სამშენებლო ჰორიზონტით, სწორედ კლასიკური მტკვარ-არაქსული მასალითაა გაჯერებული (Sevin., Özfirat 2001, 140-145), თუმცა იგი გარკვეული ლოკალურობის ნიშნითაცაა აღბეჭდილი.

გარდა ამისა, აღმოსავლეთ ანატოლიაში, განსაკუთრებით დღევანდელი თურქეთის ნაწილის ეფფარტის ზემო დინების მონაკვეთში, ბოლო ათზე მეტი წლის მანძილზე ჩატარებულმა დაზვერვითმა სამუშაოებმა და მცირე შურფებმა (დოქტორი ა. ოცფირატი, ვანის უნივერსიტეტი) კიდევ უფრო განამტკიცა ამ ტერიტორიაზე მტკვარ-არაქსული ტომების განსახლების თვალსაზრისი (Özfirat 2007, 113-140). მასალების გაცნობამ ცხადყო, რომ ვანის ტბის გარშემო ფართო ტერიტორიაზე წარმოდგენილი გვაქვს მტკვარ-არაქსის კულტურის ლოკალური ვარიანტი, რომელსაც პირობითად შეიძლება აღმოსავლეთ ანატოლიური ვარიანტიც ეწოდოს. თუმცა, ამ საკითხს სამომავლოდ აუცილებლად სიღრმისეული კვლევა სჭირდება არქეოლოგების მხრიდან.

რაც შეეხება მტკვარ-არაქსს, როგორც ერთიან კულტურულ მასივს, იგი უდავოდ ძალიან ფართო ტერიტორიას ფარავს: ჰორიზონტალურად კასპიისპირეთიდან ვიდრე მუშის ქედამდე მაღათის ჩათვლით, ხოლო ვერტიკალურ დერძზე კი ეს კულტურა გავრცელებულია ჩრდილო კავკასიის მთიანეთიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთის მიმართულებით ვანიურმიისპირეთის ჩათვლით და თვით ირანის ცენტრალური რაიონის მახლობლად, ხოლო იმავე ვერტიკალურ ხაზზე სამხრეთ-დასავლეთის მიმართულებით კი – აღმოსავლეთ ხმელთაშუა ზღვისპირეთის ტერიტორიის ჩათვლით.

ბუნებრივია და ლოგიკურიც, რომ ამ სივრცობრივი მასშტაბის მქონე ტერიტორია ვერ იქნება აბსოლუტურად ერთგვაროვანი მასალებით წარმოდგენილი და ამიტომ აღმოსავლეთ ანატოლიასა და მაღათიაში, ისევე როგორც ამ კულტურის რადიაციის სხვა არეალში, მკვლევართა მიერ გარკვეული ლოკალური ვარიანტები შეინიშნება. ამ მიმართებით განსაკუთრებით აღსანიშნავია მაღათიაში აღმოჩენილი ქრესტომათიული მნიშვნელობის ძეგლი – არსლანთეფეს ნამოსახლარი (60-იან წლებიდან დღემდე ამ ძეგლს სწავლობს იტალიის არქეოლოგიური ექსპედიცია. 90-იან წლებამდე მისი დირექტორი და ძეგლის აღმომჩენი იყო პროფ. ალბა პალმიერი – პრეისტორიული ხანის ერთ-ერთი დიდი ავტორიტეტი, ხოლო შემდგომ და დღესაც გათხრები აქ მიმდინარეობს პროფ. მარჩელა ფრანჯიპანეს ხელმძღვანელობით (Frangipane 2007).

აქ მიმდინარე გათხრებმა ცხადად წარმოაჩინა ამ ნამოსახლარის სულ მცირე ორ ფენაში (VIA და VIB ფენები) ტიპური სამხრეთ კავკასიური მასალა, რაც ადგილობრივ სუბსტრატთან ერთად აქ მტკვარ-არაქსული კულტურის მატარებელი მოსახლეობის თანაცხოვრების კვალზე მიუთითებს (Frangipane 2007, 469-477; Frangipane M., Palumbi G. 2007, 233-256). არსლანთეფეს მტკვარ-არაქსის კერამიკული ნაწარმი სპეციალურად და წარმატებითაც შეისწავლა ამავე ექსპედიციის თანამშრომელმა ჯულიო პალუმბიმ, რომელიც ძალიან საყურადღებო დასკვნების ავტორი არის, მათ შორის ქრონოლოგიის საკითხებზეც (Palumbi 2008, 12-20). საგანგებოდ გვინდა აღვნიშნოთ, რომ მისი გამოკვლევა “Red and Black” (Palumbi 2008) წარმოადგენს მშვენიერ ნიმუშს, თუ რა კონტექსტურ საფუძველზე უნდა იქნეს გააზრებული სხვადასხვა რეგიონის მასალები და ამავე დროს როგორ წარმოჩინდეს იგი მოცემული ეპოქის პალეოსოციალურ ვითარებასთან მიმართებით.

რამდენიმე საყურადღებო გამოკვლევა მტკვარ-არაქსის და ასევე შუა ბრინჯაოს ხანის ძეგლების შესახებ ეკუთვნის ანტონიო საგონას, რომლის წვლილიც ამ ეპოქის არქეოლოგიური ძეგლების შესწავლის საქმეში სრულიად თვალსაჩინოა (Sagona 1998, 13-25; Sagona 2000, 56-127; Sagona 2009 და სხვა). აღსანიშნავია, რომ მკვლევარს სამხრეთ კავკასიის სხვადასხვა კულტურათა არქეოლოგიური ძეგლები გაანალიზებული აქვს მომიჯნავე რეგიონთა, განსაკუთრებით კი ანატოლიის მონაცემებთან, კონტექსტში.

ერთ-ერთი მნიშვნელოვნად ახალი ეტაპი კავკასიისა და ანატოლიის ადრე ბრინჯაოს ხანის კულტურების კვლევაში დაკავშირებულია უაღრესად საყურადღებო ნაშრომებთან, რომლებიც ეკუთვნის რ. მუნჩაევს (Мунчаев 1975), ე. ჩერნიხს (Chernykh 1992; Chernykh 1996, 166-167), გ. ქავთარაძეს (ქავთარაძე 1985; Kavtaradze 2004, 539-556), უ. ესინს (Esin 1982, 95-118), ჰ. ჰაუპტმანს (Hauptmann 2000, 419-438), მ. ფრანჯიპანეს (Frangipanne 2007, 469-477), კ. მარროს (Marro 1993, 43-69; Marro, Hauptmann (eds.) 2000) და ბ. ლიონეტს (Lyonnet 2000, 229-320; Lyonnet 2007, 11-20), რ. გრინბერგს (Greenberg 2007, 257-268).

დასავლეთის მკვლევართა მიერ აღნიშნული ეპოქისადმი მიძღვნილ ნაშრომთა შორის უნდა აღვნიშნოთ ზოგიერთი სხვაც. კერძოდ, ამ საკითხებს ეხებოდა იტალიელი არქეოლოგი კარლო პერსიანი (Persiani 2004, 391-409). ასევე, ადრე ბრინჯაოს ხანის ანატოლიის კულტურებს და მასთან მიმართებით კი გარკვეულწილად მტკვარ-არაქსულ ფენომენს იკვლევდა ცნობილი პრეისტორიკოსი ჟაკ იაკარი (Yakar 1985), ხოლო მიგრაციის თეორიულ პროცესებთან მიმართებით ადრეული ამიერკავკასიური კულტურის გავრცელების საკითხი სპეციალურად აქვს გაშუქებული ს. ბეტიუკს (Batiuk 2005).

რაც შეეხება უკანასკნელი ხანის საქართველოში მიმდინარე სამეცნიერო კვლევებს, აქ განსაკუთრებით ნიშანდობლივია ხაშურის ნაცარგორის ადრე ბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარისა და სამაროვნის, ჯერ კიდევ XX ს. 80-იან წლებში ხაშურის არქეოლოგიური ექსპედიციის ხელმძღვანელის, არქეოლოგ ა. რამიშვილის მიერ გათხრილი და დღემდე გამოუქვეყნებელი (მხოლოდ უმცირესი ნაწილი იქნა ანგარიშებსა და მოკლე სტატიაში ასახული, რადგან, სამწუხაროდ, მკვლევარმა გარდაცვალების გამო ვერ მოასწრო მასზე მუშაობის გაგრძელება) ძეგლების შესწავლა და ორ ტომად პუბლიკაცია საზღვარგარეთ. ეს კვლევა საგანგებოდ მიძღვნილი ამ მნიშვნელოვანი და სტრატეგრაფიულად ძალზე საყურადღებო ძეგლისადმი უშუალოდ დაუკავშირდა პირველ ერთობლივ ქართულ-იტალიურ არქეოლოგიურ პროექტს, რომელიც 2009 წელს (საქართველოს ეროვნული მუზეუმი და ვენეციის კა' ფოსკარის უნივერსიტეტი) შეიქმნა და საგანგებოდ ეძღვნება პრეისტორიული ხანის არქეოლოგიის ერთ-ერთ რთულ პრობლემატიკას – “ამიერკავკასიის გვიან ხალკოლითური – ადრე ბრინჯაოს ხანის (ძვ. წ. IV-III ათასწლეულები) კულტურები და მათი ურთიერთობა ზემო მესოპოტამიისა და ანატოლიის თანადროულ კულტურებთან”. შიდა ქართლის არქეოლოგიური კვლევის ამ პროექტის პირველ პუბლიკაციებს უკვე გაეცნო სამეცნიერო სამყარო (მახარაძე, ფუთურიძე, როვა 2010, 92-95; Rova, Puturidze, Makharadze 2011: 5-30; Puturidze, Rova 2011).

ამდენად სავსებით ცხადია, რომ ანატოლია-სამხრეთ კავკასიის ადრე ბრინჯაოს ხანის გეოკულტურული სივრცის შესწავლის მრავალფეროვანი პრობლემები დღეისათვის აშკარად პრიორიტეტულია არა მხოლოდ სამხრეთ კავკასიის, არამედ დასავლეთის ცნობილ სამეცნიერო ცენტრებშიც.

სამხრეთ კავკასიაში, კუფტინისეული ფუნდამენტური გამოკვლევის შემდეგ, ანატოლია-სამხრეთ კავკასიის მტკვარ-არაქსულ კულტურულ კონტექსტს, ისე როგორც მომდევნო, ადრეყორღანების კულტურის საკითხებს, შეეხო არაერთი ცნობილი თუ ახალგაზრდა მკვლევარი (ა. ჯავახიშვილი, ლ. დლონტი, რ. მუნჩაევი, ე. ჩერნიხი, ნ. მუსეიბლი, დ. მუსაევი, ს. დევეჯიანი, გ. გობეჯიშვილი, ო. ჯაფარიძე, ტ. ჩუბინიშვილი, ე. ხანზადიანი, კ. კუშნარიოვა, რ. ბადალიანი, გ. არეშიანი, პ. ავეტისიანი, ი. ნარიმანოვი, ტ. ახუნდოვი, გ. ისმაილოვი, გ. ფხაკაძე, კ. ფიცხელაური, შ. დედაბრიშვილი, გ. მირცხულავა, გ. ქავთარაძე, გ. მინდიაშ-

ვილი, ა. ორჯონიკიძე, ე. ქორიძე, მ. ღლონტი, ზ. მახარაძე, მ. ჯალაბაძე, ნ. შანშაშვილი, ი. ღამბაშიძე, გ. გოგოჭური, მ. ფუთურიძე და სხვები), რომელთა ნაშრომებშიც (იხ. ბიბლიოგრაფია) მეტ-ნაკლებად ასახულია ეს საკითხები. ეს ნაშრომები ძალიან კარგადაა ცნობილი არა მხოლოდ კავკასიაში, არამედ მის ფარგლებს გარეთაც. ამჯერად მათზე ვერ შეეჩერდებით, რადგან იგი ნაშრომის გაცილებით ფართო ფორმატს მოითხოვს, ვიდრე ეს წინამდებარე სტატიაა.

ქრონოლოგიურად შემდგომი პერიოდის – თრიალეთის ადრეული ჯგუფის ყორღანების მასალები, რომლებიც ფაქტობრივად როგორც დამოუკიდებელი კულტურული მოვლენა მკაფიოდ გამოჩნდა და საბოლოოდ გამოიყო კიდევ ბ. კუფტინის გათხრებიდან უფრო მოგვიანებით, უკავშირდება აკად. ო. ჯაფარიძის მიერ ჩატარებულ გათხრებსა და კვლევას (ჯაფარიძე 1998, 2003, 2006). მიუხედავად ამისა, ხაზი უნდა გაესვას იმ ფაქტს, რომ ამ ჯგუფის მცირერიცხოვანი ძეგლების საფუძველზე მათი პირველად და ცალკე კულტურულ-ქრონოლოგიურ ჯგუფად დიფერენცირება სწორედ ბ. კუფტინმა შესძლო (Куфтин 1941, 101-105), რაც ძალიან რთული საქმე იყო წინა საუკუნის 40-იანი წლებში ამ ეპოქის მასალათა განსაკუთრებული სიმწირის ფონზე.

ე. წ. ადრეყოღანების კულტურის მასალა უადრესად თვალნათლივ ასახავს ანატოლია-სამხრეთ კავკასიის რეგიონებს შორის მჭიდრო კავშირის არსებობას. ო. ჯაფარიძის მიერ 70-იან წლებში მარტყოფში გათხრილმა ყორღანებმა, მისივე კორინთოში აღმოჩენილმა სამარხებმა, კახეთის სხვადასხვა სამარხეულმა კომპლექსებმა (ალაზნის ველის, ბაკურციხის) და მათზე ადრე ბედენის პლატოზე გამოვლენილმა გრანდიოზულმა ყორღანებმა სათავე დაუდო ახალი მოვლენის – ადრეყოღანული კულტურის შესწავლა-გაანალიზებას.

ამ ორი კულტურული წრის ძეგლებიდან, დღევანდელი ფაქტობრივი მონაცემების საფუძველზე, ცნობილია, რომ მარტყოფის ჯგუფის ძეგლების ლოკალიზაცია საგრძნობლად სცდება სამხრეთ კავკასიის საზღვრებს დასავლეთის მიმართულებით და, ისე როგორც მტკვარ-არაქსული მასალები, თავს იჩენს აღმოსავლეთ ანატოლიის ტერიტორიაზე. ერზრუმის პროვინციაში ორ ათეულზე მეტი ხნის წლის წინ გამოვლენილმა ძეგლმა მნიშვნელოვნად შეცვალა ჩვენი წარმოდგენა მისი გავრცელების საკითხზე. მარტყოფის ჯგუფის ძეგლების ლოკალიზაციის და, ალბათ, მისი თავისებურების დადგენის თვალსაზრისითაც განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა მეღბურნის უნივერსიტეტის პროფესორის ანტონიო საგონას ხელმძღვანელობით ჩატარებულ გათხრებს სოს ჰუიუკის ნამოსახლარზე (Sagona 1994; 2000; 2009). მრავალწლიანი არქეოლოგიური სამუშაოების შედეგად ბოლომდე გათხრილმა ამ ძეგლმა აშკარად დაადასტურა მარტყოფის ჯგუფის ძეგლების რადიაცია ანატოლიის ამ რეგიონში და ამავე დროს გვიჩვენა, ძირითადად მაინც კერამიკის რეპერტუარის მიხედვით, თუ რა სახის სახესხვაობრივ თავისებურებასთან გვაქვს აქ საქმე საკუთრივ მარტყოფსა და წალკის რეგიონებში ცნობილ ძეგლებთან მიმართებით. ვფიქრობთ, რომ სოს ჰუიუკის ნიმუშები გარკვეულწილად მიუთითებენ კიდევ კერამიკის დეკორზე ორნამენტული სახეების გამრავალფეროვნების ტენდენციას სამხრეთ კავკასიის კერამიკულ ნაწარმთან შედარებითი ანალიზისას. ამიტომ, სავარაუდოა, რომ ეს ძეგლი, აღმოსავლეთ ანატოლიის სხვა კომპლექსებთან ერთად, საყურადღებო მასალას შეიცავს ლოკალური კერამიკული თავისებურებების კვლევის პერსპექტივით.

ამასთან მიმართებით შემდგომი კვლევის საკითხად შეიძლება დავსახოთ კიდევ ამ კულტურის ერთ-ერთი ვარიანტის, სხვა მიმდებარე ტერიტორიასთან ერთად, ერზრუმის მიდამოებში დიფერენცირების შესაძლებლობაც. ეს კიდევ ერთი სამომავლო ასპექტია ანატოლიურ-სამხრეთკავკასიური კვლევების პერსპექტივით.

ფაქტობრივად, როგორც ადრე ბრინჯაოს ხანის, ისე შუა ბრინჯაოს ხანაზე ტრანზიტული (ინტერმედიალური) პერიოდის კულტურები, ანუ მტკვარ-არაქსისა და ადრეყოღანული კულტურული ერთობები, აშკარად ფარავენ არა მხოლოდ სამხრეთ კავკასიას, არამედ

საგრძობლად ფართო არეალსაც და ეს ტერიტორია მოიცავს ანატოლიის მთელ აღმოსავლეთ ნაწილს. ცხადია, როცა კულტურა მოიცავს ასეთ ფართო სივრცეს, ამ შემთხვევაში არა მხოლოდ ცალკეულ რეგიონთა შორის ლოკალურ განსხვავებებს უნდა ველოდეთ, არამედ ერთიანი კულტურის ცალკეულ და შედარებით ურთიერთდაშორებულ რეგიონებს შორის სხვადასხვა სახის კავშირურთიერთობების (სავაჭრო-გაცვლითი ან სხვა) სისტემის არსებობასაც. ამიტომ აღმოსავლეთ ანატოლიის ცალკეულ ზონებსა და აღმოსავლეთ საქართველოს (ასევე დანარჩენ რაიონებს, მათ შორის სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს) შორის, თვით ერთი კულტურის ფარგლებში არსებული კონტაქტის თემა აუცილებლად საგანგებოდ გასააზრებელი პრობლემაა.

ადრეყორდანების კულტურის მთელ რიგ საკვანძო საკითხებთან დაკავშირებით ბევრი რამ ჯერ კიდევ ბუნდოვანია, მათ შორის მისი ორი ეტაპის ურთიერთმიმართების საკითხიც. თუმცა სრულიად აშკარაა, რომ დღეისათვის მის პირველ საფეხურად დიფერენცირებული მარტყოფის ჯგუფის სამარხები, როგორც ჩანს, სხვა კულტურული მოვლენაა, ვიდრე მეორე საფეხურისათვის მიკუთვნებული – ბედენის ძეგლები.

ქრონოლოგიურად (თუმცა დროის მცირე ჩარჩოში) და, რაც მთავარია, კულტურული კონტექსტის თვალსაზრისით, ისინი, რა თქმა უნდა, განსხვავებულია და ამაზე ყველაზე უკეთ სადიაგნოსტიკო მასალა – კერამიკა – მეტყველებს. მაგრამ, ჯერჯერობით, საგანგებოდ დეტალურად არ გამოკვლეულა სიმპტომატური ნიშნების მთელი ის სერია, თუ რა თავისებურებებსა და სხვაობას ამჟღავნებენ ურთიერთისაგან მარტყოფისა და ბედენის ჯგუფის კომპლექსები, მათ შორის, ანატოლიურ სამყაროსთან მათი კავშირურთიერთობის მიმართებითაც. ადრეყორდანული, განსაკუთრებით მარტყოფული, და მტკვარ-არაქსული კომპლექსების კულტურულ მიმართებას მცირე, მაგრამ მნიშვნელოვანი გამოკვლევა უძღვნეს ზ. მახარაძემ და ორჯონიკიძემ (Махарაძე, Орджоникидзе 2007, 83-84).

მარტყოფისა და ბედენის ჯგუფის კომპლექსებს შორის ყველა კატეგორიის მასალების (თიხის ჭურჭელი, ლითონი, ძვალი, მხატვრული ხელოსნობის ნიმუშები და ა.შ.) მიხედვით საერთო და განმასხვავებელ ნიშან-თავისებურებათა დადგენა ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ასპექტია მათ შორის მჭიდრო ურთიერთობის არსებობა-არარსებობის დადგენის თვალსაზრისით, რომ არაფერი ვთქვათ თვით ჩვენ მიერ განსახილველად შემოთავაზებულ ორ რეგიონს (ანატოლია და სამხრეთ კავკასია) შორის პრეისტორიული ხანის ერთი კონკრეტული მონაკვეთის მანძილზე (ძვ.წ. III ათასწლ. მეორე ნახევარი) კავშირურთიერთობის მასშტაბურ პრობლემაზე. წინასწარ შეიძლება ვთქვათ, რომ ამ ტენდენციას ჯერჯერობით მხოლოდ მარტყოფის ჯგუფის ძეგლები ავლენენ მკაფიოდ.

გარდა სამხრეთ კავკასიის კულტურების ლოკალიზაციის საკითხისა, რომელსაც ასე მკაფიოდ გვიხვენებენ ზემოაღნიშნული კულტურები, ანატოლიასთან მიმართებით დგება ასევე სხვა პრობლემებიც. მაგალითად, თუ საიდან ვრცელდება ეს კულტურები აქ, სად იყო მათი პირველსაცხოვრისი და როგორ გაფართოვდა იგი ანატოლიის ფარგლებში, როგორ მოიცვა მაღათიის არეალი, რომელიც სხვა კულტურის მატარებელ ტომთა მიერ იყო უკვე ათვისებული. რა იყო ეს, მათი მშვიდობიანი თანაცხოვრება თუ სხვა რამ და ა.შ. ამ და სხვა მრავალი პრობლემის ძიებასა და გახსნას (თუმცა ცალკეული განსხვავებული თვალსაზრისები უკვე გამოთქმულია) ამჟამინდელი სხვადასხვა სახელმწიფოს მეცნიერებათა ერთობლივი და კოორდინირებული კვლევა სჭირდება. ამის ერთ-ერთი პირველი მაგალითი კი ზემოხსენებული ქართულ-იტალიური შიდა ქართლის არქეოლოგიური კვლევის პროექტია.

სენსაციური მნიშვნელობისა გახლდათ XX ს. 30-იანი წლებშივე იმ სამარხეული ძეგლების აღმოჩენა, რომლის საფუძველზეც ბ. კუფტინის მიერვე პირველად იქნა დიფერენცირებული შუა ბრინჯაოს ხანის განვითარებული ეტაპის – ძვ.წ. III ათასწლეულის ბოლო საუკუნისა და II ათასწლეულის პირველი მეოთხედის – თრიალეთის ბრწყინვალე ყორდანების

კულტურა, რომელმაც დასაბამი დაუდო უძველესი ეპოქის ანატოლიურ-ამიერკავკასიური კულტურული კონტაქტების კვლევის საქმეში ახალ ეტაპს (Куфтин 1941, 78-100).

ამ კულტურის პირველი აღმოჩენების მიხედვით ცხადი გახდა ამ საკითხის კვლევის განსაკუთრებული პრიორიტეტულობა მთელი ეპოქის და ამავე დროს თრიალეთური კულტურის გენეზისის და მისი არნახული დაწინაურების შესწავლის საქმეში. ამ თვალსაზრისით არსებითი მნიშვნელობის იყო ბ. კუფტინის მიერ ჩატარებული კვლევა, რომელსაც დღესაც არ დაუკარგავს მეცნიერული მნიშვნელობა.

ანატოლიურ სამყაროსთან კონტაქტის მხრივ სრულიად განსაკუთრებული მოვლენა სწორედ თრიალეთური კულტურაა, რომელიც არა მარტო ანატოლიასთან, არამედ წინა აზიის ზოგ სხვა რეგიონთან მიმართებითაც კავშირების მკვეთრი გაცხოველებით გამოირჩევა ბრინჯაოს ხანის მთელ ხანგრძლივ ქრონოლოგიურ დიაპაზონში.

მახლობელ აღმოსავლეთთან კონტაქტების გაცხოველებას, რასაკვირველია, თავისი გამომწვევი მიზეზები ჰქონდა და კავშირურთიერთობათა სისტემის აწყობა და ჩამოყალიბება საკმაოდ რთულ, კომპლექსურ საზოგადოებებს და გარკვეულად უკვე დაწინაურებული სტრუქტურის მქონე ერთეულს შეეძლო განეხორციელებინა. ასეთი რამ კი თრიალეთური კულტურის შემთხვევაში უკვე არა მხოლოდ თეორიულ დონეზე შეგვიძლია ვივარაუდოთ, არამედ მატერიალური კულტურის კომპლექსების საფუძველზეც დავეუშვათ (Puturidze 2003, 111-127).

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ანატოლიურ-სამხრეთკავკასიური ურთიერთკავშირების რეალიზაციის ერთ-ერთი გზა შესაძლოა სამცხეზე გადიოდა, რადგან იგი ერთ-ერთი ყველაზე ხელსაყრელი მარშრუტი ჩანს ძველადმოსავლური ცივილიზაციებისაკენ მიმავალ გზათა შორის. ლოგიკურად ეს გეოგრაფიული ნიში ძნელი საფიქრებელია, რომ არ ყოფილიყო გამოყენებული კულტურული ან სხვა ხასიათის კონტაქტების განხორციელებისათვის ძვ.წ. III-II ათასწლეულებში სამხრეთ კავკასიასა და, მეორე მხრივ, ზემო მესოპოტამიას, აღმოსავლეთ ანატოლიასა და შესაძლებელია, უფრო შორეულ რეგიონებს შორის. თუმცა, უნდა აღვნიშნოთ ისიც, რომ, ჯერჯერობით, თრიალეთის ბრწყინვალე ყორღანების ადრეული ძეგლები აქ ჯერ კიდევ არ გამოვლენილა. ამიტომ, ამ ეტაპზე, რაიმე კონკრეტული მოსაზრების გამოთქმა ამასთან დაკავშირებით ნაადრევად მიგვაჩნია.

სამხრეთ საქართველოს სასაზღვრო ზოლში აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალები უდავოდ მეტყველებენ წინააზიური მხატვრული ხელოსნობის ტრადიციის გავლენაზე. და მაინც, სამხრეთ კავკასიის წინა აზიასთან დამაკავშირებელი გზების საკითხი დღეისათვის ჯერ კიდევ საკმაოდ ბუნდოვანია. ამიტომ ამ მიმართულებით კვლევას ჩვენ განსაკუთრებული მნიშვნელობის საშურ საქმედ ვთვლით და მისი გარკვევა მით უფრო წარმატებული იქნება, რაც მომიჯნავე ზონების (აღმოსავლეთ თურქეთი, სომხეთი, ირანის პლატო, ზემო ევფრატის დინება – სირიის, ჩრდილო ერაყისა და თურქეთის მონაკვეთები – საქართველო და აზერბაიჯანი) არქეოლოგიური მონაცემები კომპლექსურად და ურთიერთმიმართების პრინციპით იქნება იქნება გაანალიზებული.

ამ თვალსაზრისით, კვლევის ერთადერთი სწორი ტაქტიკა იქნება იმ თანამედროვე პოლიტიკური ერთეულების სამეცნიერო პოტენციალის საქმიანობის კოორდინირება, რომლებიც ამ უძველესი გეოკულტურული ზოლის ურთიერთკავშირების და საკონტაქტო გზების შესწავლაზე მუშაობენ. ერთი განსაკუთრებული ასპექტი ამგვარი სამეცნიერო მიმართულებისა არის სამხრეთ კავკასიისა და ანატოლიის უძველესი კონტაქტების კვლევა, რომელსაც სულ უფრო მეტი პერსპექტივა და შესაძლებლობა აქვს. ამიტომ ამ მიმართულებით მკვლევართა ინიციატივას მეტი სტიმულირება სჭირდება სამეცნიერო ცენტრების მხრიდან.

კავშირურთიერთობების, მათ შორის ანატოლიასთანაც, საკითხები ყოველთვის და აშკარად ყველაზე მეტი ინტერესის საგანი იყო როგორც ქართულ, ისე დასავლეთის არქეოლოგიაში. სხვადასხვა დროს მას შეეხნენ: ე. მინსი (Minns 1942), ჩ. ბარნეი (Burney 1989, 45-52; 1971), ა. პალმიერი და გ. ნოკერა (Palmieri, Nocera 1999, 179-190), ა. ლილიკვისტი (Liliquist

1993, 29-94), რ. მაქსველ-ჰისლოპი (Maxwell-Hyslop 1971), კ. რუბინსონი (Rubinson 2001, 123-124; Rubinson 2003a, 128-143; Rubinson 2003b, 237-242), ო. ჯაფარიძე (ჯაფარიძე 1969; 2006) კ. კუშნარიოვა (Кушнарева 1993), გ. ქავთარაძე (ქავთარაძე 1985; Kavtaradze 2004, 539-556), ნ. ჯაფარიძე (ჯაფარიძე 1981), ე. გოგაძე (გოგაძე 1972), ვ. ოგანესიანი (Оганесян 1988 145-161), დევეჯიანი (Devedjian 2006), მ. აბრამიშვილი (აბრამიშვილი 2003, 48-52), გ. ნარიმანიშვილი (ნარიმანიშვილი 2010), გ. არეშიანი (Areshian 2007, 26-54), ა. ოცფირატი (Özfiat 2001; Özfiat 2007, 113-140), მ. ფუთურიძე (ფუთურიძე 2003, 111-127; 2005, 8-22; 2006, 66-76) და სხვები. სხვადასხვა მკვლევართა მხრიდან მიუხედავად ასეთი დაინტერესებისა, ანატოლიურ-თრიალეთური კონტაქტის კვლევა ჯერ კიდევ არაერთ საკითხს ტოვებს ღიად. მის მომავალ კვლევასაც რამდენიმე დამოუკიდებელი ასპექტით მასალათა სათანადოდ გაანალიზება ესაჭიროება და იგი კვლევითი პროექტების ჩამოყალიბებას მთელი აუცილებლობით მოითხოვს.

როგორც ვხედავთ, ანატოლიურ-სამხრეთკავკასიური ადრელთონების ეპოქის კავშირურთიერთობების თემატური რეპერტუარი მრავალფეროვანია და იგი არაერთ კულტურას სწვდება. იგი ამავე დროს რთულია იმდენად, რამდენადაც თითოეული სხვადასხვა კულტურის კონტაქტი მის შიდა პრობლემატიკას უკავშირდება და ამდენად მასთან კავშირშია გასაანალიზებელი კონკრეტულად ამა თუ იმ კულტურის და ეპოქის სპეციალისტთა მიერ. კიდევ ერთხელ მოვიყვან მაგალითად თრიალეთის ბრწყინვალე ყორღანების კულტურის შემთხვევას, სადაც ეს საკითხი უშუალოდ და სიღრმისეულად უკავშირდება ამ კულტურის გენეზისისა და შიდა პერიოდიზაციის კვლევის საკითხებს.

წარმოდგენილი მონაცემებითაც ცხადია ადრელთონების ხანის ანატოლიურ - სამხრეთკავკასიური კავშირურთიერთობების საკითხის შესწავლის პოზიტიური დინამიკა როგორც საველე-გათხრითი, ისე თეორიული მიმართულებით. ფაქტია, რომ ბოლო ათწლეულებში წარმართულმა კვლევამ საყურადღებო მონაცემები მოგვცა მაგრამ სასურველია, მათზე მუშაობა უფრო მეტი ინტენსივობით წარიმართოს.

საბედნიეროდ, ანატოლიურ-ამიერკავკასიური კავშირურთიერთობების საკითხზე მუშაობა საქართველოში გრძელდება, მათ შორის, რაც ძალიან სასიამოვნოა, ახალგაზრდა არქეოლოგების მიერაც. შესაბამისად, ანატოლიის და სამხრეთ კავკასიის პრეისტორიული ეპოქის კულტურული კავშირურთიერთობებისა და საკუთრივ თრიალეთური კულტურის გენეზისის საკითხების კვლევა ერთ-ერთ უაღრესად მნიშვნელოვან პრობლემატიკად მიგვაჩნია დღევანდელ არქეოლოგიურ მეცნიერებაში. ამ საკითხებზე დასავლეთისა და კავკასიულ მკვლევართა ყურადღების აქცენტირება და მათი კოორდინირებული მუშაობა, ვფიქრობ, გადაუდებლად აუცილებელი და მნიშვნელოვანი შედეგების მომტანი იქნება.

რაც შეეხება აქ წარმოდგენილი საკითხის პერსპექტივას: რა მოსალოდნელი შედეგები შეიძლება ჰქონდეს მას და რამდენად აქტუალური და მიმზიდველია გლობალურ საკითხთა ჭრილში მისი შესწავლა? საჭიროდ მიგვაჩნია აღვნიშნოთ, რომ პრობლემას, რომელსაც შევხვით, გადააწყვეტი მნიშვნელობა აქვს არა მხოლოდ კულტურათა ლოკალიზაციის, არამედ წინა აზიისა და კავკასიის ბრინჯაოს ეპოქის არქეოლოგიურ ძეგლთა სინქრონიზაციის და კულტურათა პერიოდიზაციის ამჟამად არსებული სქემების შესწორება-დაზუსტების თვალსაზრისით. ვგულისხმობთ წინა აზიისა და სამხრეთ კავკასიის ძეგლების სინქრონიზაციასა და მის საფუძველზე პერიოდიზაციის სქემის წესრიგში მოყვანას. ეს კიდევ ერთხელ მიუთითებს მასლობელი აღმოსავლეთის ამ ცენტრალური რეგიონისა და მისი უშუალო მეზობლის – სამხრეთ კავკასიის კონტაქტების პრობლემატიკის უდიდეს მნიშვნელობაზე ბრინჯაოს ეპოქის არქეოლოგიაში.

ლიტერატურა:

აბესაძე 1969: ც. აბესაძე, ლითონის წარმოება ამიერკავკასიაში ძვ.წ. III ათასწლეულში. თბილისი.

აბრამიშვილი 2003: მ. აბრამიშვილი, თრიალეთური კულტურის აბსოლუტური ქრონოლოგიის საკითხისათვის (დამატებითი საბუთები “მაღალი ქრონოლოგიისათვის”). – კავკასიის ბრინჯაო-რკინის ხანის არქეოლოგიის პრობლემები. ძიებანი. დამატებანი X. თბილისი, 2003.

გობეჯიშვილი 1980: გ. გობეჯიშვილი, ბედენის გორასამარხების კულტურა. თბილისი.

გოგაძე 1972: ე. გოგაძე თრიალეთის ყორღანული კულტურის პერიოდიზაცია და გენეზისი, თბილისი.

კახიანი (თანაავტორობით) 2010: კ. კახიანი, უძველესი მეტალურგია და სამთო საქმე საქართველოში ძვ.წ. VI-III ათასწლეულებში, თბილისი.

კიკვიძე 1972: ი. კიკვიძე, ხიზანანთ გორის ადრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლარი. თბილისი.

ლორთქიფანიძე 2002- ო. ლორთქიფანიძე ქართული ცივილიზაციის სათავეებთან, თბილისი, 2002.

მახარაძე 1994: ზ. მახარაძე, ციხიაგორას მტკვარ-არაქსული ნამოსახლარი, თბილისი, 1994.

მახარაძე, ფუთურიძე, როვა 2010: ზ. მახარაძე, მ. ფუთურიძე, ე. როვა, შიდა ქართლის ქართულ-იტალიური პროექტის შედეგები ნაცარგორის ნამოსახლარისა და სამარონის კვლევის პერსპექტივით. – საერთაშორისო კონფერენცია “საქართველოს არქეოლოგია საუკუნეთა მიჯნაზე: შედეგები და პერსპექტივები”. მოხსენებთა თეზისები. თბილისი.

მირცხულავა 2010: გ. მირცხულავა, მტკვარ-არაქსის კულტურის პრობლემები. თბილისი.

მინდიაშვილი (თანაავტორობით) 2010: გ. მინდიაშვილი, უძველესი მეტალურგია და სამთო საქმე საქართველოში ძვ.წ. VI-III ათასწლეულებში, თბილისი.

ნარიშანიშვილი 2009: გ. ნარიშანიშვილი, სიახლენი თრიალეთის კულტურაში. თბილისი.

ორჯონიკიძე 2004: ა. ორჯონიკიძე, მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარების ძირითადი საფეხურები აღმოსავლეთ საქართველოში.

ფუთურიძე 2002: მ. ფუთურიძე სამხრეთ-კავკასია-ეგეოსური სამყაროს კულტურული კონტაქტების საკითხისათვის. – ენა და კულტურა. №3. თბილისი.

ფუთურიძე 2006: მ. ზოგიერთი მოსაზრებანი თრიალეთური კულტურის მხატვრული ხელოსნობის განვითარების ტენდენციების შესახებ. - ძიებანი საქართველოს არქეოლოგიაში. № 17-18. თბილისი.

ფხაკაძე 1963: გ. ფხაკაძე, ქვემო ქართლის ენეოლითი. თბილისი.

ქავთარაძე 1985: გ. ქავთარაძე. ანატოლიაში ქართველურ ტომთა განსახლების საკითხისათვის, თბილისი.

დამბაშიძე (თანაავტორობით) 2010: ი.დამბაშიძე, უძველესი მეტალურგია და სამთო საქმე საქართველოში ძვ.წ. VI-III ათასწლეულებში, თბილისი.

ღლონტი 2006: მ. ღლონტი, რელიეფურორნამენტური ჭურჭელი არაგვის ხეობიდან. – ძიებანი საქართველოს არქეოლოგიაში, № 17-18, თბილისი.

შანშაშვილი, რამიშვილი 2010: ნ. შანშაშვილი, ა. რამიშვილი, თიხის ჰორელიეფი შიდა ქართლიდან. – ძიებანი საქართველოს არქეოლოგიაში. № 19, თბილისი.

ჩუბინიშვილი 1963: ტ. ჩუბინიშვილი, ამირანის გორა. თბილისი.

ჯავახიშვილი, ღლონტი 1962: ა. ჯავახიშვილი, ლ. ღლონტი, ურბნისი I. თბილისი.

ჯაფარიძე 1969: ო. ჯაფარიძე, არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში. თბილისი.

ჯაფარიძე 1998: ო. ჯაფარიძე, ქართველი ტომების ეთნო-კულტურული ისტორიისათვის ძველი წელთაღრიცხვით მესამე ათასწლეულში (ადრეყორღანული კულტურა). - თბილისი.

ჯაფარიძე 1981: ნ.ჯაფარიძე, ბრინჯაოს ხანის ოქრომჭედლობა საქართველოში, თბილისი.

- Археология 1994:** Эпоха ранней и средней бронзы.- Москва.
- Дедабришвили 1979:** Ш. Дедабришвили, Курганы Алазанской Долины., Тбилиси.
- Куфтин 1941:**Б. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети т. I, Тбилиси.
- Кушнарева, Чубинишвили 1970:** К. Кушнарева, Т. Чубинишвили, Древние культуры Южного Кавказа., Ленинград.
- Кушнарева 1993:** К. Кушнарева, Южный Кавказ в IX - II тысячелетий до н. э. С-Петербург.
- Кушнарева, Рысин М. 1999:** К.Кушнарева, М. Рысин, Бедено-алазанская группа памятников Кавказа (к пересмотру хронологии, периодизации и культурно-экономических связей).-Изучение культурного наследия Востока. Культурные традиции и преемственность в развитии древних культур и цивилизации.,С-петербург.
- Махарадзе, Орджоникидзе 2007:** З. Махарадзе, А.Орджоникидзе, Проблемы изучения т.н. «культуры ранних курганов» в Грузии. – Археология, Этнография и Фольклористика Кавказа. Махачкала.
- Мунчаев 1975:** Р. Мунчаев, Кавказ на заре бронзового века., Москва.
- Мусебли 2005:** Н. Мусебли, Позднеэнеолитические Курганы Акстафского района. - Международная научная конференция. Археология, Этнология, Фолклористика Кавказа, Материалы конференции, Баку.
- Мусаев 2006:** Д. Мусаев, Серкертепе - поселение эпохи ранней бронзы., Баку.
- Оганесян 1988:** В. Оганесян, Серебряный кубок из Карашамба. - Историко-филологический журнал, 4 (123), Ереван.
- Путуридзе 1991:** М. Путуридзе Традиции и инновации в Триалеской культуре эпохи средней бронзы. - в кн.: Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии т. 2 Тбилиси.
- Ханзадян 1969:** Э. Ханзадян, Гарни IV: Результаты раскопок 1949-1966 гг., Ереван.
- Areshian 2007:** G. Areshian, From the Extended Families to Incipient Polities:The Trajectory of Social Complexity in the Early Bronze Age of the Ararat Plain (Central Eastern Highlands). – in: Popova L., Hartley C., Smith A. (eds.), Social Orders, Social Landscapes, Newcastle.
- Badalyan, Avetisyan 2007:** R.Badalyan, P. Avetisyan, Bronze and Early Iron Age Archaeological Sites in Armenia, BAR International Series 1697, Lyon and Oxford.
- Batiuk 2005:** S. Batiuk, Migration Theory and the Distribution of the Early Transcaucasian Culture. – Ph.D. Dissertation, University of Toronto.
- Burney 1989:** C. Burney, Hurrians and Proto-Indo-Europeans: The Ethnic Context of the Early Trans-Caucasian Culture. – in: Emre K., Mellink M., Hrouda B, Özguç N. (eds.), Anatolia and the Ancient Near East. Studies in honor of Tahsin Özguç, Ankara.
- Chernykh 1992:** E. Chernykh, Ancient Metallurgy in the USSR., Cambridge.
- Chernykh and others 1996:** E. Chernykh, L. Avilova L. Circumpontic Metallurgical Province and Metal from Troy. - The Workshops and the Posters of the XIII International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences, vol. 2. Abstracts. - Forli.
- Collon 1982:** D. Collon Some Bucket Handles. - "Iraq", vol. XLIV, N 1.
- Devedjyan 2006:** S. Devedjyan, Lori Berd. II., Yerevan.
- Esin 1982:** U. Esin, Tepecik Excavations, 1974. – in: Pekman S (ed.), Keban Project 1974-1975 Activities. Keban Project Publications, Series 1, # 7, Ankara.
- Frangepanne 2007:** M. Frangepanne, The Development of Early State System Without Urbanisation. – in: M. Frangepanne (ed.), Arslantepe. Roma.
- Frangepanne, Palumbi 2007:** M. Frangepanne, G. Palumbi, Red-Black Ware, Pastoralism, Trade and Anatolian-Transcaucasian Interactions in the 4th-3rd Millenniums BC. – in: Lyonnet B (ed.) , Les Cultures du Caucase (VIe-IIIe millénaires avant notre ère). Leurs Relations avec le Proche-Orient, CNRS Editions, Paris.
- Georgien 2001:** Georgien, Schätze aus dem land des goldenen Vlies. Katalog der Ausstellung des Deutschen Bergbau-Museums Bochum in Verbindung mit dem Zentrum für Archäologischen Forschungen

akademie der Wissenschaften Tbilissi vom 28.October 2001 bis 19.Mai 2002. (Hrsg.: I.Gambaschidze, A. Hauptmann, R. Slotta und Ü. Yalçin).- Bochum.

Gogochuri 2008: G. Gogochuri , Archaeological Sites of the Early Barrow Period in Aragvi Gorge. – in: Sagona A., Abramishvili M (eds), *Archaeology in Southern Caucasus: Perspectives From Georgia. Ancient near Eastern Studies, Monograph Series*, Louvain.

Greenberg 2007: R. Greenberg, *Transcaucasian Colors: Khirbet Kerak Ware at Khirbet kerak (Tel Bet Yarah)*. – in: Lyonnet B (ed.) , *Les Cultures du Caucase (VIe-IIIe millénaires avant notre ère). Leurs Relations avec le Proche-Orient*, CNRS Editions, Paris.

Hauptmann 2000: H. Hauptmann, *Zur Chronologie des 3. Jahrtausends v. Chr. am oberen Euphrat Aufgrund der Stratigraphie des Norşuntepe*. – in: Marro C., Hauptmann H (eds), *Chronologies des Pays du Caucase et de l' Euphrate aux IV-III Millénaires*, Paris.

Jalabadze, Palumbi 2008: M. Jalabadze, G. Palumbi, *Kura-Araxes Tombs at Aradetis Orgora*. – in: Sagona A., Abramishvili M (eds), *Archaeology in Southern Caucasus: Perspectives From Georgia. Ancient near Eastern Studies, Monograph Series*, Louvain.

Kavtaradze 2004: G. Kavtaradze, *The Chronology of the Caucasus during the Early Metal Age: Observations from Central Trans-Caucasus*. – in Sagona (ed.), *A View from the Highlands. Archaeological Studies in Honour of Charles Burney*, Peeters, Herent.

Koridze, Palumbi 2008: E. Koridze, G. Palumbi, *The Cemetery of Aradetis Orgora*. – in : Sagona A., Abramishvili M (eds), *Archaeology in Southern Caucasus: Perspectives From Georgia. Ancient near Eastern Studies, Monograph Series*, Louvain.

Liliquist 1993: Ch.Liliquist, *Granulation and Glass: Chronological and Stylistic Investigations at Selected Sites, ca. 2500-1400 B.C.- BASOR, N 290-291*.

Lyonnet 2000: B. Lyonnet, *La Mesopotamie et le Caucase du Nord au IV et au début du III e Millénaires av. N. E.: Chronologies de la Culture de Majkop. Etat de la Question et Nouvelles Propositions*, in: Marro C., Hauptmann H (eds), *Chronologies des Pays du Caucase et de l' Euphrate aux IV-III Millénaires*, Paris.

Lyonnet 2007: B. Lyonnet, *Introduction*. – in: Lyonnet B (ed.) , *Les Cultures du Caucase (VIe-IIIe millénaires avant notre ère). Leurs Relations avec le Proche-Orient*, CNRS Editions, Paris.

Marro 1993: Marro C., *Introduction a la ceramique du Haut-Euphrate au Bronze Ancien*. – in: *Anatolia Antiqua, II*, Paris.

Marro, Hauptmann (eds.) 2000: Marro C., Hauptmann H, *Chronologies des pays du Caucase et de l' euphrate aux IV –III millénaires. Institut français d' etudes anatoliennes d' istanbul and De Boccard: Paris*.

Maxwell-Hyslop 1971: K. Maxwell-Hyslop *Western Asiatic Jewellery ca. 3000-612 B.C. - London*.

Minns 1942: E. Minns, *Recent Archaeological Research in Transcaucasia*. – in: *Nature*, July 4, 28.

Müller-Karpe1995: M. Müller-Karpe, *Zu den Erdgräbern 18, 20 und 21 von Assur. Ein Beitrag Zur mesopotamischen Metallgefäße und Waffen von der Ende 3. zum 2. Jahrtausend v. Chr.- Mainz*.

Özfiat 2001: A.Özfiat, *Doğu Anadolu Yayla Kültürleri.*, Istanbul.

Özfiat 2007: A.Özfiat , *A survey of pre-classical sites in eastern Turkey. Fourth preliminary report: the eastern shore of Lake Van*. – in: *Ancient Near Eastern Studies*, 44.

Özgüç 1986: T. Özgüç, *Kültepe-Kaniş II. New Researches at the Trading Center of the Ancient Near East.- Ankara*.

Palumbi 2008: G. Palumbi “*Red and Black. Social and Cultural Interaction Between the Upper Euphrates and Southern Caucasus. Communities in the Fourth and Third Millennium BC*.”

Persiani 2004: C. Persiani, *An Early Bronze Age II Pottery Complex from Pit K1031 in Arslantepe, Turkey – Period VI C. - Origini, XVIII*.

Pitskhelauri 2002: K. Pitskhelauri, *South Caucasian Ancient Civilization in Gareji Desert (Udabno)*. – in: *Festschrift für Manfred Korfmann. MAUERSCHAU, Band II. Remshalden Grunbach*.

Puturidze 2003: M. Puturidze, Social and Economic Shifts in the South Caucasian Middle Bronze Age. – in: Archaeology in the Borderlands: Investigations in Caucasia and Beyond (eds.) Rubinson & A. Smith., Los Angeles.

Puturidze 2005: M. Puturidze, About the Problem of South Caucasian-Near Eastern Cultural Relations According to the items of Artistic Craft During the First Half of the 2nd Millennium BC. – METALLA, # 12. 1/2. Bochum.

Rubinson 1976: K. Rubinson, The Trialeti Culture (Transcaucasia, Near East). Ph.D. Dissertation, New York.

Rubinson 2001: K. Rubinson, Metal Vessels with Basket Handles at the Trialeti Culture .- in: Caucasus. Essays on the Neolithic-Bronze Age Archaeology. Tbilisi.

Rubinson 2003: K. Rubinson, Silver Vessels and Cylinder Sealings: Precious Reflections of the Economic Exchange in the Early Second Millennium BC. – in: Archaeology in the Borderlands: Investigations in Caucasia and Beyond (eds. K. Rubinson & A. Smith)., Los Angeles.

Sagona 1998: A.Sagona, Social Identity and Religious Ritual in the Kura-Araxes Cultural Complex: Some Observations from Sos Höyük. – in: Mediterranean Archaeology, 11.

Sagona A., Sagona C. 2000: A.Sagona, C. Sagona, Excavations at Sos Höyük, 1998 to 2000 : Fifth Preliminary Report. Ancient Near Eastern Studies, XXXVII. London.

Sagona, Zimansky 2009: A. Sagona, P. Zimansky, Ancient Turkey., London and New York.

Sevin, Özfirat 2001: V. Sevin, A. Özfirat, Van-Karagündüz Excavations. – in: Belli O (ed.), Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey 1932-2000. Istanbul.

Yakar 1985: J. Yakar, The Later Prehistory of Anatolia: The Chalcolithic and Early Bronze Age. BAR International Series 268. Oxford.

M. Puturidze (Tbilisi)

On the study of Anatolian – South Caucasian interrelations of the Early Metals Period in archaeological science and its perspectives

Summary

The present article discusses the problem of cultural interrelations between the South Caucasus and Anatolia focusing attention on an era of later prehistory. Different archaeological cultures of the Early Metals Period quite obviously reveals close relations between the mentioned regions. Even more, in some cases cultural identity of some certain regions was recorded.

We tried to concentrate attention on major problems of Early Bronze Age Kura-Araxes Culture, so-called Early Kurgans Culture of the intermediate period from Early to Middle Bronze Age and specially on the Trialeti Culture of the developed stage of MBA. This attempt to illustrate most important problems of the Early Metals Period's cultures was carried out in context of consideration of studies by many Caucasian and Western World's scholars.

Appearance of the new, flourishing Trialeti Culture in the map of Old World means not only the II, developed stage of Middle Bronze Age but also the beginning of great social and cultural changes in society. The process of deepest social stratification quite evidently shows around hundred burial sites of the Trialeti Culture. The giant kurgans provides evidence for a huge concentration of power and wealth in the hands of ruling elite and signals about the social changes and activating interrelations with bordering areas.

From the very mid 4th millennium BC and afterward till the mid 3rd millennium BC the biggest part of the South Caucasus was populated by the ethno-cultural group bearer of the Kura-Araxes Culture. Their important role is quite perceptible in the ancient history not only the Caucasus, but also of the Ancient Anatolia.

When discussing the South Caucasian and Anatolian interrelations I am basing on an assumptions of many scholars expressed in their publications. It shows that special comparative study of certain spheres of their activity still never carried out, nevertheless that some scholars studied the various problems of it. It should be high lighted that posed subject is very important not only from the viewpoint of detail research of one of the certain cultural tradition but as well the correct understanding of social and ethno-cultural processes which had place at the mid III-early II millenniums BC in the South Caucasus. Funeral ritual recorded in kurgans of most southern part of Georgia, Lower Kartli gives an interesting evidences for the re-assessment of the funeral tradition of Trialetian tribes and it's supposed origin and perhaps moved back the lower chronological frame of this MBA culture. It is clear that for the elite society of the Trialeti Culture was familiar specific and complicate burial tradition well known for scholars from the Alaca Hoyuk royal tombs.

The fluorescence of the Trialeti Culture marks not only the second (II), developed stage of the South Caucasian Middle Bronze Age but also of major changes and innovations in the societies of that region. An intensification of social stratification and especially close interrelation with the neighbouring area of Anatolia is quite evident for the specialists. Materials of high artistic craft of more than hundred burial sites of the Trialeti Culture demonstrate a close similarity with the items that comes from the Anatolia and other regions of the Near East as well.

Some scholars, whose opinions of which are discussing here, items of the Trialeti Culture consider with the primary focus on issues of interrelations with Anatolian region. We suppose that lots of certain artefacts yield traces of the direct Ancient Anatolian influences.

Owing to this currently arise an ever growing feeling of necessity to conduct a detail study of the Trialetian burial complexes in accordance with ancient Anatolian civilizations. Elucidation of the mentioned culture in such context seems to me absolutely necessary for solving the problem of it's origin, which is still being discussed mainly from the view point of it's diversity with previous local cultural tradition.

Марина Путуридзе (Тбилиси)

Исследование проблемы анатолийско - южнокавказского взаимоотношения эпохи ранних металлов в археологической науке и ее перспективы

Резюме

Изучение проблемы Анатолийско - Южно Кавказского взаимоотношения эпохи ранних металлов имеет давнюю историю и она начинается с периода начала XX века. Последующая активная работа в этом направлении продолжается начиная с 30-40 годов того же столетия и она связывается с археологическими раскопками Б. Куфтина в Цалкинском районе. С этими раскопками связываются сенсационные памятники и выявление новых археологических культур.

Усилиями Б. Куфтина в первые была определена и датирована началом 2 –го тыс. до н.э. Триаletская культура периода развитого этапа эпохи ранних металлов (Куфтин 1941, 78-100) . Именно эта культура положила основу новому этапу в деле изучения проблемы Анатолийско - Закавказских культурных контактов в эпоху бронзы. В этом плане не менее важно и куро-аракская культура датированная эпохой ранней бронзы.

С началом выявления Триаletских памятников стало ясно приоритетность темы взаимоотношений указанных регионов как в деле всей бронзовой эпохи, так и исследования вопросов генезиса и невидимого процветания этой необыкновенной культуры. В этом плане этапным рубежом является исследование, проводимое самим Б. Куфтиным, который по сей день не теряет особую значимость. Само собой ясно, что каждое новое открытие последственно обогатил и вносил определенную ясность в этой сложной проблематике.

В публикациях известных Грузинских, Кавказских, а также специалистов Западного мира определенное внимание уделялась изучению некоторых аспектов проблемы взаимоотношении Триаletской культуры с анатолийским миром. Несмотря на это, сегодня мы не можем констатировать, что в вышеуказанной проблематике все ясно и определено. К сожалению, это далеко не так.

То обстоятельство, что предложенная тематика имеет особую важность, видно из того, что не один специалист работающий над триаletской культурой не мог обойти эту тему. В следствие этого накопились разные предположения которые нуждаются в специальном анализе в свете новых открытий сделанных в Анатолии. Приятно отметить, что в эту работу включились и молодые археологи, докторанты Грузинской археологической школы (Л. Чабашвили, З. Шеразидшвили, Д. Нариманишвили).

Все это дает повод рассмотреть проблематику культурных взаимоотношении Закавказья и Анатолии, а также генезиса Триаletской культуры как вопроса особой важности для развитой претсторической эпохи. В будущем, углубленное внимание, хорошо координированная работа специалистов и акцентирование над этой проблематикой, по всей вероятности, будет способствовать решению этой темы и принесет результат.

В связи с вышеуказанной проблемой следует выделить исследования которые проводились с одной стороны учеными Кавказской и в частности Грузинской археологической школы, а с другой, тех, которые делаются в Западном мире.

Здесь же следует указать о тех исследованиях которые проводились и проводятся сегодня в разных научных центрах. Отметим, что изучение культурных, политических и торгово - экономических отношений между изучаемыми регионами оказалось а центре внимания разных археологических школ Кавказа, Запада и России. В предложенной работе представлено динамика научной мысли по данному вопросу.

Особый период в изучении вопроса Закавказско - Анатолийских взаимоотношении связывается с именем академика Бориса Александровича Куфтина, который начал раскопки на территории строительства Цалкинского водохранилища. Открытие великолепных археологических памятников позволило ему дифференцировать три разные культуры (Куро - Аракская, группа ранних триалетских курганов и «Блестящая Культура Триалетских Курганов) и точно определить их хронологические рамки.

Заложенная Б. Куфтиным основа явилось правильным фундаментом на которой опираются последующие доводы и достижения сделанные в связи вышеуказанными культурами. Все эти три археологические культуры хорошо иллюстрируют имеющиеся отношения с Анатолией в эпоху Ранней и Средней Бронзы.

Среди самых важных работ в которых специалисты касаются вопросам касающихся куро-аракской -, т.н. ранних курганов - и триалетским культурам отметим следующих авторов : Б. Куфтин, О.Джапаридзе, А. Джавахишвили, Л. Глonti, Г.Гобеджишвили, Т.Чубинишвили, Е.Гогодзе, Г. Мирцхулава, Г. Пхакадзе, К. Пицхелаури, Ш. Дедабришвили, Г. Миндиашвили, Г. Кавтарадзе, Н. Джапаридзе, Н. Шаншашвили, А. Орджоникидзе, З. Махарадзе, М. Джалабадзе, И. Гамбашидзе, Г.Гогочури, М. Путуридзе, Р. Мунчаев, Е. Черных, Т. Ахундов, Е.Ханзадян, К.Кушнарера, Р. Бадалян, П. Аветисян, Г. Арешян, Н. Мусебли, Е. Минс, Ч. Барней, К. Рубинсон, В. Севин, А. Оцфират, А. Палмиери, М. Франджипани, Дж. Палумби, А. Сагона, К. Сагона, К. Марро, Г. Гауптман, Б. Лионет, Р. Гринберг, У.Есин, К. Персиани, Ж. Якар, С. Беитук и другие. Список их трудов настолько длинный и что мы решили приложить ее только к библиографии данной статьи.

Следовало бы подчеркнуть, что особую важность проблема взаимоотношении приобретает и в связи Куро - Аракской культурой, который одинаково охватывает Закавказье и восточную Анатолию, включая самую западную ее часть - Малатию.

В связи с вопросом выделения локальных вариантов этой культуры следовало отметить, что восточная Анатолия гораздо менее и плохо изучена нежели другие области Куро - Аракской культуры. Несмотря на это, разведочные и раскопочные работы скромных масштабов позволяют включить восточную Анатолию в ареал ее локализации.

Вопрос активизации контактов Закавказья с Передней Азией, разумеется имел своих вызываемых фактор, и совершенно ясно, что хорошо сложенные культурные и торговые системы взаимоотношении могли быть достигнуты при существовании комплексных обществ, структура которых позволяла налаживать более-менее регулярные контакты. Во время развитого этапа Куро – Аракской- и Триалетской культур совершенно можно предполагать существование таковых.

Активная работа над тематикой Закавказско – Анатолийских взаимоотношений в Грузии продолжается, и весьма приятно, что с участием молодых археологов. Хотим особенно подчеркнуть, что всестороннее и последовательное изучение вопроса и много лет ожидаемый желательный результат в направлении реконструкции культурных и торгово-экономических контактов видется возможным только при налаживании координированной работы специалистов разных археологических школ и стран, на территории которых просторались эти древнейшие культуры Кавказа и Анатолии.

ლიტერატურა, ფოლკლორი

Literature, Folklore

Литература, Фольклор

М. Бабайева (Баку)

Роль и место Гусейн Джавида в кавказской литературе

Одним из ярких представителей романтизма в Азербайджане начале XX века является Г. Джавид. Известный азербайджанский поэт и драматург Гусейн Абдулла оглы Расизаде Джавид родился 24 октября 1882 года в Нахичевани. Отец его был ахундом – духовным лицом. Начальное образование Джавид получил в родном городе в школе нового склада «Мектеби-тербийе». Джавид в 1899-1903 году продолжает свою учебу в Тебризской духовной школе-медресе «Талибие». Здесь он изучает арабский и персидский языки и классическую литературу Востока. Через год из-за болезни глаз Джавид вынужден был бросить учебу и возвращаться в Нахичевань, где он упорно занимается самообразованием.

В 1905 году Джавид едет в Турцию и поступает учиться на литературное отделение Стамбульского университета. В Стамбуле он знакомится с видными турецкими писателями и поэтами. Здесь Джавид особенно находился под сильным влиянием турецкого философа и поэта Риза-Тевфик-бея и был его учеником. В 1909 году Джавид возвращается на родину и длительное время преподает азербайджанский язык и историю литературы в азербайджанских школах Тифлиса, Гянджи, Нахичевани. В 1918 году Джавид переезжает в Баку.

Первое стихотворение Джавида было напечатано в бакинском журнале «Фиюзат» в 1906 году; в 1913 году был издан первый сборник его стихотворений – «Минувшие дни», отпечатанный в Тбилиси в азербайджанской типографии. В 1917 году в Баку издается новый сборник – «Весенняя роса». В 1926 году Джавид лечился в Германии, жил в Берлине. Впечатления от пребывания в Западной Европе отразились в его большой поэме "Азер", над которой поэт трудился в 1926-1937годах.

4 июня 1937 года Гусейн Джавид был арестован. Обвиняли его и во вхождении в состав контрреволюционной националистической организации, и в антисоветской пропаганде среди писателей и даже в шпионаже в пользу иностранного государства. Следствие, начатое 7 июня 1937 года, было закончено 26 мая 1939 года. Оно длилось долгих 23 месяца, 711 дней и ночей. Гусейн Джавид провел их в сырых и темных подвалах НКВД, будучи очень больным человеком. В заключительном обвинении было сказано: «Гусейн Джавид обвиняется в том, что был участником контрреволюционной, националистической организации, существовавшей в Баку. По своим убеждениям он убежденный мусаватист – пантюрист. По косвенным показаниям Гусейна Ахундова, проходит как шпион турецкой разведки. Допрошенный по существу, Гусейн Джавид виновным себя не признал. Обвинение основано на показаниях осужденных по этому делу и подлежит рассмотрению в Особом Совещении при НКВД СССР». [12; 45]

9 июня 1939 года решением Особого Совещания при Народном комиссаре Внутренних Дел СССР Гусейн Джавид был заключен в исправительно-трудовой лагерь, сроком на восемь лет, считая началом этого срока 4 июня 1937 года.

В обстановке начавшихся репрессий и травли передовой части творческой интеллигенции он был объявлен «врагом народа» и в 1939 году сослан в Магадан. Согласно архивным материалам Тайшетского района Иркутской области, Гусейн Джавид (Расизаде) умер от остановки сердца в связи с переохлаждением ног, в 22:30, 5 декабря 1941 года в доме заключенных инвалидов № 21. [12; 80] Гусейн Джавид в 1956 году был посмертно реабилитирован.

Джавид открыл новую страницу в литературе и в драматургии Азербайджана. Своим творчеством Г. Джавид обращается не только азербайджанскому народу и ту эпоху когда он жил, а ко всему человечеству и ко всем временам. Джавида называют Шекспиром Востока. Как Шекспир Джавид

тоже решает важнейшие проблемы современности обращаясь к прошлому своего народа или других стран. [10] Джавид в этих произведениях с помощью истории и исторических личностей отражает свои философские мышления, вопросы гуманизма и человеколюбия.

В молодые года Джавид увлекся поэзией и театром, стал ярким поборником романтического искусства. В духе этого направления в литературе он создает свои первые драмы.

Одна за другим в его творчестве возникали образы, навеянные легендами древнего Востока и романтическими традициями, усвоенными поэтом не только по книгам, но и в результате непосредственного наблюдения действительности, которая их породила, во время его пребывания в Турции, Иране, Германии, Грузии, в родном Азербайджане. Это Шейх Санан, Сиявуш, Хайям, Дьявол (Иблис). Или образы, порожденные самим временем — Шейда, Князь, другие персонажи, взаимодействующие с ними в одноименных пьесах. «В пьесах Г. Джавида также есть мятущийся, наделенный сильными страстями и беспокойством герой-одиночка, который находится в трагическом разладе с обществом и целым миром, представлены остро- драматические конфликты» [6; 12].

В 1912—1914 годах Г. Джавид проживая в Тбилиси и Нахичевани написал трагедию «Шейх Санан». Как известно тема этой пьесы давно существовала в древних персидских и кавказских источниках. Во всех вариантах Шейх Санан был истолкован как суфий, который поднимаясь ступени самопознания достигает вершину духовной степени. У народов Южного Кавказа эта история истолкована немного иначе. Так как здесь в отличие от персидских вариантах Санан не семидесятилетний духовный наставник. Он молодой и в полне в состоянии достигать земной любви любой красивой девушки.

Двадцатые годы прошлого века в Кавказе совсем не время для того чтобы писать исторические драмы, тем более на тему истории и культуры Кавказа. Г. Джавид в «Шейх Санане» воскресил любовь мусульманского духовного лидера Санана и его возлюбленную грузинскую девушку Хумар, дочь священника. Не удивительно что связи с этим критики того времени упрекали Джавида в отдаленности от живых интересов времени и проблем. Но Г. Джавид своим творчеством обращается не только азербайджанскому народу и ту эпоху, когда он жил, а ко всему человечеству и ко всем временам. Он в своих произведениях ставил всеобщие и вечные проблемы. С этими принципами обогащены особенно исторические драмы поэта.

Сложный, противоречивый, трагический характер конфликтов, обретающих вселенский масштаб и общечеловеческую суть, связан у Г. Джавида с тем, что, в отличие от европейских романтиков, болезненно переживавших в начале XIX века крушение феодализма и утверждение буржуазных отношений, оказавшихся на деле «злой, вызывающей горькое разочарование карикатурой на блестящие обещания просветителей» [8; 97], его творчество стало своего рода философским средоточием относительно быстро сменившихся друг друга сразу двух катаклизмов эпохи. «Крах феодализма в Азербайджане, на обломках которого возникали новые буржуазные тенденции, и, спустя два-три десятка лет за этим, полное крушение старого и возникновение нового советского строя, рождавшегося под аккомпанемент грохота первой мировой и гражданской войны». [5; 237] Романтическое мироощущение Г. Джавида и вобрало в себя эту относительно быструю смену исторических декораций, обусловив и нервозность, и напряженность, и драматичность его пьес и исканий в целом. Последовательностью же хода исторических событий, открывавших новые социальные перспективы, обусловлена его творческая эволюция, его колебания от пессимизма, растерянности в "Шейх Санане" и "Дьяволе" к оптимизму и надежде в пьесах "Сиявуш", "Шейда", "Князь" и др.

Представляет интерес и то, как интерпретируется у Г. Джавида тема Востока или Кавказа, тяга романтического героя к экзотическим местам, в которых обычно ищут отдохновения усталые и разочарованные в своей среде персонажи Пушкина и Лермонтова, Байрона. Герой Г. Джавида, находясь на рубеже двух эпох, в беспрестанных поисках духовных и нравственных ценностей, которые он не обнаруживает в феодально-патриархальном обществе, погрязшем в разного рода пороках, так же рвется,

как это делает его Шейх Санан, из собственных чертогов в иные миры и дали, где он, казалось бы, обретает любовь и надежду.

Приемы контраста и гротеска, без которых нет романтического произведения, играют и в "Шейх Санане" на то, чтобы продемонстрировать непримиримость "мусульманского проповедника" с самим собой, невозможность обретения счастья и любви "в христианском мире," [7; 357] где те же социальные законы, что и на родине Шейха Санана. Даже ценой его отступничества от веры, измены тому, что он проповедовал. Находясь как бы в эпицентре "экзотического Востока", романтической герой Г.Джавида ищет выхода в "христианский мир", и парадоксальность этой ситуации ярко подчеркивает некую общую закономерность, открытую романтиками: нет, не может быть гармонии в обществе, основанном на несправедливости. Столь же ярко выражена в драматургии Г.Джавида главная "романтическая тема"- тема любви, неистовой страсти, перед которой нет преград-ни религиозных, ни национальных, ни социальных. [1] Это чувство, подобно любви Шейх-Санана и Хумар, не терпит никаких условностей и ограничений. Мастерство драматурга здесь в том что как Санан, которому лидер муршидов запретил женитьбу, его возлюбленная прекрасная грузинская девушка Хумар тоже, по наставлению умершей матери, не хочет выйти замуж. Г. Джавид соединил персидские и Кавказские мотивы этой темы и в итоге мы свидетельствуем победу чистой и духовной любви.

Ни национальные, ни религиозные предрассудки не могут убить любовь Санана и Хумар, в которой они видят высшее проявление человеческой сущности, они разрушают все преграды на своём пути. Во имя любви Санан окончательно порывает с окружающей средой. Тема идеальной любви противопоставляется в пьесе насилию, фанатизму, предрассудкам. Но в конце концов Санан и Хумар оказываются побеждены в борьбе с окружающим злом. Преследуемые фанатиками, они находят свое спасение в гибели.

Не удивительно что связи с этим критики того времени упрекали Джавида в отдаленности от живых интересов времени и проблем. Но Г. Джавид своим творчеством обращается не только азербайджанскому народу и ту эпоху когда он жил, а ко всему человечеству и ко всем временам. Он в своих произведениях ставил всеобщие и вечные проблемы. С этими принципами обогащены особенно исторические драмы поэта.

1918 год - год создания "Иблиса"-был во многом знаменательным, если не сказать, критическим. Завершались события "злой эпохи", отраженной и в "Иблисе". Конец мировой войны, разобщенность наций, всеобщее отчуждение, разруха и смерть, людское горе и одичание-вот что было итогом этого дьявольского шабаша воистину демонических сил, выпущенных на свободу по злой воле правителей. Разумеется, Г.Джавид "не повторился", воссоздавая этот вечный образ мировой литературы. Он лишь еще больше, чем все его великие предшественники, приблизил Демона к жизни, заставив его соучаствовать в том, что было неприглядного в ней. Если, к примеру, Сатана у Мильтона и Люцифер у Байрона были изгнаны Богом за вольнолюбие, причем байроновский Люцифер был представлен как ниспровергатель божественных установлений, а лермонтовский Демон, "привязанный" в последней редакции поэмы к Кавказу, воплощал в себе "одну, но пламенную страсть"-любовь, то Г.Джавид образом Иблиса преследует конкретную цель-вскрыть первопричину пороков, ввергнувших людей в пропасть неисчислимых бед, сделавших их жестокими друг к другу. [9] В этом и заключен смысл философской темы пьесы. Следует иметь в виду и то обстоятельство, что в мировой литературе уже сложилась определенная тенденция, связанная с ориентацией драматургического произведения, в первую очередь, на читателя. Известны, например, мнения о "незрелищности" отдельных драматургических шедевров, к которым причислялись даже такие образцы, как "Борис Годунов" Пушкина, тот же "Каин" Байрона, хотя и заявленный автором как "мистерия", но обнаруживающий все черты драматургической поэмы [4]. То же самое, думается, относится и к драматургии Г. Джавида, важной чертой которой является экспрессия слова, и уже во вторую очередь драматургический конфликт. « Как в подлинно философском произведении, каковыми являются почти все его пьесы-трагедии, в "Иблисе" главную нагрузку несет монолог, превалирующий над действием. У большинства

писателей, обращавшихся к "сатанинской теме", Демон становился "рупором", позволявшим судить и оценивать картину мира под иным углом зрения, чем-то, что шло от ортодоксальной веры». [10; 459] Взгляд традиционного Демона на миропорядок сам по себе был необычен, дерзок и нес в себе разрушительное начало, что во все времена импонировало радикалам всех мастей и революционерам разного толка: от мелких реформаторов общественного устройства до экстремистов-разрушителей "до основания..."

У Гусейна Джавида "Иблис" демонстрирует рождение Иблиса-человека-сатаны. И подлинный Иблис-традиционный дьявол, становится как бы его "крестным отцом". Рождается человек-иблис, и эти "иблисы" пойдут шагать по свету, неся в своих замыслах кровавые деяния, будущие катаклизмы, тягчайшие испытания человечеству, террор и мрак, который со временем должен поглотить и самого писателя. «Демон-искуситель? Нет, он-скорее всего, «режиссер», «оделирующий» жизнь в соответствии со своими представлениями, наглядно показывающий условия, в которых рождаются преступления и «соблазны жизни», заставляющие людей забыть о Боге, его святых заповедях». [13; 184] «Победы» Иблиса над людьми тем явственнее, чем больше они, подобно Ариффу, проявляют слабость, идут у него на поводу, хотя внутренне и сопротивляясь, сползают к пропасти, становясь жертвой собственных же страстей. Своего рода иллюстрацией этой основной мысли следует считать и женские образы-Хавяр, Рена, а также контрастно противопоставленные друг другу благородный разбойник Эльхан и коварный злодей Ибн Эмин, очень типичные для романтических трагедий персонажи.

Основные мотивы-"братья-соперники", "благородный разбойник", "дьявол-исцелитель", "любовный треугольник", "драма обманутого доверия" и т.п.,-все это определяет коллизии "Иблиса"-пьесы, отражавшей различные грани жизни: от трагически-возвышенных до обыденно-бытовых. Творчество Г. Джавида при всей своей самобытности обнаруживает определенную близость с русским и европейским романтизмом, которое прослеживается и в типе героя, и в характере конфликтов, в их постановке и решении, и по наличию в нем излюбленных для романтиков тем: трагической любви, отказа от устоявшихся общественных представлений, драматичном в своей основе противопоставлении личности и общества, человека и окружающего его мира.

Название «Иблис», то есть «Демон», должно было вызвать ассоциацию с такими известными образами мировой литературы, как Сатана Мильтона, Мефистофель Гете, Люцифер Байрона, лермонтовский Демон и т.д. В том, что тема Иблиса вписывается в эту портретную галерею мировой «демонианы», нет ничего необычного. Ведь Г. Джавиду, как романтику, близки и понятны ощущения и умонастроения такого рода, и среди них мотивы разочарования, мировой скорби, космического неблагополучия, которые были выражены в европейской романтической поэзии, возникшей с самого начала XIX века. И даже то, что всплеск романтизма в Азербайджане пришёлся на конец XIX века, не снизил того внимания, с каким Джавид обратился к этим мотивам. Наоборот, именно обострившиеся исторические катаклизмы его времени (первая мировая война, канун революции и т. п.) позволили ему воочию увидеть в этих событиях подлинно трагические воплощения сатанизма, которые в свое время вызревали в «экспериментальных колбах» романтизма, рождая всего лишь героев мефистофелевского типа. [3]

Для поэта-гуманиста "черный ад" промыслов, а также безумие разразившейся мировой войны, ее "чудовищный шум" невыносимы. Катаклизмы века, его противоречия и события подводят Г. Джавида к необходимости преодолеть абстрактно-политические выводы и представления, ставить и решать важнейшие проблемы современности, обращаться к прошлому своего народа и других стран, чтобы на историко-легендарном материале раскрыть природу контрастов и противоречий века, обещавшего быть эпохой прогресса и развития цивилизации, но, увы, оказавшегося полным социальных и иных кризисов, потрясений и несчастий, уготованных для трудящегося человека.

Г. Джавид раскрыл власть темных сил и контрасты эпохи в своих драматургических произведениях "Шейда" (1913), "Шейх Санан" (1914), "Дьявол" (1917-1918), "Князь" (1929), "Сиявуш" (1933), "Хайям" (1935) и в других пьесах, представив в них целую галерею сильных, протестующих

неординарных героев, бунтующих против несправедливости, тирании, произвола. Именно эти пьесы стали важным достижением романтизма, его ведущим жанром, сохранившим на десятилетия обаяние и идейно-эстетический мир этого направления, возникшего в азербайджанской литературе. «Однако чем объяснить факт развития целого романтического направления в конце XIX-начале XX века, когда в Европе и России романтизм уже оставался в прошлом, уступив место реализму?! В чем секрет появления таких поэтов-романтиков этого периода, как А.Сиххат, М.Хади, Г.Джавид?.. Эти вопросы возникают при чтении пьес и трагедий Г.Джавида, из которых как бы открывается новый и, в то же время, такой привычный нам по книгам Пушкина, Лермонтова, Байрона, Гюго и других классиков романтический мир». [2; 123-124]

В 30-тых годах у Джавида возник замысел воспроизвести историю Ближнего и Среднего Востока. Для того, чтобы воссоздать картину политических интриг, народных движений, семейных нравов, для того, чтобы, показать фигуры исторических персонажей, Тамерлана, Баязида, Хайяма, Пророка и других Гусейну Джавиду потребовалось затратить немало усилий. Один лишь перечень книг, прочитанных автором для этой цели, еще ничего не доказывают. Нужно было обладать редчайшим мастерством, изумительной фантазией, чтобы воскресить весь драматизм жизни, столетия, наделить героев реальными человеческими страстями. Г. Джавид порою сознательно допускал отклонения от хронологии, но всегда стремился дать верное описание эпохи, представить персонажей пьес в реальной обстановке, продемонстрировать в живом диалоге особенности их речи и образ мышления.

В 1929 году Джавид написал пьесу «Князь», который был посвящен революционной теме. Революционные события 1905-го года ярко отразились в пьесе драматурга. Действия в этой пьесе происходят в Грузии в начале XX века, когда строились Советские законы. Чтобы дать пьесе местный колорит Джавид с своей семьей в 1928 году приезжает в Грузию для отдыха в Боржоми. Здесь он начинает вести наблюдение над характером местного населения, учиться грузинскому языку и традициям.

Джавид увидел общество, где грубый денежный интерес стал главной пружиной человеческих действий, где патриотизм и законы-только слова лицемерного прикрытия этого интереса, вызывающего бесчисленные преступления; деньги разъедают семью; превращение духа в товар ставит людей науки и искусства в приниженное положение, порождая бесчисленные трагедии; золото извращает все чувства и отношения.

Интеллектуальный характер, работа мысли находит свое выражение также во вспыхивающих острых диалогах-обсуждениях. В тексте рассыпана целая коллекция афоризмов. Фабула драмы прочно укоренена в исторической действительности XX годов. Место героев в жизни обосновано общественно-политическим этюдом Советской эпохи, прошлое присутствует в настоящем.

В произведениях великого романтика Джавида драматические эффекты усиливали социальные и нравственные контрасты, придавали предельную рельефность вырисовывающейся за ними борьбе Добра и Зла. «У Джавида драматические конфликты и ситуации «работают» на обнажение непримиримых противоречий, коренящихся в самой природе советского строя». [14; 280]

Творческая фантазия Джавида, неотделимая от его феноменальной наблюдательности, постоянно возбуждается вопросами: почему? Каким образом? В силу какого закона? Доискиваясь скрытых, отдаленных причин определенного поворота событий и выявляя в поведении персонажей могущественные объективные законы, Джавид в тоже время сохраняет их внутреннюю свободу, своеобразие, непредвиденное, без чего персонаж не бывает живым. Он выводит людей выдающих по страстности, интеллекту, активности, выражая в них свою веру в возможности человека. Общественно-политическое направление творчества Джавида связано прежде всего его призванием большого художника. Для него иметь настоящий художественный талант значит видеть вещи в истинном свете.

В этом году исполняется 130 лет со дня рождения яркого представителя и одного из основоположников прогрессивного романтизма в Азербайджане - Гусейну Джавиду. Поэт и драматург создал новый стиль и форму психологической и философской драмы, оказал сильное влияние на

формирование азербайджанской литературы XX века и развитие национального театра. Своими произведениями, в которых нашли отражение мотивы философской лирики, вопросы гуманизма и человеколюбия, Гусейн Джавид открыл новую страницу в литературе и драматургии Азербайджана. Гусейн Джавид отказывался изображать "достижения" социализма, за что и был репрессирован и погиб в Сибири в 1941 году.

Суммируя вышеизложенное, Гусейн Джавид не был политизированным человеком, не был членом никаких партий, как интеллигентный и образованный человек, в той или иной мере касался исторической памяти и выражал свое отношение к изображаемым событиям как философ. Будучи продолжателем литературы классической традиции, следовал строгому литературному языку.

Литература:

- Алекперов 1977:** Алекперов З., Трагедия «Шейх Санан» Гусейн Джавида. Баку.
- Алиев 2006:** Алиев К., Теория Азербайджанского романтизма. Баку.
- Алышанлы 2000:** Алышанлы Ш., Романтизм: споры, истины. Баку.
- Ванслов 1966:** Ванслов В.В., Эстетика романтизма. Москва: Искусство, , 404 стр.
- Волькенштейн 1969:** Волькенштейн В.М., Драматургия. Москва: «Советский писатель»,
- Джафаров 1982:** Джафаров Дж., М.Дж. Гусейн Джавид-поэт и драматург. Баку.
- Джавид 1983:** Джавид Г., Пьесы. Баку.
- Заманова 2001:** Заманова Э., Эстетика азербайджанского романтизма XX века. Баку.
- Ибадоглы 1969:** Ибадоглы А., Трагедия «Шейх Санан» Гусейн Джавида. Баку.
- Караев 1982:** Караев Я., Гусейн Джавид. Баку.
- Касымов 2004:** Касымов Г., Проблемы Азербайджанской литературы. Баку.
- Касымов 2007:** Касымов Дж., Путь отправившая Джавида в тюрьму. Баку: «Нурлан».
- Маммед 2001:** Маммед Т., Азербайджанская национальная драматургия. Тбилиси.
- Рустамова 2005:** Рустамова А., Бекир Набиев, Яшар Караев. Азербайджанская литература. Баку.

M. Babaieva (Baku)

The role and place of Huseyn Javid in Caucasian literature

Summary

One of the brightest representatives of Romanticism in Azerbaijan at beginning of the 20th century is H. Javid. The poet and playwright has created a new style and form of psychological and philosophical drama, had a strong influence on the formation of the Azerbaijani literature of the 20th century and the development of the national theater. His works, reflect the motives of philosophical lyrics, problems of humanity and philanthropy. Huseyn Javid opened a new page in the literature and drama of Azerbaijan

მ. ბაბაიევა (ბაკო)

ჰუსეინ ჯავიდის როლი კავკასიურ ლიტერატურაში

რეზიუმე

ჰუსეინ ჯავიდი XX საუკუნის დასაწყისის აზერბაიჯანული ლიტერატურის ერთ-ერთი თვალსაჩინო წარმომადგენელია. პოეტმა და დრამატურგმა შექმნა ფსიქოლოგიური და ფილოსოფიური დრამის ახალი სტილი და ფორმა, რამაც დიდი გავლენა მოახდინა XX საუკუნის აზერბაიჯანულ ლიტერატურასა და ეროვნული თეატრის განვითარებაზე. მისი ნაშრომები ასახავენ ფილოსოფიური ლირიკის მოტივებს, ჰუმანურობისა და ფილანტროფიის საკითხებს. ჰუსეინ ჯავიდმა აზერბაიჯანული ლიტერატურისა და დრამის ახალი ფურცელი გადაშალა.

ც. ბარამიძე (თბილისი)

საკრალური ხე პოლიეთნიკურ კავკასიურ ეპოსში, ქრისტიანულ სახისმეტყველებასა და „ვეფხისტყაოსანში“

კავკასიური ეპოსი პოლიეთნიკურ სამყაროში ჩაისახა. სინამდვილის მხატვრულ ასახვაში – ეპოსში – მოქმედება, გარემო, პერსონაჟთა სულიერი სამყარო, დიალოგი და სხვა თხრობის საერთო ქარგაშია ჩასმული, ექვემდებარება მას, ძირითადად, მისი მეშვეობით გამოიხატება. კავკასიელი ხალხების ეპიკური ქმნილებები დაკავშირებული უნდა იყოს ფართო კულტურული ტექსტის შექმნასთან. კავკასიურმა ეთნოლინგვისტურმა მოზაიკამ ჩამოაყალიბა საკუთარი მატერიალური და სულიერი კულტურის განსაკუთრებული ტიპი, თუმცა კულტურის ეს ტიპი სულაც არ არის ერთგვაროვანი. კავკასიური მითო-რელიგიური წარმოდგენები ერთიანი უნდა ყოფილიყო ამოსავალში, დროით-სივრცულ კონტინუუმში იგი ავლენს ლოკალური კულტურების ტიპოლოგიურ ერთგვაროვნებას და წარმოიქმნება ამ კულტურისათვის დამახასიათებელი ინვარიაციული ფორმები. კავკასიური ეპოსი შეიცავს ღირებულებათა მთელ სისტემას, ადამიანის მოქმედებისა და შინაგანი სამყაროს, სოციალური და მატერიალური გარემოს წარმოსახვის ფართო და შეუზღუდავ შესაძლებლობებს (ნართების ეპოსი). კავკასიური ეპოსის შემადგენელი ეპიზოდები შედარებით დამოუკიდებლობით ხასიათდება. ამიტომაცაა, რომ ხშირად ეპოპეიდან ცალკე მონათხრობია გამოყოფილი და დამოუკიდებლად არსებობს.

კავკასიური ეპოსი პოლიეთნიკური ნიშნით ხასიათდება, რაც გამოიხატება იმაში, რომ ეს ხალხები ათასწლეულების მანძილზე ქმნიდნენ დიდი თუ მცირე ზომის ეპიკურ ჟანრებს, პოეტური თუ პროზაული სახით (მათ შორის, ბალადებს, იგაგ-არაკებს, მოთხრობებს, ნოველებს) ურთიერთთანაცხოვრებით, ამიტომ ღირებულებები ერთი იყო. კავკასიელი ხალხების მხატვრული აზროვნება დღემდე ზეპირმეტყველებასთანაა დაკავშირებული. ეპოსის კლასიკური ნიმუშები წარმართულ ეპოქაშია შექმნილი. მაგალითად, ამირანის თქმულება, ნართების ეპოსი. იგი ჩამოყალიბდა ზეპირი საგმირო სიმღერების საფუძველზე. ეპიკური ქმნილებები განკუთვნილი იყო დიდ სახალხო შეკრებებზე წარმოსათქმელად, სრულდებოდა დეკლამაციითა და სიმღერით. სამწერლობო ტრადიციის უქონლობის გამო ვერ იქნა უზრუნველყოფილი უძველესი კავკასიური ეპიკური ქმნილებების სრულყოფილი შემონახვა განსხვავებით, მაგალითად, გილგამეშის, მაჰაბჰარატას, რამაიანას ეპოსებისა, ჰომეროსის ილიადასა და ოდისეასი, ვერგილიუსის ენეიდასი, ფირდოუსის, საადის, ნიჰამი განჯევის, რუმის, ჯამისა და სხვათა ეპიკური ქმნილებებისა.

კავკასიის ძველი საზოგადოებებისათვის მითოსურ-ეპიკური მემკვიდრეობა ასრულებდა ზეპირი ისტორიის ფუნქციას. იგი იყო მოდელი, რომელიც განსაზღვრავდა საზოგადოების სტრუქტურას, ცხოვრების წესს, მის ზნეობას, ფესვებსა და სულიერ ფასეულობებს, რომლებმაც ხელი შეუწვევს კავკასიელის ტრადიციული სახის ჩამოყალიბებას. კავკასიაში დიდი იყო სხვადასხვა წარმომავლობის ხალხთა მიგრაციები. შემოდირდა განსხვავებული კულტურა,

რომელთანაც ყალიბდებოდა ურთიერთობები. ინტენსიურ კონტაქტებს ცვლიდა იზოლაცია და კარნაკტილობაც.

უძველესი იბერიულ-კავკასიური მითოსურ-ეპიკური სისტემა დიდი ხნის წინ გაფერმკრთალდა, ამიტომ ჩვენ ვახდენთ, გარკვეულწილად, ამ სურათის რეკონსტრუქციას; მასალად გამოყენებულია ტექსტი, სიმღერა, გადმოცემა, ინფორმაცია... კავკასიური მითოსურ-ეპიკური სამყაროს დაშლით ცალკეულ კულტურულ მარცვლებად, ხალხური წარმოდგენებით, ფოლკლორით, მოტივებით, ნახატებითა და ორნამენტებით კავკასიურმა კოლექტიურმა მესსიერებამ გადაარჩინა, შემოინახა გარანტია იმისა, რომ ეზოთერული ელემენტი არ გაშიშვლდება, დარჩება წარსულის მოწმედ და ახლა თუ არა, შეიძლება სხვა ხანაში იქნეს გაგებელი, აღქმული, გააზრებული. კავკასიური პოლიეთნიკური სუბსტრატული სახეები და მოტივები დაკავშირებული უნდა იყოს უძველეს ხანაში ერთიან იბერიულ-კავკასიური წარმოშობის აბორიგენი ხალხების მსოფლმხედველობასთან, ეთნოლინგვისტურ ერთიანობასთან, რომელიც გამოიხატა ენასა და მატერიალური კულტურის ძეგლებში. დღეს ჩვენ განვიხილავთ ამ მსოფლმხედველობის, უძველესი კავკასიური მოძღვრების ერთ-ერთ მთავარ კომპონენტს - საკრალურ ხეს. კავკასიელთა სარწმუნოებრივ წარმოდგენებს საფუძვლად დაედო პოლითეიზმი წარმართული დვთაებებით. იგი მოიცავს ცხოველთა კულტს, მცენარეთა, ციურ სხეულთა და ბუნების მოვლენათა კულტს. ცხოველთა კულტიდან ხარის კულტი უძველესია კავკასიელთა ყოფასა და ხატის მსახურებაში. ხეობა და ტყე, სადაც მსხვერპლშეწირვა ხდებოდა და სალოცავი იყო, წმინდა და საკრალურია. უძველესი მითოწარმოდგენაა ხის კულტი. დღემდე შემორჩენილია ხის თაყვანისცემის ჩვეულება (ნატურის ხე, ხეზე სხვადასხვა საგნის ჩამოკიდება ბატონებთან, საერთოდ, სურვილების აღსრულებასთან დაკავშირებით). ცნობილია, რომ ხატ-სალოცავები, შემდეგში ტაძარი, იმ წმინდა ხის ადგილზე იგება (მაგალითად, წარმართული ჭყონდიდის - მუხადიდის -ადგილას აღიმართა მარტვილის ეკლესია). მუხის (ხის) კულტი წარმოადგენდა ერთიანი კავკასიური სწავლების - დრუიდიზმის - ერთ-ერთ მნიშვნელოვან კომპონენტს. დრუიდიზმი არ უნდა დავიყვანოთ მხოლოდ ხის კულტამდე, მიუხედავად იმისა, რომ ხე აქ ასრულებდა განსაზღვრულ როლს. დრუიდიზმის მსახურთა ფუნქციები გაცილებით ფართო იყო.

ამ მოძღვრების ქურუმები ბუნების მაგიის მცოდნენი, ბუნებრივ მოვლენებთან, სულიერ ძალებთან მომუშავე ოსტატები იყვნენ. მათი მსახურების მთავარი ადგილი არის ტყე, ხეივანი, რადგანაც ხეები, მცენარეები ცხოვრების სტიქიის ცოცხალი განსახიერებაა. ბუნების ენერგიების, მართვა მათი ხელოვნებაა. მათი საყდარია ტყე, სადაც აგებენ საწესჩვეულებო ნაგებობებს, მართავენ რიტუალებს, ასრულებენ მსახურებასა და წარმოთქვამენ სარიტუალო ტექსტებს. მოძღვრების ქურუმები თავად ირჩევენ შეგირდებს 21 წლის ასაკის შემდეგ. საკულტო მსახურებისთვის კურთხევა ეძლეოდათ 40 – 50 წლის ასაკის შემდეგ. ჩერქეზეთში არსებობდნენ მებრძოლი დრუიდები. მათ ეკისრებოდათ ხალხის, ქვეყნის ბედი. ადიღე ხალხების ეს მოძღვრება შეიცავდა მორალურ ფილოსოფიას. ამ მოძღვრებიდან ჩვენამდე მოღწეულია მცირედი (გავიხსენოთ ადიღე ხაბზე). ამ მოძღვრების კოსმოლოგიაა: მიწა, ზღვა, ცა. ხე, როგორც საკრალური სიმბოლო, წარმოადგენს კავშირს მიწასა და ცას შორის. სარიტუალო იარაღებად იყენებენ ნამგალს, ცელს, ხის ტოტს, ტოტს ზარებით (აფხაზეთში), ცხოველის ტყავს, ხის ტყავს. დრუიდებს ჰქონდათ წინასწარმეტყველური ხედვის უნარი, იყენებდნენ შხამიან მცენარეს რიტუალის დროს, მუსიკალურ ინსტრუმენტებს. რიტუალი სრულდებოდა 1 ნოემბერს, 1 თებერვალს, 1 მაისს. რიტუალის კომპონენტებს ტაბუ ედო. წმინდა ცხოველებად გამოიყენებოდა ხარი, ძროხა, თხა... ხის ძირში მიჰქონდათ ყველაფერი მსხვერპლშეწირვისთვის და საზეიმო

ტრაპეზისთვის. ქურუმი თეთრებში იყო ჩაცმული, ძვრებოდა ხეზე, ნამგლით ჭრიდა ტოტს და შემდგომ სწირავდნენ შესაწირავს, ადავლენდნენ ლოცვას ღვთაებებისადმი.

პროფესორ ქეთევან სიხარულიძის აზრით, ცალკეული სახეებისა და მოტივების მიხედვით გამოიყენება კავკასიური მითოლოგიის მთლიანი სახე, რომლის ღერძია დედა-ქალღმერთი თავისი ემანაციებითა და ატრიბუტებით, ღვთაებათა იერარქიის სისტემა, სამონადირეო მითოსი და ნაყოფიერების ღვთაებები, დემონოლოგიური პერსონაჟები... ცალთვალა გოლიათები, რომლებიც მოგვიანებით აღმოსავლეთიდან შემოსულმა დევმა ჩაანაცვლა.

ჩვენი აზრით, კავკასიის მითოპიკური სახეების არქეტიპის მთავარი ღერძია, ამოსავალია უძველესი ფილოსოფიური მოძღვრება, რომელიც იბერიულ-კავკასიური ტომების ერთობის დროს, როგორც ერთიანი სისტემა, ნართების ეპოსის შექმნის დროისათვის უკვე დიდი ხნის დაშლილი იყო.

კავკასიური პოლიეთნიკური საგმირო ეპოსი განადიდებს ფიზიკურ ძალას, განსხვავებული მენტალობისა და კულტურის მქონე საზოგადოების ნაყოფია განსხვავებული მითოლოგიური აზროვნება და ფოლკლორული სახეები. ამ შემოქმედებით პროცესში მონაწილეობს კავკასიაში მოსახლე ყველა ხალხი: იბერიულ-კავკასიური, ინდოევროპული, თურქულენოვანი. ეს უკვე ახალი ეტაპია, ახალი სამყაროა, რომელსაც აქ არ განვიხილავთ. თუმცა პარალელური მითოლოგიიდან შემონახულია ახალი პერიოდის ეპოსში - ნართების ეპოსში. მაგალითად, სათანეი გუაშე, ეპოსის გმირი. ნაყოფიერების ღვთაებას განასახიერებს. იგი ფლობს ბუნების მოვლენების მართვის ძალებს, ტყის ქალღმერთია...

„წიფლის ხესთან შემოდგება სათანეი გუაშა,

ხეს გაიხდის თითისტარად სათანეი გუაშა...“

ნართების ეპოსი, ერთი მხრივ, ეყრდნობა უძველეს მითოპიკურ სისტემას, პრაიბერიულ-კავკასიურს, მეორე მხრივ კი თითქოს უპირისპირდება კიდევ მას... „ხეს გაიხდის თითისტარად“. 99 ნართის დედა სათანეი გუაშა განსაკუთრებული მზრუნველობით ეკიდება სასრიყვას, თავის უშობელ ვაჟს. სათანეის თეთრი სხეულით აღგზნებულმა მწყემსმა გაანაყოფიერა ქვა, საიდანაც იშვა გავარვარებული სასრიყვა. იგი მოწინავეა ნართების ეპოსში. კავკასიური დედაღვთაებების შტრიხი შეერწყა სათანეის ეპიკურ სახეს. იგივეა **თუშოლი** - ნაყოფიერების ქალღმერთი. ამგვარ ტრანსფორმაციას განიცდის უძველესი საკრალური სახეები. აფხაზური **ჯარა**, მეგრული **ჯეჯალა** (არ ვიცით, რას აღნიშნავდა), **დალი** და **სხვა**....

მიწის ღვთაებებია **ადგილის დედა** და **კერიის ღვთაება**, იგივე **ფუძის ანგელოზი**. მიწისა და ცის ერთიანობის გამოხატვა იყო ადგილი - ტყე, სადაც ცხოვრობს ნადირთღვთაება ქალი (მეგრული **ტყაშმაფა** = ტყის დედოფალი; ჩერქეზული: ქალღვთაება **მეზგუაშჩე** „ტყის დიასახლისი“ ტრანსფორმირდა „მეზითხად“ ტყის ღმერთად. შემორჩენილია წეს-ჩვეულება -

ხისაგან ამზადებენ ტყის სულებისათვის ბეჭის ძვალს

„ადეუ, ადეუ, ხეჭეჭო,

ხისა გიგდავ ბეჭადო“.

ხისადმი თაყვანისცემა გავრცელებული იყო ჩრდილო დასავლეთ კავკასიაში, ჩერქეზეთში XIX ს-ის ნახევრამდე. იგი გულისხმობდა წმინდა ხეივნის არსებობას, სადაც ადამიანები მიდიოდნენ თაყვანისსაცემად და სავედრებლად. ეს იყო ჩერქეზთა კონფესიური თვითმყოფადობა (ბ. აგრბა) ეს ღვთაება იყო უბიხური ა-ჯნა. ამ ღვთაების გზა გადიოდა უბიხურ მიწებზე - საშეს, ვარდანეს საზოგადოებებში და მთავრდებოდა ხეივანში რიტუალთ (M. Г. Харизова, Убыхи) წმინდა ხისა და ხეივნის კულტს შემდგომ შეერწყა ქრისტიანობა. ამ ხეივნებში აღიმართა ქრისტიანული

ჯვრები. შრდ. მარტვილის ეკლესია აშენდა ჭყონდიდის ადგილას, წმინდა ხის თაყვანისცემა განსაკუთრებით ცოცხალია სამეგრელოში. მეგრული ხერხუნჯობა სრულდება ძველით ახალ წელს მუხის ხესთან, ან სხვა წმინდა ხესთან. რიტუალი აქაც ქრისტიანულია.

ვერა ბარდაველიძე აღწერს ჩერქეზეთში, კერძოდ, შაფსულებში თხამახის ხეივანს. კამენევი (1966წ) მიიხნევს, რომ ხე თაყვანისცემის საგანი იყო კავკასიის ყველა ხალხში. საკულტო ხესთან სრულდებოდა ბავშვის ხისგან დაბადების იმიტაცია. ასეთი ხე - მშობელი ხე - მფარველი იყო და ტოტემის მნიშვნელობა ჰქონდა. გ. ჩიტაია განიხილავს სიცოცხლის ხის მოტივაციას ლაზურ ორნამენტებში (ჩიტაია, 1941). ვერა ბარდაველიძე უკავშირებს მას ზანურსა და სვანურს. სვანეთში ხის ორივე მხარეს ორი ხის ფიგურაა გამოსახული. მისი აზრით, ეს პარალელებს ავლებს აღმოსავლურ (მსოფლიო) ხის მოტივთან, ანუ ცხოვრების ხესთან. ტეობაერდის (ინგუშეთი) ქრისტიანული ტაძრის თიხის ფირფიტაზე მაღალი პალმის ხეა გამოსახული ორი ცხოველის ფიგურით. ვერა ბარდაველიძე აღადგენს ასტრალური ღვთაების პანთეონში ხის ფორმასა და მთლიან კონცეფციას (ბარდაველიძე, 2010, 59). გავიხსენოთ ჩიჩილაკი გურიში - ხის კულტის ანარეკლი. ქართული სინამდვილე, საწესჩვეულებო სიმღერები მითოსურ-ეპიკურ საწყისებზეა აგებული. შეიცავს ღვთაებების სადიდებელს. მათ შორის ხის კულტის მსახურება ერთ-ერთი უძველესია, იმდენად ძველი, რომ ქართველურში, კერძოდ, ზანურში ჭყონის (მუხის) შესატყვისი მხოლოდ ტოპონიმი (წყნეთი) შემოგვინახა. ხის საკულტო ადგილის სახელი უნდა იყოს აგრეთვე ტოპონიმი რკონი.

იბერიულ-კავკასიური ეთნოლინგვისტური დივერგენციის საწყის ეტაპზე ხისადმი საკულტო თაყვანისცემის, როგორც ფილოსოფიურ-სადვითმეტყველო მოძღვრების ერთიანი სისტემის არსებობა ეჭვს აღარ იწვევს. დღემდე მისი კომპონენტების, უკვე გაფერმკრთალებული დეტალების შენარჩუნება კი ადასტურებს მის უძველესობასა და სიძლიერეს. ამაზე მეტყველებს მცირე ფორმის შემორჩენილი ეპიკური მასალაც (მაგალითად, ხე ფშინატლი (ჩერქეზული) სიმღერა ტყის ღმერთზე... ამას ადასტურებს აფხაზური **აღვაშვა** - უკეთურ ხეთა მფარველი სული. აქ ხე საპირისპირო სემანტიკას იძენს. **აღვა**- ერთი მხრივ, საკრალური ხე, უბედურების მომტანად ქცეულა. ასევეა წვრილი ხურმა, თუთა, ტირიფი... ამ ხეთაგან მხოლოდ მაგიური თვისებების მქონე, მავნებლობის მომტანი ავგაროხები კეთდებოდა. ასეთივე დამოკიდებულება აქვთ ალვისა და ტირიფის მიმართ აბაზებს. თუმცა უბიხები თეთროფოთლებთან ალვას წმინდა ხედ თვლიდნენ. ამ ხის ქვეშ გაიმართა ცნობილი კრება, რომლის გადაწყვეტილებით უბიხები თურქეთში გადასახლდნენ. ალვასთან მიმართებით გავიხსენოთ ბერძნულ მითოლოგიაში კორომი აიდაში, აპოლონის მიერ დრიოპას გადაქცევა ალვის ხედ და სხვ. (ანთელავა, 2012, 13). გავიხსენოთ ინფექციური დაავადების „ბულიონების ხე“ და ღვთაებათა „შვილად აყვანის“ წესი; აფხაზური ხეჭრილის ... **ალოკუმხა** გათვალვის საწინააღმდეგო მოწყობილობა, სვანურში იგივე „ანჩალი“, გურულში - ღეკუმხა... ტექსტი, რომელიც ამ დროს სრულდება, ძალზე საინტერესოა. გავიხსენოთ მიცვალებულის კულტთან დაკავშირებული სიმბოლო - ხით განტოტვილი კარგასი (ანთელავა, გვ. 110). ნართულ გადმოცემათა პერსონაჟი, უებრო მეომარი და მონადირე ქეთუანი განსაკუთრებულია მუსიკალური ნიჭით. ლაშქრობაში პირველი იწყებს სიმღერას. იგი ხის ძირში ზის და მღერის, ... (ანთელავა, 2012, 145). გავიხსენოთ ბუდა, რომელიც ხის ძირში ზის და ელოდება გაბრწყინებას.

საინტერესოა ნართული ეპოსის პერსონაჟის ცვიცვის ღვაწლი ადამიანების წინაშე. მან პირველმა მოუტანა ადამიანებს ხეხილი (ვაშლი, მსხალი, ბალი, ლეღვი, ვაზი და სხვ.). ცვიცი შავ-თეთრი ფერებითაა მოხილი, რაც ზესკნელსა და ქვესკნელს განასახიერებს, ხოლო მის მიერ

ხის მოპოვება ადამიანთათვის უძველესი სიბრძნის დაბრუნებაა. ცვიცვი კერასთნ იჯდა და ჯოხებს თლიდა. ეს იყო მისი კავშირი ბუნებასთან. ცვიცვი წინაპარი უნდა იყოს კერასთან მჯდარი ნაცარმთხვრილი ნაცარქექიასი.

მუხის ქვეშ ლოცულობდნენ აღდგომის კვირის ხუთშაბათ დღეს აფხაზები ცოდვათა მისატყვევებლად. ლოცვის შემდეგ მორთავდნენ მუხას ფერადი ნატრებით (ა-წაჩხური), სამსხვერპლოზედ მოჰყავდათ გარეული თხა, ხარი. მუხნარ ადგილას ლოცულობდნენ, როცა თეთრი ცხენით სურდათ წასვლა და პატრონს ეშინოდა ავი თვალი არ სცემოდა მის ცხენს. მიიყვანდნენ ცხენს მუხასთან, შავ ქსოვილს გადააფარებდნენ და მფარველობას შესთხოვდნენ.

მოგვიანებით უძველესი საკრალური ხის კულტით ქრისტიანიზაცია მოხდა. ქრისტიანულ ტაძრებს აგებდნენ იქ, სადაც დიდი ხეები ხარობენ. აფხაზები ახალი „რელიგიურ სივრცეს“ კი არ ქმნიდნენ, არამედ ასვლას და ეკლესიაში ლოცვას ერწყმოდნენ, ისინი ეკრძაღვიან მთაზე ასვლას და ეკლესიაში ლოცვას, მხოლოდ მთის ძირში ლოცულობენ. XX საუკუნის დასაწყისშიც კი აფხაზები ბიჭვინთის ტაძრის ეზოში მდგარ ხეებს შორის ლოცულობდნენ და არა საკუთრივ ტაძარში. (ინალიფა, 108)

ხის, როგორც ქვესკნელისა და ზესკნელის შუა რგოლის, სიმბოლიკა კარგად ჩანს „თელის ჩივილში“, სადაც თელა პერსონიფიცირებულია (თელას მეძახიან, მთის წვერზე ვზივარ/ ნამი მბანს პირს/ მიწას, თუ რამ ტკბილი აქვს, მე ვწოვ/ დედა, რომელსაც ვწოვ შავი მიწა...)

მოთხრობილია თელის ბედისწერა ადამიანის ხელში, ადამიანისა, რომელსაც დაჰკარგვია ცოდნა გნოსეოლოგიური ხის შესახებ და პრაგმატიზმით დაბრმავებულია. გავიხსენოთ ვაჟა-ფშაველას მინდია... ეპიკური გმირი **გოშაღარი** სწორედ კაკლის ფჰავაკებით მოდის... აღწერილია საგმირო ებოსი ხის გარშემო. სარიტუალო ცეკვის დროს შესასრულებელი სიმღერა (შიბლეს ცეკვა) თჰაშაგ- ხეს უვლიან გარს და ასე ასრულებენ.

ქრისტიანულ სახისმეტყველებაში ადამისა და ევას ედემში ყოფნა, სულიერი და შემეცნებითი ცხოვრების დაკნინება, სულიერი სიკვდილი, ცოდვით დაცემა ცხოვრების ხის დაკარგვითაა გამოწვეული.

„ვეფხისტყაოსანში“ ტარიელს აქვს ხსოვნა ედემის ცნობიერებისა. ტარიელი განასახიერებს როგორც ზეციურ ასპექტს და იერარქიულ ასპექტს (მიქაელ-გაბრიელის), ასევე მის .... ქმნილი ადამიანურ ასპექტს. (ადამს, კაცობრიობას). ასევეა ნესტანიც, იგი, ერთი მხრივ, სულიწმინდის, ზეციური ევას, სოფიას განსახიერებაა, მეორე მხრივ კი - მიწიერი ევასი, რის სიმბოლოც არის ედემის ცხოვრების ხე (ევა- ცხოვრება). ასე რომ, ორ გმირში მოცემულია საღვთო და ადამიანური ყოფის ერთიანობა. ამიტომაც ეწოდება ნესტანს „ხე ალვა, ედემს ხებული“. ხოლო ნესტანის ბალი ედემის ყოფის განსახიერებაა (ზ. გამსახურდია, 266-267).

„ვეფხისტყაოსანი“ არის ეპოპეა კაცობრიობისთვის მოკვეთილი ხის- ნესტანის (ნესტანი, ანდარე, ჯეჰანე „არ არსებობს მიწაზე“, არამიწიერი) დასაბრუნებლად. ეს იგივე გრაალის თასია, იგივე ნატვრის ხეა, იგივე ნატვრის თვალი, ალვა ხე, სოფია - საღვთო სიბრძნე, რომელიც ადამის მოდგმამ გნოსეოლოგიური ხისგან ნაყოფის მიღებით დაკარგა. ნესტანის მითოსური არქეტიპია პერსეფონე (მასაც, ნესტანისა და ბეატრიქეს მსგავსად, მწვანე მოსავს, ხოლო ჰადესში - შავი ნესტანის მსგავსად. ნესტანი ცხოვრების ხეა, უკვე მოკვეთილი. ძიების გზა ანუ სინანულის გზაა. ეს გზა უნდა გაიაროს ტარიელმა, ნესტანი რომ მოიპოვოს. ტარიელი ებრძვის ხატაელებს, ნათლის საუფლო უპირისპირდება ბნელეთს, არც სასიძოს მოკვლავა ტერორისტული ან კრიმინალური ქმედება; მის უკან ბნელის საუფლო - ხორეზში დგას.

ნესტანის მოკვეთა-დაკარგვა ედემის ხის დაკარგვას კაცობრიობისთვის. „ვეფხისტყაოსნის“ ავტორი პოემის მთავარ ლაიტმოტივად ამ მოკვეთილი ხის - საღვთო სიბრძნის კაცობრიობისთვის დაბრუნებას წარმოგვიდგენს. აქ მითოსურ-ეპიკური აზროვნება შერწყმულია შუასაუკუნეობრივ სიმბოლიზმსა და ალეგორიასთან. ნესტანის - მოკვეთილი ხის - საღვთო სიბრძნის გამოსხნა ქაჯეთიდან ახალი „ზეციური მითოსის ენაზე“ ქრისტიანული სახისმეტყველებაა და, ჩემი აზრით, მემკვიდრეობად იღებს უძველეს საკრალურ სახეს გნოსეოლოგიური ხისა, რომლის სათავეები ერთიან პრაკავკასიურ მოძღვრებაში დევს და მოგვიანებით – ქრისტიანულ სახისმეტყველებაში.

ლიტერატურა:

ანთელავა 2012: ნ. ანთელავა, აფხაზური მითები და რიტუალები (ქართულ და აფხაზურ ენებზე), თბილისი

გამსახურდია 1991: ზ. გამსახურდია, ვეფხისტყაოსნის სახისმეტყველება კავკასიის ხალხთა ფოლკლორი 2008. (ქართულ ენაზე) თბილისი

სიხარულიძე 2006: ქ. სიხარულიძე, კავკასიური მითოლოგია, თბილისი

Агрба 2004: Б.С. Агрба, С. Х. Хотко, «Островная» цивилизация черкесии. Черты историка культурной самобытности страны адыгов. Майкоп.

Бардавелидзе 2010: В. Бардавелидзе, Древнейшие религиозные верования и обрядовое графическое искусство грузинских племен. Тбилиси

Каменев 1866: Н. Каменев, Урочище Адыхеко « Кубанские Областные Ведомости» №43.

Ц. Барамидзе (Тбилиси)

Сакральное дерево в кавказском полиэтническом эпосе, языке христианских образов и в поеме «Витязь в тигровой шкуре»

Кавказский эпос зародился в полиэтническом мире. В художественном отражении реальности – эпосе – действие, окружение, духовный мир персонажа, диалог и т.д. объединяются в единую словесную рамку, подчиняются этой рамке и, в основном, выражаются с помощью нее.

Эпическое творчество кавказских народов тесно связано с созданием широкого культурного контекста.

Кавказская этнолингвистическая мозаика сформировала собственную материальную и духовную культуру определенного типа, хотя этот тип культуры далеко не однороден. В пространственно-временном континууме кавказские мифо-религиозные представления в исходной форме являются едиными. Они раскрывают типологическую однородность местных культур и образуют при этом культурно-специфические инвариантные формы.

В кавказском эпосе отражается широкий спектр социальных и материальных ценностей общества (нартский эпос). Эпизоды кавказского эпоса характеризуются сравнительной самостоятельностью, поэтому в эпосе выделяются отдельные рассказы, существующие самостоятельно.

Кавказский эпос отличается полиэтнизмом, что объясняется тем, что этносы Кавказа на протяжении тысячелетий создавали эпические жанры больших и малых форм поэтического и прозаического типа (в том числе баллады, притчи-сказки, рассказы, новеллы). Совместное проживание определяло общие ценности этих этносов.

Художественное мышление кавказских народов до сих пор тесно связано с устным творчеством. Классические образцы эпоса были созданы в языческую эпоху, например, сказание об Амირани, нартский эпос.

Эпические сказания сформировались на основе устных героических песен. Они и сегодня исполняются во время больших народных собраний с декламацией и песнопением.

Из-за отсутствия письменности было невозможно сохранить в полном виде древнейший кавказский эпос (вспомним дошедшие до нас «Эпос о Гильгамеше», «Махабхарату», «Рамаяну», «Илиаду и Одиссею» Гомера, «Энеиду» Вергилия, а также эпическое творчество Фирдоуси, Саади, Низами Гянджеви, Руми, Джамии).

Для древнего общества Кавказа мифоэпическое наследие выполняло функцию устной истории. Оно было моделью, определявшей структуру общества, образ жизни, нравы и духовные ценности, которые содействовали формированию традиционного образа кавказца.

На Кавказе протекали большие миграционные процессы различных народов. Входила и укоренялась чужая культура, с которой складывались отношения аборигенов. Интенсивные контакты меняли изолированный и замкнутый образ жизни этих народов.

В настоящей статье представлена попытка реконструировать древнейшую иберийско-кавказскую мифоэпическую систему, давно утратившую свой облик.

Материалом для исследования послужили соответствующие тексты, песни, передачи, информация и т.д.

То, что кавказский мифоэпический мир распался на отдельные части, фольклор, мотивы, рисунки и орнамент, спасло коллективную память кавказских этносов, сохранив гарантию того, что эзотерический элемент не оголился, а стал свидетелем прошлого и в будущем станет ясным и осознанным.

Кавказские полиэтнические субстратные эпические образы и мотивы в прошлом были связаны с общим мировоззрением, с единой этнолингвистикой иберийско-кавказских народов и нашли свое отражение в памятниках материальной культуры.

Сакральное дерево рассматривается нами как один из главных компонентов древнейшего кавказского мировоззрения.

В основе кавказских религиозных представлений лежат полиэтнические языческие божества. Они охватывают культ животных, растений, небесных тел, природных явлений. В кавказском быту в культе животных древнейшим является культ быка. Ущелье и лес, где совершалось жертвоприношение, служили также местом для молитв и считались священными и сакральными.

В древнейших мифопредставлениях кавказских народов важную роль играл культ дерева. До сих пор сохранился обычай поклонения дереву (дерево желаний, традиция вешать на дерево различные предметы во время краснухи, кори, скарлатины).

Известно, что места поклонения, а в дальнейшем храмы появлялись на месте священных деревьев (например, «*ჭონდიდი*» букв. «дуб большой», на месте дуба была возведена Мартвильская церковь). Культ дуба представлял собой один из важных компонентов единого кавказского учения – друидизма. Друидизм не должен сводиться только к культу дерева, несмотря на то, что дерево здесь выполняло основную роль. Функции служителей друидизма были намного шире.

К этимологии термина. По этимологии Плиниуса, греч. «дуб», второй слог индоевропейского корня *wid* «знание». 1. Индоевропейский *druides* – *dru-wides-es* лат. *videre*, гот. *witer* нем. *wisser*. в кельтском «наука» и «лес» омонимы.

Жрецы этого учения, знавшие магию природы, были мастерами управлять явлениями природы. Местом их служения были священные леса и аллеи, так как деревья и растения олицетворяли жизненную стихию. Энергии природы и управление ими являлось их искусством. Лес – это место их служения, где находились священные места для отправления ритуалов, проведения служб и произнесения ритуальных текстов. Жрецы данного учения сами выбирали себе учеников в возрасте после 21 года. Для культового служения крещение позволялось после 40-50 лет.

В Черкесии существовали воинственные друиды. На них возлагалась судьба народа и страны. Это проповедничество адыгских народов содержало моральную философию. Из данных проповедей до нас дошло очень мало (вспомним адыге хабзе). Космология данных проповедей: земля, море, небо. Дерево как сакральный символ олицетворяет связь между небом и землей. Орудиями для ритуала использовались серп, коса, ветка дерева, ветка с колокольчиками (в Абхазии), шкура животного, кора дерева. Друиды, умевшие предсказывать, во время ритуала использовали ядовитые растения, музыкальные инструменты. Ритуалы справляли 1 ноября, 1 февраля и 1 мая. На компоненты ритуала накладывалось табу. Священными животными считались бык, корова, коза и др. К корню дерева подносили все для жертвоприношения и праздничную трапезу. Жрец данного учения надевал белую одежду, серпом срезал ветку дерева, а затем приносил жертву и возносил молитвы.

По мнению профессора К. Сихарулидзе, из отдельных эпических образов и мотивов... складывается единый кавказский мифологический образ, осью которого является богиня-мать со своими эманациями и атрибутами (ср. с груз. *deda-bozi* букв. «ось-мать» в архитектуре Кавказа), а также иерархическая система богов, миф охотничества и божества плодородия, демонологические персонажи, одноглазые богатыри, которые впоследствии были замещены образами девам, пришедшими с Востока.

На наш взгляд, во время создания нартского эпоса иберийско-кавказской единой племенной системы главная ось архетипа мифоэпического образа Кавказа была уже давно разрушена.

Кавказский полиэтничный героический эпос отличается особой ментальностью и своеобразным мифологическим мышлением и фольклорными образами.

В этом отношении показателен нартский эпос. Например, Сатаней-Гуаши, героиня эпоса, олицетворяет божество плодородия. Она умеет подчинять себе силы природы, является женским божеством леса:

Встанет у дерева бука Сатаней Гуаша

Для Сатаней Гуаши дерево станет прялкой.

Нартский эпос, с одной стороны, опирается на древнейшую мифологическую систему, а с другой стороны, противопоставляется ей. Сатаней Гуаши является матерью ста братьев-нартов и их единственной сестры Гунды-красавицы, но с особой заботой она относится к Сосриква, рожденному из камня и закаленному в кузнечном горне.

Кавказские штрихи богинь-матерей слились в эпическом образе Сатаней. Такова же Тушол – богиня плодородия. Аналогичную трансформацию претерпевают древнейшие сакральные образы абхазской Джара, мегрельской Джеджела (значение неизвестно), Дали и др.

Дереву поклонялись на северо-западе Кавказа, в Черкесии. До середины XIX века здесь люди поклонялись священным деревьям и просили отпущения грехов в священной аллее (Б. Агрба). У убыхов в обществах Саше и Вардане существовал обычай ритуального шествия по священной аллее (М. Хапизова).

Культ деревьев и священных рощ занимал одно из важных мест в древнейших религиозных верованиях адыгов. Интересно отметить, что многие путешественники XVII-XIX вв., в частности А. де ла Мотрэ, К. Главани, К. Пейсонель, Д.- Де Монпере, Дж. Белл, Дж. Лонгворт, К. Кох, желая подчеркнуть, какое огромное значение придавали черкесы священным деревьям, называли их «друидами».

Заметим, что следы языческого почитания священных рощ прослеживаются у адыгов даже в XX в. Например, еще в начале XX в. близ аула Красноалександровского (Леготх) были священные дубы тхачок, что значит «под бо-гом», кроме того, до сих пор встречаются названия, подтверждающие наличие у адыгов в недалеком прошлом «священных рощ» и «священных деревьев». Так, молитвенным местом шапсугов была священная роща в урочище Адыхекко Тхачиг («Божья земля»). Станица Тхамахинская получила свое название благодаря роще Тхамаха. Тхачэгъыжь – «священное» дерево у аула Малое Псеушко (Лонгворт, 426). В своих исследованиях В. Бардавелидзе также говорит об аллее Тхамаха в Адыгее.

На территории священных рощ у черкесов до сравнительно недавнего времени имелись кресты, связанные с христианством. Они стояли в лесу или висели на деревьях, им поклонялись и приносили жертвы.

По мнению Каменева, дереву поклонялись все кавказские народы. У сакрального дерева проводился ритуал, имитирующий рождение ребенка из дерева. Такое дерево, дерево-родитель, считалось покровителем человека, а его ветки были сакральными. Г. Читая рассматривает мотив олицетворения дерева в лазских орнаментах (Читая, 1941) и связывает это с занскими и сванскими представлениями.

Священному дереву поклонялись и в Мингрелии. Так, ритуал, который назывался хегхурџіновa, выполнялся под старый Новый год у дуба или у другого священного дерева.

В Сванети на стволе дерева изображались два дерева – два центральных дерева: Древо жизни и Древо познания Добра и Зла. По мнению В. Бардавелидзе, этот обычай перекликается с восточным и мировым мотивом древа жизни. На глиняной плите в Тхобаерди (Ингушетия) изображено высокое пальмовое дерево с двумя фигурами животных. В. Бардавелидзе реконструирует в астрологическом пантеоне богов образ дерева и предлагает полную концепцию (Бардавелидзе, 2010, 59). Вспомним чичилаки (наструганная кудрями ветка орешника) в Гурии, что также является отражением культа дерева. В традиционных песнях грузинская реальность восходит к мифопоэтическим истокам, включая песнопения в честь божеств. Культ дерева является одним из древнейших, настолько древним, что в картвельских языках соответствие занского ---- (дуб) сохранилось только в топониме Цхнети. Топоним Ркони также должен быть связан с названием культового места, связанного с обожествлением дерева.

Культ священного дерева и аллеи в дальнейшем слился с христианскими образами. В этих аллеях были воздвигнуты христианские кресты. Как уже было отмечено выше, Мартвильская церковь была построена на месте священного дерева *çqondidi*.

Несомненно, что на начальном этапе иберийско-кавказской этнолингвистической дивергенции культовое поклонение дереву как философско-богословское учение существовало как единая система. Сохранившиеся до сих пор детали его компонентов подтверждает его древность и силу. Это подтверждает также небольшой эпический материал, например, дерево пшинатл в Черкесии, абхазский ахиашва ----- покровитель духа деревьев. Здесь дерево приобретает противоположную семантику: **სჯჯ**- сакральное дерево, приносящее беду. К таким же деревьям относятся малая хурма, тута, ива и др. Только из этих деревьев, имевших магические свойства, делались талисманы, приносившие несчастья. Аналогично воспринимали абазины тополь и иву, хотя у убыхов тополь с белыми листьями считался священным. Именно под этим деревом было проведено известное собрание, по решению которого убыхи переселились в Турцию.

Что же касается тополя, то в этом отношении интересен греческий миф, в котором нимфа Дриопа, соблазненная Аполлоном и родившая Амфиса, была жрицей до тех пор, пока гамадриады не выкрали ее, оставив вместо нее тополь (Антелава, 2012, 13).

Следует отметить инфекционное заболевание «bulionebis xe» и правила «усыновления детей» богами; абхазское хеҭҭілі, сванское «ančali», гурийское лекумха... Текст, который исполнялся в это время, был очень интересен. Вспомним культ умершего, связанный с символом древовидного каркаса (Антелава, 2012, 110).

Персонажи нартского эпоса воин Уебро и охотник Кетуани, обладавшие музыкальным даром, пели свои песни, сидя под деревом (Антелава, 145). Вспомним Будду, сидевшего под деревом и ждавшего просветления.

Интересно также и то, что у азербайджанского народа сохранился ритуал по усопшим, когда умершего обкладывали ветками, символизировавшими вечную жизнь. Этот языческий ритуал, на наш взгляд, связан с субстратом албанской культуры. Ритуал проводился с оплакиванием, носившим эпический характер и сообщал о жизни покойного.

По представлениям этого народа, под сакральным деревом (инжиром, тутой, орехом) спали ангелы, которых нельзя было будить (об этом говорили детям), кроме того, нельзя было вечером держать под деревом новорожденного, чтобы его не потревожили ангелы, сидевшие на деревьях.

Следует отметить заслугу перед людьми персонажа нартского эпоса Цвицв («стружка»). Он первым дал людям плодовые деревья (яблоко, грушу, черешню, инжир, виноградные лозы и др.), которые раньше были в руках дево. Цвицв был одет в черно-белую одежду и олицетворял преисподню (небо) и надземный мир, а то, что он дал людям деревья – это символ возвращения древней мудрости. Ведь Цвицв сидел у очага и строгал палочки из дерева. Это было символом связи с природой. Цвицв – это предок вымазанного золой Нацаркекия (Золодува), сидевшего у очага.

Под дубовым деревом абхазы молились по четвергам. После молитвы они украшали дуб пестрыми лоскутками (а-ҭаҭхигі), приносили в жертву дикую козу и быка. Они молились в дубовом лесу, когда хотели отправиться в путь на белом коне. Подводили коня к дереву, накрывали на него черную ткань и просили покровительства. Позже произошла христианизация культа древнейшего сакрального дерева. Христианские храмы строились на месте, где росли большие деревья.

Кроме обычного для очень многих народов почитания деревьев и священных рощ, абхазы перед сбором винограда выполняли обряд моления дереву ацла-ныхва (ацла – «дерево», ныхва – «моление»). Этот обряд моления духу дерева был обусловлен особенностями хозяйственного быта абхазов. Устраивая виноградники по типу так называемого «маглари», т. е. пуская виноградные лозы на деревья, абхазы для сбора винограда были вынуждены лазить по деревьям, причем часто происходили несчастные случаи. Для того, чтобы уберечься от возможного падения с дерева, предки абхазов выполняли обряд умилостивления духа дерева.

Абхазы, оказавшиеся в новом религиозном пространстве, не создавали ничего нового, а слились с готовым сакральным пространством. Они не поднимались на гору и не молились в храме. Даже в начале XX века абхазы молились во дворе пицундского храма среди больших деревьев (Антелава, 108).

Символика дерева как промежуточного звена между преисподней и небесами прослеживается в фрагменте адыгского устного эпического произведения «Жалоба вяза», где вяз персонифицирован:

Меня зовут вяз,
вырос на вершине горы,
роса моет мое лицо,
питаюсь сладким, что находится под землей...

Здесь говорится о судьбе вяза, оказавшегося во власти человека, утратив-шего знания о гносеологическом дереве. Такой человек ослеплен прагматизмом. Вспомним Миндию из поэмы Важа-Пшавела «Змеед».

Герой адыгского эпоса Гъоша Гъагъи стоит на пхаваках (пхавак – деревянная ритуальная обувь). Вокруг дерева исполняется ритуальная пляска в честь Шиблэ. Дерево, вокруг которого исполнялся ритуал, называется Тхашак.

Грехопадение Адама и Евы в христианском языке образов вызвано утратой древа жизни.

Таризл, герой поэмы Руставели, – адепт, обладающий силой познания Эдема. Таризл является олицетворением небесного аспекта логоса, а также иерархического (св. Михаил, св. Георгий) и человеческого аспектов. Точно также и Нестан (героиня той же поэмы), которая с одной стороны, является олицетворением Святого Духа, небесной Евы, Софии, а с другой стороны, земной Евы, символикой которой является древо Эдема. Следовательно, в образах обоих героев отражается единство божественного и человеческого бытия. Именно поэтому Руставели называет Нестан «...древом, тополем, посаженным в Эдеме», а сад Нестан – олицетворением Эдема (З. Гамсахурдиа, 266-267).

Поэма Руставели – это эпопея, посвященная возвращению древа жизни – Нестан (иран. нест андар е джахан, досл. «не есть другой ее подобной», «небесная»). Это тоже самое, что Чаша Грааля, а также древо желаний, камень желаний, тополь, София, божественная мудрость – утерянная человечеством, в результате вкушения запретного плода. Мифическим архетипом Нестан является Персефона (она одета в зеленое, подобно Нестан и Беатриче).

Путь поиска Нестан – это инкарнация, а также пенитенциарное покаяние, через которое должен пройти Таризл, чтобы найти ее. Таризл борется с хатайцами, т.е. он выступает против хтонического мира. Светлое противопоставляется темному.

Изгнание Нестан равносильно утрате древа Эдема (314). Основным лейтмотивом поэмы является возвращение срубленного древа жизни – божественной мудрости человечества.

В поэме мифопоэтическое мышление сливается с средневековым символизмом и аллегорией. Образ Нестан, которая была освобождена из крепости Каджов, на наш взгляд, является христианским образом и наследием гносеологического древа, восходящего к пракавказскому языческому мировоззрению и христианскому языку образов.

Литература:

Антелава 2012: Антелава Н., Абхазские мифы и ритуалы (грузинском и абхазском языках)

Гамсахурдиа 1991: Гамсахурдиа З., Язык образов витязя в барсовой шкуре
Фольклер народов Кавказа 2008. (на груз. яз.) Тбилиси

Сихарулидзе 2006: Сихарулидзе К., Мифология Кавказа Тбилиси

Агрба 2004: Агрба Б.С., Хотко С. Х., «Островная» цивилизация черкесии. Черты историка культурной самобытности страны адыгов. Майкоп.

Бардавелидзе 2010: Бардавелидзе В., Древнейшие религиозные верования и обрядовое графическое искусство грузинских племен. Тбилиси

Каменев 1866: Каменев Н., Урочище Адыхекко «Кубанские Областные Ведомости» №43.

Ts. Baramidze (Tbilisi)

Sacral tree in poly-ethnic Caucasian epos, in Christian tropology and in “The knight in the panther’s skin”

Summary

Caucasian epos was created in the poly-ethnic world. In artistic reflection of reality – in epos – an action, environment, spiritual world of personages, dialogue and others are given in common pattern of narration and subordinate it, basically are reflected through it. Epic creations of the Caucasian peoples should be connected with creation of wide cultural text. Caucasian ethno-linguistic mosaic formed an own especial type of material and spiritual culture, though this type of culture is not similar. Caucasian mythological and religious imaginations should have been common at the beginning, in the continuum of time and space it reveals the typological similarity of local cultures and invariable forms characteristic of these cultures are formed. A Caucasian epos contains a whole system of values, a human’s action and inner world, wide and unlimited enables of reflecting the social and material surrounding (Narth epos). Containing episodes of the Caucasian epos are characterized by independency. Owing to this, a separate story is separated from an epos and exists independently.

A Caucasian epos is characterized by a poly-ethnic feature that is shown in the fact that these peoples have been creating long and short epic genre during millennia in poetic and prosaic form (among them ballades, fables, parables, stories, novels) in co-inhabitation situation. Due to it valuables were common.

Artistic thinking of the Caucasian peoples is connected with oral speech up today. Classical models of epos are created in pagan epoch - e.g. legend about Amiran, Narth epos. It was formed on the basis of oral heroic songs. Epic creative works were narrated at public meetings and were performed with declamation and songs.

Mytho-epic heritage had the function of oral history for the ancient society of the Caucasus. It was a model that defined a structure of a society, lifestyle, its moral, roots and spiritual values that helped the formation of a traditional image of a Caucasian.

Migration of the peoples of different origin took place in the Caucasus. Different cultures have entered with which relations were formed. Intensive contacts were changed by isolation.

An ancient Iberian-Caucasian mytho-epic system was faded long time ago. I tried to reconstruct this picture as possible. I brought a text, a song, a legend, information, etc. as a material.

Caucasian poly-ethnic substrative types and motives should be connected with the worldview, ethno-linguistic unity of the aboriginal peoples of the Caucasian origin in the ancient time. This is reflected in a language and monuments of the material culture.

At present I discuss one of the core components of this worldview, an ancient Caucasian doctrine – a sacral tree.

Religious imaginations of the Caucasians were based on polytheism with pagan deities. It includes the cult of animals and plants, cult of celestial bodies and natural phenomena.

I believe that a main axis, initial of an archetype of the mytho-epic characters is philosophic doctrine that by the time of creation of the Narth epos had been disbanded a long time ago.

In the paper I discuss an epic creation which reflects a cult of a sacral tree in the Caucasian peoples (Georgians, Abkhazians, Circassians, Chechens, Albanians...) as well as ritual epic texts related with a sacral tree and forest. Later a sacral tree was Christianized. On the Holy places (forest, alley...) Christian monuments appeared. Christian culture preserved the pagan elements and made their transformation. In Christian tropology a tree symbolizes a life and gnoseological initial. In tropology it has several corresponds: Divine wisdom, a tree cut off from the Eden, a Poplar tree, Grail Cup, Tree of Wishes, Stone of Wishes...

Tropology was a basis for “The knight in the panther’s skin” in which in search of Nestani - a sacral creature, a tree cut off from the Eden, Tarieli – also a sacral hero – passes a penitence way to rescue Nestani – Divine wisdom, a cut-off tree, from a citadel of evil – castle of monster and to return to mankind. In the poem the mytho-epic thinking is combined with the Medieval symbolism and allegory. Rescue of Nestani – of a cut-off tree, is the Christian tropology in a new mytho-epic language and is based on ancient sacral imagination of a gnoseological tree the source of which lies in pre-Caucasian doctrine and tropology.

М. И. Кацаева (Махачкала)

Образ кавказского Прометея в поэме М.-З. Аминова «Амиртата»

Миф, в силу своей исконной символичности, является удобным языком описания вечных моделей личного и общественного поведения, существенных законов социального и природного космоса, он позволяет «выйти» за социально-исторические и пространственно-временные рамки ради выявления «общечеловеческого» содержания. Подобное внимание к мифу и породило закономерный интерес исследователей к вопросу об особенностях его функционирования в литературе.

Стремление преодолеть декларативность, хрестоматийность литературы соцреализма 80-90-х гг. вылилось в обращение М.-З. Аминова к мифу, в интерпретации фольклорных жанров и фольклорной образности.

В поэме «Амиртата», которая является частью «пятерницы» «Извечное желание», М.-З.Аминов выступает как оригинальный интерпретатор, так называемых, «вечных сюжетов». В поэме «Амиртата» мифопорождающей является мифологема Амир. Впервые в лакской литературе актуализирован архаичный миф об Амуре - полубоге, получеловеке, доставшем огонь для людей. Древнейший миф зафиксирован Х.М. Халиловым и вошел в энциклопедию «Мифы народов мира» [1].

Многочисленные варианты этого мифа имеют глубокие корни в древнейшем нартском эпосе. Еще известный собиратель и исследователь грузинского фольклора М. Я. Чиковани в своей фундаментальной монографии об Амирани обратил внимание на тот факт, что сказание о «прикованном герое» популярно на грузинском, сванском, мегрельском, абхазском, армянском, осетинском, черкесском, лакском и кабардинском языках» [2]. В рукописном фонде Института им. Шота Руставели в Грузии настоящее время сосредоточены записи более ста пятидесяти вариантов эпоса "Амираниани". В арийских «Ведах» героя звали Матарисван или Агни Прамати, что на санскрите означает — «огонь, добываемый трением сухого дерева прутом — праматой». В буквальном смысле индоарийские корни «пр» и «мат» обозначают «знатока огня». Поэтому в Армении его называли Мгэр — «солнечный бог», в Грузии и Осетии — Амирани, «сын солнца». В Абхазии героя звали Абрскил — «сын, рожденный светоносным камнем». В Черкесии у адыгов один из нартов, похитивший огонь у бога, стал главным героем эпоса «Нарты» под именем Саусырыко (Савсорук), «рожденного в светящемся камне», «сына, горящего огнем», «огненного мальчика». Встречаются и другие прикованные герои в фольклоре народов Кавказа — бородатый адыгский великан, перечивший богу Тха, имеретинское демоническое существо Рокапи, армянские богатыри Артавазд и Шидар. Гордость и непреклонность духа и героическое перенесение страданий является той общей чертой, которая объединяет этих многочисленных кавказских Прометеев.

Рассматривая образ греческого Прометея как символ А.Ф. Лосев, указывает на его дублет - кавказские Прометеи, которые вышли из глубины народного творчества.. «Эти кавказские великаны, тоже прикованные к скале, тоже мощные духом, тоже защитники той или иной идеи, правда, далеко не всегда высокой, вовсе не носят греческого имени Прометея, а имеют свои собственные имена в связи с теми народностями, среди которых они появились. Прометей везде здесь, какое бы имя он не носил, является символом гордого и непокорного человечества, которого не страшат никакие стихийные силы природы или духа».[3, 171] В таком понимании личности и судьбы титана заметно соединительное звено между кавказскими сказаниями и эллинским мифом о Прометее, похитителе священного огня

ради человеческого блага. «Его отвага и дерзость по отношению к божеству получают характер заступничества за человечество, – так характеризует кавказского Прометея А. Веселовский, – богоборство становится героизмом, а оплата за него – вечный плен и тяжкие муки, – вызывает не злорадство, а глубокую симпатию. Если *такой* узник освободится, не разгром и разорение причинит он, а всеобщее счастье». [3, 172]

Сюжет об Амуре привлек М.-З. Аминова не фабульным хитросплетением, а своим вневременным общечеловеческим содержанием, мифопоэтической универсальностью и многозначностью, которая и обеспечивает его репутацию, как поэтично сказал К. Кореньи «мифологемы, которая подобно отсеченной голове Орфея, продолжает петь даже после смерти, и пение ее доносится издалека». [3, 178].

В поэме Аминова происходит кординальная трансформация сюжета, приближающая образ Амира к архитипу Прометея- титана доставшего людям огонь. Фабула поэмы «Амиртата» проста. Ядром сюжета является рассказ об Амуре. У земной женщины родился сын от небесного человека. Он вырос сильным и благородным. Амур – полубог, получеловек огромного роста, обладающий сверхъестественной божественной силой, способный поднимать огромные валуны и сбрасывать их в пропасть, вызывая тем самым землетрясения. Ради замерзавших в горах девушек Амур похищает огонь у бога Зала. Это была не первая его попытка, но до сих пор ему не удавалось украсть огонь с небес. Почему-то, Зал не хотел, чтобы у людей был огонь. «Может, он боялся, что люди сожгут небо, а может быть, хотел сохранить свою власть над ними» («...Заннан, Зунттай к Анал халкьуннан цала лахъа-хъуншиву ччай биявав ядуван?») – наводит на размышления автор. Амору удалось добыть огонь, он разжег костер и согрел замерзших людей. Разгневанный бог обрушивает на него скалы. Амур, спасший людей от холода, остается засыпанным в гроте. Он лишь успевает крикнуть: «Берегите огонь, люди, если есть огонь, жизнь новая» («Ц1у ядара, инсанттал, ц1у дуний, оьрму ц1уссар»). [5].

В поэме актуализируется архитипический мотив огня, но в современной интерпретации: для Амиртата это не просто завещанный огонь, оставленный людям в наследство, дающий им свет и тепло. Он должен помочь им преодолеть человеконенавистничество, духовную слепоту, покорность людей, ради которых он погибает. Так же как и гетевский Прометей Амиртатей мечтал о том, чтобы его драгоценный дар – огонь изменил и обновил жизнь лакцев. Но что же происходит? Те, кто в силу своей власти управляют страной попрали древний закон: только смерть может заставить горца навсегда покинуть свою землю, забыли подвиг Амиртата. «Несчастные духовные калеки» не хотят божественного дара, не пускают «луч света» в свое рабское бытие. Поэт придал подвигу титана более глубокое содержание, а главное показал, что дело титана еще не завершено. Пламя Амиртата, по М.-З. Аминову, – это гений, раскованный ум, благодаря которому люди могут подняться до уровня богов, это огонь мышления и познания, а также сохранения вековых духовных ценностей народа. М.-З. Аминов поднимает эти вопросы, но не навязывает какого-либо ответа, оставляя читателю возможность поразмыслить и прийти к своим выводам.

В поэме прослеживается также архитипический *мотив величия и бескорыстия подвига*. Действия Амиртата имеют вневременный смысл, совершая которые он отрекается от себя. С одной стороны это традиционное осмысление подвига как доблестного поступка, выявляющего героические качества человека его совершающего. Здесь важна, прежде всего, концентрация всех физических сил человека в решающий момент. В понимание подвига Амиртата, на его физическое геройство наслаивается и значение героики духовной – подчеркивается роль высокой цели, во имя которой подвиг совершается. Стержневой мотив поэмы – *мотив подвига с акцентом на его жертвенной стороне и на его высокой идее* (прежде всего, идее спасения человечества). Отсутствие идеала подчиняет жизнь человека эгоистическим целям, а сконцентрированная на себе личность не может направить свою волю, на что бы то ни было надличностное.

В главном герое поэмы М.-З. Аминов закрепляет предельную ценность бескорыстного подвига, жертвенности, не подлежащую временному разрушительному влиянию. Свою интерпретацию в поэме «Амиртата» получает архитипический *мотив памяти*, дающий возможность автору ощутить драматическую упругость исследуемого им образа. Герой поэмы, можно сказать, демонстрирует усилия противоборствующие времени, а коллективная людская память является залогом жизнени идей бескорыстного служения народу, свидетельствует о несомненной ценности и надвременности подвига богоборца и человеколюба, служит доказательством «ненапрасности» его жизни.

М.-З. Аминов с большим мастерством, в конкретных деталях воссоздал образ богоборца и человеколюба, глубже обосновал его поступки, заострил гуманистическую направленность сюжета, сделал его злободневным и остросовременным.

Творческий метод М.-З. Аминова обусловил специфический метод переработки существующего образа. Поэт воспринял архитипическую сущность героя очень глубоко, что дало возможность для дальнейшей интерпретации.

В мифологической фигуре Амира поэт увидел того идеального персонажа, который выделялся даже на своем мифологическом фоне своим благородством и великодушием. В него он вложил свое представление о благородном исключительном герое, образ которого, по теории Юнга, идентифицировать как архетип самости – высшую меру проявления чего – либо, идеал, человек, обладающий внутренней гармонией и цельностью. Образ Амира, как мы видим, является образом, восходящим в основе своей к архетипу культурного героя, вступившего в борьбу ради благополучия людей, угнетаемых многочисленными чудовищами и злыми богами. Храбрость, самоотверженность героя, и его человеколюбие явились основой огромной притягательной силы сказаний, сохранивших свою популярность в течение многих веков. На наш взгляд, именно эти качества, а также утрата субстанциональных сил, их роковое ограничение волей извне, богоборчество и представляется существенным в проведении параллелизма судьбы греческого Прометея, грузинского Амирани и лакского Амира.

От архаического героя-жертвы культурного героя, прежде всего, отличает его активность, он борется с «хозяевами стихий» и побеждает их. Элементы пассивной жертвенности сохраняются (например, страдания героев прометеевского типа), но определяющим является все же пафос первых побед человека над природой.

В концепции всего цикла «Извечное желание» мифологический образ приобретает своеобразный статус образа-символа. Это конечно, связано с символической природой мифа, которую заметил еще А.Ф.Лосев «Всякий миф является символом уже потому, что он мыслит себе общую идею в виде живого существа, а живые существа всегда бесконечны по своим возможностям» [3, 174] Для М.-З. Аминова – Амир образ-символ человеколюбия и бескорыстного служения людям. Он дерзкий, свободный в проявлении своих чувств и намерений, независимый от своего окружения, наделенный чистой и светлой душой. Именно такой герой резко контрастировал с приземленным и расчетливым, зависимым от обстоятельств и людей более высокого положения, разрывающимся между необходимым и желаемым, обывателем.

Образ Амира, восходящий, соответственно, к архетипам культурного героя, демонстрирует наличие в сознании писателя архаического слоя метафизических понятий и особенность мироощущения.

Литература:

Халилов 1984: Халилов Х.М. Амир // Мифы народов мира. Москва, 1984.

Чиковани 1966: Чиковани М.Я. Народный грузинский эпос о прикованном Амирани. Москва, 1966.

Лосев 1976: Лосев А.Ф. Проблема символа и реалистическое искусство. Москва, 1976.

Аминов 2000: М.-З. Избранное в 3-х томах. Т. 2. Махачкала, 2000.

მ. კაცავეა (მაჰაჩყალა)

კავკასიელი პრომეთეს სახე მ.ზ. ამინოვის პოემაში „ამირტატე“*

მითი თავისი ოდინდელი სიმბოლოზობით ენის საშუალებით ახერხებს კერძო და საზოგადოებრივი ქცევის მუდმივი მოდელების, ასევე სოციალური და ბუნებრივი კოსმოსის ძირითად კანონთა გადმოცემას. მას „გამოყვავართ“ სოციალურ-ისტორიული და სივრცობრივ-დროული ჩარჩოებიდან „ზოგადსაკაცობრიო“ შინაარსის გამოსავლენად. მითისადმი ასეთმა მიდგომამ განსაზღვრა მკვლევართა კანონზომიერი ინტერესი მისი ფუნქციონირების თავისებურებებისადმი ლიტერატურაში.

ფოლკლორული ჟანრისა და ხატოვანების ინტერპრეტაციაში გამოვლენილი მ.ზ. ამინოვის დამოკიდებულება მითისადმი გამოწვეული იყო სურვილით, დაძლეულიყო 80-90-იანი წლების სოცრეალიზმის, როგორც ჟანრის თავისებურება, ამ მიმდინარეობის დეკლამაცია და ქრესტომათიულ ჟანრად ქცევა.

პოემაში „ამირტატა, რომელიც „ძველიძველი სურვილის“ „ხუთეულის“ ნაწილია, მ.ზ. ამინოვი გვევლინება ე.წ. „მუდმივი სიუჟეტების“ ორიგინალურ ინტერპრეტატორად. პოემაში მითის საწყისია მითოლოგემა ამირი. ლაკურ ლიტერატურაში პირველადაა აქტუალიზებული ამირის არქაული მითი – ნახევარდემერთისა, ნახევარადამიანისა, ადამიანებისთვის ცეცხლის მომტანისა. უძველესი მითი, შესული „მსოფლიოს ხალხთა მითების“ ენციკლოპედიაში, ხ. მ. ხალილოვის მიერაა ფიქსირებული (1).

ამ მითის მრავალრიცხოვანი ვარიანტების ღრმა ფესვებია ნართების ეპოსში. ჯერ კიდევ მ.ი. ჩიქოვანმა, ქართული ფოლკლორის ცნობილმა შემკრებმა და მკვლევარმა, თავის ფუნდამენტურ მონოგრაფიაში ამირანის შესახებ, ყურადღება მიაპყრო იმ ფაქტს, რომ თქმულება მიჯაჭვულ გმირზე პოპულარულია ქართულ, სვანურ, მეგრულ, აფხაზურ, სომხურ, ოსურ, ჩერქეზულ, ლაკურ და ყაბარდოულ ენებში (2). საქართველოს შ. რუსთაველის სახ. ლიტერატურის ინსტიტუტის ხელნაწერ ფონდში დაცულია 150-ზე მეტი ვარიანტი „ამირანის“ ეპოსისა. არიულ „ვედებში“ გმირის სახელია ატარისვანი ან აგნი პრამათი, რაც სანსკრიტში აღნიშნავს „ცეცხლს, რომელიც მიიღება მშრალი ხის წვეკლის (პრამატის) ხეხვით“. ინდოარიული ძირები „არ“ და „მათ“ ს.ს. ით ნიშნავს „ცეცხლის მცოდნეს“ ამიტომ სომხეთში მისი სახელია მეერი – მზიანი დემერთი, საქართველოსა და ოსეთში ამირანი „მზის შვილია“ აფხაზეთში გმირის სახელია აბრსკილ – „სინათლის მატარებელი ქვით დაბადებული ვაჟი“. ჩერქეზეთში ადიღეელების ნართების ეპოსის მთავარი გმირია ერთ-ერთი ნართი, საუსრყო (სავსორუყი). მან დემერთს ცეცხლი მოჰპარა. ამ სახელის მნიშვნელობაა „მანათობელ ქვაში დაბადებული“, „ცეცხლმოდებული ბიჭი“, „ცეცხლოვანი ბიჭი“. კავკასიის ხალხთა ფოლკლორში მიჯაჭვული სხვა გმირებიც გვხვდებიან – წვერიანი გოლიათი ადიღე, რომელიც ეურჩება დემერთ თხა-ს, იმერელი დემონური არსება როკაპი. სომეხი გოლიათები არტავაზდი და შიდარი. ყველა კავკასიელ პრომეთეს ახასიათებს და აერთიანებს სულიერი სიამაყე და უდრეკობა, ტანჯვის გამირულად ატანა.

* ქართულად თარგმნა რ. ჯანაშიამ

ბერძენი პრომეთეს სიმბოლოს განხილვისას ა.ფ. ლოსევი მიუთითებს მის მრავალ კავკასიელ დუბლეტზე, რომლებიც ხალხური შემოქმედების ნაყოფია . . . ეს კავკასიელი გოლიათები, ასევე კლდეზე მიჯაჭვულები, სულთ უძლიერესნი, ამა თუ იმ იდეის დამცველნი (არც თუ ისე მაღალის), არ არიან პრომეთეს ბერძნული სახელის მატარებელნი. მათი სახელები დაკავშირებულია იმ ხალხებთან, რომელთა წიადში ისინი ჩაისახნენ . . . პრომეთე აქ ყველგანაა, რა სახელსაც არ უნდა ატარებდეს. იგი სამშობლოა ამაყი და დაუმორჩილებელი კაცობრიობისა, ვისაც ვერ აშინებს ბუნებისა თუ სულის ვერავითარი სტიქიური ძალა” (3,171). „ტიტანის პიროვნებისა და ბედის ასეთი გაცნობიერება წარმოადგენს შემაერთებელ რგოლს კავკასიური თქმულებებისა და ელინური მითის მიხედვით ადამიანური სიკეთისათვის წმინდა ცეცხლის გამტაცებელ პრომეთეს შორის. ღმერთის მიმართ მისი გამბედაობა და კადნიერება წარმოადგენს ქომაგობას კაცობრიობის წინაშე – ასე ახასიათებს ა. ვესელოვსკი კავკასიელ პრომეთეს – ღმერთთან შერკინება გმირობად იქცევა, რისი საფასურიცაა მუდმივი ტყვეობა და მძიმე ტანჯვა, რაც იწვევს არა გაბოროტებას, არამედ ღრმა სიმპატიას. თუ ასეთი ტყვე განთავისუფლდება, ეს გამოიწვევს არა ნგრევასა და აოხრებას, არამედ საყოველთაო ბედნიერებას” 3,172

მ.-ზ. ამინოვი მოხიბლა ამირის არა გადახლართულმა სიუჟეტმა, არამედ საერთო საკაცობრიო დროსგადაცილებულმა შინააარსმა, მითოლოგიურ-პოეტურმა უნივერსალობამ და მრავალმნიშვნელობამ, რაც უზრუნველყოფს რეპუტაციას, კ. კორენის პოეტური გამონათქვამით, „მითოლოგიისა, ისევე როგორც ორფეოსის მოკვეთილი თავი, რომელიც აგრძელებს სიმღერას სიკვდილის მერეც და მისი მღერა ისმის შორიდან (3,178).

მ.-ზ. ამინოვის პოემაში ხდება სიუჟეტის კარდინალური ტრანსფორმაცია, რაც ამირის სახეს აახლოვებს პრომეთე-ტიტანის არქეტიპთან, ხალხისთვის ცეცხლის მომტანთან. პოემა „ამირტატეს“ ფაბულა მარტივის. სიუჟეტის გულია ამირის ამბავი. მიწიერ ქალს გაუჩნდა შვილი ზეციური კაცისაგან. იგი გაიზარდა ძლიერ და კეთილშობილ კაცად. ძალიან მაღალ ამირს, ნახევრად ღმერთს, ნახევრად ადამიანს, გააჩნია ზებუნებრივი, ღვთიური ძალა, უნარი ასწიოს დიდი კაჭარი და მოისროლოს ნაპრალში, რასაც მოჰყვება მიწისძვრა. მთებში გაყინული ქალიშვილებისთვის ზალ ღმერთისგან იპარავს ცეცხლს. ეს არ არის პირველი მცდელობა, მაგრამ აქამდე მას არ შესწევდა უნარი ციდან ცეცხლის მოპარვისა. რატომღაც ზალს არ უნდოდა, რომ ხალხს ცეცხლი ჰქონოდა. „შესაძლოა მას ეშინოდა, ადამიანებს ზეცა არ დაეწვათ, ან უნდოდა მათზე თავისი უფლების შენარჩუნება” გემოდღვრავს, გვაფიქრებინებს ავტორი. ამირმა მოახერხა ცეცხლის მოპოვება, გააჩაღა კოცონი და გაათბო გაყინული ადამიანები. გაბრაზებული ღმერთი დაახლის კლდეს. ამირი, რომელმაც ხალხი გადაარჩინა სიცივეს, რჩება ჩავარდნილი გამოქვაბულში. ის ასწრებს დაიყვიროს: „ხალხო, გაუფრთხილდით ცეცხლს; როცა არის ცეცხლი სიცოცხლე ახალია.

პოემაში აქტუალურია ცეცხლის არქეტიპული მოტივი, ოღონდ თანამედროვე ინტერპრეტაციით: ამირტატესთვის ეს არა მარტო ნაანდერძევი ცეცხლია, მემკვიდრეობით ადამიანებისთვის დატოვებული, ნათელისა და სითბოს გამცემი. ცეცხლი ადამიანებს უნდა დაეხმაროს კაცთმოძულეობის დაძლევაში, სულიერი სიბრმავის გადალახვაში ადამიანებისთვის დაღუპულის ერთგულებაში გოეთეს პრომეთესავით ამირტატე ოცნებობდა იმაზე, რომ მის ძვირფას საჩუქარს, ცეცხლს შეეცვალა და განეახლებინა ლაკთა ცხოვრება. მაგრამ რა ხდება? მათ, ვინც თავისი უფლებებით მართავენ ქვეყანას, დაივიწყეს ძველი კანონი; მხოლოდ სიკვდილს შეუძლია დაატოვებინოს მთიელს სამუდამოდ თავისი მიწა. დაივიწყეს ამირტატეს გმირობა. „საცოლავი სულიერი ხეობები” უარს ამბობენ თვითურ საჩუქარზე, ტავის მონურ ყოფაში არ უშვებენ „სინათლის ხივს”. პოეტმა ტიტანის გმირობას

დრმა შინაარსი შესძინა. გვიჩვენა, რომ ტიტანის საქმიანობა არ არის დამთავრებული. მ.-ზ. ამინოვის მიხედვით, ამირტატეს ალი – ეს გენიოსია, ბორკილგახსნილი ჭკუა, რომლითაც ადამიანებს ღმერთის დონემდე შუძლიათ აადწიონ, ეს აზროვნებისა და შემეცნების ცეცხლია, ეს შესაძლებლობაა ხალხის საუკუნოვანი სულიერი ღირებულებების შენარჩუნებისა. მ.-ზ. ამინოვი აყენებს ასეთ საკითხებს, მაგრამ თავს არ გვახვევს რამენაირ პასუხს, მკითხველს უტოვებს შესაძლებლობას განსჯისა და საკუთარი დასკვნების გამოტანისა.

პოემაში ასევე ჩნდება არქეტიპი დიდების მოტივისა და გამირობის უანგარობისა. ამირტატეს მოქმედებანი ზედროული მნიშვნელობისაა, რომელთა ჩადენისას საკუთარი თავის თავზე უარს ამბობს. ერთი მხრივ, ეს ღირსეული ქმედების გააზრებაა, რომელიც ამის ჩამდენი ადამიანის გამირულ ხასიათს გამოაგლენს. აქ პირველ რიგში, მნიშვნელოვანია გადამწყვეტ მომენტში ადამიანის ყველა ფიზიკური ძალის კონცენტრაცია. ამირტატეს გამირობის გაგებას ემატება ის, რომ მის ფიზიკურ გამირობას ფარავს სულიერი ვაჟკაცობის მნიშვნელობა, რითაც ხაზი ესმება იმ მაღალ მიზანს, რისთვისაც ჩადენილია ეს გამირული საქციელი. პოემის ძირითადი მოტივია გამირობის მოტივი აქცენტით მსხვერპლის მხარესა და მის მაღალ აზრზე (პირველ რიგში. კაცობრიობის გადარჩენის იდეისთვის). იდეალის უქონლობა ადამიანის სიცოცხლეს ეგოისტურ მიზნებს უქვემდებარებს, თავისთავზე კონცენტრირებულ პირს არ შეუძლია თავისი ნება დააყენოს პირადულზე მაღლა.

M. Katsaeva (Mahachkala)

Character of Caucasian Prometheus in M. Z. Aminov's poem "Amirtate"

Summary

The work deals with the character of the Caucasian Prometheus in M.-Z. Aminov's poem. The poem is the part of "fifth" of "the ancient desire". The initial of the myth is myphologema Amir – half-god, half-man, bringer fire to people. The roots of numerous variants of the myth are in the Nart epos. The author uses M.Chikovani's research on the Caucasian Prometheus – Amirani. The parallels are made with a chained hero of the myth of the Caucasian and other peoples. The work represents A.Losev's noteworthy viewpoint on Caucasian 'duplicates' of the Greek Prometheus. Aminov is bewitched by the myth's common to all mankind outdated content, by mythological and poetic uniqueness and portentousness.

The work discusses a poem's plot. In the poem a special attention is focused on a hero's archetype character moved from generation to generation. Amir's activity is titanic and unfinished. Aminov does not force on a reader with his standpoint, he leaves a reader opportunity to discuss and to make conclusions. Motif of memory, concept of constant desire is important. Amir is a symbol of philanthropy and readiness to sacrifice for people.

ტ. მახაური (თბილისი)

მიხეილ ლაკერბაის ნოველა „სტუმარი“ და მისი ლიტერატურულ-ფოლკლორული პარალელები

მიხეილ ლაკერბაის ნოველას „სტუმარი“ (აფხაზურად „ასას“) გამორჩეული ადგილი უკავია მწერლის შემოქმედებაში. აფხაზი ლიტერატორის რუსულან ქაპბას სიტყვებს თუ გადაჭარბებულად არ მივიჩნევთ, „სტუმარი“ მართლაც რომ მშვენიერი ნოველაა. ყოველ შემთხვევაში, ჯერჯერობით, აფხაზურ ენაზე არ შექმნილა უკეთესი“ (ქაპბა 1984: 171).

ვიდრე უშუალოდ ნოველის განხილვაზე გადავიდოდეთ, მანამდე გავიხსენოთ მისი მოკლე შინაარსი: მოხუცი ხანაშე ცუგბა საკუთარი სახლის წინ ალვის ხის ჩრდილში ზის. უცებ მასთან განხდება უცხო ჭაბუკი, რომელიც მასპინძელს დამტვრეული აფხაზურით ეტყვის, რომ მდეურები მოსდევნ და მოკვლას უპირებენ. სთხოვს, დამალოს სადმე. მოხუცი მიხვდება, რომ ის ჩერქეზი უნდა იყოს და შეეკითხება, თუ რა დააშავა. ახალგაზრდა უპასუხებს: დოდში აქაური ახალგაზრდა კაცი შემომაკვდა, რომელმაც ჩემს ცხენს მათრახი გადაუჭირაო. ხანაშე სხვენში დამალავს სტუმარს. ცოტა ხნის შემდეგ მისი ეზოს ჭიშკარს მოადგება ხალხი. ისინი მიცვალებულის ცხედარს მოასვენებენ. მოკლეული მოხუცის ერთადერთი შვილი თემირი აღმოჩნდება. მოხუცი მიხვდება, რომ შვილის მკვლეელი მიუღია სტუმრად, კინაღამ გული წაუვია, მაგრამ მაინც ძალას მოიკრებს და თანამემამულეებთან არ გაამჟღავნებს. „ორი დღე-ღამე ესვენა ხის ლოგინზე შვილის გაციებული ცხედარი, – ვკითხულობთ ნოველაში, – სხვადასხვა მიზეზით რამდენჯერმე ავიდა მოხუცი თავანზე. აკანკალებული ხელით და ნადვლიანი სახით მიჰქონდა ახალგაზრდა ჭაბუკთან ულუფა“.

მესამე დღეს თემირი დაასაფლავებს. როცა ხალხი დაიშალა და ჭირისუფლები წავიდ-წამოვიდნენ, მოხუცმა სხვენში დამალულ ჭაბუკს ასძახა:

„ – ჩამობრძანდი, სტუმარო, ჩამობრძანდი, აქ აღარავინ არის, ყველანი წავიდნენ.

როცა სტუმარი კიბეზე ჩამოცოცდა, მოხუცმა ათრთოლებული ხელით გაუწოდა ხურჯინი.

– წაიდე- უთხრა მან, – აქ ორი დღის საგზალი დევს. სახლისაკენ იჩქარე, შვილო, ტყით ახლოსაა გადასასვლელი. ახლა ბნელი ღამეებია, ვერავინ დაგინახავს.

ნელა დახარა თავი სტუმარმა, ნელა მიიტანა ტუჩებთან მოხუცის ჩოხის კალთა, მოკრძალებით ეამბორა მას, სიტყვის უთქმელად გავიდა ფაცხიდან და სიბნელეში გაქრა“ (ლაკერბაი 2012: 19).

მამამ დაინდო შვილის მკვლეელი! თითქმის დაუჯერებელი ამბავია, მაგრამ რაც უფრო დაუჯერებელი და ნაკლებ სარწმუნოა მოხუცის მოქმედება, მით უფრო დიდი ინტერესით იკითხება ნოველა, მკითხველიც მეტი თანაგრძნობითა და პატივისცემით ეკიდება აფხაზი მასპინძლის პიროვნებას.

ნოველა დაწერილია აფხაზური ტრადიციების ღრმა ცოდნით. ხალხურ ზნე-ჩვეულებებსა და ზეპირსიტყვიერ მასალას მიხეილ ლაკერბაი ხშირად იყენებს საკუთარი ნოველების სიუჟეტების ასაგებად. ამის შესახებ საყურადღებო ცნობას გვაწვდის კრიტიკოსი გერონტი ქიქოძე: „მეგობრული საუბრების დროს ავტორს ჩემთვის უამბნია, რომ ის, უმეტეს შემთხვევაში, კი არ

თხზავს თავისი მოთხრობების სიუჟეტებს, არამედ მათ ხალხური შემოქმედების სალაროდან იღებს. ამ მიზნით ის ხშირად მოგზაურობს თავის სამშობლოში, განსაკუთრებით არჩევს მივარდნილ სოფლებს, სადღაც მთებში გადაკარგულთ, ეცნობა მოხუცებულ ადამიანებს, ისმენს მათს ნაამბობს და, შინ დაბრუნების შემდეგ, მათ ამუშავებს ნოველების, არაკების, ანეკდოტების სახით. ამრიგად, მიხეილ ლაკერბაის ნაწერებში ჩვენ გვაქვს ბედნიერი შერწყმა ხალხური ზეპირსიტყვიერებისა ცნობისმოყვარე და განათლებული ლიტერატორის ინდივიდუალურ შემოქმედებასთან“ (ლაკერბაი 2012: 7).

რეალურად მომხდარი რომელი ამბავი დაუდო საფუძვლად ავტორმა ჩვენს მიერ განსახილველ ნოველას, ცნობილი არ არის, თუმცა აფხაზური სტუმარმასპინძლობის დასახასიათებლად მკვლევარი შალვა ინალ-იფა იმოწმებს ერთ გადმოცემას, რომელიც თითქმის მთლიანად ემთხვევა მიხეილ ლაკერბაის ამ ნოველის შინაარსს, მაგრამ მისი ჩაწერის დრო, ადგილი და მოქმელი მითითებული არ არის, რაც ძალიან სამწუხაროა და ლიტერატურული ნაწარმოების ფოლკლორული წყაროს შესახებ სრულ ინფორმაციას ვერ გვაწვდის. აი, ეს ამონარიდიც: „გადმოცემით, რომელიღაც ხალხმრავალ ზემიზე, დოღში შეჯიბრის დროს, ორნი წაიხზუნენ, ერთმა მოკლა მეორე და გაიქცა. მდევრებისაგან თავდასაღწევად მკვლელი შევარდა პირველივე ეზოში, ყველაფერი უამბო მასპინძელს, რაც ჩაიდინა და სთხოვა, დაეცვა მისი სიცოცხლე. მოხუცს დიდხანს არ უფიქრია, მაშინვე გადამალა სტუმარი საიმედო ადგილას. ამის შემდეგ მალე მისსავე ეზოში შემოდის სამგლოვიარო პროცესია და შემოაქვთ მისი შვილის გასისხლიანებული ცხედარი. როგორც ირკვეოდა, მისი შვილი მოკლული იყო იმ ადამიანის მიერ, რომელიც მან ეს-ეს არის დამალა და იხსნა შურისძიებისგან. როცა მიცვალებული დამარხეს და ყველანი წავიდნენ თავ-თავიანთ სახლებში, უბედურმა მამამ სამალავიდან გამოიყვანა მკვლელი, უჩვენა მას უხიფათო გზა და გაუშვა სახლში. „შენ მოჰკალი ჩემი ერთადერთი ვაჟი შვილი, – უთხრა მან, – მაგრამ შენი სიცოცხლე მე მომანდუ, გახდი ჩემი სტუმარი და მე არ შემიძლია ფეხქვეშ გავთელო სტუმარმასპინძლობის წესი. გზუქნი სიცოცხლეს, წადი, სანამ ჩემს მოგვარეებს არ შეუშინევიხარ. ამის შემდეგ აღარსად გადამეყარო!“ (ინალ-იფა 1965: 430).

რაკი დოკუმენტურ წყაროს არ ასახელებს, იქმნება შთაბეჭდილება, თითქოს ინალ-იფა ყველა მიხეილ ლაკერბაის ნოველის შინაარსს არსებობს თქმულების მეორე ვარიანტიც, რომელიც არტურ ანშბას და ვლადიმერ დარსალიას წიგნშია დამოწმებული. იგი ჩაწერილია 1969 წლის აგვისტოში გუდაუთის რაიონის სოფელ დურიფში მცხოვრები ქუნთი ტვანბასგან. აღნიშნული თქმულების მიხედვით, მოხუცის შვილის მკვლელობა თავადი ამარშანი. თავადი შეურაცხყოფილი დარჩა იმით, რომ დოღში ვიღაც გლეხის შვილმა აჯობა და ნაწყენმა მის ცხენს მათრახი გადაუჭირა. ახალგაზრდამ მათრახის საპასუხო დარტყმით ცხენიდან ჩამოაგდო თავადი. მიწაზე დაცემულმა თავადმა იძრო პისტოლეტი და მოკლა მოხუცი ცუგბას ვაჟი შვილი, ისარგებლა ხალხში შექმნილი ჩოჩქოლით და გაიქცა. დამოწმებული წიგნის ავტორებს თქმულების ტექსტი მთლიანად არ მოჰყავთ. ისინი ნაწყვეტებს იყენებენ და მსჯელობენ მოხუცის მოქმედებაზე. როგორც მითითებული მასალიდან ირკვევა, მოხუცს სახლში მიუღია შვილის მკვლელი, წმინდად მოუხდია სტუმართმოყვარეობის ვალი და წასვლისას სტუმარი გაუფრთხილებია, ფხიზლად ყოფილიყო, რადგანაც სისხლი რჩებოდა მის კისერზე. ზეპირგადმოცემის მიხედვით, ხალხში ვრცელდებოდა ამბავი მოხუცის მეორე ვაჟი შვილის და მისი ბიძის გმირული სისხლისძიებისა, სისხლის აღება კი დიდხანს არ გრძელდებოდა. და ეს კეთდებოდა განზრახ, რათა მკვლელი ყოფილიყო მუდმივი შიშის ქვეშ (ანშბა 1979: 37–38). როცა ეს თქმულება ჩაიწერეს, მიხეილ ლაკერბაი უკვე ცოცხალი აღარ იყო (იგი გარდაიცვალა 1965 წელს). ამიტომ ჩვენ დანამდვილებით

არ ვიცით, თვითონ ავტორმა ვისგან მოისმინა ეს თქმულება და რა სახის იყო იგი, სანამ ლიტერატურულად დაამუშავებდა. მწერლისა და ზეპირსიტყვიერების ურთიერთობის საკითხი მკვლევარისაგან ძალიან ფაქიზ მიდგომას მოითხოვს (ამ მხრივ ფასდაუდებელი მნიშვნელობა აქვს ვაჟა-ფშაველას წერილს საკუთარი პოემების ფოლკლორული წყაროების შესახებ).

სტუმრის სიცოცხლის უსაფრთხოება წმინდათაწმინდა მოვალეობა იყო კავკასიელი ხალხებისათვის. მასპინძელი ვალდებული იყო სიცოცხლეც კი გაეწირა სტუმრის გულისთვის, გინდაც მოსისხლე მტერი ჰყოლოდა სახლში. ამ საკითხს ცოტა მოგვიანებით კიდევ დავუბრუნდებით, ახლა კი უნდა აღვნიშნოთ, რომ ლაკერბაის ნოველას პარალელები მოეპოვება ქართულ ლიტერატურასა და ფოლკლორში. ლიტერატურიდან დავასახელებთ ვაჟა-ფშაველას უკვდავ პოემას „სტუმარ-მასპინძელი“, ხოლო ფოლკლორიდან ბალადას „შიოლა და მთრეხელი“. ვაჟას პოემა 1893 წლით თარიღდება და მასში ქისტებისა (ვაინახური მოდგმის ხალხი) და ხევსურების პატრიარქალური საზოგადოების ფონზე იშლება მოქმედება, ხოლო „შიოლა და მთრეხელი“ მეჩვიდმეტე საუკუნის რეალურ ისტორიულ ამბავს გადმოგვცემს.

ვაჟა-ფშაველას პოემაში ქისტმა ჯოყოლა აღხასტაისძემ სახლში ისტუმრა ხევსური კაცი, რომელიც მისი ძმის მკვლეელი აღმოჩნდა. ჯოყოლამ ეს ამბავი თანამომემ ქისტებისაგან შეიტყო, მაგრამ რადგანაც ზვიადური უკვე მისი სტუმარი იყო, ჯოყოლა თანასოფელ ქისტებს მისი მოკვლის საშუალებას არ აძლევდა:

„დღეს სტუმარია ეგ ჩემი,

თუნდ ზღვა ემართოს სისხლისა“ (ვაჟა 1964: 217).

ამ დაპირისპირების დროს ჯოყოლამ ერთი თანამემამულეც მოკლა, მაგრამ ქისტებმა ის შებოჭეს, სტუმარი ზვიადური კი წაიყვანეს და თავიანთი მკვდრის - დარლას საფლავზე დაკლეს. ტრადიციული შეხედულებით, ქისტებს უნდოდათ, ის დარლასთვის შეეწირათ, საიქიოში მისი მოსამსახურე გაეხადათ, მაგრამ ეს ვერ მოახერხეს, რადგან ზვიადური არ გატყდა, ქელი არ მოიხარა მტრის წინაშე. ქისტები რომ ეუბნებოდნენ: „დარლასამც შეეწირებო“, ზვიადური პასუხობდა: „ძაღლ იყოს თქვენი მკვდრისადა!“ მისმა გამირულმა სიკვდილმა ქისტები ღრმად ჩააფიქრა და ათქმევინა: „კარგი ვაჟკაცი ყოფილა“. ვაჟას პოემა ამით არ მთავრდება, მაგრამ ჩვენ ჯერჯერობით აქ შევაჩერებთ ყურადღებას, რაკი სტუმრის მიღებისა და მისი გადარჩენის მცდელობისათვის ზრუნვის ეპიზოდი გვანტერესებს. ჯოყოლამ სტუმარი ვერ დაიცვა, მაგრამ მის მოსაკლავად აბოპოქრებულ ბრბოს მიანიშნა, რომ სტუმარმასპინძლობის საღვთო წესს არღვევდნენ:

„- რას სჩადით? შემოუძახა: -

ვის სტუმარს ჰბოჭავთ თოკითა?

რად სტეხთ საუფლო ჩვენს წესსა,

თავს ლაფს რად მასხამთ კოკითა?“ (ვაჟა 1964: 215).

ჯოყოლას სიტყვით, თემმა დაარღვია თავისი რჯული (სამართალი), დაივიწყა ადათი („ვის გაუყიდავ სტუმარი, ქისტეთს სად თქმულა ამბადა?“), ჩაიდინა უნამუსობა და ფეხქვეშ გაათელა მისი ოჯახის ღირსება.

ხალხურ ბალადაში „შიოლა და მთრეხელი“ ნათქვამია, რომ შიოლა ღუდუშაურის მკვლეელი შემთხვევით მიაღვა შიოლას დის სახლს და მასპინძელ ქალს მფარველობა სთხოვა („დაო, ვერ შემინახევი? ცხონებას შენი ძმისასა!“). ქალის ქმარი შინ არ იყო, ეს გარემოება კი ზღუდავდა ქალს ქმრისგან დაუკითხავად სახლში მიეღო უცხო მამაკაცი. მაგრამ უძველეს ადამიანს შურისმაძიებელნი მოსდევდნენ, ეს საფრთხე გაითვალისწინა ქალმა და უყოყმანოდ შეიფარა იგი.

ცოტა ხნის შემდეგ გამოირკვა, რომ ძმის მკვლეელი შეუფარებია. ქალმა სტუმარმასპინძლობის წესს მაინც არ უღალატა და სისხლის ასაღებად კარზე მომდგარ ღუღუშაურებს (ანუ ძმა-ბიძაშვილებს) თხოვნით მიმართა:

„ნუ მახკლავთ, ჩემნო მამულნო (ჩემიანებო),
ნაჭაპნს ნუ მაჭერთ თმისასა“ (შანიძე 1931: 15)

„ნაჭაპნის“ ანუ ნაწნავის მოჭრა ახლობელი ვაჟკაცის სიკვდილის გამო იცოდნენ ქართველმა მთიელმა ქალებმა. შიოლას დაც იმას ევედრება ძმა-ბიძაშვილებს – სტუმარს ნუ მომიკლავთ, ნუ დამამკლოვიარებთო. შურისძიებით ანთებულმა ძმებმა არ ისმინეს ქალის ვედრება და სახლის საკვამურში ნასროლი ისრით მოუკლეს სტუმარი. ქალი განრისხდა. ჯერ მოკლული სტუმარი გააპატოსნა და თვალცრემლიანმა გააცილა თავის მხარეში – ხევსურეთში მისი ცხედარი. შემდეგ, როცა ქმარი დაბრუნდა ნადირობიდან, ცოლმა ყველაფერი უამბო და კატეგორიულად მოსთხოვა სტუმრის სისხლი აეღო. ქმარი ჯერ თავიდან ყოყმანობდა, მაგრამ ბოლოს, ცოლის დაჟინებული მოთხოვნით, იძულებული გახდა მოეკლა ერთ-ერთი ცოლისძმა. სისხლის აღების ჯაჭვური ხაზი გაგრძელდა და ამ მკვლელობას კიდევ სამ-სამი კაცის სიკვდილი მოჰყვა როგორც ქალის ქმრის, ისე მისი ძმების- ღუღუშაურების მხრიდან.

სამივე შესაძარებელ ნაწარმოებს ახასიათებს ტიპოლოგიური მსგავსება. თემა ერთია, მაგრამ სიუჟეტი სხვადასხვანაირად ვითარდება და, შესაბამისად, განსხვავებულია მათი ფინალიც. განსახილველ ნაწარმოებთა პერსონაჟები კავკასიელები არიან (ლაკერბაის ნოველაში: აფხაზი და ჩერქეზი, ვაჟს პოემაში: ქისტები და ქართველი ზვიადაური, „შიოლა და მთრეხელის“ ბალადაში: ქართველი მთიელები – მოხევეები და ხევსური). სტუმართან ურთიერთობისას ისინი ხელმძღვანელობენ საკუთარი თემობრივი ადათებით. ეს ადათები კი ძალიან ჰგვანან ერთმანეთს. სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ „საუკუნეთა წიაღში ჩამოყალიბებული სტუმარმასპინძლობის ინსტიტუტი მთელი კავკასიის მოსახლეობისთვის უნივერსალური მოვლენა იყო“ და „სტუმრის მკვლელობა ან შეურაცხყოფა ადათითა და ჩვეულებითი სამართლით კავკასიის ყველა ხალხში სისხლ-მესისხლეობას ექვემდებარებოდა“ (ბახია 2010: 170).

ხსენებულ ნაწარმოებებში ერთმანეთს უპირისპირდება სტუმარმასპინძლობისა და სისხლის აღების ადათები და ამ დაპირისპირებაში სტუმარმასპინძლობა იმარჯვებს. ქართული ანდაზა სტუმარს ღვთის კაცად სთვლის: „სტუმარი ღვთისაა!“ ასე მიაჩნიათ აფხაზებსაც. შალვა ინალ-იფა წერს: „აფხაზთა წარმოდგენით, თვით ზეციურ ძალებსაც კი არ შეეძლოთ დაერღვიათ სტუმარმასპინძლობის წესი. გამოთქმა: „შენ სტუმარი ხარ თავისი გამჩენის“, „შენ ღვთის სტუმარი ხარ“ გვიჩვენებს, რომ, ძველი გაგების თანახმად, ღმერთსაც კი არ შეეძლო შეეღახა სტუმართმოყვარეობის წესი და არავის მისცემდა ნებას ხელი ეხლო იმ ადამიანისთვის, რომელიც გადავიდა მისი მფარველობის ქვეშ, როგორც სტუმარი. აი, რატომ აფარებდნენ თავს დამნაშავენი ხშირად სალოცავ კერპს ან ტაძარს“ (ინალ-იფა 1965: 431).

ქართული ფოლკლორიდან შეგვიძლია დავასახელოთ ბალადა „ივანეური“, რომლის მიხედვით ხევსურმა ივანეურმა მოკლა ფშაველი ყარტიულისძე, თვითონაც დაიჭრა და ფშაველთა ერთ-ერთი სალოცავის – ცაბაურთის მთავარანგელოზის სალუდეს შეაფარა თავი. ამ სოფლის მცხოვრები ვაჟკაცები ვერ ბედავდნენ თავიანთ სალოცავში შესვლას. ამიტომ სხვა სოფლიდან მოიყვანეს შურისძიებელი ვაჟკაცი ხოშურაული, რომელმაც ცოდვა დაიდო კისერზე და მთავარანგელოზს მოუკლა შეფარებული სტუმარი. მთავარანგელოზი განრისხდა და ხოშურაულის შთამომავლებს დააკისრა ყოველწლიურად სავალდებულო მსხვერპლის შეწირვა მათი წინაპრის მიერ ჩადენილი ცოდვის გამო. ამ მსხვერპლშეწირვას დღესაც ასრულებენ ხოშურაულები.

ბალადაში „შიოლა და მთრეხელი“ შიოლას მკვლელმა მთრეხელმა თავის შესაფარებლად ახალციხის ყოვლაწმინდა ღვთისმშობლის ეკლესიას მიმართა, მაგრამ ეკლესიის კარი დაკეტილი დაუხვდა და მხოლოდ ამის შემდეგ გახდა იძულებული მფარველობა ეთხოვა იქვე ახლოს მცხოვრები უცნობი ქალისათვის, რომელმაც შეიფარა და, ყველას გასაკვირად, ამ სტუმრის მიერ მოკლული ვაჟკაცის და აღმოჩნდა.

„ქართლის ცხოვრებიდან“ ცნობილია, რომ სარკინოზთაგან თავდასაღწევად მეფე აშოტ კურაპალატი ტაძარში შევიდა, მაგრამ იქაც შეუცვივდნენ მდევარნი და საკურთხეველთან დაკლეს იგი. ხალხური გადმოცემებიდან და წერილობითი წყაროებიდან მსგავსი მაგალითების მოტანა ძალიან შორს წაგვიყვანს, ერთი კი უნდა აღვნიშნოთ, რომ სალოცავში თუ კერძო ოჯახში თავშეფარებული სტუმარი, ტრადიციული გაგებით, თუმცა ხელუხლებელია (და ხშირ შემთხვევაში გადარჩენილიც), მაგრამ შურისმაძიებელი ადამიანები მაინც არღვევენ ამ საუფლო წესს და სწორედ ეს იწვევს მკვეთრ დაპირისპირებას საზოგადოებაში. ასეთი დაპირისპირება ყველაზე მძაფრად იგრძნობა ვაჟას პოემაში „სტუმარ-მასპინძელი“. გავისენოთ ისევ ჯოყოლას სიტყვები; „რად სტეხთ საუფლო ჩვენს წესსა, თავს ლაფს რად მასხამთ კოკითა?“ სისხლის აღების წყურვილით შემართული ქისტები არაფრად აგდებენ „საუფლო წესს“. ეს ძალზე აშფოთებს ჯოყოლას. თავდაპირველად ის მხოლოდ თემის წესს იცავს, ამ კონკრეტულ შემთხვევაში სტუმარმასპინძლობას, აზროვნებს და მოქმედებს, როგორც ჩვეულებრივი რიგითი მეთემე, მაგრამ მის სულში თანდათან იღვიძებს პიროვნული საწყისები, იკვეთება მისი ინდივიდუალური „მე“. როცა ზვიადაურის ვაჟკაცობით მოხიბლული და ნამტირაღევი ალაზა ქმარს გამოუტყდა: „ცრემლები შემიწირია იმ შენი მეგობრისადაო“, ჯოყოლამ უპასუხა: „იტირე?! მადლი გიქნია, მე რა გამეგ ვარ მაგისა? დიაცს მუდამაც უხდება გლოვა ვაჟკაცის კარგისა“ (ვაჟა 1964 : 228). აქ უკვე სხვა ჯოყოლა ლაპარაკობს, ის აღარ არის ჩვეულებრივი მეთემე, ის უკვე პიროვნებაა. გამორჩეული პიროვნებაა აგრეთვე ალაზა და მისი ფოლკლორული ტყუპისცალი, შიოლა ღუდუშაურის და, ვინც საკუთარ ძმასავით დასტირის ძმის მკვლელ მთრეხელს: „ღმერთმა გაცხონას, მთრეხელო, სტუმარო, ჩემს სახლში დახარჯულო!“ (მანიძე 1931: 337). ჯოყოლა და ალაზა თემთან მკვეთრად დაპირისპირებული პიროვნებებია, თემის ადათებზე და ყოველდღიურ ცხოვრებაზე ამადლებული ადამიანები. მათ ამადლებას სიმბოლურად გამოსახავს ვაჟა, როცა ისინი ირეალურ სამყაროში ხედებიან ზვიადაურს და კვლავ „ვაჟკაცობისას ამბობენ, ერთურთის დანდობისასა, სტუმარ-მასპინძლის წესზედა ცნობის და და-ძმობისასა“ (ვაჟა 1964: 236).

მიხეილ ლაკერბაის ნოველაში პიროვნებისა და საზოგადოების ასეთი დაპირისპირება არ ჩანს. აქ დაპირისპირება ერთი ადამიანის შინაგან სამყაროში ხდება. ეს ადამიანი არის ხანაშე ცუგბა. მის არსებაში ერთმანეთს ებრძვის სტუმრის დაცვისა და სისხლის აღების წესი; აი, წინ უსვენია შვილის ცხედარი, მისი მკვლელი კი სხვენში ჰყავს დამალული. მამა ორ ცეცხლს შუა ტრიალებს. რა ქნას, გასცეს სტუმარი? – თემირის მეგობრები ხომ მის თვალწინ აკუწავენ ჩერქეზ ახალგაზრდას. ეს იქნება ჩვეულებრივი შურისძიება, რომელიც არაფერს შემატებს ტრაგიკული მოხუცის ზნეობრივ სახეს. ხანაშე ცუგბას მხატვრული სახის შექმნისას მიხეილ ლაკერბაის აინტერესებს არა ადათების ბრმა მიმდევარი და ოდენ შურისმაძიებელი ადამიანი, არამედ სიკეთითა და მიმტვევებლობით გამორჩეული პიროვნება. საბედისწერო წუთებში შვილმკვდარი მამა ნებისყოფის არაჩვეულებრივ სიმტკიცეს იჩენს და ღირსეულად იტანს განსაცდელს. მოხუცის ასეთი თავდაჭერილი და ღირსეული მოქმედება სტუმრის არსებაშიც ახდენს მეტამორფოზას. ის არა მარტო ფიზიკურად გადარჩენილი, სულიერად გარდაქმნილი ტოვებს მასპინძელი მოხუცის სახლ-კარს: „ნელა დახარა თავი სტუმარმა, ნელა მიიტანა ტუჩებთან მოხუცის ჩოხის კალთა, მოკრძალებით ეამბორა მას, სიტყვის უთქმელად გავიდა ფაცხიდან და

სიბნელეში გაქრა“. სტუმარი ამ ჟესტით ჩადენილ ცოდვასაც იხანებს და მოხუცის კეთილ გულსაც პატივს სცემს. აი, ეს არის სწორედ პიროვნების კათარზისი.

მიხეილ ლაკერბაის სასახელოდ უნდა ითქვას, რომ მან შექმნა ვაჟა-ფშაველას პოემისაგან სრულიად განსხვავებული სიუჟეტი, თავი დაადო ლიტერატურულ გავლენას და მკაფიოდ გამოხატა საკუთარი მრწამსი. იგი „მშობლიური ხალხის ყოფა-ცხოვრების, ტრადიციის, ზეპირსიტყვიერების ნიმუშების მხატვრულ დამუშავებას შეუდგა ალალ-მართალი შემოქმედის გულწრფელობით, სინდის-ნამუსიანობის ღრმა გრძნობით“ (ჭურდულია 1983: 209). მან ნოველაში წინა პლანზე დააყენა ადამიანურობა და ამით სამახსოვრო ძეგლი დაუდგა აფხაზი კაცის პიროვნულ ღირსებას – ალამისს.

ლიტერატურა:

ანშბა 1979: არ. ანშბა, ვლადიმერ დარსალია, მიხეილ ლაკერბაი (შემოქმედებითი პორტრეტი), „ალაშარა“, სოხუმი (რუსულ ენაზე).

ბახია 2010: ს. ბახია-ოქრუაშვილი, აფხაზთა ეთნოლოგია, „უნივერსალი“, თბილისი.

ვაჟა 1964: ვაჟა-ფშაველა, თხზულებანი, ტ. III, „საბჭოთა საქართველო“ თბილისი.

ინალ-იფა 1965: შ. ინალ-იფა, აფხაზები, „ალაშარა“, სოხუმი, 1965 (რუსულ ენაზე)

ლაკერბაი 2012: მ. ლაკერბაი, ალამისი (აფხაზური ნოველები), „ლიტერატურის მუზეუმი“, თბილისი

ქაპბა 1984: რ. ქაპბა, მიხეილ ლაკერბაი, „მერანი“, თბილისი.

შანიძე 1931: ა. შანიძე, ხალხური პოეზია, I, ხევსურული, „სახელგამი“, ტფ., 1931

ჭურდულია 1983: ო. ჭურდულია, ქართულ-აფხაზური ლიტერატურულ-კულტურული ურთიერთობანი, „ნაკადული“, თბილისი.

Т. Махаури (Тбилиси)

Новелла Михаила Лакербая «Гость» и ее литературно-фольклорные параллели

Новелла Михаила Лакербая «Гость» («АСАС» на абхазском языке) занимает исключительное место в творчестве писателя. Если не счесть чрезмерными слова абхазского литератора Руслана Какбы, то «ГОСТЬ» это действительно прекрасная новелла. Во всяком случае, пока что, на абхазском языке не было создано ничего лучше» (Капба. 1984: 171).

Прежде чем перейти непосредственно к обсуждению новеллы, вспомним ее краткое содержание: старик Ханашв Цугба сидит под чинарой во дворе своего дома и шьет чувяки своему единственному сыну – Тemyру. Неожиданно перед ним возникает юноша, который на ломаном абхазском говорит ему, что его преследуют с намерением убить. Просит где-нибудь его спрятать. Старик догадывается, что он, должно быть, черкес и спрашивает: «Что ты натворил?» Юноша отвечает: «На скачках убил местного юношу, который отхлестал его коня кнутом». Ханашв укроет гостя на чердаке. Через некоторое время у ворот его дома собирается народ. Несут покойника. Убитый оказывается единственным сыном старика, Тemyром. Старик понимает, что принял в гости убийцу сына, однако, едва не потеряв сознание, но собравшись с силами, он все же не открылся перед сородичами. «Двое суток бездыханное тело его сына пролежало на тахте в пацхе, – читаем в новелле, – и двое суток под разными предложениями поднимался старик на чердак, чтобы отнести еду гостю-черкесу».

На третий день Тemyра похоронили. Когда скорбящие и народ разошлись, старик позвал укrywавшегося на чердаке юношу: «Сойди, мой гость! Сойди! Здесь нет никого. Все ушли».

Когда гость спустился по лестнице, старик дрожащими руками протянул ему хурджин¹.

«Возьми, – сказал он ему, – здесь еды на два дня. Поспешి домой, дад²! Лесом ближе пройти к перевалу. Ночь темна, тебя никто не увидит».

Низко-низко склонился перед стариком гость и приложил к губам край его черкески. Потом выпрямился и, не сказав ни слова, вышел из пацхи» (Лакербай. 2012:19).

Отец пощадил убийцу сына! Почти неслыханная история, но чем маловероятнее и невероятнее поступок старика, с тем большим интересом читается новелла и читатель с большим сочувствием и уважением проникается к личности хозяина-абхаза.

Новелла написана с глубоким знанием абхазских традиций. Для построения сюжета своих новелл Лакербай часто использует материалы народных обычаев и устного творчества. Заслуживающие внимания сведения об этом дает нам критик Геронтий Кикодзе: «Во время дружеской беседы, автор рассказал мне, что в ряде случаев он не сочиняет сюжеты своих рассказов, а черпает их из сокровищницы устного народного творчества. С этой целью он часто ездит на свою родину, выбирает заброшенные деревни, особенно, затерянные где-то в горах, знакомится со старыми людьми, слушает их рассказы и, возвратившись домой, обрабатывает их в виде новелл, притч, анекдотов. Таким образом, в произведениях Михаила Лакербая мы имеем слияние литературных произведений, созданных народом, с индивидуальным творчеством любознательного и просвещенного литератора» (Лакербай, 2012.7).

Какое из случившихся в реальности событий положил автор в основу рассматриваемой нами новеллы, неизвестно, хотя для характеристики абхазского гостеприимства исследователь Шалва Инал-Ипа ссылается на одно предание, которое почти полностью совпадает с содержанием этой новеллы Михаила Лакербая, но время его записи, место и рассказчик не указаны, что, к сожалению, не дает полной информации о фольклорном источнике литературного произведения.

Вот это извлечение: «По преданию, на каких-то многолюдных торжествах, во время конно-спортивных соревнований, двое поссорились и один убил другого, после чего скрылся. Спасаясь от погони, убийца забежал в первый попавшийся двор, признался хозяину во всем, что он совершил, и попросил спасти ему жизнь. Старик, не долго думая, спрятал гостя в надежном месте. Вскоре после этого к нему же во двор въезжает траурная процессия с окровавленным телом его сына. Как выяснилось, сын был убит тем человеком, которого он только что укрыл, спасая его от мести. Когда мертвеца похоронили и все разошлись по домам, несчастный отец, выведя убийцу из темницы, показал ему безопасную дорогу и отпустил восвояси. «Ты убил моего единственного сына, – сказал он ему, – но ты доверился мне, был моим гостем, и я не могу втоптать в грязь хлеб-соль. Дарю тебе жизнь, уходи, пока тебя не заметили мои сородичи. И смотри, больше не попадайся мне на глаза!» (Инал-Ипа Шалва Денисович, Абхазы, изд. «Алашара», Сухуми, 1965, стр. 430).

Поскольку не называется источник, то создается впечатление, будто Инал-Ипа рассказывает содержание новеллы Михаила Лакербая. Существует и второй вариант легенды, который засвидетельствован в книге Артура Аншбы и Владимира Дарсалия. Он записан в августе 1969 года со слов Кунти Тванбы, жительницы села Дурипши Гудаутского района. По этой легенде, убийца сына старика – князь Амаршан. Князь был оскорблен тем, что на скачках какой-то сын крестьянина был лучше него, и в гневе плетью отхлестал его коня. Юноша ответным ударом кнута сбросил князя с коня. Упавший на землю князь достал пистолет, убил сына старика Тугбы, и воспользовавшись создавшимися в народе разногласиями, сбежал. Авторы подтверждающей книги не приводят легенду полностью. Они используют отрывок и рассуждают о поступке старика. Как выясняется из указанных материалов, старик принял в дом убийцу сына, свято выполнил долг гостеприимства и предупредил уходившего убийцу, чтобы тот был осторожен, потому что на его совести кровь. «И дальше идет речь о героической мести второго сына старика и его дяди со стороны матери. Причем месть не совершается долго. И это делается намеренно, чтобы убийца жил под страхом наказания» (Аншба.1979:37). Когда эту легенду записали, Михаила Лакербая уже не было в живых (он скончался в 1965 году). Поэтому мы достоверно не знаем, от кого сам автор услышал эту легенду и как она выглядела до литературной обработки. Вопрос взаимоотношения писателя и фольклора требует от исследователя очень деликатного подхода (с этой стороны бесценную значимость имеют письма Важа Пшавела о фольклорных источниках его собственных поэм).

Для кавказских народов обеспечение безопасности жизни гостя было святой обязанностью. Принимая в доме даже кровного врага, ради гостя хозяин был обязан пожертвовать за него и жизнью. К этому вопросу мы еще вернемся немного позже, а сейчас надо отметить, что в грузинской литературе и фольклоре встречаются параллели с новеллами Лакербая. Из литературы назовем бессмертную поэму Важа-Пшавела «Гость и хозяин», а из фольклора балладу «Шиола и мтрехелец». Поэма «Гость и хозяин» датируется 1893 годом и действие в ней разворачивается на фоне патриархального общества кистинцев (народ вайнахского рода) и хевсуров. В «Шиола и мтрехелец» передано реальное историческое событие семнадцатого века.

В поэме Важа-Пшавела кистинец Джокола Алхастайдзе гостем принял в дом хевсура, который оказался убийцей его брата. Эту историю Джокола узнал от братьев-кистинцев, но раз Звиадаури уже был его гостем, Джокола не давал возможности кистинцам-односельчанам его убить:

Сегодня гость он мой, кистины!
И если б море крови было
Он должен мне, здесь нет причины,
Чтоб горец гостю изменил.

Важа-Пшавела. «Гость и хозяин». Перевод Николая Заболоцкого.

Во время этого противостояния Джокола убил еще одного своего сородича, но кистинцы его связали, гостя же Звиадаури повели на могилу своего покойника – Дарлы и убили. По традиционным верованиям, кистинцы хотели принести его в жертву Дарле, сделать слугой в потустороннем мире, но это им не удалось, так как Звиадаури не сломился, не склонил главы перед врагом. Когда кистинцы

говорили: «Его, как жертву, в мир загробный мы бросим к телу твоему!», Звиадаури отвечал: «Пес будет жертвою ему!». Его героическая смерть заставила кистинцев глубоко задуматься и признать: «хороший молодец был». Поэма Важа Пшавела на этом не заканчивается, но мы пока-что тут приостановим внимание, раз из-за приема гостя и попытки его спасения нас интересует эпизод заботы о нем. Джокола не смог защитить гостя, но он указал разбушевавшейся толпе, что его убийством они посягнули на священные правила гостеприимства:

Вы что, с ума сошли, кистины?
Чей гость тут связан, чуть живой?
Зачем, презрев закон старинный,
Вы надругались надо мной?
Важа Пшавела. «Гость и хозяин».

По словам Джокола, община нарушила закон рода, забыла обычай («Гостеприимство – наша честь!»), совершила бесчестный поступок и втоптала в грязь честь своего рода.

В народной балладе «Шиола и мтрехелец» сказано, что убийца Шиолы Гудушаури, спасаясь, случайно оказался у дома сестры Шиолы и попросил убежища у женщины-хозяйки («Сестра, не защитила бы? Благослови брата своего!»). Мужа этой женщины не было дома, и это препятствовало женщине принять чужого мужчину без его ведома. Но незащищенного человека преследовали мстители, женщина приняла во внимание эту опасность и не колеблясь укрыла его. Через некоторое время выяснилось, что она укрыла убийцу своего брата. Несмотря на это, женщина все же не предала закон гостеприимства и для свершения кровной мести прибывших к дому от фамилии Гудушаури (иначе братьев и двоюродных братьев) спрашивала: «не убивайте, сородичи (единокровные мои), не лишайте косы волос моих» (Шанидзе 1931: 15).

«Начапни», или обычая отрезания косы из-за смерти близкого храбреца, придерживались грузинские горские женщины. Сестра Шиолы также умоляет братьев и двоюродных братьев: «не убивайте моего гостя, не наводите на меня печаль». Обуреваемые страстью мщения, сородичи не прислушались к заклинаниям женщины и пущенной в дымоход дома стрелой убили гостя. Женщина разгневалась. Обмыла, убрала убитого и, заплаканная, проводила труп в сторону Хевсуретии. Когда муж вернулся с охоты, жена все ему рассказала и категорически потребовала, чтобы он отомстил за кровь гостя. Вначале муж колебался, но в конце настойчивое требование жены вынудило его убить одного из братьев жены. Принцип талиона³ – цепная реакция мести за месть продолжилась, и после этого убийства поплатились жизнью по три человека, как со стороны мужа этой женщины, так и со стороны Гудушаури – ее братьев.

Для всех трех сравниваемых произведений характерно типологическое сходство. Тема одна, но сюжет развивается по-разному и, соответственно, различен их финал. Персонажи обсуждаемых произведений кавказцы (в новелле Лакербая: абхазец и черкес, в поэме Важа-Пшавела: кистинцы и грузин Звиадаури, в балладе «Шиола и мтрехелец»: мохевы и хевсурцы). Во взаимоотношениях с гостем они руководствуются собственными родовыми обычаями. Эти обычаи же очень схожи. В научной литературе отмечается, что «сформировавшийся в недрах глубины веков институт гостеприимства для всего кавказского населения был универсальным явлением» и «убийство гостя или оскорбление обычая при условии соблюдения закона было подвластно крови за кровь для всех кавказских народов» (Бахия 2010: 170).

В упомянутых произведениях противостоят обычаи гостеприимства и кровной мести и в этом противоборстве побеждает гостеприимство. Грузинская пословица гостя считает Божьим человеком: «Гость от Бога!», так полагают и абхазы. Шалва Инал-Ипа пишет: «По верованиям абхазов, даже высшие силы не могли нарушать правил гостеприимства. Выражения: «Ты - гость своего Создателя» (Узшаз уисасуп), «Ты гость Бога» (Анцва уисасуп) показывают, согласно старым понятиям, что даже Бог не в состоянии преступить закона гостеприимства, и он никому не может позволить тронуть того человека, который отдался покровительству наиболее чтившихся капищ и святилищ абхазских богов» (Инал-Ипа 1965: 431).

Из грузинского фольклора можно назвать балладу «ИВАНЕУРИ», по которой хевсур Иванеури убил пшава Картиулисдзе, был ранен и сам и укрылся в одном из монастырей пшавов – Цабартской церкви Архангела Салудэ. Храбрецы, жители этой деревни, не посмели войти в свою церковь. Поэтому они привели из другой деревни охотника по кровной мести, смельчака Хошараули, который взял грех на душу и убил укрывшегося гостя Архангела. Архангел разгневался и за совершенный их предком грех наложил на потомков Хошараули ежегодное обязательное жертвоприношение. Это жертвоприношение и сегодня выполняют многие Хошараули.

В балладе «Шиола и мтрехелец», убийца Шиолы из Мтрехи, чтобы укрыться, обратился в Ахалцихскую церковь Всесвятейшей Богоматери, но двери монастыря оказались закрытыми, и только после этого он был вынужден попросить убежища у незнакомой женщины, которая укрывала его и ко всеобщему удивлению оказалась сестрой храбреца убитого гостем.

Из «Жития картли» известно, что, спасаясь, в церковь к сарацину вошел Царь Ашот Куропалат, но туда ворвались и преследователи и закололи его у алтаря. Похожие примеры из народных преданий и письменных источников далеко уведут нас, однако все же надо отметить, что укрывшийся в церкви или в доме гость в традиционном понимании хоть и неприкосновенен (а в большинстве случаев и спасенный), но мстительные люди все же нарушают это Божье правило, и именно это влечет за собой острое противоборство в обществе. Такое противоборство наиболее сильно ощущается в поэме «Гость и хозяин». Еще раз вспомним слова Джоколы: «Зачем, презрев закон старинный, вы надругались надо мной?» Обуреваемые жадной мести кистинцы ни во что ставят Божий закон. Это очень сильно тревожит Джохолу. Вначале он защищает только правила общины, в этом конкретном случае – гостеприимство, мыслит и действует, как обыкновенный рядовой соплеменник, но в его душе постепенно пробуждаются личностные начала, проявляется его индивидуальное «Я». Когда, очарованная мужеством Звиадаури, заплаканная Агаза признается мужу: «я над твоим несчастным другом сегодня слезы пролила», Джохола отвечает: «Мне не пристало быть судьей. Оплакать мертвого героя прилично женщине любой» (Важа 1964: 228). Тут уже говорит другой Джохола, он уже не обыкновенный соплеменник, он уже личность. Избранной личностью также является Агаза и ее литературный близнец – сестра Шиолы Гудушаури, которая оплакивает, как родного брата, мтрехельца, убийцу брата своего: «Будь благословен, мтрехелец, гость, иссякший в доме моем» (Шанидзе, 1931: 337). Джохола и Агаза, как личности находятся в остром противостоянии общине, возвышаясь над обыденностью, суеверием и деспотизмом. Их возвышенность символически передается в эпизоде, когда они в ирреальном мире встречаются со Звиадаури и вновь: «Ведут беседу побратимы о дивном мужестве людей, о дружбе, верности и чести, гостеприимстве этих гор...» (Важа-Пшавела, 1964: 236).

В новелле Лакербая такого противостояния личности и общества не видно. В ней противоборство во внутреннем мире человека. Этот человек – Ханашв Цугба. В его существе борются правила безопасности гостя и кровной мести: перед ним покоится труп сына, убийцу же его он укрыл на чердаке. Отец мечется меж двух огней. Что ему делать, выдать гостя? – ведь друзья Темыра искромсают молодого черкеса у него на глазах. Это будет обыкновенной мезьью, которая ничего не прибавит к нравственному облику старика. Создавая художественный образ Ханашва Цугба, Лакербай интересуется не только человеком, слепо следующим обычаем и преследующим мезь, но человеком, выдающимся своим благородством и толерантностью. Отец убитого сына в роковые минуты проявляет необыкновенную твердость и волю и с достоинством выносит испытание. Такое сдержанное и достойное поведение старика производит метаморфозу в существе гостя. Он покидает дом старика-хозяина, не только физически спасенный, но и душевно преображенный: «Гость медленно склонил голову, медленно поднес к губам подол черкески старика, с трепетом поцеловал ее и, не сказав ни слова, выйдя из хижины, исчез в темноте». Этим жестом гость кается в совершенном грехе и уважает доброе сердце старика. Именно это и есть катарсис личности.

«К чести Михаила Лакербая надо сказать, что он создал сюжет, совершенно не схожий с поэмой Важа-Пшавела, избежал литературного влияния и ясно выразил свои убеждения» (Чургулия, 1983: 209).

В новелле на передний план Михаил Лакербай поставил человечность – нравственную установку, предполагающую необходимость проявления сочувствия к людям, оказания помощи и непричинения страданий.

Писатель создал высокохудожественный литературный памятник абхазской национально-культурной идентичности, который с необычайной силой подвигает к приобщению и познанию этой идентичности – АЛАМЫСУ⁴, главной черты абхазского характера.

литература:

Аншба 1979: Артур Аншба, Владимир Дарсалия. Михаил Лакербай (творческий портрет), «Алашара», Сухуми, 1979 (на русском языке).

Бахия 2010: Саломэ Бахия-Окруашвили. Этнология абхазов, «Универсал», Тбилиси.

Важа Пшавела 1964: Важа-Пшавела. Сочинения, т. III, «Советская Грузия», Тбилиси.

Инал-Ипа 1965: Шалва Инал-Ипа. Абхазы, «Алашара», Сухуми (на русском языке).

Лакербай 2012: Михаил Лакербай. Аламыс (абхазские новеллы), «Литературный музей», Тбилиси.

Капба 1984: Руслан Капба. Михаил Лакербай, «Мерани», Тбилиси.

Шанидзе 1931: Акакий Шанидзе. Народная поэзия I хевсурская, «Сахелгами», Тбилиси., 1931.

Чургулия 1983: Отар Чургулия. Грузино-абхазские литературно-культурные отношения, Тбилиси.

T. Makhauri (Tbilisi)

Michael Lakerbaia' s novel "The Guest" and its literary-folklore parallels

Summary

Abkhazian writer's Michael Lakerbaia' s novel has got some parallels in Georgian literature and folklore. I can name Vaja Phavela's poem "The guest and the host" from literature and "Shiola and Mtrekheli". From folklore, though the plot of Lakerbaia's novel is enough original and different from the above mentioned pieces of writing. The resemblance indicates that the Caucasus peoples had many common in their life and culture.

¹ Хурджин – дорожная, переметная сума.

² Дад — сынок, дитя. Но так обращаются к младшим только абхазцы-мужчины.

³ Лат. lex talionis.

⁴ Аламыс или анамыс – основа абхазской морали и духовности. Высшая степень этнической морали, кодекс Абхазства (Апсуара), совокупность высших нравственных качеств человека, таких как – честь, достоинство, благородство, свободолюбие, совесть, чувство долга, верность, последовательность в поступках, целомудрие. Общепризнанное отношение к аламысу: «Ради аламыса мы существуем», «Смысл жизни в аламысе», «Аламыс дороже жизни», «За аламыс можно все нажитое отдать».

А. Х. Танкиев (Назрань)

Опыт дешифровки окаменелых смыслов ингушского фольклора

Проникновение в эту абсолютную чуждую для современного человека логику, дешифровку окаменелостей, представляет собой очень трудную и важную задачу. Здесь кроются богатства знаний о том, что мы относим к «первобытному» сознанию, к первобытным этическим, эстетическим и иным воззрениям, о которых мы знаем очень мало и очень приблизительно. Сама категория «первобытное» носит условный, очень приблизительный характер, часто выступая синонимом понятия «дикость», что совершенно неверно.

Здесь важно учесть, что в магический период бытования мифологического мышления заговоры, заклинания, обереги, обряды, сюжеты, герои, персонажи эпоса, как и весь фольклор, все первобытное искусство мыслились и создавались как органическое целое. В качестве такого оно существовало очень длительный исторический период, на протяжении десятков и сотен тысячелетий, пока в недрах первобытного рода не произошли важнейшие, революционные по своим последствиям, изменения. Отсюда магический фольклор и обряды некогда были органической частью мифологии и эпоса, разумеется, что это был далеко не тот и не такой эпос, который сквозь тысячелетия дошел до нас (а какой, если мы и можем судить, то только предположительно), а эпос был частью магического фольклора.

Такие персонажи ингушского эпоса, как Благодатная Птичка, Звезда Ветров, Белая Змея, и всякие другие, подобные и неподобные им, одновременно наделялись функциями и магического атрибута, и героев повествований. Свидетельство тому многочисленные археологические находки фигурок, изделий с стилизованным изображением животных и птиц. Создатели придавали им смысл не только оберега, но и сюжета повествования об изображенном, будь то изделие или рисунок. Само повествование мыслилось как нечто материальное, чувственно и зримо осязаемое, существующее самостоятельно, как изображение на камне. Слова мыслились имеющими крылья, ноги, вылетающими изо рта человека (не отсюда ли идет выражение крылатые слова?). Считалось, что слова, как отдельные самостоятельные существа могут оказать пользу или нанести вред человеку. Без таких представлений о словах магические формулы для человека первобытно-родового общества потеряли бы всякий смысл. Сила магического заклинания, оберега, заговора, прежде всего, заключалась в том, что слова формулы считались живыми, часто могущественными существами. Из логики магических формул становится видно, что предмет и слово, обозначающее его, представлялись равнозначными, взаимозаменяемыми, одно могло выполнять функции другого. Вероятно, предмет мог выступать в облике слова, а слово в облике предмета. Слова наделялись и другими смыслами, функциями, о которых современному человеку с его абстрактно-логическим мышлением очень трудно судить. Ведь из сказанного видно, какая огромная дистанция отделяет нас от древнего периода миропонимания, сколь различными стали представления человека в результате исторической эволюции его сознания.

Считалось, что слова, как и всякие существа (а все мыслилось живым) могут жить своей самостоятельной, полнокровной жизнью: рождаться, умирать (но только не в нашем представлении, оно совершенно иное), ходить, бегать, летать, стареть, употреблять пищу, голодать, производить пользу или вред другим существам, в том числе такому существу, которого мы называем человеком (до возникновения потребности выделить себя из животной среды, понятие «человек» (**сag**), видимо, долгое время и не существовало вовсе в первобытном сознании) и т.п. Считалось, что родившись изо рта других существ, в том числе и человека, они, слова, ходят, бегают, летают повсюду, залетают в рот, уши,

вылетают оттуда. Вероятно, жилищем слов, их обиталищем считалось тело существ, производивших, «рождавших» их. Такое понимание природы слов вряд ли ограничивалось магическими формулами, такими мыслились все жизненно важные слова, также, как и другие важные для нормальной жизнедеятельности объекты. Формулы как раз есть то, что долго сохранялось в устойчивом виде, осталось от системы данного миропонимания. Когда-то в системе этого мировосприятия магические формулы были не особыми, а «обычными», употребляемыми во всех других случаях, словами-существами, в том числе, разумеется, и в первых зачатках сюжета эпоса, фольклора, первобытного искусства. Как особые слова магические формулы осмыслялись и употреблялись в другой системе, в исторически последующий языческий период мифологического мышления. Но традиция понимания слов, как существ, в магических формулах живет еще очень долго и в окаменелом, многократно переосмысленном виде дошла до нашего времени. Эти те окаменелости формул являются для исследователей ценными материалами для дешифровки некогда содержавшихся в них смыслов, элементов первобытного сознания и его логики.

Одновременно они служат, наравне с другими данными, и для реставрации, дешифровки окаменелых смыслов сюжетов, образов, персонажей фольклора и других видов народного искусства.

Однако, прежде чем предпринять дальнейшую попытку дешифровки окаменелых элементов содержания первобытного сознания, рассмотрим некоторые сохранившиеся в ингушском фольклоре и языках отголоски магических представлений о слове, его могуществе.

В одном из ингушских народных произведений чудесной способности самого слова, песни, дается такая характеристика:

Чудо песни
Песню то я скажу вам,
Чудо песни я покажу вам,
Как чудо бега- борзой,
Как чудо порыва – борзой¹.
В другом произведении:
Скажем песню
Подсаживайтесь, юные сестры,
Молодым людям веселье устроим-ка.
Если к нашей песне вы ухо приклоните,
Больше будет вам удачи.
Как умные (?) собаки,
Как псы при отаре,
Как говорящие пастухи
Голоса не возвышайте!²

В этих старинных ингушских заповедках³ в трансформированном виде сохранились отголоски интересующих нас представлений. В первом произведении повествуется о чудесных способностях, свойствах слова, песни: песня способна бегать, мчаться так, как борзая собака. Правда, имеется ввиду не

¹ Ингушское устное творчество. Ингушские песни, собранные З.Измайловым (на ингушском языке).

Перевод на русский язык Д. Мальсагова (шрифт латинский). Орджоникидзе. 1933. С.16.

² Там же.

³ Там же. Примечание с.40. Данный комментарий, на наш взгляд, верно определяющий характер и жанр произведений, видимо, принадлежит переводчику Д.Мальсагову.

в буквальном смысле, а в метафорическом: песня способна быстро распространяться, в этом смысле «бегать» так быстро, как это делают борзые собаки, оказывать сильное воздействие на слушателей. Буквальный смысл давно потерял свои первоначальные значения. Но в произведении сохранились довольно прозрачные намеки на эти смыслы. Во-первых, исполнитель собирается поведать нечто очень важное, чудесное (**тамаш**) о песне, её свойствах, которое подразумевается неизвестным слушателям: «песню-то я скажу вам, **чудо** песни я **покажу** вам». Обратим пристальное внимание на эти два слова: чудо и покажу. Всегда ли они имели тот смысл, который мы под ними обычно подразумеваем? Почему логика произведения сравнения, уподобления песни борзым собакам считает чудом? Ингушский фольклор насыщен куда более яркими сравнениями, уподоблениями, но чудом они не считаются, как в данном случае.

При «обычном» чтении, изучении текстов подобные «странные» черты произведений, как правило, остаются незамеченными. Рассмотрим понятие «тамаш» - чудо. Этот термин имеет много значений. В переводе на русский язык он означает не только чудо, но и волшебство: **тамашена фальгаш** –волшебные сказки, смысл его близок таким представлениям, как магическое, удивительное, колдовское и т.п.

В оригинале сказано: «**Иле тамаш аз йойтар шуга**». Мы не погрешим против истины, если переведем эту строку так: «Волшебство, магию песни я покажу вам». Что за «волшебство-магия», которую исполнитель собирается поведать, показать? Это «**Дада тамаш эрага сана, Идара тамаш эрага санна**». Если придерживаться и здесь буквального, подстрочного перевода это означает: «Бега волшебство-магия как у борзой собаки, порыва волшебство-магия как у борзой собаки». Под верхним слоем метафорического смысла обнаруживаются окаменелые черты магического сознания, магического смысла, согласно которому слова представлялись живыми существами, способными превращаться, принимать облик и свойства других существ, той же собаки, а произведение, вероятно, мыслилось как совокупность таких существ. Второй, буквальный смысл скрывает, вероятно, и термин «**йойтар**» (показать, покажу, букв.: дать увидеть). «Песни волшебство-магию я дам увидеть вам», -говорит исполнитель. Как можно «дать увидеть» то, что не имеет материально-зримого облика? Для человека магических представлений здесь смысл мог быть только буквальным.

Произведение в целом также хранит окаменелый смысл, некогда бытовавшие функции магической формулы и обряда. Во второй, приведенной нами припевки более явственной сохранились следы этих функций.

Исполнительницы припевки видят функции произведения не только в том, чтобы создать для молодых людей атмосферу праздника, хорошего, веселого настроения: «**кагийча наха сакьердам бевай**», но и в том, что слушателям исполнение припевки принесет удачу в хороших, добрых делах. Это выражено в словах: «**Диках ка маьхал яр шун**», где слово «**маьхал**» потеряло свои архаичные значения и не поддается эквивалентному переводу даже на современный ингушский язык. В целом оно может быть переведено на русский язык как «удача», «везение» или что-то в этом роде. Дешифровка утерянных смыслов этого слова представляет собой сложную и специальную задачу. Поэтому в данном случае приходится ограничиваться некоторыми предварительными соображениями, вытекающими из логики магических представлений. «**Ма**», «**ма-рх**», «**ма-лх**» у ингушей были вариантами одного из названия солнца. «**Маь**» могло означать: то, что принадлежит «**ма**», т.е. солнцу. «**Хал**» -быть. Отсюда «**маь-хал**» -быть солнечным. Поскольку солнце, как и другие объекты, считалось одним из родственников человека, носителем плодородия, то «быть солнечным» означало «быть плодородным». «**Ка**» - рука. Если наши предположения верны, то обнаруживается такой смысл: «**Диках ка маьхал яр шун**», т.е. «в хорошем (добром) рука плодородной (или солнечной) да будет у вас». Если наша дешифровка верна, то здесь открывается еще один, исключительно важный для понимания магических представлений, окаменелый смысл: рука (кстати сказать, и в русском языке сохранился праэлемент **ка**;

ру-ка, который свободно дешифруется на ингушском языке) сама является носителем плодородия и «ка» могло означать то же, что и «ма» (солнце). С точки зрения мифологической логики здесь нет противоречия.

В целом, смысл интересующего нас фрагмента припевки, близкий к первоначальному, буквальному, вероятно, был примерно таков: «**Оаха оалача илега оаш ладийГача диках ка маьхал яр шун**». «Если к нашей песне вы ухо приклоните (поймаете её ушами), то она, песня, сделает вашу руку в хорошем деле плодородной (солнечной)». Здесь-то и обнаруживаются окаменелые функции припевки. Во-первых, песня выступает как живое существо, которого «а-ла» (сказывают, выпускают на простор, наружу: **а-ра**) изо рта исполнители, создатели, а слушатели ловят это существо-песню ушами. Через уши песня-существо попадает в тело человека. Во-вторых, обнаруживается другой смысл, другая функция припевки: она выполняла некогда назначение магической формулы плодородия. Входя через уши в тело человека, согласно магической логике, она увеличивает силу плодородия его руки.

Не случайно традиция сохранила данные произведения в качестве припевок. Это обстоятельство говорит о том, что они некогда могли сопровождать не только исполнение песен, быть зачинами, но и элементами обрядовых действий, танца, иных ритуалов. Они могли быть представляемы в облике той же Благодатной Птички, как и равно Птичка могла быть представляема в их облике. Здесь также магическая логика не знает противоречий.

Первая из этих припевок, вернее то, что в ней сохранилось, представляемо в облике борзой собаки, хотя для выяснения конкретных функций здесь материала сохранилось недостаточно. Но даже из этого, что дошло до нас, становится ясно, что песня наделялась некогда теми же свойствами, что и хорошая собака, представлялось например, что она имеет ноги, способна очень быстро бегать, обладает обостренным обонянием, аккуратно, прилежно выполняет свою службу и т.п. Но из этого не следует, разумеется, что все песни представлялись в облике собаки. Произведения фольклора могли представляться в любом облике в зависимости от функций.

Еще больший материал для дешифровки окаменелых смыслов слова можно обнаружить в таких афористических жанрах, как пословицы и поговорки, посвященные осмыслению значений самого слова, его воздействий на человека и другие объекты. Например, «**хозача дашо Гурьгара лаьхьа баьккхаб**» (Красивое слово вытянуло из норы дракона (змею). Как видно, первоначальный, образно-буквальный смысл в пережиточной форме сохранил магические представления и даже элементы возможного обряда, связанного с драконом, а значит с ритуалом плодородия, обеспечение влагой, водой (дракон представлялся хозяином воды). Сохранились здесь и отголоски эстетических представлений о красоте слова, как существа, которые ничего общего не имеют с аналогичными представлениями современного человека: «**хозача дашо**» (красотой обладающее слово). Вероятно, красота воспринималась как магическое свойство, способность слова идеально выполнять свои функции воздействия. В другой пословице, по своему идейно-тематическому смыслу близкой к первой, эти функции обнаруживаются в более прозрачном виде: «**Хозача дашо лакха лом бошабьб**» (Красотой обладающее слово растопило высокую гору).

В отдельных случаях обнаруживаются произведения, сохранившие значительный материал для дешифровки. Хорошим дополнительным подспорьем для исследователя здесь является само свойство, тенденция жанра к максимальному обобщению осмысляемых явлений. Под поздними обобщениями сохраняются следы архаичных, раннемифологических обобщений. В структурном отношении один ряд смыслов накладывался на другой. Так возникали слои смыслов в структуре первобытного народного сознания. Наиболее ранние ряды смыслов, естественно, подвергались постепенному забвению. В лучшем случае они могли сохраниться только как окаменелости давно забытых значений, идей, представлений.

Рассмотрим содержание пословиц: **«Дика дош сагIа лаьрхIад, во дош къа лаьрхIад»** (Хорошее слово ценилось как жертвоприношение, плохое слово осуждалось как грех). Современный смысл произведения под понятием «сагIа» имеет в виду мусульманское жертвоприношение, а под понятием «къа» - грех. В целом этот смысл таков: «Хорошее слово – мусульманское жертвоприношение, плохое слово-грех». Однако термин **«сагIа»** содержит не совсем еще забытый языческий смысл. По мифологическим представлениям ингушей «сагIа» - это название пищи, предназначенной для кормления богов и мертвых. Забытый смысл первой части пословицы: **«дика дош сагIа лаьрхIад»** обнаруживается сравнительно легко: «хорошее слово считалось пищей для богов и мертвых». Гораздо труднее восстановить утерянный смысл второй части: **«во дош къа лаьрхIад»**. Здесь основным, смыслообразующим термином является «къа», употребляемое в значении понятия «грех». Не трудно обнаружить, что это значение явно позднего происхождения. Во-первых, это уже видно из сравнения с первой частью: если хорошее слово – пища для богов и мертвых, то причем здесь плохое слово – грех? Во второй части должен быть другой смысл, соответствующий первой и объясняющий смысл противопоставления. Во-вторых, «къа» в значении «грех» является нравственно-абстрактной, а не образно-конкретной категорией. Первые, как известно, чужды, а вторые типичны для мифологического сознания. В контексте пословицы термин «къа» имел явно другой смысл, забытый в последствии. Или «къа» - грех представлялся в облике живого существа (вспомним персонаж Горе злосчастное из русской мифологии). Однокоренные, но вряд ли однозначные термины ка (къа, кIа, ка) ко (къо-сын), къам (къа-м-народ), а может быть и род (племя в более древний период формирования понятия) еще в древности были исключительно продуктивными, информационно-содержательными. Что же могло означать къа в данном контексте? Мы не располагаем в настоящее время достаточными материалами для удовлетворительного ответа на этот вопрос. Термин «сагIа» из первой части пословицы «дика дош сагIа лаьрхIад» буквально означал: то, что для души (сагIа, «са» -душа), т.е. для мертвого, или пища для мертвого. Во второй части пословицы мыслится, что плохое слово (во дош), в отличии от хорошего слова (дика дош), является непригодным в качестве пищи для «са» (так должно быть по логике рассуждения, хотя здесь говорится о «къа»). Это дает нам некоторые основания полагать, что са и ка некогда мыслились синонимичными и использовались для мифологического обозначения понятия «душа».

Необходимо подчеркнуть, что вышеприведенные представления о словах, как о самостоятельных существах непосредственно относятся и к сюжетам, образам, персонажам ингушского нартского эпоса. Последние в древнейший период своего возникновения и формирования не носили и не могли носить самостоятельный характер в силу ряда причин, о которых говорилось выше. Они составляли единое, органическое целое со всеми отправлениями духовной и материальной жизни, которые в свою очередь также осознавались как единая неделимая (как это произошло впоследствии) сфера жизнедеятельности кровнородственного сообщества.

С учетом вышесказанного предпримем попытку дешифровки окаменелого смысла мифологического сюжета о рождении героев нартского эпоса из камня. В той или иной степени сохранности он бытует не только в Нартиаде, но почти у всех народов Кавказа. Это и понятно: в эпоху каменного века основной материал производства не мог не идеализироваться всеми народами. Но это объяснение недостаточно. Оно не учитывает существование закономерности мифологического сознания, в особенности магических представлений древних творцов эпоса.

Впервые сюжет ингушского мифа в двух вариантах опубликовал Б.Далгат, которые мы приводим ниже. В них повествуется о том, как Сеска Солса родился из камня. Вслед за ним Н.С.Трубецкой раньше других исследователей заметил значимость этой темы и в своей статье:

«Кавказские параллели к фригийскому мифу о рождении из камня (земли)»¹ изложил ценные наблюдения. Он приводит материалы о том, как из семени Зевса, пролитого им на землю, рождается двухполное демоническое существо Агдистис с мужскими и женскими половыми органами в одних мифах, в других то же существо Агдистис рождается из скалы, когда он, Зевс, тщетно домогаясь любви фригийской богини плодородия Кибелы, пролил туда свое семя. Сама богиня Кибела также рождена из камня. Автор сопоставляет эти материалы с ингушским мифом о рождении Сеска Солса и справедливо находит в них много общего.

Процитируем эти тексты полностью в целях более детального их рассмотрения:

1. Как родился Сеска Солса.

Одна девушка доила коров; близ того места, где она доила, был синий камень. Молодой человек, любивший эту девушку, сел на этот камень и, глядя на неё, он пришел в возбуждение, отчего с ним произошло что-то и от этого в камне образовался зародыш Сеска Солсы. Об этом знала святая женщина Села Сата; она пошла, разбила камень и взяла оттуда Сеска Солсу.

2. В одном месте был раздвоенный камень. Один молодой человек лег на этот камень и заснул; в это время мимо него прошла любимая девушка, он её увидел во сне и имел с ней сношения, семя его упало в трещину камня. Когда он встал, то камень сомкнулся и на верху образовалась шишка. Он спросил знающих людей: что это значит? Ему сказали, чтобы он всегда следил за камнем. Шишка все росла и на девятый месяц растрескалась и оттуда вышло дитя. От него произошли Газдиевы (или Базоркины)².

Отголоски какого окаменелого смысла сохранились в данном сюжете? Ближе других к интересующей нас проблеме подошел Л. П. Семенов как до него, так и после. Ученый сделал следующие ценные выводы: «Н. С.Трубецкой выдвинул чрезвычайно важную проблему: мифы у фригийцев и ингушей о рождении из камня. Мы дополнили эту параллель мотивом о культе камней (фетишизме). Для фригийцев и для ингушей культ камней - очень важная подробность. Рождение ребенка – событие для всех звеньев человеческого общества – для семьи, для рода (фамилии), для народа. Мифы отражают религиозное воззрение человека первобытной стадии, по понятиям суеверных людей той эпохи, мужскому семени приписывалась чудесная сила: даже упав на камень, оно не погибло, а оплодотворило, зародыш нового существа продолжал расти, развиваться и в урочный час из камня появлялся младенец». И далее дается такое объяснение этому явлению: «Религиозно настроенный темный человек того времени был убежден, что почитаемый им камень наделен сверхъестественной силой, и рожденный им человек может обладать исключительной мощью – как нарт Сеска Солса, рбивший ударами своего меча не только вражеские головы, но скалы и утесы».³

Мы благодарны ученому, что он вплотную подводит исследователя к загадке первоначального смысла сюжета, хотя сама загадка остается неразрешенной. Да, действительно, «мужскому семени приписывалась чудесная сила» оплодотворения камня, но когда, почему и кем? Находим ответ на эти вопросы в самой общей форме: Человека «первобытной стадии, по понятиям суеверных людей той эпохи». Но что значит «первобытная стадия» (кстати заметим, что автор оперирует не универсально – всеобщей категорией «первобытный род», распространенной в литературе и охватывающей огромный

¹ Трубецкой Н.С. Кавказские параллели к фригийскому мифу о рождении из камня с земли). –В кн.:

Этнографическое обозрение. 1908, №3. М.С. 88-92.

² Далгат Б. Страничка из Северо-Кавказского богатырского эпоса. Этнографическое собрание. М., 1901. №1. С.35-36.

³ Семенов Л.П. Фригийские мотивы в древней ингушской культуре. Известия Чечено-Ингушского научно-исследовательского института. 1959. С.217-216.

по времени и разнообразный, порой взаимоисключающий по содержанию периоды древности, а уместную и необходимую здесь более предметную категорию «стадия») и что значит «суеверия людей первобытной стадии»? В силу каких образно конкретных представлений «религиозно настроенный темный человек того времени был убежден, что почитаемый им камень наделен сверхъестественной силой?» Когда данное явление было осмыслено человеком как нечто исключительное, чудесное, на первой или последующих стадиях мифологического сознания?. Как видно, человек был абсолютно убежден в совершенно невероятном, невозможном в действительности: что почитаемые им камни могут рожать людей. Значит была какая то чуждая современному сознанию в целом, логика, представления, на которых основывались такие убеждения.

Здесь мы имеем дело с отголосками логики магических представлений, магического сознания. Причина не в темноте и невежестве, не в «суевериях» так называемого «первобытного человека». Эти вульгарно-схематические определения только вредят делу, существенно тормозят развитие научной мысли, продуктивные поиски, создавая ничего не значащую фикцию, видимость объяснения, обобщения сложных явлений древней истории. Во –первых, здесь не учитывается, что понятия «темнота», «невежество», «суеверие», «дикарь» и т.п. –категории исторические и относительные. И современный человек, представитель цивилизации нашего времени остается темным, невежественным, суеверным, дикарем в том, что он еще не осознал, не объяснил себе. В чем состоит современное «дикарство» лучше оценят и поймут потомки. Во-вторых, не учитываются законы диалектики. Ни в какие периоды истории, ни в древнейшей, не в последующие не было и не могло быть сплошного, «чистого» дикарства: если была темнота, то был и свет, если было невежество, то было и вежество и т.д. Эти закономерности диалектики, несмотря на их элементарную очевидность, остаются в данном случае без творческого использования. Не меньше злом является и другое общее место, чрезвычайно распространенное в литературе и объясняющее все и вся из области неизученного и непонятого в древней истории пресловутой борьбой «первобытного человека» со стихийными силами природы и категорической – де зависимостью и бессилием человека перед последними выступающими, отражающимися в его сознании в образах чудовищных монстров. В этом топорно-вульгарном, лобовом понимании взаимоотношений человека и природы также игнорируются и принципы историзма и принципы диалектики. Первоначальная логика данного сюжета о культе камней объяснима тем, что «мифология каждого народа – отпечаток того, как он смотрел на природу, в особенности же – находил ли он в ней, сообразно своему климату и характеру, больше хорошего или дурного, и как он пытался объяснить себе одно через другое. Итак, даже в самых диких местностях и в самых безобразных своих чертах она является философской попыткой человеческой души...»¹. Многочисленные этнографические материалы свидетельствуют о том, что в сознании человека еще в древнейший период «реальные знания мирно уживаются с самыми фантастическими представлениями о тех же самых предметах»². По справедливой мысли А.Ф.Лосева, наиболее убедительным объяснением природы было объяснение с помощью «родственных отношений»³. Д. М. Угринович писал, что «именно обрядовые действия были, с нашей точки зрения, тем видом деятельности, в котором одновременно реализовались несколько качественно разнородных духовных потребностей первобытной общины: эмоционально-экспрессивная, познавательная, эстетическая, магическая (т.е религиозная)»⁴.

Выше мы не раз подчеркивали важную для нашей цели мысль о том, что все родственники, составляющие кровнородственное сообщество: человек, животное, растение, камни, солнце, земля и т.д.

¹ Гердер И.Г. Идеи о философии истории человечества. С.233-234.

² Равдоникас В.И.История первобытного общества. Л., 1947. С.125.

³ Лосев А.Ф. Античная мифология в её историческом развитии. М., 1957. С.123-125

⁴ Угринович Д.М. Искусство и религия. М.: Изд-во полит. лит-ры, 1982. С.25.

мыслились живыми существами. Такие представления возникли потому, что род считался вечно живым. Быть живым было одним из основных способностей рода. Естественно, для мифологической логики, что это свойство переходило ко всем родственникам, все они могли быть только живыми, даже после физического существования. Не родственник и неживой вообще был совершенно немислим для первобытного родового сознания.

Вернемся к нашему сюжету. Известно, что способностью рожать людей обладает только женщина. Человек раннего мифологического сознания не хуже нас знал, что женщина рождает людей, но в отличие от нас он был убежден, что этой же способностью могут обладать и другие существа. Например, медведица, кобылица, корова (распространенные сюжеты о том, как рожают эти животные необычайных богатырей-сыновей знает и ингушский фольклор) и даже, если хотите, камень, как в данном сюжете. Почему же он так думал? В чем он здесь видел смысл? Смысл этот сохранился в виде окаменелых отголосков, скрыт от нас завесой времени. Но те закономерности мифологического сознания, о которых мы говорили выше, дают какой-то ключ, путеводную нить для непосредственного приближения к этому смыслу. Вероятно, он так думал потому, что способность к деторождению считал прерогативой, свойством рода, а не отдельных существ, в том числе и женщин. Род по своему усмотрению наделял этой важнейшей своей способностью любое существо, по его мнению, подходящее для этой цели. Данный сюжет носит отголоски повествования о том, как род наделил способностью родить человека не женщину или какое-либо другое существо, а камень. Камень выбран, вероятно, потому, что он, как хорошо было известно человеку уже тогда, гораздо прочнее, долговечнее в отличие от других существ-самок и отсюда представлялось, что человек, рожденный камнем будет более «прочным» как камень, выносливым и закаленным. Тем самым род передал камню свои функции быть матерью человеческого детеныша, способности зачать от плодоносящего мужского семени. Не случайно это важнейшая подробность, несмотря на все переосмысления, сохранилась в прозрачном виде, камень наделяется женским половым органом для принятия семени и зачатия «В одном месте был раздвоенный камень. Один молодой человек лег на этот камень и заснул... Семя его упало в трещину камня. Когда он встал, то камень сомкнулся и наверху образовалась шишка... шишка все росла и на девятый месяц растрескалась и оттуда вышло дитя»¹.

Таким образом, матерью человека представлялся камень, человек – сыном камня. Человеческие существа – родственники, рожденные из камня, олицетворяли, как видно, наиболее значительные достижения рода и играли какие-то производные магические функции, о которых мы можем только догадываться. Гораздо позже маго-эпическая традиция способностью быть рожденным из камня наделяет предводителей нартов, в ингушской версии Нартиады Сеска Солсу. Матерью предводителей является камень, а они сыновьями камня-матери. Это представление в наиболее прозрачном виде сохранилось в ингушской версии Нартиады, сигнализируя о том, что некогда было общим для древних создателей нартского эпоса. Указанные выше закономерности родового сознания распространяемы и на двухполое, демоническое существо Агдистис, рожденное из камня, о котором писал Н.С.Трубецкой, и на другие, подобные персонажи мифологии народов мира. На наш взгляд, эти закономерности действовали повсюду, где сохранились какие-либо отголоски о рождении человека из камня.

Есть основание полагать, что рассмотренный нами сюжет имел еще один смысл. Он скрывается за таким понятием или, вернее, общим, схематическим определением, как «культ камней». Это определение верно. В существовании культа камней не приходится сомневаться. Но это определение объясняет только общий характер данной закономерности, ничего, не говоря о конкретных смыслах конкретных проявлений этой закономерности. Какой еще один образно- конкретный смысл таится в

---

¹ Далгат Б.Указ.соч. С.35-36.

сюжете, связанный с культом камней? Он может быть понят только при помощи рассмотрения других особенностей логики первобытно родового сознания. Что означало с точки зрения этой логики утверждение, что человек является сыном камня? Оно на первоначальном этапе могло означать только одно: что **род** является сыном камня, но не отдельное человеческое существо, которое еще не имело никакого самостоятельного значения. Почему? Чтобы ближе подойти к столь парадоксальному для современного сознания представлению, сделать попытку проникновения в его смысл, приведем аналогию. Например, характеризуя действия человека, мы говорим, что человек ходит, работает, ест, говорит, слушает. Нам не приходит в голову мысль сказать, что ходят ноги человека, работают его руки, ест и говорит рот, слушают уши. Хотя на самом деле так оно и происходит. Каждый из этих органов выполняет определённые функции человека, но вне его, отделенные от него, они не имеют самостоятельного значения. Нечто подобное должно было мыслиться в этом представлении. На то место, куда мы ставим человека, ставился род, а его «органами» первоначально считались все наблюдаемые человеком объекты окружающей его действительности. Понятно отсюда, почему род-человек принимал облик космических масштабов. Ведь каким бы крупным, значительным не был наблюдаемый объект, будь то гора, солнце, луна, звезды и т.п. он мыслился «всего лишь» тем или иным органом рода, а сам род-человек представлялся наиболее крупной и значительной величиной. Он олицетворял собой все мироздание. Род и был мирозданием, а мироздание родом. Отдельному человеческому существу до таких масштабов, конечно, было еще очень далеко.

Подобные окаменелые смыслы можно обнаружить и в ряде других сюжетов фольклора. Необходимо учитывать, что в структурном отношении в архаичном сознании заключено неоднородное мифологическое содержание. Магические заклинания, заговоры, обереги, обрядовые песни, афористические жанры и т.п. некогда составляли магическое искусство. Оно зародилось и формировалось в недрах родового сознания и родовой практики и постепенно отпочковывалось от остальных жанров фольклора, на начальных этапах составляя с ними органическое, единое целое. Вот почему было бы неправомерно рассматривать его изолированно. Это обусловлено самой универсальной природой мифологического в народном сознании.

Мифологические идеи, представления, естественно, менялись от эпохи к эпохе. Они не только не совпадают, а часто и противоположны друг другу. В этом заключается одна из специфических черт мифологического в сознании, имеющая методологическое значение. Без изучения мифологического содержания предыдущей эпохи часто невозможно изучить мифологические воззрения последующего времени, особенно гносеологически проблемы.

Носителями мифологического олицетворения системы мифологических воззрений, представлений, идей в исторически последующем пласте сознания, естественно, являются языческие божества, герои, персонажи рассматриваемых духовных памятников ингушей.

Жанры детского фольклора располагают весьма ценной информацией о давно забытых народной памятью магических идеях, представлениях и связанных с ними формулах, обрядах. Порой это единственная, уникальная сфера фольклора, где еще можно обнаружить отголоски последних. Поэтому они заслуживают самого серьезного пристального внимания исследователей. Здесь немало трудностей. Часто в детском фольклоре нелегко определить генезис, происхождение жанров. Связи с магическим обрядами давно утеряны, забыты. Те произведения, которые когда-то были заговорами, заклинаниями, оберегами, переработаны, приспособлены к детскому восприятию и выполняют исторически новые функции детского фольклора. Хотя глухие отголоски магических формул в «зашифрованном», окаменелом виде встречаются нередко:

Дуга-дуга,
Даь дуга,
Шийтта-шийтта

ГарагIура.
 ГIов-гIов,
 Сийна сигле,
 Iаьржа лаьгта,
 ЦаI дIабаккха денгало,
 АтагIа тоха
 Йоаккха церг.¹
 Рис-рис,
 Отца рис.
 Двенадцать-двенадцать
 Журавлей.
 Стан-ветвь,
 Синее небо,
 Черная земля.
 Один убери денгало.²
 В долине забей
 Большой зуб.

Эта детская считалка гораздо ранее, вероятно, выполняла функции земледельческого заговора. Здесь речь идет о рисе, об условиях для обильного урожая злаков: «синее небо», «черная земля» (чернозем).

«Двенадцать-двенадцать журавлей» -12 месяцев в году? Упоминается возможный магический обряд: «В долине забей большой зуб», т.е. там, где выращивается дуга (рис). Здесь речь может идти о существовании в весьма отдаленном прошлом у предков ингушеязычных племен и других аборигенных народов Кавказа магического обряда «забивание зуба» священного, тотемного животного в землю, предназначенную для посева.

Не об этом ли обряде сигнализирует мотив о посеве зубов дракона в известном греческом мифе об аргонавтах, прибывших в Колхиду за золотым руно? Вероятно, не случайно в мифе повествуется о том, что Ясон, выполняя условие колхидского царя, вспахал поле на меднокопытных быках, изрыгающих пламя, предварительно укротив их, а из посеянных им зубов дракона выросли воины. Бык почитался как божество плодородия, как носитель оплодотворяющего мужского семени у земледельческих народов. По первоначальному смыслу мифа чудесной способностью вырастить из зубов дракона воинов наделялся бык, как тотемное животное. Речь в данном мотиве идет о борьбе Ясона с тотемом «колхидского царя», вернее, колхов, к которым относились и предки ингушеязычного этноса. Как патрон и покровитель колхов бык выращивает воинов для борьбы с Ясоном. От этого первоначального смысла в греческом мифе сохранились только отголоски, первоначальный смысл утерян вместе с исчезновением веры в данный тотем.

В приведенном материале древнего заговора, бытующем в качестве детской считалки, в фрагменте: «В долине забей большой зуб», вероятно, речь идет о зубе быка-тотема. Смысл обряда коренился в глубокой вере, что физическое присутствие, органы тела божества, как и само оно (в данном случае зуб божества в земле, предназначенной для посева) способны излучать, передавать чудодейственную, животворную, плодоносящую силу. На этой образной, поэтической ступени осмысления окружающего мира, еще далекой от научного познания, действительно удивительные

¹ . По рассказу информатора Алиевой А. А. в июле 1970г. записал автор в сел. Курпе-юрт (Кусово) Моздокского района СОАССР. Материал хранится в личном архиве автора.

² «Денгало»-смысл неясен, утерян.

свойства природы, личные трудовые достижения древним земледельцем воспринимались как результат воздействия таинственной силы божества-покровителя.

Земледельческие заговоры исполнялись в обрядах, посвященных началу пахоты, посева, уборке урожая, сенокосу. Особое внимание при этом уделялось проблеме плодородия – главной и вечной заботе земледельца.

литература:

Гердер: И.Г.Гердер.Идеи о философии истории человечества.

Далгат 1901: Б. Далгат. Страничка из Северо – Кавказского богатырского эпоса. – Этнографическое собрание. М., №1.

Лосев 1957: А. Ф. Лосев. Античная мифология в ее историческом развитии. М.

Равдоникас 1947: В.И. Равдоникас. История первобытного общества. Л.

Семенов 1959: Л. П. Семенов. Фригийские мотивы в древней ингушской культуре.- Известия Чечено- Ингушского научно- исследовательского института. **Трубецкой 1908:** Н. С. Трубецкой. Кавказские параллели к фригийскому мифу о рождении из камня с земли. –В.кн.: Этнографическое обозрение. №3 М.

Угринович 1982: Д. М. Угринович. Искусство и религия. М.: Издательство политической литературы.

A.Tankiev (Nazran)

An attempt of deciphering of petrified meanings of the Ingush folklore

Summary

The article deciphers petrified meanings of plots, heroes, characters of magic period of mythology thinking of mankind preserved on archaic layer of the Ingush folklore. An analysis showed that a narrative word was thought as an alive, separate often mighty creature which could bring door or favor.

ა. ტანკიევი (ნაზრანი)

ინგუშური ფოლკლორში შემონახული გაქვავებული საზრისების ამოკითხვისათვის

რეზიუმე

სტატიაში წარმოდგენილია ცდა, ინგუშური ფოლკლორში არქაული ფენებში შემონახული საზრისების ამოკითხვა-გაშიფრვისა, რომლებიც დაკავშირებულია კაცობრიობის მითოლოგიური აზროვნების მაგიურ პერიოდთან. ანალიზი აჩვენებს, რომ თხრობის პროცესში წართული სიტყვებიც კი ხსენებულ პერიოდში მოიაზრებოდნენ ცოცხალ და ხშირად ისეთ ძლიერ არსებებად, რომელთაც უნარი შესწევდათ, სარგებლობა მოეტანათ ადამიანებისათვის, ან ზიანი მიეყენებინათ მათთვის.

Ф. Н. Хуако (Майкоп)

Этносознание как интегрирующий фактор северокавказского художественного творчества в новом веке

Начать освещение данной проблематики можно с утверждения Президента активно функционирующего сегодня на Кавказе Фонда С.А.Филатова о том, что «состояние современного литературного процесса, прошедшего сквозь жернова «лихих девяностых», представляет собой интенсивно реанимирующийся организм. В литературу вливается плеяда нового поколения художников слова, чьи произведения открывают свежий взгляд на прошлое, настоящее и будущее страны. В контексте российской литературы северокавказских писателей традиционно отличают самобытность и индивидуальность, они обогащают мировую литературу новой нотой, знакомя читателя с уникальной культурой кавказских народов» (3; С. 3). После данной цитаты становится понятен и объясним искренний интерес современного ученого и общественного деятеля Сергея Филатова к северокавказской литературе, что и подтверждается появлением в 2008 г. в Майкопе массивного сборника рассказов северокавказских писателей «Война длиною в жизнь...» (М.: «Фолио», 763 с.).

К счастью, война, которая вошла в жизни авторов этого сборника, исторически ограничилась несколькими годами, однако на уровне психологии каждого из них она оказалась гораздо более длительной, даже можно сказать, бесконечной. И, по меньшей мере, вызывает недоумение позиция одного из авторов «Новой газеты Кубани» Петра Ткаченко, в сентябре того же года оказавшегося пораженным военно-окрашенным названием книги. Да, время сложное, но когда, уважаемый П.Ткаченко, у нас срабатывал принцип замалчивания истории? Если каждый из авторов, в чью жизнь та или иная война вошла в полном объеме, напишет о том, как искалечила жизнь ему, его предкам и потомкам проводившаяся политика всеобщего обезличивания, – не является ли это пусть и несколько субъективным, но зато живым, внутренним и потому, считаем, более правдивым отображением того или иного исторического пласта? Кстати, в сборнике рассказы посвящены не только Кавказской войне, но и более поздним кровопролитиям, в число которых включены войны XIX и XX вв. с иноземцами, а также более позднее, но не менее кровавое сражение с «родной, общенародной» властью. И цитируемого автора возмущает в книге также то, что она не удовлетворяет, а располагает к раздумьям. Конечно, уважаемый П.Ткаченко, какое может быть оптимистическое удовлетворение после знакомства с четырьмя десятками судеб, исковерканных, изуродованных войнами, – войнами, которые, хотите того или нет, были в нашем прошлом, и от этого никуда не уйти. Не спрятаться нам сегодня от того, что в истории практически каждой кавказской семьи обязательно есть тот или иной человек, имя которого любым молодым потомком произносится с неким торжественным, максимально уважительным придыханием, – человек, героически погибший либо во время той или иной войны, либо во время сталинских репрессий. Уже одно это делает каждого из горцев кровно причастным к произошедшим на Кавказе событиям и вполне мотивированно объясняет взволнованность и эмоциональность авторов сборника, которая представляется рецензенту «провокацией».

Провокацией было все то, что происходило на этих землях долгие столетия, а то, что об этом пишут наши современники – это лишь правдивое отображение трагических последствий той самой многовековой провокации. И позиция боящегося услышать правду автора «Новой газеты Кубани» лишь продолжает политику, проводимую сегодня в обществе: не хотим ничего знать о том, что и у «лица кавказской национальности» есть своя душа, истерзанная и измученная, и его порой излишняя агрессивность имеет свою исторически обусловленную мотивацию, – портит все это нам,

чувствительным читателям, настроение... Ведь не может стать счастливым человек, корни которого пытались и по сей день пытаются вырезать даже посредством активно пропагандируемого великого русского языка. Всему свое место – русский язык является универсальным, богатым и многогранным средством межнационального общения, общения этносов – тех самых «измов», наличие которых рецензент считает причиной беспокойства на Кавказе. А почему горец, дисциплинированно проявляющий толерантность, общаясь с другими на русском языке, одновременно не имеет права говорить со своими детьми на языке собственном? Разве использование русского исключает знание родного? Видимо, по мнению критика, исключает, т.к. радостно упоминаемую в сборнике «новую самоидентификацию» каждого из горских этносов, – самоидентификацию, мотив которой проявляется в большинстве приводимых произведений, П.Ткаченко считает губительной мистикой, невозможной в социальных условиях «новых реалий».

Однако представляется более достоверной позиция составителя сборника Г.Немченко, справедливо находящего несомненным достижением каждой из северокавказских литератур эту способность к самоидентификации, эту силу, благодаря которой каждая выстояла в тех самых «новых реалиях» всеобщего обезличивания, не потеряв своего этнического лица. Более того, постсоветское усиление данного процесса действительно привело лишь к тому, чему остается лишь радоваться, – взрослеющее сегодня поколение горской молодежи, в отличие от нас, детей советского строя, свободно и увлеченно говорит на родном языке, не забывая при этом осваивать и общекавказский – русский язык. Это, несомненно, не может не радовать любого представителя нашего поколения, с гордостью называющего себя нацменом, но зачастую не знающего родного языка, привыкшего всю жизнь чувствовать себя весьма ущербным носителем той или иной культуры. И на фоне данной установки остается непонятной мысль П.Ткаченко о том, что «культура, литература, народное самосознание – не те сферы человеческого бытия, которые при каждом новых реалиях должны предпринимать поиск новой самоидентификации» (4; С. 4). Насколько можно судить, речь в данном случае идет о мире, максимально относимом к внутренним глубинам этноса, к национальному менталитету, а, значит, к народной психологии, душе. А какие еще «сферы человеческого бытия», если не культура и литература, способны и призваны проникать в эту категорию действительности? Таким образом, Фонд посредством издания данного сборника лишь подтверждает сформулированный С.А.Филатовым принцип об обязательном звучать изнутри «голосе культур».

В целом, инициированная Фондом благородная тенденция наведения подобного «моста» оказалась продолженной его дальнейшей активной деятельностью, в рамках которой вновь на средства организации уже в декабре 2009 г. («Фолио», Москва) в свет вышли очередные сборники произведений северокавказских писателей «Цепи снеговых гор» (735 с.) и «Лес одиночества» (797 с.). И здесь снова с учетом проблем сегодняшнего дня повествование не могло обойтись без обычных в условиях нынешней демократии вопросов идентификации кавказских народов, жестоко заклеянных московским властителем Ю.Лужковым как «лица кавказской национальности», – идентификации, которой автор предисловия Гарий Немченко, как представитель одного из этих заштампованных субэтносов, радуется как объединяющей. Действительно, принцип составления обоих сборников, – это имеющая место быть на Северном Кавказе мощная духовная меж- и внутринациональная связь.

Главный герой большинства произведений сборников погружается в воспоминания-рассуждения о своей жизни, о людях, о себе самом, точно настраивая читателя на свое, соответствующее эпизоду настроение. Однако не только бытовые, но и философские раздумья героя, а также провоцируемые ими переживания отражены в произведениях. Чаще всего в рамках различных эпизодов центральный персонаж размышляет об изменениях, происходящих в нем самом и в его жизни с течением времени. Причем минута в качестве непознанного и заманчивого для познания философского понятия часто становится объектом размышлений ведущего персонажа повести, порой он с грустью анализирует быстротечность и одновременно неспешность времени.

Особенно ярко и даже иногда болезненно срабатывает такой художественный прием в повестях, представляющих собой, по сути, «размышления изнутри» того или иного участника современной северокавказской войны (чеченской кампании), – событий, о которых мы получали информацию лишь из федеральных СМИ, т.е. «снаружи». И потому взвешивающие из разрушаемых и сжигаемых домов на происходящее герои, рассуждающие об увиденном («Судьба и душа» Канташа, «Пастух и орел» А.Кардаша, «Абрисы» Л.Куни и др.), не просто «задевают», а буквально «шокируют» всей мощью впитанного с подобными испытаниями негатива. К примеру, взгляд Лулы Куни в повести «Абрисы» на пришедшего в земли ее отцов солдата можно считать достаточно редким для сегодняшней литературы и прессы (пытающихся несколько идеализировать своих военных героев, якобы «защищающих чеченский народ»). Однако сам народ смотрит на своих защитников кардинально иначе, что является реалией современности, и если об этом замалчивать, подобное отношение отнюдь не исчезнет: нет здесь восторга спасителю, есть лишь сочувствие. Либо уже в зачине повести Канташа «Судьба и душа» – весь трагизм, насытивший судьбу того же народа: «Вокруг в радиусе сто – двести километров – крики и стоны невинно убиенных, замученных, заживо сожженных. Их мало кто слышит» (5; С. 190). И вся горечь автора по поводу не всегда грамотно проводимой государством национальной политики: честно отмечая порой «имперские амбиции» России на Кавказе он иллюстрирует их, к примеру, тем, что «на чеченский язык ни у какого министерства и ни у какой власти – ни царской, ни советской, ни постсоветской – денег никогда не хватало» (5; С. 222), что справедливо можно отнести к другим северокавказским народам и их языкам.

При этом в произведениях сочно и насыщенно представлены особенности северокавказского образа мыслей и жизни, этикета и менталитета. Рассуждая о деталях того или иного события, подробностях того или иного факта, поведении того или иного человека, главный герой зачастую проводит аналогию с известными особенностями национального характера. Обращение к традициям прошлого, к мудрости и незыблемости существовавших веками этико-социальных ориентиров отчетливо прослеживается практически во всех произведениях изданий. Объединенные духовной, культурной и исторической общностью писатели Северного Кавказа справедливо не желают отказываться от существующего национально-этнического опыта. И к возникающим в обществе проблемам, актуальным вопросам социума у авторов прослеживается один подход. Разрешение многих задач, в настоящее время тревожащих общество, писателям Северного Кавказа видится также в сохранении традиций прошлого, в неизменном следовании накопленному тысячелетиями народному опыту, в возрождении высоких общечеловеческих ценностей морали и нравственности, что и провозглашают их строки.

Субъективный мир ведущего изложение героя и окружающий его событийный слой, воспроизведенные в рассказах от третьего лица, взаимно дополняют друг друга. Более того, они образуют единое органическое целое, сопровождаемое непосредственными жизненными восприятиями центрального персонажа, – целое, которое отображается посредством его речи. При этом в числе прочих художественных достоинств приводимой в сборниках прозы едва ли ни в первую очередь следует назвать разнообразный в стилевом отношении язык повествования – и научный, и публицистический, и художественный, тот же порой грубоватый, резкий, но такой знакомый по реальной жизни русский (к примеру, «пора сваливать» у Д.Бугулова). Вообще духовно-ценностные ориентиры рассматриваются здесь в широком философском контексте как общезначимые, а писатели самим фактом творчества доказывают концепцию нравственного выбора как определяющую потенциал человечности в каждом, позволяя жителям Северного Кавказа оценить значимость объединяющих, пусть яростных, но родных «цепей снеговых гор» и собраться единым кругом в грустном, но благородном «лесу одиночества».

Пусть в данных изданиях не всегда соблюдается точная жанровая отнесенность (не все произведения – повести в их классическом понимании), зато подобное разнообразие лишь свидетельствует в пользу благородного авторского намерения, выступающего на стороне «лиц кавказской национальности». А, по свидетельству Гария Немченко, стержневой задачей была

необходимость «заново освятить общую духовную связь» таких «лиц» и дать представление о населяющих эту землю народах в тоне девиза, означенного на обложке одного из сборников: «О Кавказе с любовью и надеждой», что и подтверждает в своем предисловии Сергей Филатов: «Но разве Северный Кавказ со всей его исторической уникальностью, мощью древней цивилизации с тысячелетними традициями не является уже сам по себе местом нравственной силы? Если хотите, планетарной» (5; С.4). Да, именно соответствующего настроения не достает сегодня мелькающему в центральных изданиях бренду «Северный Кавказ», ассоциирующемуся неизменно с «дикостью» и «мракобесием». И именно в этих, составленных с учетом приведенного благожелательного девиза сборниках национальные писатели получают возможность достаточно свободно реализовать свое святое «право слова», за что и поблагодарим инициатора подобной великодушной миссии – Фонд С.А.Филатова, интеллектуальная деятельность которого должна, на наш взгляд, гораздо более активно и интенсивно приветствоваться и поощряться благодарным северокавказским обществом.

Вообще, несколько расширяя объект нашего рассмотрения (жанры средней прозы), заметим, что традиционно в художественных повестях последних столетий в некоторой степени затрагиваются диалектика души и диалектика мысли. Но на сегодняшний день здесь часто имеет место философская повесть, в которой концепция нравственного выбора выводится на человеческую орбиту, то есть проверяется всей историей цивилизации и укрепляется в сознании каждого, но не теряет при этом этнического оттенка. Причем данная тенденция некоей художественной философизации не нова для северокавказской прозы, в доказательство чего упомянем знаменитый, ставший классикой еще советского времени, «Мой Дагестан» Расула Гамзатова (1968). Утверждение о том, что это произведение – нечто новое и невиданное ранее в национальной литературе – никоим образом не будет утверждением-откровением. При этом неподдельное восхищение и искреннее упоение, периодически выражаемые автором в адрес народной мудрости, постоянно подчеркиваемая зависимость его собственного слова от слова народного доказываются разными способами.

К таковому можно отнести, в первую очередь, его мысли, касающиеся костюма национального и костюма европейского. С горечью говоря о том, что национальная одежда исчезает и даже практически исчезла, писатель, обобщая, подходит к осуждающе скорбной мысли о том, что таким же именно образом у некоторых поэтов в стихах исчезает национальная форма. Все это не оставляет никаких сомнений в стремлении писателя явственно отобразить и с гордостью констатировать именно фольклорные корни своего творчества, что никоим образом не является каким-либо недостатком творческого слога национального писателя. А живым и ярким воплощением этого единства является сама книга, в которой традиционная восточная «вязь» прозы и поэзии радикально обновлена современными средствами художественного и публицистического языка, а другие истины народной мудрости подвергаются проверке опытом современной науки.

По собственному предопределению автора эта «Книга прозы», как ее назвал он сам, представляет собой усилие осознать роль каждой национальной литературы в общемировой культуре, конкретизировать и обобщить факторы, составляющие многогранный творческий процесс. Но и авторская позиция, и новое содержание становятся явлением искусства, элементом художественного прогресса только в результате своеобразного, новаторского, образного воплощения в действительно талантливом произведении. В книге Расула Гамзатова это в значительной степени существенное стремление выражено в умозаключении, включающем притчу о врачевании больного народными средствами в удачном сочетании со средствами современной мировой медицинской науки: «Итак, если писателя уподобить доктору, то он должен уметь пользоваться и вековыми народными средствами, и самыми последними мировыми достижениями» (1; С. 123).

«О, Аллах, как противоречив мир!» – восклицает автор и продолжает спорить сам с собой и с выдвигаемыми им же аргументами. В роли доводов и резонов выступают многочисленные притчи, воспоминания, пословицы, афоризмы, – все то, что черпается им в богатейшем и нескончаемом кладезе – кладезе народной мудрости и словесности – в фольклоре. «Мой Дагестан» вмещает в себя и

анекдотические истории, и подслушанные самим автором житейские рассказы. Весь сюжетный каркас произведения определяется капризной сменой настроений, впечатлений, чередованием бесчисленных анекдотов и анекдотических историй, содержащих лирико-публицистические высказывания. «Мой Дагестан» Р.Гамзатова можно также считать художественно обобщенным, выразительно сформулированным и поэтически изложенным кодексом чести народа и, в частности, самого поэта; системой правил, максимально приближенной к действительному творческому процессу и учитывающей его возможные дефекты, изъяны и недочеты. И, обобщая, заметим, что своим появлением «Мой Дагестан» Расула Гамзатова еще в середине прошлого века зримо упрочил позиции лирической повести, придал добавочный импульс созданию подобных, столь своеобразных произведений, что обусловит наше дальнейшее обращение к более поздним, современным нам художественным творениям северокавказских авторов.

Уже при первоначальном знакомстве с рассказом современного писателя из Чеченской Республики Сулимана Мусаева «Поездка» (2010) у читателя возникает твердое и неизменное на протяжении всего повествования ощущение достоверности описываемого. Автор, будучи сам уроженцем и свидетелем всего происходящего на родной земле, ни разу не отклоняется от этого принципа, даруя постороннему читателю чувство собственной причастности к событиям; тогда как доступ к таковым последний фактически имеет лишь с подачи центрального телевидения, угодная государству версия которого, несомненно, ограничивает его в многомерности подачи. Это ощущение достоверности возникает уже с первых абзацев рассказа, когда читатель (в первую очередь, земляк автора) непосредственно в манере послушно поливать мужу руки и робко, выжидательно говорить с ним узнает свою соотечественницу горянку, а в манере снисходительно, нехотя отвечать настойчивой жене – такого знакомого горца.

В дальнейшем с опорой на этот сразу сформировавшийся эффект узнавания читатель, уже доверяя автору, внимательно вдумывается во все происходящее, проникается им, словно оказываясь на тех же подвергаемых жестокому обстрелу горных дорогах, рядом с героями рассказа Забу и Русланом. И потому высказываемое автором уже в следующем абзаце недоумение, испытываемое им по поводу неутраченной канонады с автоматными и пулеметными очередями в пункте, где нет и не может быть боевиков, читатель в полном объеме разделяет с рассказчиком, пытающимся робко объяснить тактику военных желанием «устрашить гражданское население» либо «стрельбой отогнать свой страх» (2; С. 4). Согласитесь, коробит? Подобную логику развития событий в аналогичной мотивации никогда не изложит российский федеральный канал в своих новостях, и потому, повторимся, – такой взгляд на происходящее весьма непривычен, но ценен для нас – посторонних потребителей информации, привыкших лишь к официальной, порой односторонней версии.

Поистине весь ужас происходящего во время необоснованной бомбежки подтверждается уже во время ее описания при изображении стоящего на столе пламени – по сути, обычного воплощения размерности бытия, – но сейчас, находясь под обстрелом, со страхом дрожащего и порождающего зловеще пляшущие тени. Огонь в очаге, традиционно являющий собой олицетворение мира, в рисуемых автором военных условиях выглядит кардинально иначе, с точностью до наоборот, мрачно, угрюмо и безнадежно, как, впрочем, и все остальные элементы происходящего, на которых строится дальнейший сюжет. Действительно, мечтающая в условиях войны обезопасить и увидеть собственных детей мать не имеет возможности сделать это спокойно, сразу и без опаски. Она вынуждена рисковать своей жизнью, чтобы преодолеть постоянно находящиеся в экстремальных условиях дороги, когда добраться из одного населенного пункта в другой без риска для жизни практически невозможно. И вот родители Забу и Руслан все-таки решаются привезти детей из соседнего селения, куда они отправляли их к бабушке, считая это место более безопасным. Однако в связи с происходящими у них на глазах событиями уверенность в защищенности соседнего селения оказалась поколеблена, и родители смело отправляются в опасный путь.

В эпизодах настоящего рискованного передвижения по горным дорогам читатель получает возможность оказаться на месте горца, не могущего проехать малую часть пути без опасности попасть под обстрел тех или иных воюющих сторон либо без встречи с яростным постом, порой преувеличенно строго проводящим зачистку и жесткий досмотр. Здесь автор откровенно разоблачает известную и гонимую сегодня в обществе коррумпированность местной власти, когда обрадовавшись уже не столь строгой к ним чеченской милиции герои, пытаясь выяснить у знакомого причину сбора на дороге должностных лиц, узнают об ожидаемом приезде одного чиновника, еще вчера сидевшего в тюрьме, но сегодня выпущенного с назначением начальником чеченской милиции. Такого рода не скрываемые автором подробности современного состояния общества и имеющая место сегодня двуличность власти придают небольшому рассказу существенную социальную обусловленность, усиливая его смысловую насыщенность.

Даже в небольших описаниях всего происходящего вокруг Сулиману Мусаеву удается в некоторой степени заглянуть в будущее, представив далекому от всего этого читателю всю безнадежность и безысходность творимого на той земле. Так, говоря о горящих в клубах черного дыма под обстрелом артиллерии домах и устроясь вымершему городу, рассказчик останавливается на персонаже, словно являющем собой живое воплощение результата этой бесчинствующей военной стратегии – бездушный недочеловек. Равнодушно взирающий на все происходящее молодой парень абсолютно безразличен к обстрелу и даже индифферентен, что не может не шокировать, тем более, если в случае продолжения подобной тактики есть вероятность увидеть таковым все молодое поколение, растущее под обстрелом.

Но, к счастью, автор, видимо, сам смертельно опасаясь подобной перспективы, дарит сочувствующему горцам читателю надежду на человекообразное и разумное юное поколение, размещая на пути своих героев подростка с мешком в руках, умоляющего взять его с собой. Честно говоря, мы, так привыкшие благодаря проводимой TV пропаганде к образу горца с опасностью в руках, тут же подозреваем в мешке взрывное устройство, а в кидающемся под колеса мальчишке смертника. Однако нет, автор осчастлиливает читателя, вооружая подростка книгами и делая из него не исламиста-радикала, а такого знакомого по нашему детству, но такого редкого сегодня мальчишку-книголюба, искренне почитаемым и обожаемым богом которого является книга, и он действительно фанатически боготворит ее, предпочтя, пусть и рискуя жизнью, спасти свои драгоценности из горящего города. Здесь проявляется некоторая эксклюзивность для нашего мира представителя молодежи, на которого Иса бросает недоверчивый взгляд и немного недоумевает по поводу «лучащихся восторгом» глаз спасшего и прижимающего к себе книги подростка.

В данном, вновь социально-обусловленном, эпизоде беседующим о книгах героям, как и их прототипам в реальной военной жизни, не удастся продолжить беседу, грубо прерываемую летящими на них вертолетами, подразумевающими на территории республики ту или иную опасность и несущими с собой угрозу обстрела; тем более, в данный момент для грузовика Исы, везущего в кузове по просьбе товарища группу земляков-боевиков. Автор подробно изображает панику боящегося попасть под обстрел Исы, его замешательство в условиях такого экстрима. Фиксируя каждые десять метров побега С.Мусаев описывает медленно уменьшающееся их количество до спасительного леса и со смертельной скоростью сокращающееся расстояние вертолетов до грузовика. В этом, предполагающем возможную гибель, эпизоде вновь проявляется стержневая линия всего произведения: Забу, в отчаянии прощаясь с жизнью, вновь возвращается в последних мыслях к детям, «ее кровинушкам», возможности увидеться с которыми она столь несправедливо лишена в экстремальной ситуации.

Попавшим под яростный обстрел вследствие святости для них принципа землячества, доведшим боевиков до леса и отступившим уже без них от поля боя гражданским героям удастся спастись и добраться до родных в соседний пункт назначения. Однако в эпизоде вожденной встречи с близкими

выживших в пути героев на первый план выходит не радость, а тревога: мать Забу, увидев ее, испугалась («с чем в такой час приехала дочь»), т.е. присутствует не позитив, а негатив, сопровождающий встречу близких людей, – согласитесь, и это коробит, подобный минус-приоритет в общенародном настрое, постоянно витающий в горах Чеченской Республики. А страшные подозрения матери в неизбежной опасности вскоре подтверждаются: странное поведение самолетов, кружащих над мирными жителями в момент завтрака в кругу семьи, завершается длительным ракетным обстрелом их домов, машин и дворов с упором на поражение, отчетом летчика по радиации за каждую пораженную цель и с благодарностью от диспетчера в адрес летчика. Таким образом, и здесь, как и на протяжении всего повествования, автор не отклоняется от вышеобозначенной концепции кардинального смещения в условиях войны всех обязательных для мирной жизни нравственных ценностей и духовных приоритетов, что можно считать несомненной художественной заслугой современного чеченского писателя Сулимана Мусаева.

Однако не только очевидцы событий, но и авторы соседних с ними республик не обходят в своей современной прозе ту же тематику. Война, которая вошла в жизнь Айтеча Хагурова, исторически ограничилась несколькими годами, однако на уровне его психологии она оказалась гораздо более длительной, даже можно сказать, бесконечной. В его произведениях постигаются характер, размышления и эмоции героя во времени, его действие, психологические мотивы. И потому адыгский автор, профессор краснодарского вуза А.А.Хагуров в своем рассказе «Переправа» столь живо и выразительно передает многогранные ощущения своего военного детства. Причем там, где, казалось, должен был бы присутствовать сплошной негатив и пессимизм, автор героически делает над собой усилие и все-таки создает атмосферу здорового оптимистического настроения, благодаря объективному отображению позитивного взгляда ребенка на детали окружающей жизни. Чего стоит, к примеру, описание обстановки на празднике труда и общения – шыхьафе либо на аульском ледовом празднике. Уже одна атмосфера, воссоздаваемая в таких произведениях автором, помогает нам, детям второй половины прошлого века, знающим военные годы только по книгам и страшным фильмам, взглянуть на это время не как на сплошную черную полосу, а все-таки как на некое многоцветие, тоже порой не лишённое некоторой радужности. При этом здесь масса бытовых подробностей обычной аульской жизни, вплоть до описания традиционных блюд, детских развлечений или приемов гадания, т.е. фактических подробностей, опять-таки, несколько приближающих жанровую отнесенность текста к публицистике, то отнюдь не ущемляющих ее.

Тем более, сейчас, уже прочитав книгу и обдумывая заметку, еще раз возвратимся к Эпилогу, размещенному в данном издании от имени Заслуженного работника культуры России Игоря Жданова-Пушкина, и вот здесь охватывает желание возразить автору напутствия. Конечно, красиво говорит он о таланте А.А.Хагурова, вменяя ему сочетание ума и сердца, т.е. объясняя талант лишь таким дуэтом. Нами же моментально овладевает при таком заключении убежденность в некоей «недостаче». Нет, «ум» и «сердце», – да, но в случае с прозой А.А.Хагурова – есть еще один компонент, причем едва ли не самый преобладающий в таком мотивирующем трио: «патриотизм» (из советской терминологии) или «этносознание» (из современной лексики), в-общем, любовь к СВОЕМУ ПРЕДКУ (из авторской лексики, т.е. «по-нашему»). Вот та дирижерская палочка, которая делает всю мелодию ума и сердца произведениями, порой художественными, порой более публицистическими, порой научными, – но, главное, произведениями, звучащими в полный голос и заражающими (в позитивном смысле) этим мотивом. Фактически, постоянно извергающими огонь, – тот огонь, который является полноправным действующим лицом книги, огонь, об исторжении которого А.А.Хагуров с восхищением и почитанием говорит, рисуя образы встречавшихся ему в жизни учителей и наставников, сеющих вокруг себя то самое «разумное, доброе, вечное», то самое, технологией посева коего он и сам овладел на своем жизненном пути (судя по его научным званиям и авторитету). При этом все возможные прелести благородного учительства автор успешно воспроизводит с обеих ролевых позиций, – выступая и в роли

ученика, и в роли педагога, подробно знакомя читателя и со своими учителями, и со своими воспитанниками.

Одновременно в одном из рассказов («Судьбоносный Коган») повествователь, пройдя воспроизводимые им пути детства и юности, в определенный момент сам оказывается уже полноценным педагогом. Причем в числе его спортивных воспитанников удивленный местный читатель распознает даже такого известного и заслуженного для Адыгеи художника, как Кат Теучеж. В подтверждение подобного биографического и даже духовного родства читатель, открыв очередную страницу, обнаружит на ней столь знакомый по нашим выставочным залам стиль художника. Кат Теучеж здесь порой абстрактно, но весьма содержательно изображает населяющие прозаические строки авторские образы и художественные явления. А это, в свою очередь, помогает нам, познакомившись с персонажем словесно, воспроизведя его себе мысленно, вскоре воспринять его зрительно, т.е. задействуя большее число нервных рецепторов. Следовательно, читательское восприятие, обретая новые художественные грани, происходит гораздо основательнее, тем более на фоне не только воплотившегося персонажа, но и при рассмотрении тонко подмеченных и умело воспроизведенных в иллюстрациях окружающих обстоятельств, условий, предметов, а также некоторых сцен: текущих, пиковых или итоговых. Таким образом, созданные Катом Теучежем соответствующие содержанию прозы изображения можно уверенно поставить в несомненную заслугу данному изданию.

Обращаясь, таким образом, к обязательной для художественного творчества изобразительности, перейдем далее к не столь частому для кавказского, но уже занявшему некоторое место в региональном творчестве, зрительному способу изображения. Отраднo, когда у творческого человека в любом из видов искусств потребность в самовыражении накладывается на мысли о соотечественниках, и все это умещается на одном листе. Именно так и происходит в случае с создателем адыгских фильмов Аскарбием Нагаплевым. Первый же авторский порыв – поиск себя в желании самовыразиться, следующий – стремление удовлетворить желания соотечественников. Созданный им видеоматериал повествует о святом стремлении автора фактически озвучить глас своего народа, направленный по зову своей души сердцу того же народа, жестоко оторванному и находящемуся далеко за морем. Непосредственно налаживанием подобного, «межсердечного» и потому оздоравливающего контакта между взаимно страдающими органами одного организма и занят в своем труде А.Н.Нагаплев, создавая фильмы о черкесском мире. В данную категорию входят такие сотворенные им экземпляры научно-популярной документалистики, как «Черкесия» (2007), «Черкесия. Адыгэ хабзэ» (2009), «Черкесия. Чужбина» (2011), составляющие самостоятельную трилогию, каждый из компонентов которой также являет собой независимый образец независимой съемки.

Далеко не все сегодня представители взрослеющих поколений предпочитают в своем самообразовании поглощать имеющиеся в адыгской художественной литературе исторические произведения – многотомники признанных у нас мэтров отечественного исторического слова (к примеру, романы И.Ш.Машбаша). Хотя произведения эти через сложную систему интенсивно развитых сюжетов, сложную палитру созданных образов оказывают непосредственное влияние на формирование социально-политического и нравственно-духовного статуса своего народа не только на Кавказе, но и за его пределами. Обусловлено это наличием национального материала, на котором созидаются данные произведения – обращением к жизни и к истории адыгского (черкесского) народа. Они, способные обстоятельно просветить и нужным образом настроить молодого этнического представителя на восторг и почитание своих корней, к сожалению, сегодня безбожно выходят из круга действующих субъектов в силу современного аннулирования имевшегося ранее в обществе культа книги. Обожествлявшаяся в советском обществе книга с невероятным грохотом упала с той высокой вершины, при этом более «трудолюбивая» деятельность мыслительная покорно уступила на той интеллектуальной пики место более «ленивой» созерцательной деятельности. Тем самым художественный продукт, производимый на

указанной творческой ниве названным автором, можно считать неким активным, «легким на подъем» и двигающимся в зависимости от условий, мобильным сигналом, – пусть не всегда таким глубоким и вдохновенным, как печатный продукт, но зато своевременным и злободневным. Ведь именно сегодня ничто не звучит так остро, как вопросы, составляющие информационное поле адыгов, вопросы их истории, этнологии, географии и, вообще, – все, все, все...

И потому все это, донесенное до публики в зрительном формате, не перекроет все уже сказанное национальной книгой, а лишь расширит круг лиц, заинтересованных в данной информации. И, что самое главное, откроет новые грани уже известных зрителю фактов, сопроводив их, помимо художественных, не менее яркими зрительными образами. Ведь традиционно далекая история вообще не документирована. Поэтому наше постижение ее постоянно считается неточным, то есть приблизительным, как в исторической науке, так и в художественном творчестве. Однако последнее располагает, в противовес науке, явным стержневым свойством: оно постигает и очерчивает историю в живых фигурах, зрелищах, событиях, фактах и даже песнях. Это формирует устойчивое ощущение достоверности случающегося в ходе развития сюжета. Говоря это, вспоминаешь свои ощущения в момент созерцания в кино каких-то известных по литературе лиц и их приключений: так приятно, увидев родного по книге персонажа, найти на экране в нем многие из тех черт, которые уже присудило ему твое воображение. Это позволяет похвалить себя за подобную «догадливость», а автора – за «проникновенность» его художественных средств.

Применительно же к фильмам А.Н.Нагаплева отметим, что здесь, конечно, еще не художественные образы с их художественным воплощением, но искомая художественность все-таки порой присутствует в документальных эпизодах, картинах и комментариях. Как принято в исторической художественной литературе, преобладающее большинство таких персонажей является вымышленным, которых авторы романов представляют как реально живших людей. Они, входя в художественное пространство, изменяются под воздействием реализуемой автором концепции, подчиняются ей, а не подчиняют ее себе. Однако при этом в фильмах А.Н.Нагаплева эти персонажи разыгрывают эпизоды с реально происходившими фактами, с эпизодами, имевшими в какой-то момент свое место в истории, т.е. с реальными историческими фактами, и потому зрительно переживающий события минувших веков читатель уверенно убеждает себя в их «невыводимости». В течение всей своей истории как античной, так и более поздней, черкесский (адыгский) народ располагался в фокусе пресечения не только крупных торговых путей, но и политических пристрастий многих немалых государств старины, что заставляло его проводить продолжительную и непреклонную войну за собственное суверенное присутствие. Прослеживаются возможное соответствие действительности, историзм, определенное документальными фактами выковывание сюжета и приближенность национально-специфических художественно-образительных приемов к изображаемой реальности, к выявлению конфликтов, к организации типических образов и т.д.

И вот документальный факт ухода черкеса с родины иллюстрируется кадром мрачного берега неласкового моря, еще более нагнетаясь другими сценами. Это изображение персонажа, сидящего в лодке, сгорбившегося под тяжестью понятного каждому разумному человеку гнета – необходимостью уйти с родной земли. Другая картина в этой линии, – человек, бережно наполнивший ладони родной и потому святой землей и, прощающийся с ней, он готов не только прикоснуться к ней губами, но и отдать все за то, чтобы унести в этой пригоршне свою родину. Сомневается он в своей способности оставить ее, выпустить ее из своих рук и из своего сердца, а потому душой погибает уже здесь, перед этой зовущей его морской бездной. Такие кадровые эпизоды создают тот общий психологический настрой картины – гнетущий и отягчающий, сообщая настроение ее персонажей, вкушающих плоды своей трагической истории, заинтересованному зрителю. Одновременно имеют место не только факторы внешнего взаимовлияния, но и элементарные, столь дефицитные в условиях современной рыночной демократии,

воспитательные и патриотические факторы, успешно распространявшиеся советской кинопродукцией, но абсолютно забытые сегодня. И потому подобное зрительное изложение всего того, что испокон веков (начиная с нартского эпоса), известно адыгам и уже не однажды проанализировано нашими аксакалами и учеными, – такая творческая попытка уже в самом посыле должна быть по достоинству и заслуженно оценена. А это, в свою очередь, становится некоей плодотворной почвой для лучшего понимания и интегрирующего взаиморасположения различных северокавказских народов, младшее поколение представителей коих в других эпизодах радостно танцует на родной земле, а зритель, любуясь восходящим на этой земле солнцем, на какой-то миг все-таки забудет о ненависти и сумеет ощутить всеми фибрами души всю мудрость мироздания.

литература:

Гамзатов 1968: Гамзатов, Р. Мой Дагестан [Текст]: Повесть / Р.Гамзатов. – М.: Молодая гвардия.

Мусаев 2010: Мусаев, С. Поездка [Текст] / С.Мусаев // «Независимая газета».

Пренко 2008: Пренко, А.С. Наводя мосты духовного единства [Текст] / А.С.Пренко // «Советская Адыгея»

Ткаченко 2008: Ткаченко, П. Вас, братья далекие, ищет мой взор... [Текст] / П.Ткаченко // «Новая газета Кубани».

Цепи снеговых гор: Повести писателей Северного Кавказа [Текст]. – М.: ФОЛИО, 2009.

ფ. შუაყო (მაიკოპი)

ეთნოცნობიერების ფაქტორი ჩრდილოკავკასიის ხალხთა მხატვრულ შემოქმედებაში თანამედროვე პერიოდში*

ამ პრობლემატიკის განხილვა შეიძლება დავიწყოთ კავკასიაში დღეს აქტიურად მოღვაწე ს. ფილატოვის ფონდის პრეზიდენტის გამონათქვამით, რომ „თანამედროვე ლიტერატურული პროცესის მდგომარეობა, რომელმაც „უღმობელი 90–იანი წლების წისკვილის დოლაბებს შორის“ გამოიარა, ინტენსიური რეანიმაციის მდგომარეობაში მყოფ ორგანიზმს წარმოადგენს. ლიტერატურაში მოდის მხატვრული სიტყვის ოსტატთა ახალი პლეადა, რომელთა ნაწარმოებები ქვეყნის წარსულსა და მომავალზე რუსეთის ლიტერატურის კონტექსტში სუფთა მზერით გამოირჩევა. ჩრდილოკავკასიელ მწერლებს ტრადიციულად გამოარჩევს თვითმყოფადობა და ინდივიდუალობა, ისინი მსოფლიო ლიტერატურას ახალი ნოტივით ამდიდრებენ და მკითხველს კავკასიელი ხალხების უნიკალურ კულტურას აცნობენ“ (3; გვ. 3). ამ ციტატის მოყვანის შემდეგ გასაკვირებელია ხდება თანამედროვე მეცნიერისა და საზოგადო მოღვაწის სერგეი ფილატოვის წრფელი ინტერესი ჩრდილოკავკასიური ლიტერატურისადმი, რომელიც დასტურდება 2008 წ. მაიკოპში გამოცემული ჩრდილოკავკასიელი მწერლების მოთხრობათა მნიშვნელოვანი კრებულით „სიცოცხლესავით გრძელი ომი...“ (მაიკოპი: „ფოლიო“, 763 გვ.).

საბედნიეროდ, ომი, რომელიც ამ კრებულის ავტორთა ცხოვრებაში შემოიჭრა, დროში რამდენიმე წლით შემოიფარგლა. თუმცა თითოეული მათგანი ფსიქოლოგიის დონეზე გაცილებით ხანგრძლივი, შეიძლება ითქვას, უსასრულო აღმოჩნდა და ამიტომ, სულ ცოტა, გაკვირვებას იწვევს „ყუბანის ახალი გაზეთის“ ერთ-ერთი ავტორის პეტრე ტკაჩენკოს პოზიცია, გამოთქმული იმავე წლის სექტემბერში, სადაც ის გაოგნებულია წიგნის სათაურის საომარი შეფერილობით. დიახ, რთული დრო იყო, მაგრამ პატივცემულო პ. ტკაჩენკო, როდის მოქმედებდა ჩვენთან ისტორიის მიწმადეების პრინციპი? თუ თითოეული ავტორი, ვის ცხოვრებაშიც ესა თუ ის ომი სრული მოცულობით შეიჭრა, დაწერს იმის შესახებ, თუ როგორ დაუსახიჩრა მას, მის წინაპრებს და მემკვიდრეებს ცხოვრება საყოველთაო გაუპიროვნებლობის არსებულმა პოლიტიკამ, ხომ არ არის ეს რამდენადმე სუბიექტური, მაგრამ ცოცხალი, შინაგანი და ამიტომაც, ვვარაუდობთ; უფრო მართალი ასახვა ამა თუ ისტორიული ეპოქისა? სიტყვამ მოიტანა და ვიტყვით, რომ კრებულში შესული მოთხრობები მარტო კავკასიური ომისადმი არ არის მიძღვნილი, მათში განხილულია უფრო გვიანდელი სისხლისღვრებიც, რომელთა შორის არის XIX – XX საუკუნეების ომებიც უცხოტომელებთან, აგრეთვე, უფრო გვიანი, მაგრამ არანაკლები სისხლისღვრით ცნობილ ბრძოლები „მშობლიურ, საერთო–სახალხო“ ხელისუფლებასთან. ზემოხსენებულ ავტორს წიგნში აღაშფოთებს ის, რომ იგი კი არ აკმაყოფილებს, არამედ ქმნის მკითხველში განსჯის სურვილს. რასაკვირველია, პატივცემულო პ. ტკაჩენკო, საიდან შეიძლება გაჩნდეს ოპტიმიზმი და კმაყოფილება, როცა ორმოცამდე ადამიანის ომებისაგან დამახინჯებულს, დასახინჯებულს ბედს ეცნობი. იმ ომების, რომლებიც, გინდა თუ არ გინდა, იყო ჩვენს წარსულში და ამას ვერსად გაექცევი. დღეს ვერ დავგემალებით იმას, რომ პრაქტიკულად ყველა კავკასიური ოჯახის

* რუსულიდან თარგმნა თ. უჯუხუმი

ისტორიაში უცილობლად ყველა ადამიანი, რომლის სახელიც ნებისმიერი ახალგაზრდა მემკვიდრის მიერ ერთგვარი საზეიმო, მაქსიმალურად პატივისცემის ტონით გამოითქმება, – ადამიანი, რომელიც გმირულად დაიღუპა ამა თუ იმ ომის ან სტალინური რეპრესიების დროს. თუნდაც მხოლოდ ეს აკავშირებს ნებისმიერ მთიელს კავკასიაში მომხდარ მოვლენებთან და საფუძვლიანი მოტივაციით ხსნის კრებულის ავტორთა შეშფოთებასა და ემოციურობას, რომელიც რეცენზენტს „პროვოკაციად“ ეჩვენება.

პროვოკაცია იყო ყველაფერი ის, რაც ამ მიწაზე მრავალი საუკუნის განმავლობაში ხდებოდა. ის კი, რასაც ამაზე ჩვენი თანამედროვენი წერენ, არის მხოლოდ ამ მრავალსაუკუნოვანი პროვოკაციის ტრაგიკული შედეგების მართალი ასახვა. „ყუბანის ახალი გაზეთის“ ავტორის პოზიცია, რომელსაც სიმართლის ემინია, წარმოადგენს იმ პოზიციის გაგრძელებას, რომელსაც დღეს თავს ახვევენ საზოგადოებას: არ გვსურს არაფრის ცოდნა იმის შესახებ, რომ „კავკასიური ნაციონალიზმის პირებს“ აქვთ დაფლეთილი, ნატანჯი სული, ხოლო მათი ზოგჯერ ზედმეტად გამოსატყული აგრესიულობა ისტორიულად არის განპირობებული და მოტივირებული. ეს ყველაფერი ჩვენ, მგრძნობიარე მკითხველებს, განწყობას გვიფუჭებს. ხომ ვერ იქნება ადამიანი ბედნიერი, რომლის ფესვების ამოძირკვას ძლევაგამოსილი რუსული ენის პროპაგანდით დღემდე აქტიურად ცდილობდნენ და ცდილობენ. ყველაფერს თავისი ადგილი აქვს – რუსული ენა არის უნივერსალური, მდიდარი და მრავალწახნაგოვანი ეროვნებათშორისი ურთიერთობების ენა, სხვადასხვა ეთნოსთა ურთიერთობის ენა – სწორედ იმ „იზმების“ ურთიერთობის საშუალება, რომელთა არსებობას რეცენზენტი კავკასიაში არსებული შფოთიანობის მიზეზად მიიჩნევს. რატომ ხდება, რომ მთიელს, რომელიც დისციპლინირებულად ავლენს ტოლერანტობას, როდესაც სხვებთან რუსულ ენაზე ურთიერთობს, ამავდროულად არ შეუძლია თავის შვილებს საკუთარ ენაზე ესაუბროს? განა რუსული ენის გამოყენება მშობლიური ენის ცოდნას გამოორიცხავს? კრიტიკოსს, ალბათ, ჰგონია, რომ ეს სწორედ ასეა, რადგან თითოეული ეთნოსის „ახალი თვითიდენტიფიცირება“, რომელსაც კრებულში სიხარულით ახსენებენ, თვითიდენტიფიცირება, რომლის მოტივი ვლინდება კრებულში დაბეჭდილ ნაწარმოებთა უმეტესობაში, პ. ტაჩენკო დამღუპველ მისტიკად მიიჩნევს, რომელიც „ახალი რეალობების“ სოციალურ პირობებში გამოორიცხვლია.

თუმცა უფრო სარწმუნოდ გვეჩვენება კრებულის შემდგენლის, გ. ნემჩენკოს პოზიცია, რომელიც მიიჩნევს მიღწევად თითოეული ჩრდილოკავკასიური ლიტერატურის თვითიდენტურობის უნარს - იმ ძალას, რომლის წყალობითაც თითოეული მათგანი გადარჩა ისე, რომ სწორედ ამ საყოველთაო უსახურობის „ახალ რეალებში“ საკუთარი ეთნიკური სახე არ დაუკარგავს. უფრო მეტიც, ამ პროცესის გაძლიერებამ პოსტსაბჭოთა პერიოდში მხოლოდ ის გამოიწვია, რაც უნდა გვახარებდეს, – მთიელი ახალგაზრდების ის თაობა, რომელიც დღეს აღწევს სრულწლოვანებას, საბჭოთა წყობის შვილებისგან, ჩვენგან განსხვავებით, თავისუფლად, გატაცებით საუბრობს მშობლიურ ენაზე და ამავე დროს ითვისებს საერთოკავკასიურ სასაუბრო რუსულ ენას. ეს არ შეიძლება არ ახარებდეს ჩვენი თაობის ნებისმიერ წარმომადგენელს, რომლებიც ამაყად აცხადებენ თავს „ნაცმენად“, ეროვნული უმცირესობის წარმომადგენლად, მაგრამ ხშირად არ იციან მშობლიური ენა, რომლებიც მთელი ცხოვრების განმავლობაში გრძნობდნენ თავს ამა თუ იმ კულტურის მატარებლად. და ამ განწყობის ფონზე გაუგებარი რჩება პ. ტაჩენკოს აზრი, თითქოს „კულტურა, ლიტერატურა, სახალხო თვითშეგნება – ადამიანის ყოფის ის სფეროები არ არის, რომლებმაც ყოველი ახალი რეალების დროს ახალი თვითიდენტიფიცირების ძიება უნდა განახორციელონ“. (4; გვ. 4). უნდა ვიფარაუდოთ, რომ ამ შემთხვევაში საუბარია სამყაროზე, რომელიც მაქსიმალურად უკავშირდება ეთნოსის შინაგან

სიღრმეებს, ეროვნულ მენტალობას, ე.ი. – ხალხის ფსიქოლოგიას, სულს და „ადამიანის ყოფიერების სფეროს“. სხვა რომელ მხარეებს, თუ არა კულტურას და ლიტერატურას, ძალუძთ და მოწოდებულნი არიან სინამდვილის ამ კატეგორიაში შეაღწიონ?. ამრიგად, ამ კრებულის გამოცემით, ფონდი მხოლოდ ადასტურებს ს. ფილატოვის მიერ ჩამოყალიბებულ პრინციპს „კულტურის ხმის“ შესახებ, რომელიც მოვალეა შიგნიდან ხმიანობდეს.

მთლიანობაში, ფონდის მიერ ინიცირებული მსგავსი „ხიდის“ გადების ტენდენცია მის შემდგომ აქტიურ მოღვაწეობაში გაგრძელდა, რომლის ფარგლებში, ისევ მათი სახსრებით, 2009 წლის დეკემბერში (მოსკოვის გამომცემლობა „ფოლიოში“) დაიბეჭდა ჩრდილოკავკასიელი მწერლების მორიგი კრებულები „თოვლიანი მთების ქედები“ (745 გვ.) და „მარტოობის ტყე“ (797 გვ.) ამ კრებულებშიც, დღევანდელი დღის პრობლემების გათვალისწინებით, თხრობა თავს ვერ აარიდებდა დღევანდელი დემოკრატიის პირობებში ჩვეულებრივ საკითხებს კავკასიელი ხალხების იდენტიფიცირების შესახებ, რომლებსაც „მოსკოვის მმართველმა“ ი. ლუჟკოვმა იარღილი - „კავკასიური ნაციონალიზმის პირები“ - მიაწება, რის გამოც სიხარულს ვერ მაღავეს ერთ-ერთი ამ სუბეთნოსის წარმომადგენელი და კრებულის წინასიტყვაობის ავტორი გარი ნემჩენკო, რომ „მოინახა“ კავკასიის ხალხთა გამაერთიანებელი იდენტიფიკაცია. ნამდვილად, ორივე კრებულის შედგენის პრინციპი გახლავთ ჩრდილოეთ კავკასიაში არსებული მძლავრი სულიერი და შიდანაციონალური კავშირი.

კრებულში დაბეჭდილი ნაწარმოებების უმრავლესობის მთავარი გმირი იხსენებს და სიღრმისეულად განსჯის საკუთარ და ხალხის ბედ-იღბალს და ამა თუ იმ ეპიზოდის ზუსტად მოწოდებით მკითხველს შესაბამის განწყობას უქმნის. თუმცა ნაწარმოებებში ასახულია გმირის არა მარტო ყოფითი, არამედ ფილოსოფიური განსჯაც და მათ მიერ პროვოცირებული განცდებიც. ცენტრალური პერსონაჟი, ხშირ შემთხვევაში, სხვადასხვა ეპიზოდის ჩარჩოებში ფიქრობს ცვლილებებზე, რომლებიც ხდება თვით მასში და მის ცხოვრებაში დროის მსვლელობის კვალბაზე, თანაც წუთი, როგორც ფილოსოფიური ცნების შეუცნობი და მიმზიდველი რაობა, ხშირად ხდება მოთხრობის წამყვანი პერსონაჟის განსჯის ობიექტი, ხან კი იგი ერთგვარი სევდით აანალიზებს დროის სწრაფმავლობას და, ამავე დროს, აუჩქარებლობას.

ასეთი მხატვრული ხერხი საკმაოდ ნათლად, ხანდახან კი მტკივნეულად მუშაობს მოთხრობებში, რომლებიც თავისი ასახვით თანამედროვე ჩრდილოკავკასიური (ჩეჩნური) ომის ამა თუ იმ მონაწილეების „შინაგან განსჯას“ წარმოადგენს - განსჯას იმ მოვლენებისა, რომელთა შესახებაც ინფორმაციას ჩვენ მხოლოდ ფედერალური მასობრივი ინფორმაციების საშუალებით, ე.ი. „გარედან“ ვიღებდით. სწორედ ამიტომ პერსონაჟების ნაამბობი, ვინც მიმდინარე მოვლენებს დანგრეული და ცეცხლმოკიდებული სახლებიდან უყურებდნენ და ფიქრობენ იმაზე, რაც თვითონ გადახდათ (კანტაშის „ბედი და სული“, ა. კარდაშის „მწყემსი და არწივი“, ლ. კუნის „აბრისები“ და სხვ.) არა მარტო „გვეხებიან“, არამედ გამოგნებულ შთაბეჭდილებას ახდენენ ჩვენზე იმ უსაზღვრო ნეგატიური გამოცდილების გამო, რაც მათ საკუთარ თავზე გადაიტანეს და განიცადეს. მაგალითად, მოთხრობაში „აბრისები“ ლულა კუნის შეხედულება ჯარისკაცზე, რომელიც მოსულია მისი წინაპრების მიწაზე, საკმაოდ იშვიათია დღევანდელი ლიტერატურისა და პრესისათვის (რომლებიც ცდილობენ რაღაც ხარისხით თავიანთი ომის გმირების იდეალიზებას, რომლებიც, თითქოსდა, „იცავენ ჩეჩენ ხალხს“). თუმცაღა თვით ხალხი საკუთარ „დამცველებს“ სულ სხვაგვარად უყურებს, რაც თანამედროვეობის რეალიაა და თუ ამაზე გავჩუმდებით, ასეთი დამოკიდებულება არ გაქრება: აქ არ არის აღტაცება გადამრჩენლის მიმართ, არის მხოლოდ თანაგრძნობა. ანდა ავიღოთ კანტაშის მოთხრობა „ბედი და სული“, სადაც დასაწყისშივე ნათლად ჩანს მთელი ტრაგიზმი, რომლითაც ამ ხალხის ბედია გაჯერებული: „ასი-ორასი კილომეტრის

რადიუსში უმიზეზოდ მოკლულთა, ნაწამებთა, ცოცხლად დამწვართა ყვირილი და გმინვა აყრუებს არე-მარეს, მაგრამ მათი ყვირილი ცოტას თუ ესმის“ (5; გვ.190) და ვგრძნობთ ავტორის დიდ ტკივილს სახელმწიფოს მიერ ხშირად უვიცად განხორციელებული ეროვნული პოლიტიკის გამო: პატიოსნად მიუთითებს რა რუსეთის მიერ კავკასიაში განხორციელებულ „იმპერიულ ამბიციებს“, იგი ახდენს მათ ილუსტრირებას. მაგალითად, იმით, „რომ ჩეჩნური ენისათვის არც ერთ სამინისტროს და არც ერთ ხელისუფლებას - არც მეფის, არც საბჭოთას, არც პოსტსაბჭოთას - ფული არასდროს არ ჰყოფნიდა“ (5; გვ. 222), რაც შეიძლება სხვა ჩრდილოკავკასიელ ხალხებზე და მათ ენებზეც გავრცელდეს.

ამავე დროს ნაწარმოებებში მკვეთრად, თვალნათლივადაა წარმოდგენილი ჩრდილოკავკასიელ ხალხთა აზროვნების ფორმა და ცხოვრების წესი, ეტიკეტი და მენტალობა. დაწვრილებით განიხილავს რა ამა თუ იმ მოვლენას თუ ფაქტს, ამა თუ იმ ადამიანის ქცევას, მთავარი გმირი ხშირად მიმართავს ნაციონალური ხასიათის ცნობილი თავისებურებების ანალოგიას. წარსულის ტრადიციებისადმი, საუკუნეების განმავლობაში არსებული ეთიკურ-სოციალური ორიენტაციებისადმი მიმართვა მკვეთრად ვლინდება ამ გამოცემებში მოხვედრილ პრაქტიკულად ყველა ნაწარმოებში. ჩრდილოკავკასიელ მწერლებს, გამსჭვალულთ სულიერი, კულტურული და ისტორიული ერთობით, სრულიად სამართლიანად არ სურთ უარი თქვან არსებულ ეროვნულ-ეთნიკურ გამოცდილებაზე. შეიმჩნევა ავტორების ერთნაირი მიდგომა საზოგადოებაში წამოჭრილი პრობლემებისადმი, სოციუმის აქტუალურ საკითხებისადმი. იმ მრავალი ამოცანის გადაჭრას, რომლებიც დღეს საზოგადოებას აწუხებს, ჩრდილოკავკასიელი მწერლები, აგრეთვე, წარსულის ტრადიციების დაცვაში, ათასწლეულებში დაგროვილი ხალხის გამოცდილების გამოყენებაში, მორალის და ზნეობრიობის მაღალ საკაცობრიო ღირებულებების აღორძინებაში ხედავენ და სწორედ ეს ჰპოვენ ასახვას მათ ნაწარმოებებში.

მთხრობელი-გმირის სუბიექტური სამყარო და მის გარშემო არსებული მოვლენების შრე, რომლებიც მთხრობებშია გადმოცემული, ერთმანეთს ავსებენ. უფრო მეტიც, ისინი წარმოქმნიან ორგანულ მთლიანობას, რომლებიც თან სდევს ცენტრალური პერსონაჟის უშუალო ცხოვრებისეულ აღქმას - გვაქვს მთლიანობა, რომელიც აისახება გმირის მეტყველებაში. ამავე დროს, კრებულში დაბეჭდილი პროზის სხვა მხატვრულ ღირებულებათა შორის, უპირველესად უნდა დასახელდეს სტილური თვალსაზრისით მრავალფეროვანი თხრობის ენა, ერთდროულად სამეცნიეროც, პუბლიცისტურიც, მხატვრულიც, დროდადრო უხეში, მკვეთრი, მაგრამ რეალურ ცხოვრებაში ასე ჩვეული რუსული ენა. ზოგადად, სულიერი ღირებულებებით ორიენტირები ამ ნაწარმოებში განიხილება ფართო ფილოსოფიურ კონტექსტში, როგორც საყოველთაო მნიშვნელობის მქონე, ხოლო მწერლები, თვით შემოქმედების ფაქტით ზნეობრივი არჩევანის კონცეფციას ამკვიდრებენ. თითოეულ ადამიანში ადამიანობის პოტენციალის განსაზღვრა ჩრდილოკავკასიელებს შესაძლებლობას აძლევს შეაფასონ გამაერთიანებელი, მკაცრი, მაგრამ მშობლიური თოვლიანი მთების უღელტეხილების მნიშვნელობა და ერთიანი წრე შეკრან მოწყვნილ, მაგრამ კეთილშობილურ „მარტოობის ტყეში“.

ამ გამოცემებში ყოველთვის არ არის დაცული ზუსტი ჟანრული კუთვნილება, სამაგიეროდ, მათი მრავალფეროვნება მიუთითებს ავტორების კეთილშობილურ განზრახვას იდგნენ „კავკასიური ნაციონალიზმის პირთა“ მხარეს. და როგორც გ. ნემჩენკო აღნიშნავს, ძირითად ამოცანას წარმოადგენდა აუცილებლობა „კიდევ ერთხელ გასმოდა ხაზი ამ „პირთა“ საერთო სულიერ კავშირს“ და შექმნილიყო წარმოდგენა ამ მიწაზე მცხოვრებ ხალხებზე დევიზის ტონში, რომელიც წარმოადგენს ერთ-ერთი კრებულის სახელწოდებას: „კავკასიის შესახებ სიყვარულითა

და იმედით“, რასაც თავის შესავალში ადასტურებს სერგეი ფილატოვი: „განა ჩრდილოეთ კავკასია, მთელი თავისი ისტორიული უნიკალობით, მძლავრი, ძველი ცივილიზაციით, ათასწლოვანი ტრადიციებით არ არის თავისთავად ზნეობრივი, თუ გნებავთ პლანეტარული ძალის ადგილი?“ (5: გვ. 4) სწორედ შესაბამისი განწყობა აკლია დღეს ცენტრალურ გამოცემებში ხშირად მოხსენიებულ ბრენდს „ჩრდილოეთ კავკასია“, რომელიც „ველურობასა“ და „ბნელეთის მოციქულობასთან“ ასოცირდება. სწორედ ამ კრებულებში, რომლებიც ამ კეთილმოსურნე დევიზის მიხედვით არის შექმნილი, ეროვნულ მწერლებს შესაძლებლობა ეძლევათ საკმაოდ თავისუფლად განახორციელონ საკუთარი წმინდა „სიტყვის უფლება“, რაზეც დიდ მადლობას მოვასხენებთ ამ სულგრძელი მისიის ინიციატორს - ს. ფილატოვის ფონდს, რომლის ინტელექტურ მოღვაწეობას, ჩვენი აზრით, უფრო აქტიურად და ინტენსიურად უნდა მიესაღმოს მადლიერი ჩრდილოკავკასიის საზოგადოება და უფრო მეტად უნდა წაახალისოს იგი.

ზოგადად, თუ რამდენადმე გავაფართოვებთ ჩვენი განხილვის ობიექტს (საშუალო სიდიდის პროზას), შევამჩნევთ, რომ ტრადიციულად, უკანასკნელი საუკუნეების მხატვრულ პროზაში გარკვეული ხარისხით ეხებიან სულისა და აზრის დიალექტიკას. მაგრამ დღეს აქ უფრო ხშირად გვხვდება ფილოსოფიური მოთხრობა, რომელშიც ზნეობრივი არჩევანის კონცეფცია გაყვანილია ადამიანის ორბიტაზე, ე.ი. მოწმდება ცივილიზაციის მთელი ისტორიის მეშვეობით და მტკიცედ იკიდებს ფეხს თითოეულის ცნობიერებაში, მაგრამ ამავე დროს არ კარგავს ეთიკურ შეფერილობას. თანაც, რაღაც მხატვრული ფილოსოფიურობის ტენდენცია ჩრდილოკავკასიური პროზისათვის ახალი არ არის, რის დასამტკიცებლადაც, გავიხსენებთ ცნობილ, ჯერ კიდევ საბჭოეთის დროს კლასიკად ქცეულ, რასულ ჰამზათოვის წიგნს „ჩემი დაღესტანი“ (1968). იმის მტკიცება, რომ ეს ნაწარმოები რაღაც ახალია და მანამდე მსგავსი რამე არ ყოფილა ეროვნულ ლიტერატურაში, არავითარ შემთხვევაში არ წარმოადგენს აღმოჩენას. ამავე დროს, გულწრფელი აღტაცება, რომელსაც ავტორი ხალხური სიბრძნის მისამართით ავლენს, მუდმივად უსვამს ხაზს მისი საკუთარი სიტყვის დამოკიდებულებას ხალხურ სიტყვასთან, რასაც ის სხვადასხვა ხერხით ამტკიცებს.

უპირველეს ყოვლისა, ამ ხერხებს მიეკუთვნება მისი აზრები ეროვნულ და ევროპულ სამოსზე. ის გულისტკივილით ლაპარაკობს იმის თაობაზე, რომ ეროვნული ტანსაცმელი ხმარებიდან გამოდის და, პრაქტიკულად, სრულიად გამქრალიც კია. მწერალი განაზოგადებს და გამოთქვამს სევდიან აზრს იმის შესახებ, რომ ზოგიერთი პოეტის ნაწარმოებში ასევე ქრება ლექსის ეროვნული ფორმა. ყველაფერი ეს არ ტოვებს არავითარ ეჭვს, რომ მწერალი ისწრაფვის ცხადად ასახოს და ამაყად მოახდინოს თავის შემოქმედებაში არსებული ფოლკლორული ფესვების კონსტატაცია, რაც არავითარ შემთხვევაში არ წარმოადგენს ეროვნული მწერლის შემოქმედებით ნაკლს. ამ ერთიანობის ცოცხალი და ნათელი განხორციელება კი თვით მისი წიგნია, რომელშიც პროზის და პოეზიის ტრადიციული აღმოსავლური „ხვეულები“ რადიკალურად განახლებულია მხატვრული პუბლიცისტური ენის თანამედროვე საშუალებებით, ხოლო ხალხური სიბრძნის სხვა ჭეშმარიტებები კი თანამედროვე მეცნიერების გამოცდილებით მოწმდება.

ავტორის წინასწარი განსაზღვრით ეს „პროზის წიგნი“, როგორც თვითონ უწოდებს, წარმოადგენს თითოეული ეროვნული ლიტერატურის როლის გაცნობიერების ძალისხმევას საერთო საკაცობრიო კულტურის კონტექსტში, მოახდინოს იმ ფაქტორების კონკრეტიზირება და განზოგადება, რომლებიც მრავალწახნაგოვან შემოქმედებით პროცესს წარმოადგენს. მაგრამ ავტორის პოზიციაც და ახალი შინაარსიც, მხატვრული პროგრესის ელემენტად და ხელოვნების მოვლენად მხოლოდ ნამდვილად ნიჭიერ ნაწარმოებში თავისებური, ნოვატორული სახეობრივი

განხორციელების შემდეგ გადაიქცევა. რასულ ჰამზათოვის წიგნში ეს საკმაოდ მნიშვნელოვანი მისწრაფება გამოხატულია დასკვნაში, რომელშიც ვხვდებით იგავს ავადმყოფის მკურნალობაზე ხალხური მედიცინის ხერხით თანამედროვე სამედიცინო მეცნიერების მიღწევების გამოყენებასთან ერთად: „ამრიგად, მწერალი ექიმს რომ შევადაროთ, მას უნდა შეეძლოს მრავალსაუკუნოვანი ხალხური საშუალებებისა და ყველაზე თანამედროვე მსოფლიო სამედიცინო მიღწევების გამოყენება“ (1; გვ. 123).

„ო, ალაჰ, როგორი წინააღმდეგობრივია სამყარო!“ - ამბობს ავტორი და აგრძელებს კამათს საკუთარ თავთან და მის მიერვე წამოყენებულ არგუმენტებთან. თავისი პოზიციის გასამყარებლად მას მოჰყავს უამრავი იგავი, მოგონებები, ანდაზები, აფორიზმები - ყველაფერი, რასაც ის მოიპოვებს უმდიდრესი, ამოუწურავი საუნჯიდან – ხალხის სიბრძნისა და ხალხური ლიტერატურის საგანძურებიდან – ფოლკლორიდან. „ჩემს დაღესტანში“ არის ანეკდოტური ისტორიებიც, ავტორის მიერ შემთხვევით მოსმენილი ცხოვრებისეული მონათხრობიც. ნაწარმოების მთელი სიუჟეტური ქარგა განსაზღვრულია განწყობათა, შთაბეჭდილებათა კაპრიზული ცვლილებით, უამრავი ანეკდოტითა და ანეკდოტური ისტორიების ურთიერთჩანაცვლებით, რომლებიც ლირიკულ-პუბლიცისტურ გამონათქვამებს შეიცავენ. რ. ჰამზათოვის „ჩემი დაღესტანი“ შეიძლება აგრეთვე ჩავთვალოთ მხატვრულად განზოგადებულ, დიდი გამომსახველობითა და პოეტურობით აღბეჭდილი ხალხისა და თვით პოეტის ღირსების კოდექსად, წესების სისტემად, მაქსიმალურად მიახლოებული ნამდვილ შემოქმედებით პროცესთან, რომელიც მის შესაძლო დეფექტებს, ნაკლოვანებებსა და დანაკლისებს ითვალისწინებს. დასკვნის სახით შევნიშნავთ, რომ წინა საუკუნის შუა წლებში რასულ ჰამზათოვის „ჩემი დაღესტანის“ გამოჩენამ თვალნათლივად განამტკიცა ლირიკული პროზის პოზიციები, დამატებითი იმპულსი შესძინა მსგავსი, აგრეთვე თავისებური ნაწარმოებების შექმნას, რაც განაპირობებს კიდევ ჩვენ მიერ განხილვას თანამედროვე ჩრდილოკავკასიელი ავტორების დაწერილი ნაწარმოებებისა.

ჩვენს მიწერის სულიდან მუსაევის მოთხრობის „მეზავრობის“ (2010) გაცნობისთანავე მკითხველს მასში აღწერილი ამბის ნამდვილობის მყარი შეგრძნება უჩნდება. ავტორი, რომელიც ამ მიწის მკვიდრია და მოწმეა ამ მიწაზე მიმდინარე მოვლენებისა, არც ერთხელ არ დალატობს ამ პრინციპს და უცხო მკითხველს მოვლენების თანამონაწილეობის განცდას ანიჭებს მაშინ, როცა ამ მოვლენებთან მას მხოლოდ ცენტრალური ტელევიზიით აქვს კავშირი და სახელმწიფოსათვის სასურველი ვერსია ზღუდავს მკითხველს მიიღოს მრავალფეროვანი ინფორმაცია. ნამდვილობის ეს განცდა ჩნდება მოთხრობის პირველსავე აბზაციდან, როცა მკითხველი (უპირველეს ყოვლისა, ავტორის თანამოქალაქე) ხელის დაბანისას ქმრისათვის წყლის დასხმის მანერაში და მასთან მორიდებული საუბრიდან ამოიცილობს თავის თანამემამულე მთიელ ქალს, ხოლო ქმარში, რომელიც ცოლის დაჟინებულ კითხვებზე ღმობიერად პასუხობს - მისთვის ასე ნაცნობ მთიელ მამაკაცს.

შემდგომში მოთხრობის დასაწყისშივე ჩამოყალიბებული ამოცნობის ეფექტზე დაყრდნობით მკითხველი, რომელიც უკვე ენდობა ავტორს, ყურადღებით უფიქრდება ყველაფერს, რაც აქ ხდება, თითქოს მოთხრობის პერსონაჟებთან ზაბუსა და რუსლანთან ერთად თვითონაც იმ მთის გზაზე აღმოჩნდება, რომელსაც ცეცხლი აქვს გახსნილი. ამიტომაც ავტორის მიერ შემდეგ აბზაცში გამოხატულია შეცბუნება, რომელსაც მასში ავტომატისა და ტყვიამფრქვევის ეს უწყვეტი კანონადა, მიმართულია იმ დასახლებული პუნქტის მიმართულებით, სადაც არ არიან და არც შეიძლება იყვნენ ბოვეიკები, მკითხველი სრულად იზიარებს ავტორის გაკვირვებას, რომელიც მორიდებულად ცდილობს ახსნას სამხედროების ტაქტიკა „მოიცილონ სამოქალაქო მოსახლეობა“

ან „სროლით დაძლიონ საკუთარი შიში“ (2; გვ.4). დამეთანხმეთ, თქვენც ხომ გეჩოთირებათ? ცხადია, ასეთ დროს რუსეთის ტელევიზიის ფედერალური არხი არასოდეს არ გააცნობს თავის მაყურებელს ახალი ამბების გამოშვებაში მოვლენების განვითარების მსგავს ლოგიკას და ამიტომ, გავიმეორებ – ასეთი შეხედულება მიმდინარე მოვლენებზე საკმაოდ უჩვეულოა, მაგრამ ჩვენთვის, ინფორმაციის უცხო მომხმარებელთათვის, რომლებიც მიჩვეულნი ვართ მხოლოდ ოფიციალურ, ხშირად ცალმხრივი ინფორმაციის მიღებას, საკმაოდ ფასეულია.

სინამდვილეში მიმდინარე მოვლენების, გაუმართლებელი დაბომბვის, საშინელება ჩანს მაგიდაზე მდგარი ლამპის ალის აღწერისას. ეს ალი ხომ დალაგებული ყოფიერების ჩვეულებრივი მახასიათებელია, მაგრამ ახლა, როცა დამიზნებით ისვრიან, ეს ალი ირხევა და ავბთიდად მოცეკვავე ჩრდილებს ქმნის. ცეცხლი კერიაში, რომელიც ტრადიციულად მშვიდობის განსახიერებაა, ავტორის მიერ ომის პერიოდში კარდინალურად სხვაგვარად გამოიყურება, გვიქმნის უიმედობის განცდას, როგორც ყველა სხვა ელემენტი, რომელზეც შემდეგში სიუჟეტი იგება. და, მართლაც, დედას, რომელიც ომის პირობებში ოცნებობს იმაზე, რომ ნახოს თავისი შვილები და მათ საფრთხე ააცილოს, არ შეუძლია ამის გაკეთება მშვიდად და შიშის გარეშე. იგი იძულებულია ამ ექსტრემალურ პირობებში საფრთხეში ჩააგდოს საკუთარი სიცოცხლე, რათა დაძლიოს გზა და ერთი დასახლებული პუნქტიდან მეორეში მივიდეს, რაც პრაქტიკულად შეუძლებელია. და აი, ზაბუს მშობლები და რუსლანი მაინც ბედავენ ბავშვების მეზობელი სოფლიდან ჩამოყვანას, სადაც ისინი თვითონ გააგზავნეს ბებიასთან, რადგანაც იმ სოფელს უსაფრთხოდ მიიჩნევდნენ, მაგრამ მათ თვალწინ მიმდინარე მოვლენებმა მათ მეზობელი სოფლის დაცულობის გრძნობა მოუსპო და მშობლებიც მამაცურად გაუდგნენ სახიფათო გზას.

მთის გზებზე მართლაც რისკიანი გადაადგილების ეპიზოდებში მკითხველს ეძლევა შესაძლებლობა თავი მთიელების ადგილზე წარმოიდგინოს, რომლებსაც არ შეუძლიათ გზის მცირე მონაკვეთის გაგლა და, რომ არ მოხვდნენ ცეცხლის ქვეშ. როცა ორივე მხარე უტყვეს ერთმანეთს არ წააწყდნენ გამპინგარებულ ჯარისკაცებს, რომლებიც გადამეტებულად მკაცრად ატარებენ ადგილის „წმენდას“. აქ ავტორი ღიად აშიშვლებს ადგილობრივი ხელისუფლების ცნობილ კორუპირებულობას, როცა პერსონაჟები, გახარებული იმით, რომ მოხვდნენ მათდამი არც თუ ისე მკაცრად განწყობილ ადგილობრივ მილიციელებთან, ცდილობენ, გაარკვიონ ნაცნობთან, თუ რატომ არიან შეკრებილი გზაზე თანამდებობის მქონე პირები და იგებენ, რომ ისინი ერთი მოხელის მოსვლას ელოდებიან, რომელიც ჯერ კიდევ გუშინ ციხეში იჯდა, დღეს კი გათავისუფლებულია და ჩენეთის მილიციის უფროსად არის დანიშნული. ამ მცირე ეპიზოდში ავტორის მიერ ასეთი წვრილმანების აღწერა, რომლებიც აჩვენებენ ჩენური საზოგადოების დღევანდელ მდგომარეობას და ხელისუფლების ორპირობას, თხრობას მნიშვნელოვან სოციალურ განპირობებულობას ანიჭებს და აძლიერებს მის აზრობრივ დატვირთვას.

გარშემო მიმდინარე მოვლენების აღწერით სულიმან მუსაევი ახერხებს გარკვეულწილად განჭვრიტოს მომავალი და აჩვენოს საკმაოდ შორს მყოფ მკითხველს ამ მიწაზე მიმდინარე მოვლენების უიმედობა და გამოუვალობა. ასე, მაგალითად: როდესაც იგი ჰყვება არტილერიის ცეცხლით გადამწვარ სახლებზე, რომლებიც შავ კვამლშია გახვეული და გადმოსცემს დაცარიელებული, მკვდარი ქალაქით მოგვრილ სასოწარკვეთას, იგი ყურადღებას ამახვილებს პერსონაჟზე, როგორც უსულო კაცუნაზე, რომელიც ცოცხალი განსახიერებაა ამ უხამსი სამხედრო სტრატეგიის შედეგებისა. ახლგაზრდა მამაკაცი, რომელიც გულგრილად შესცქერის მიმდინარე მოვლენებს, აბსოლუტურად გულგრილია სროლების მიმართ, თითქოს ინდიფერენტულიც კია, რამაც არ შეიძლება შოკი არ გამოიწვიოს, მითუმეტეს, გამორიცხული არ

არის, რომ მსგავსი ტაქტიკის გაგრძელებისას ასეთი გახდეს მთელი ახალგაზრდა თაობა, რომელიც მუდმივი სროლების პირობებში იზრდება.

მაგრამ, საბედნიეროდ, ავტორი, თვითონაც გულშეძრული მსგავსი პერსპექტივით, აიძულებს მკითხველს, რომელიც მთიელებს უთანაგრძნობს, რომ განხდა ადამიანური და გონიერი ახალგაზრდა თაობა, რისთვისაც თავისი პერსონაჟების ენაზე ახვედრებს ტომარაწამოკიდებულ მოზარდს, რომელიც მათ სთხოვს, თან წაიყვანონ. მართალი გითხრათ, ჩვენც, რომლებიც ასე მივწვებით სატელევიზიო პროპაგანდის მიერ თავზე მოხვეული მთიელის ხატს, რომელიც ხელყუმბარებით არის შეიარაღებული და საშიშია, ეჭვი გვიჩნდება და გვეგონია, რომ ტომარაში მას ასაფეთქებელი მოწყობილობა აქვს გადამალული, ხოლო ბორბლების ქვეშ მოხვედრილ მოზარდში სიკვდილისათვის ნებაყოფლობით თავგანწირულ თვითმკვლელს ვხედავთ. მაგრამ არა, ავტორი სასიამოვნო სიურპრიზს უმზადებს მკითხველს, როდესაც ბიჭს „ისლამისტ-რადიკალად“ კი არა, არამედ ჩვენთვის საკუთარი ბავშვობიდან ნაცნობ, წიგნისმოყვარულ ბიჭად წარმოგვიდგენს, რაც დღეს დიდი იშვიათობა გამხდარა. ამ ბიჭისათვის ღმერთი და სალოცავი ერთი რამ – წიგნი გახლავთ. და მას მართლაც ფანატიკურად უყვარს წიგნები და ცდილობს სიცოცხლის რისკის ფასად დაწვას გადაარჩინოს თავისი საგანძური. აქ გამოვლინდა ჩვენი სამყაროსათვის დამახასიათებელი ერთგვარი ექსკლუზიურობა – ჩვენ ვხედავთ ახალგაზრდობის წარმომადგენელს, ისას, რომელიც იჭვენულ მზერას აპყრობს და ერთგვარად დაბნეულიც არის მოზარდის „დტაცებით გაბრწყინებული“ თვალებით, რომელმაც გადაარჩინა წიგნები და გულზე მიხუტებული უჭირავს ისინი.

მოცემულ, კვლავაც სოციალურად განპირობებულ ეპიზოდში, წიგნებზე მოსაუბრე პერსონაჟებს და მათ პროტოტიპებს რეალურ სამხედრო ცხოვრებაში საუბრის გაგრძელების შესაძლებლობა არ ეძლევათ, რადგან ამას შეაწყვეტინებენ მათ თავზე გადაფრენილი შვეულმფრენები, რომელთა გამოჩენა მიანიშნებს რესპუბლიკის ტერიტორიაზე არსებულ ამა თუ იმ საშიშროებაზე და შეიცავენ ცეცხლის გახსნის საშიშროებას, მითუმეტეს, ამ მომენტში ისას სატვირთო მანქანისათვის, რომელსაც მეგობრის თხოვნით მანქანის ძარაში გადამალული თანამემამულე – ბოეიკები გადაჰყავს. ავტორი დაწვრილებით აღწერს ისას პანიკას ასეთ ექსტრემალურ პირობებში, დაბნეულობასაც კი, გამოწვეულს იმით, რომ მას ეშინია მოხვდეს შვეულმფრენების ცეცხლის ქვეშ. ს. მუსაევი დეტალურად აფიქსირებს თითოეულ მეტრს, რომელსაც გაქცეული ადამიანები ფარავენ, აღწერს, როგორ მცირდება მანძილი ტყემდე, რომელიც გაქცეული ადამიანების უსაფრთხოების ერთადერთი გარანტია. მანძილი შვეულმფრენებიდან სატვირთო მანქანებამდე, რომელშიც მეგრძოლები იმყოფებიან, ძალიან სწრაფად მცირდება. ამ ეპიზოდში, რომელშიც ძალზე დიდია საფრთხე ადამიანების დაღუპვისა, იკვეთება ნაწარმოების ღერძულა ხაზი: ზაბუ, რომელიც სასოწარკვეთილი წინასწარ ეთხოვება სიცოცხლეს, კვლავ უბრუნდება ბავშვებზე ფიქრს, მის „სისხლსა და ხორცს“, რომლებთანაც შეხვედრა ასე უსამართლოდ არ შეუძლია ექსტრემალური სიტუაციის გამო.

ისინი ცეცხლის ქვეშ მოჰყვნენ იმის გამო, რომ არ უღალატეს ერთგულების წმინდა პრინციპს თანამემამულეების მიმართ, მიაცილეს ისინი ტყემდე და მერე უკან გამობრუნდნენ და გადარჩენილებმა მიაღწიეს უსაფრთხოების პუნქტს, ნათესაეების ადგილსამყოფელს. თუმცა, გზაში, გადარჩენილთა ახლობლებთან შეხვედრის ნანატრ ეპიზოდში, წინა პლანზე სიხარული კი არა, განგაში გამოდის: დაინახა რა ზაბუ, დედამისს შეეშინდა („რამ მოიყვანა აქ შეილი ასე გვიან“), ე.ი. სახეზე გვაქვს კვლავ არა პოზიტივი, არამედ ნეგატივი, რომელიც ახლობელი ადამიანების შეხვედრის თანამდევია. დაგვეთანხმეთ, ეს გვეხამუშება. გვეხამუშება მინუს-

პრიორიტეტი საერთო-სახალხო განწყობაში, რომელიც მუდმივად არის დასადგურებული ჩეჩნეთის რესპუბლიკის მთებში. დედის ეჭვები კი ხიფათის გარდუვალობაზე მალე დასტურდება: თვითმფრინავების უცნაური ფრენა, რომლებიც თავზე გადაუფრენენ მშვიდობიან მოქალაქეებს ოჯახში, საუზმის დროს, გვირგვინდება სარაკეტო თავდასხმით მათ სახლებზე, მანქანებზე მათ განადგურებამდე, მფრინავის ანგარიში რაცით ყოველი განადგურებული სამიზნის შესახებ და დისპეტჩერის საპასუხო მადლობით მფრინავებისადმი. ამრიგად, ამ ეპიზოდშიც, როგორც მთელი თხრობის განმავლობაში, ავტორს არ გადაუხვევია ზემოაღნიშნულ კონცეფციისათვის – ომის პირობებში, მშვიდობიანი ცხოვრებისათვის აუცილებელი ზნეობრივი ღირებულებებიდან და სულიერი პრიორიტეტებიდან, რაც თანამედროვე ჩეჩენი მწერლის სულიმან მუსაევის უეჭველ დამსახურებად უნდა ჩაითვალოს.

თუმცა მარტო მოვლენების თვითმიხედვები კი არა, მეზობელი რესპუბლიკების ავტორებიც საკუთარ თანამედროვე პროზაში გვერდს არ უვლიან აღნიშნულ თემატიკას. ომი, რომელიც შეიჭრა აიტენ ხაგუროვის ცხოვრებაში, ისტორიულად რამდენიმე წლით შემოიფარგლა, თუმცა მისი ფსიქოლოგიის დონეზე იგი გაცილებით ხანგრძლივი, შეიძლება ითქვას, უსასრულოც კი აღმოჩნდა. მის ნაწარმოებში ხდება პერსონაჟების, ხასიათების, განსჯისა და ემოციების, მისი ქმედებების, ფსიქოლოგიური მოტივების დროში წვდომა. ამიტომ ადიდელი ავტორი, კრასნოდარის ერთ-ერთი უმაღლესი სკოლის პროფესორი ა. ხაგუროვი თავის მოთხრობაში „გადასასვლელი“, ძალიან ცოცხლად, გამომსახველად გადმოსცემს თავისი ომისდროინდელი ბავშვობის მრავალმხრივ განცდებს. თანაც იქ, სადაც თითქოს მოსალოდნელი იყო მხოლოდ ნეგატივი და პესიმიზმი, ავტორი გმირულად ატანს ძალას თავის თავს და გარემომცველ ცხოვრების დეტალებზე, ბავშვის პოზიციური ხედვის ობიექტური ასახვის წყალობით, ჯანსაღი ოპტიმისტური განწყობის ატმოსფეროს ქმნის. მაგალითად, როგორი მნიშვნელოვანია, თუნდაც, შრომის და ურთიერთობის დღესასწაულის – შიხაფეს ან აულში ყინულისადმი მიძღვნილი დღესასწაულის აღწერა. ავტორის მიერ ასეთ ნაწარმოებში ასახული თუნდაც მხოლოდ ატმოსფერო, გვეხმარება ჩვენ, გასული საუკუნის მეორე ნახევრის ბავშვებს, ვინც ომის წლების შესახებ მხოლოდ წიგნებით და ფილმებით ვიცით, შევხედოთ ამ დროს არა როგორც მხოლოდ შავ ზოლს, არამედ ცხოვრების ერთგვარ მრავალფეროვნებას, რომელიც ხანდახან მოკლებული არ არის „ფერადოვნებასაც“. ამ მოთხრობებში აღწერილია ჩვეულებრივი აულის ცხოვრების მრავალი ყოფითი წვრილმანი, ტრადიციული კერძების, ბავშვთა გასართობების, მკითხაობის ხერხების ჩათვლით, რომლებიც რაღაცნაირად აახლოებენ ტექსტის ჟანრულ კუთვნილებას პუბლიცისტიკასთან, რაც არავითარ შემთხვევაში არ აკნინებს მას.

მითუმეტეს ახლა, წიგნების წაკითხვისა და გამოხმაურებების მოფიქრების შემდეგ, კვლავ დაუბრუნდეთ „ეპილოგს“, რომელიც ამ გამოცემას რუსეთის კულტურის დამსახურებულმა მოღვაწემ იგორ ჟდანოვ-პუშკინმა დაურთო. სწორედ ახლა გვიპყრობს სურვილი შევეკამათოთ ავტორს. რასაკვირველია, იგი ლამაზად მოგვითხრობს ა. ხაგუროვის ნიჭზე, მიაწერს რა მას ტვინისა და გულის ერთობლიობას, ე.ი. მის ნიჭს მხოლოდ ამ დუეტით ხსნის. ჩვენ კი, ასეთი დასკვნის შემდეგ, მომენტალურად გვიპყრობს ერთგვარი უკმაყოფილების გრძნობა. „ტვინი“ და „გული“ – ნამდვილად არის, მაგრამ ა. ხაგუროვის პროზის შემთხვევაში არის კიდევ ერთი კომპონენტი, თანაც, ალბათ, ყველაზე მნიშვნელოვანი მოტივაციის ამ სამეულში: „პატრიოტიზმი“ (საბჭოური ტერმინოლოგიით) ან „ეთნოცნობიერება“ (თანამედროვე ლექსიკით), ზოგადად „საკუთარი წინაპრის სიყვარული“ (ავტორის ლექსიკით, ე.ი. „ჩვენებურად“). ეს ის ღირიქორის ჯოხია, რომელიც ცოდნის და გულის მელოდიას ნაწარმოებად – ხან მხატვრულ, ხან

უფრო მეტად პუბლიცისტურ, ხან მეცნიერულ, მაგრამ, რაც მთავარია, ნაწარმოებებად გადააქცევს, რომლებიც მთელი ხმით ჟღერს და გვაავადებს (პოზიტიური აზრით) ამ მოტივით. ფაქტობრივად, იბადება ნაწარმოებები, რომლებიც მუდმივად აფრქვევენ ცეცხლს – იმ ცეცხლს, რომელიც წიგნის სრულუფლებიანი მოქმედი პირია, ცეცხლს, რომლის ამოფრქვევაზე თვით ა. ხაგუროვი ლაპარაკობს აღტაცებით და მოწიწებით, როცა ხედავს ცხოვრების გზაზე შეხვედრილ მასწავლებლებს და დამრიგებლებს, რომლებიც თესავდნენ „გონიერს, კეთილს, მარადიულს“, რომელთა დათესვის ტექნოლოგია მან თვითონაც აითვისა თავისი ცხოვრების გზაზე (თუ ვიმსჯელებთ მისი სამეცნიერო წოდებებითა და ავტორიტეტით). თანაც, კეთილშობილი მასწავლებლობის ყველა შესაძლო სიკეთეები ავტორს წარმატებით აქვს წარმოჩენილი ორივე პოზიციიდან, გამოდის რა მოსწავლისა და პედაგოგის როლში და ახლა მკითხველს თავის მასწავლებლებსაც და აღზრდილებსაც აცნობს.

ამავედროულად, ერთ-ერთ მოთხრობაში („საბედისწერო კოგანი“) მოხრობელი, გაივლის რა მესხიერებაში აღდგენილ ბავშვობისა და ყრმობის წლებს, განსახვდრულ მომენტში თვით აღმოჩნდება უკვე სრულფასოვანი პედაგოგი. თანაც, მის აღზრდილ სპორტსმენებს შორის გაკვირვებული ადგილობრივი მკითხველი აღმოაჩენს ადილეში ისეთ ცნობილ და დამსახურებულ მხატვარს, როგორც ყატ თეუჩეია. მსგავსი ბიოგრაფიული და სულიერი ნათესაურობის დასტურად, მკითხველი გადაშლის რა მორიგ ფურცელს, აღმოაჩენს ჩვენთვის გამოფენებით ცნობილ მხატვრის სტილს. ყატ თეუჩეი ხან აბსტრაქტულად, მაგრამ საკმაოდ შინაარსობრივად გამოსახავს პროზაულ სტრიქონებში დასახლებულ სახეებს და მხატვრულ მოვლენებს. ეს კი, თავის მხრივ, პერსონაჟის სიტყვიერი გაცნობის შემდეგ, გვეხმარება წარმოვიდგინოთ იგი აზრობრივად და უმაღლეს – ვიზუალურად, ე.ი. ავამუშაოთ მრავალი ნერვული რეცეპტორი, ე. ი. მკითხველის აღქმა – იძენს რა ახალ მხატვრულ წახნაგებს - ხდება გაცილებით საფუძვლიანი, მითუმეტეს არა მარტო განსახიერებელი პერსონაჟის ფონზე, არამედ ზუსტად შემჩნეულ და ილუსტრაციებში ნიჭიერად გამოსახულ, გარემომცველი გარემოებების, პირობების, საგნების, აგრეთვე ზოგიერთი მიმდინარე, პიკური ან შედეგობრიობის სცენის ხილვისას. ამრიგად, ყატ თეუჩეის მიერ შექმნილი გამოსახულებები, რომლებიც პროზის შინაარსის შესაბამისია, თამამად შეგვიძლია მივაკუთნოთ ამ გამოცემის მიღწევებს.

ამჯერად კი მიემართავთ მხატვრული გამომსახველობის ისეთ ჟანრს, რომელიც არც თუ ხშირად გვხვდება კავკასიელ ხელოვანთა შემოქმედებაში, თუმცა მან უკვე მოიკიდა ფეხი კავკასიელ ხელოვანებს შორის.

გასახარია, როცა ხელოვნების ნებისმიერ სახეობაში შემოქმედი ადამიანის თვითგამოსახვის მოთხოვნა თანხვედრა აზრებს თანამემამულეთა შესახებ და ეს ყველაფერი ერთ ფურცელზე ეტევა. სწორედ ასე ხდება ადილური ფილმების შემოქმედ ასკარბი ნაგაპლევის შემთხვევაში. ავტორის უპირველესი სწრაფვაა საკუთარი თავის ძიება და თვითგამოსახვის სურვილი. მის მიერ შექმნილი ვიდეომასალა მოგვითხრობს ავტორის წრფელ მისწრაფებაზე გაახმოვანოს საკუთარი ხალხის ხმა, საკუთარი სულის მოთხოვნით მიმართული იმავე ხალხის გულისაკენ, რომელიც დაუნდობლად მოწვევტეს სამშობლოს და შორს, ზღვის იქით იმყოფება. უშუალოდ მსგავსი „გულთაშორის“ კონტაქტების დამყარებით არის დაკავებული თავის საქმიანობაში ა. ნაგაპლევი, როდესაც ის ქმნის ფილმებს ჩერქეზული სამყაროს შესახებ.

ამ კატეგორიის ფილმებში შედის მის მიერ შექმნილი სამეცნიერო-პოპულარული დოკუმენტალისტიკის ეგზემპლარები, ისეთები, როგორც არის „ჩერქეზეთი“ (2007), „ჩერქეზეთი.

ადილა ხაბზა“ (2009), „ჩერქეზეთი. უცხო მხარე“ (2011). ეს გახლავთ ტრილოგია, რომლის თითოეული კომპონენტი დამოუკიდებელი ფილმის დამოუკიდებელ ნიმუშს წარმოადგენს.

დღეს ზრდასრულ თაობათა ყველა წარმომადგენელი როდი ანიჭებს თვითგანათლებაში უპირატესობას ადილეურ მხატვრულ ლიტერატურაში არსებული ისტორიული ნაწარმოებების მრავალტომეულების კითხვას, რომლებიც სამამულო ისტორიული სიტყვის მეტრებს ეკუთვნიან. (მაგალითად, მაშხაშის რომანები). თუმცა ეს ნაწარმოებები ინტენსიურად განვითარებული სიუჟეტების რთული სისტემის, შექმნილ სახეთა რთული პალიტრის მეშვეობით უშუალო გავლენას ახდენენ საკუთარი ხალხის სოციალურ-პოლიტიკური და ზნეობრივ-სულიერი სტატუსის ფორმირებაზე არა მარტო კავკასიაში, არამედ მის ფარგლებს გარეთ. ეს განპირობებულია ნაციონალური მასალის არსებობით, რომლის საფუძველზეც იქმნება აღნიშნული ნაწარმოებები, რომლებშიც აღწერილია ადილეული (ჩერქეზი) ხალხის ცხოვრება და ისტორია. ამ ნაწარმოებებს შეუძლია საფუძვლიანად გაანათლოს და შესაბამისად განაწილოს ჩვენი ეთნოსის ახლგაზრდა წარმომადგენელი, ჩაუნერგოს მას აღტაცება და პატივისცემა საკუთარი ფესვებისადმი, მაგრამ დასანანი, რომ დღეს ისინი აღარ შედიან მოქმედი სუბიექტების წრეში იმის გამო, რომ საზოგადოებაში ხდება აქამდე არსებული წიგნის კულტის ანულირება. წიგნი, რომელიც საბჭოთა საზოგადოებაში გაღმერთებული იყო, დიდი ხმაურით ჩამოვარდა ამ მაღალი მწვერვლიდან. თანაც ინტელექტუალურმა შრომამ მორჩილად დაუთმო ადგილი უფრო „ზარმაც“ მჭვრეტელობით მოღვაწეობას. ამიტომაც ამგვარი მხატვრული პროდუქტი, რომელიც შეიძლება ჩავთვალოთ თავისებურად აქტიურ, ხალისიან მობილურ სიგნალად, რომელიც ყოველთვის როდია ღრმა და შთაგონებული, როგორც ნაბეჭდი პროდუქტი, მაგრამ, სამაგიეროდ იგი დროულია და საჭირობოროტო. სწორედ დღეს არაფერი არ ჟღერს ისე მწვავედ, როგორც კითხვები, რომლებიც შეადგენენ ადილეულთა ინფორმაციულ ველს, მისი ისტორიის, ეთნოლოგიის, გეოგრაფიისა და სხვათა შესახებ.

მიუხედავად ამისა, ეს ახალი მხატვრული პროდუქტი მაინც ვერ გადაფარავს იმ ყველაფერს, რასაც ეროვნულობით გამსჭვალული წიგნი იძლევა, იგი მხოლოდ გვიფართოვებს იმ პირთა წრეს, რომლებიც ამ ინფორმაციით არიან დაინტერესებულნი. და რაც მთავარია, გამომამხეურებს მაყურებლისათვის ცნობილი ფაქტების ახალ წახნაგებს, გაამდიდრებს მათ ვიზუალური სახეებით. ტრადიციულად, შორეული ისტორია ხომ საერთოდ არ არის დოკუმენტირებული. ამიტომ მისი ჩვენეული წვდომა არაზუსტი, ე.ი მიახლოებითია. ეს დამახასიათებელია როგორც ისტორიული მეცნიერების, ისე მხატვრული შემოქმედებისთვისაც. თუმცა ამ უკანასკნელს, მეცნიერებისაგან განსხვავებით, გააჩნია აშკარა ღერძული თვისება: იგი სწვდება და გადმოსცემს ისტორიას ცოცხალი ფიგურების, სანახაობის, ფაქტებისა და სიმღერების მეშვეობითაც კი. ეს აყალიბებს სიუჟეტის ნამდვილობის მდგრად შეგრძნებას. ამას რომ ამბობ, გახსენდება საკუთარი შეგრძნებები კინოში ლიტერატურის მეშვეობით გაცნობილი პირებისა და მათი თავგადასავლების მხერხისას: ძალიან სასიამოვნოა, როცა ეკრანზე წიგნის მეშვეობით გაცნობილ უკვე მშობლიურს ნახავ და აღმოაჩენ იმ თვისებებიდან მრავალს, რომელიც მათ შენმა წარმოსახვის უნარმა მიანიჭა. ეს შესაძლებლობას გვაძლევს შეაქო საკუთარი თავი მსგავსი „მიხვედრილობისათვის“, ხოლო ავტორი – მასში მხატვრული ხერხებით გულში ჩაწვდომისათვის.

ა. ნაგაპლევის ფილმებთან დაკავშირებით კი აღვნიშნავთ: მიუხედავად იმისა, რომ მათში ჯერ მხატვრულად განსახორციელებელი სახეები არ არის, მაგრამ ამგვარი ძიებანი დოკუმენტურ ეპიზოდებში, სურათებსა და კომენტარებში მაინც შეიმჩნევა. როგორც ისტორიულ და მხატვრულ

ლიტერატურაშია გავრცელებული, ამ პერსონაჟების უმეტესი ნაწილი გამოგონილია, მაგრამ რომანების ავტორები წარმოგვიდგენენ მათ, როგორც ადამიანებს, რომლებიც რეალურად არსებობდნენ. ისინი შემოდინან მხატვრულ სივრცეში, იცვლებიან ავტორის მიერ რეალიზებული კონცეფციის გავლენით - თვითონ კი არ ცვლიან, არამედ ექვემდებარებიან მას. მაგრამ ამ დროს ა. ნაგაპლევის ფილმებში ეს პერსონაჟები გაითამაშებენ ეპიზოდებს რეალურად მომხდარი ფაქტების მიხედვით, ეპიზოდებს, რომლებსაც ადგილი ჰქონდათ ისტორიის რომელიღაც მომენტში. ამიტომ მკითხველი, რომელიც მხედველობის მეშვეობით განიცდის გარდასული დროის ცდომილებებს, თავს არწმუნებს მათ „არაგამომგონებლობაში“. მთელი საკუთარი ისტორიის განმავლობაში, როგორც ანტიკურ პერიოდში, აგრეთვე შედარებით ახლო წარსულში, ჩერქეზი (ადიღელი) ხალხი არა მარტო დიდი სავაჭრო გზების გადაკვეთის ადგილებში ცხოვრობდა, არამედ ის სხვა, არც თუ მცირე სახელმწიფოების პოლიტიკურ მიდრეკილებათა ფოკუსში იყო მოქცეული, რაც აიძულებდა მას ეწარმოებინა ხანგრძლივი, დაუნდობელი ომი საკუთარი სუვერენული არსებობისათვის. ფილმებში აღწერილი ამ პროცესების მსვლელობაზე დაკვირვებისას შეიმჩნევა სინამდვილისადმი შესაბამისობა, ისტორიზმი, სიუჟეტის გამართულობა, განსაზღვრული დოკუმენტური ფაქტებით და ნაციონალური სპეციფიკიდან გამომდინარე მხატვრულ-გამომსახველობითი ხერხებით, ტიპიური სახეების ორგანიზებით და ა.შ.

ჩერქეზების სამშობლოდან გადასახლების ფაქტები კარგად არის ილუსტრირებული დოკუმენტური მასალით. ამ მხრივ აღსანიშნავია კადრი, სადაც ფილმის პერსონაჟი მოკუნტული ზის ზღვის სანაპიროზე სამშობლოს დატოვების მოლოდინში, რაც დამთრგუნველ შთაბეჭდილებას ახდენს მაყურებელზე. ამავე რიგის მეორე სურათი ასეთია; ადამიანი, რომელსაც ხელისგული სამშობლო ქვეყნის წმინდა მიწით აქვს სავსე, ემშვიდობება მას, იგი მზად არის არა მარტო ეამბოროს მას, არამედ ყველაფერი მისცეს იმისათვის, რომ ამ მიწასთან ერთად საკუთარი სამშობლო წაიღოს თან. მას არ სჯერა, რომ შეძლებს ამ მიწის დატოვებას, საკუთარი ხელებიდან მისი დაკარგვას, მითუმეტეს გულიდან ამოღებას, ამიტომ მისი სული აქ, ზღვის უფსკრულის ნაპირზე, რომელიც უხმობს მას, კვდება. ასეთი კადრები ქმნიან ფილმის ზოგად ფსიქოლოგიურ განწყობას, დამთრგუნველს, მძიმეს, და მაყურებელს ამცნობენ მისი პერსონაჟების გუნება-განწყობილებას, რომელთაც საკუთარი ისტორიის ტრაგიკული ნაყოფი იგემეს.

ფილმები შემეცნებითი ხასიათისაა და, ამავე დროს გამსჭვალულია პატრიოტული სულისკვეთებით და ამ მხრივ მათ დიდი მნიშვნელობა აქვთ მომავალი თაობების აღზრდისათვის, რაც დამახასიათებელი იყო საბჭოთა კინოსთვის და დეფიციტური გახდა თანამედროვე საბაზრო დემოკრატიის პირობებში. ამიტომ თვალნათლივი ჩვენება ყველაფერი იმისა, რაც საუკუნეების განმავლობაში (ნართული ეპოსის ხანიდან) ცნობილია ადიღელებისათვის და მრავალჯერ არის გაანალიზებული ჩვენი აქსაკალებისა და მეცნიერთა მიერ, ეს შემოქმედებითი მცდელობა ჩანაფიქრშივე წარმოადგენს მისასალმებელ მოვლენას. თავის მხრივ, ეს ფილმები ქმნის ნოყიერ ნიადაგს თანხმობისა და მშვიდობიანი თანაცხოვრების ატმოსფეროს შესაქმნელად ჩრდილოკავკასიელ ხალხებს შორის, მათი ერთმანეთთან ინტეგრირებისათვის. ამ ფილმებში სხვადასხვა ეპიზოდში ჩნდება მოცეკვავე ახალგაზრდა, რომელიც ფრთაშესხმული ცეკვავს მშობლიურ მიწაზე, შეჭხარის ამომავალ მზეს, რამდენიმე წამით მაინც ივიწყებს სიძულვილს და სულის ყველა სიმით შეიგრძნობს სამყაროს უდიდეს სიბრძნეს.

ლიტერატურა:

ჰამზათოვი 1968: რ. ჰამზათოვი „ჩემი დაღესტანი“. - მოსკოვი; „მოლოდია გვარდია“ (რუსულ ენაზე).

მუსაევი 2010: ს. მუსაევი, ”მგზავრობა“ „ნეზავისიმაია გაზეტა“(რუსულ ენაზე).

პრენკო 2008: ა. პრენკო, სულიერი ერთიანობის ხიდების აგება „სოვეტსკაია ადიღა“. 14 გვ. გვ. 3. (რუსულ ენაზე).

ტაჩენკო 2008: პ. ტაჩენკო, ჩემი მზერა გეგებთ თქვენ, შორეულო ძმებო... „ნოვაია გაზეტა კუბანი“ (რუსულ ენაზე).

თოვლიანი მთების ქელი: ჩრდილოეთ კავკასიის მწერალთა მოთხრობები. მოსკოვი, „ფოლიო“ (რუსულ ენაზე).

F. Huako (Maykop)

Ethno-consciousness factor in the artistic creativity of the North Caucasian peoples on the modern stage

Summary

The paper represents an artistic analysis of the creative selected samples of the North Caucasian writers. Namely, the literary works which were published in the end of the 20th c. and at the start of the 21st c., are reviewed: collection of stories “*War as long as life*” published in Maykop, in 2008; collections “*Snowy mountain ridges*” and “*Forest of loneliness*” published in Moscow, in 2009; Rasul Hamzatov’s best-known “*Book of prose*”, ie “*My Dagestan*” as an author calls it (1968); a story “*The journey*” by a Chechen writer Suliman Musaev (2010).

Along with the analysis of these interesting literary works, an analysis of significant samples of scientific-popular documentaries “*Circassia*” (2007), “*Circassia. Adyga Khabza*” (2009) and “*Circassia. Exotic country*” (2011) created by a famous author of Adygean films Askarb Nagaplev, is submitted in the paper.

As an outstanding scholar and public figure Sergey Pilatov notes “*The North Caucasian writers are traditionally distinguished by originality and individuality. They enrich a world literature with new features and acquaint a reader with an unique cultural of the Caucasian peoples.*” Apart the typical modern democratic problems, in the analytical collection of the North Caucasian writers, the authors boldly and sincerely deal with the noteworthy issues of identification, national consciousness and other historical problems of the Caucasus peoples, discussion on what was forbidden before. Main characters of the works remind and deeply discuss own as well as historically changeable, tormented life-way passed for protecting dignity and freedom.

Thinking form, etiquette and mentality of the Caucasus peoples are obviously submitted, as well. Through the main characters of the works the authors review any fact and event, interesting features of people’s everyday life in detail. A main character often uses an analogy of well-known peculiarities of national nature, strong interest towards the past traditions and other ethnic and social orientations.

The North Caucasian writers, who are inspired by spiritual, cultural and historical unity, rightly do not want to reject the existing real national-ethnic experiences. Similar approaching of the authors to the problems and issues raised in a society is clearly demonstrated in the works. North Caucasian writers see the solution of the problems existing in the contemporary society, in the protecting of the past traditions, using of people’s experiences accumulated during the millenniums, reviving of high human values of moral. And all these are clearly and sincerely reflected in their works.

ვიგნი გამოსაცემად მომზადდა
TSU გამომცემლობაში

გამომცემლობის კოორდინატორი
ნათია დვალი

Printed in TSU Press

TSU Press Coordinator
Natia Dvali

0179 Tbilisi, I. Wavvavazi's gamziri 14
14 Ilia Chavchavadze Avenue, Tbilisi 0179
Tel 995 (32) 25 14 32
www.press.tsu.ge

